

जैनागम नवनीत आगम निबंध माला

[भाग- ५]

साहित्य सूचि

[इन्टरनेट पर उपलब्ध-जैन ई लाइब्रेरी तथा आगम मनीषी]

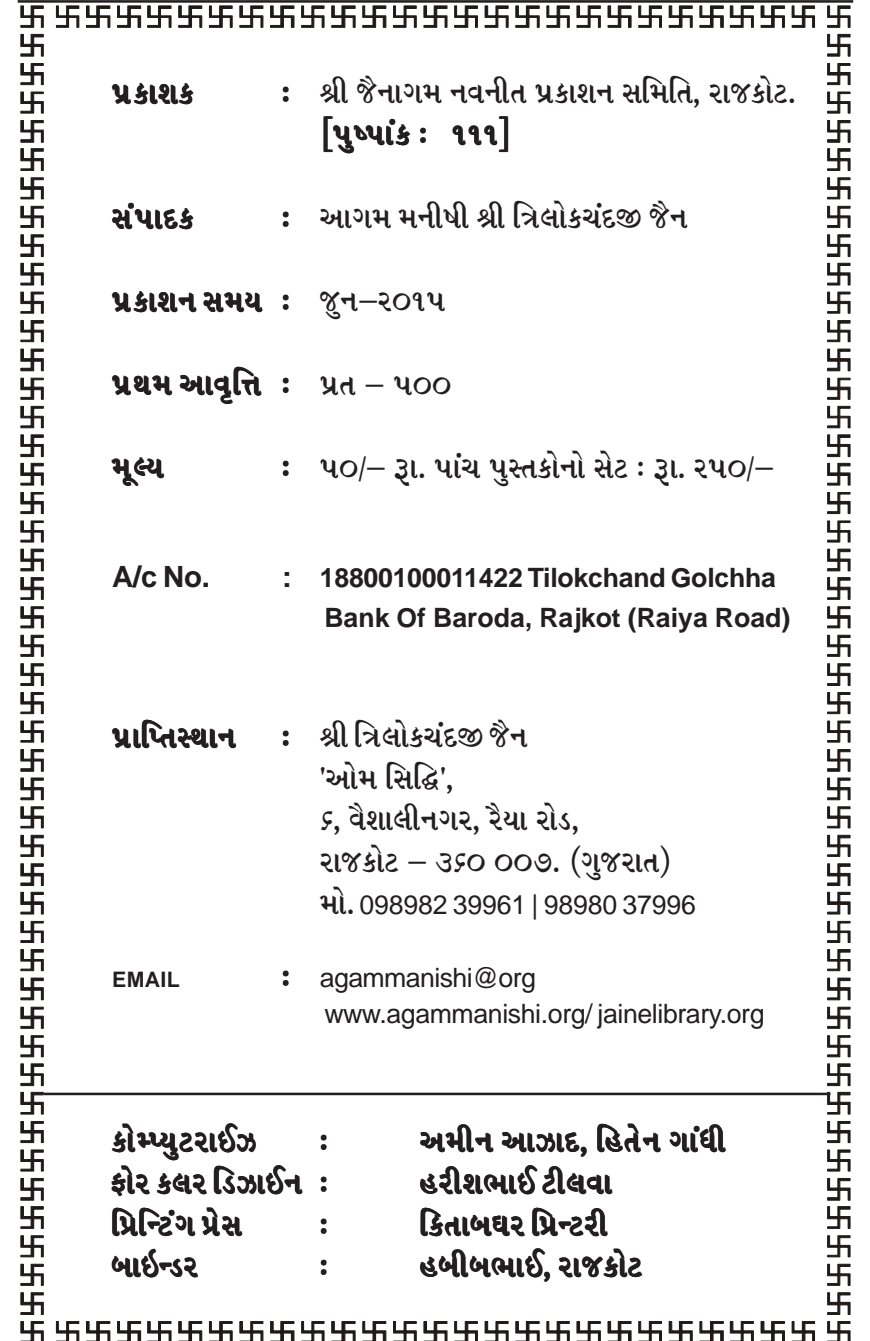
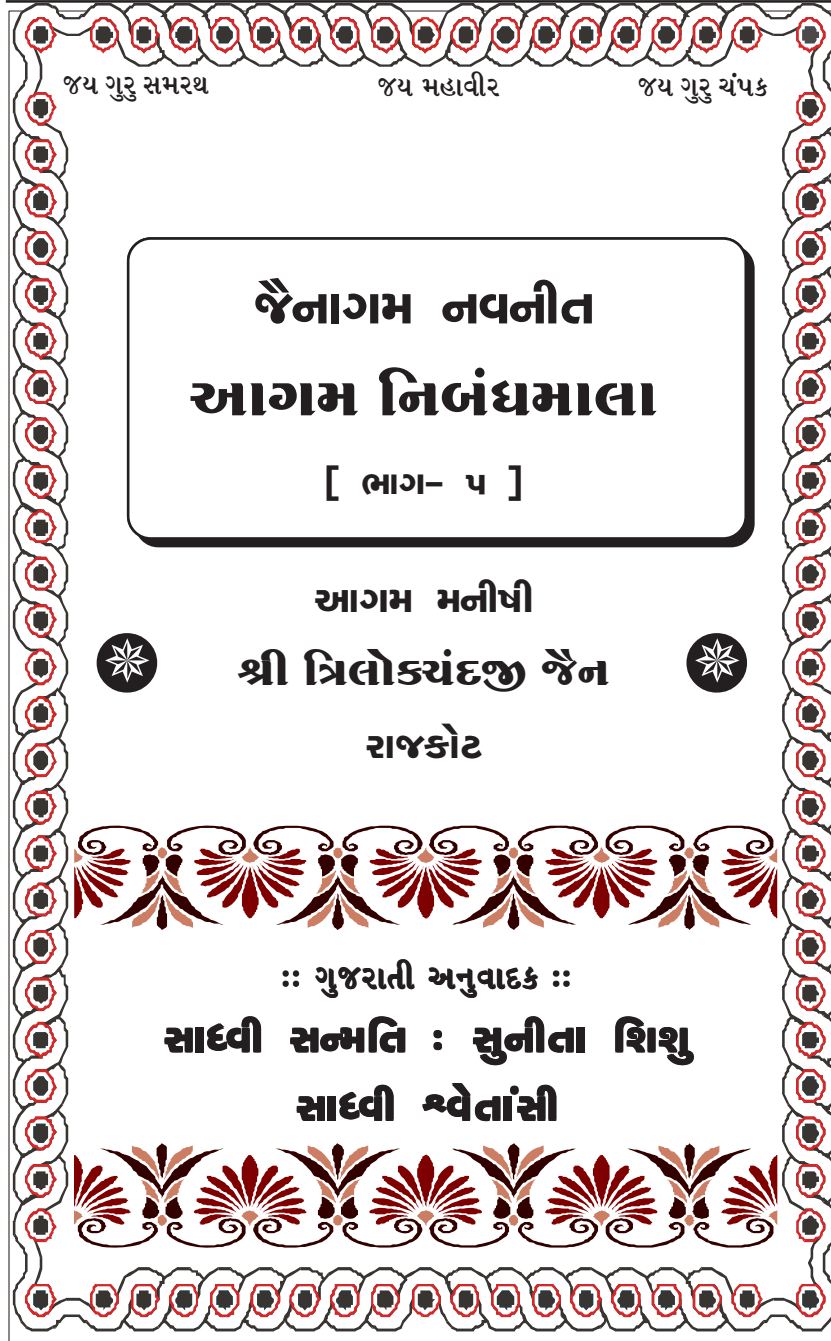
हिन्दी साहित्य :-

- १ से ३२ आगम सारांश हिंदी ३२ भागों में ।
- ३३ से ४० जैनागम नवनीत सजिल्द भाग १ से ८ ।
- ४१ से ५० (१) गुणस्थान स्वरूप (२) ध्यान स्वरूप (३) संवत्सरी विचारणा (४) जैनागम विरूद्ध मूर्तिपूजा (५) चौद नियम (६) १२ व्रत (७) सामायिक सूत्र सामान्य प्रश्नोत्तर युक्त (८) सामायिक प्रतिक्रमण के विशिष्ट प्रश्नोत्तर (९) हिन्दी में श्रमण प्रतिक्रमण (१०) श्रावक सविधि प्रतिक्रमण
- ५१ से ६० जैनागम नवनीत प्रश्नोत्तर भाग-१ से १०
- ६१-६२ जैनागम नवनीत प्रश्नोत्तर विविध दो भागों में
- ६३-६४ आचारांग प्रश्नोत्तर दो भागों में
- ६५ ज्ञानगच्छ में.....प्रकाशगुरु का शासन.....
- ६६ स्था. मान्य ३२ जैनागम परिचय एवं साहित्य समीक्षा
- ६७ से ७१ तक जैनागम नवनीत निबंधमाला भाग-१ से ५
- ७२ एकलविहार से मुक्ति तथा सावंत्सरिक विचारणा
- ७३ जैसी दे वैसी मिले कुए की गुंजार ।

गुजराती साहित्य :-

- १ से ९ जैनागम सुत्तागमे गुजराती लिपि में- ९ भागों में
- १० जैन श्रमणों की गोचरी, श्रावक के घर का विवेक
- ११ जैनागम ज्योतिष गणित एवं विज्ञान
- १२ से १९ जैनागम नवनीत-मीठी मीठी लागे छे महावीरनी देशना(८)
- २०-२९ जैनागम नवनीत प्रश्नोत्तर भाग-१ से १०
- ३०-३१ (१) १४ नियम, (२) १२ व्रत
- ३२ जैनागम नवनीत प्रश्नोत्तर विविध भाग-१
- ३३-३४ आचारांग प्रश्नोत्तर दो भागों में
- ३५-३९ जैनागम नवनीत निबंधमाला भाग- १ से ५
- ४० अनंत संसारनो मार्ग के मोक्षनो मार्ग
- ४१ स्था. मान्य ३२ आगम परिचय एवं साहित्य समीक्षा

(योग-७३ + ४१ = ११४)

પ્રકાશકીય - સંપાદકીય

માનવ જીવનમાં અનેક ઉતાર-ચડાવ આવતા રહે છે. જે માનવી એમાં સંભાળી- સંભાળીને ચાલે તે જ શ્રેષ્ઠ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, નહિતર ગમે ત્યારે ભટકી પડે છે. એવી સ્થિતિમાં આગમ જ્ઞાન પ્રકાશ જ સાચો માર્ગદર્શક થઈને હિતકારી બની શકે છે.

આપણી જ્ઞાન પ્રકાશનની શ્રેણીમાં વાંચકોને ૩૨ આગમ સારાંશ તથા ૩૨ આગમ પ્રશ્નોત્તર પછી હવે નવા અવસરે આગમિક નિબંધ-સંગ્રહ પાંચ ભાગોમાં હસ્તગત કરાવવામાં આવશે જેમાં આગમ સારાંશ તથા પ્રશ્નોત્તરમાંથી જ ખાસ વિષયોને પસંદ કરી નિબંધના રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવશે.

આ નિબંધો- વાંચકો, લેખકો, માસિકપત્ર પ્રકાશકો તથા જીવન સુધારક જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી, વિશેષ ઉપયોગી થઈ રહેશે. એવી શુભ ભાવનાથી આગમ જ્ઞાન સાગરને આ ત્રીજી નિબંધ શ્રેણીમાં તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. હિન્દી ભાષામાં પ્રકાશિત કર્યા પછી હવે તેને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ.

- (૧) સ્વાધ્યાય સંઘોની ભલામણથી - આગમ સારાંશ
 (૨) આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રમુનિજી અને શ્રી પ્રકાશમુનિજી ની પ્રેરણાથી - આગમ પ્રશ્નોત્તર
 (૩) નૂતનપત્રિકા સંપાદકની પ્રેરણાથી - આગમ નિબંધ

આશા કરીએ કે આગમ જિજ્ઞાસુ આ ત્રીજા ઉપક્રમથી ચોક્કસ લાભ પ્રાપ્ત કરશે. આ નિબંધમાળાના ચાર ભાગ પ્રકાશિત થઈ ગયા છે.

નિબંધ માળાના આ પાંચમા ભાગમાં ઈતિહાસ સંવાદ, નિબંધ, વિવિધ પ્રશ્નોત્તર વગેરે વિષયોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે.

વાંચકોને આ પુસ્તક વાંચતાં જે જિજ્ઞાસાઓ થાય તના સમાધાન માટે અન્ય નિબંધ, સારાંશ અને પ્રશ્નોત્તર પુસ્તકો વાંચવા ની ભલામણ.

-આગમ મનીષી ત્રિલોકચંદ જૈન

અનુક્રમણિકા

નિબંધ	વિષય	પાના નં.
૧.	આગમ સંખ્યા પરિજ્ઞાન નદીસૂત્ર દ્વારા	૦૯
૨.	વ્યાખ્યા ગ્રંથ પરિજ્ઞાન	૧૦
૩.	પટ્ટાવલી - સ્થવિરાવલી પ્રાચીનતા પરિજ્ઞાન	૧૦
૪.	અન્ય ગ્રંથ, કથાગ્રંથ, આગમદર્શ પરિજ્ઞાન	૧૨
૫.	આગમોમાં પ્રક્ષેપ પરિજ્ઞાન	૧૩
૬.	પ્રમાણીક અપ્રમાણીક સ્વતઃ પરતઃ પરિજ્ઞાન	૧૪
૭.	શાસ્ત્રો માટે વિવેક બુદ્ધિ પરિજ્ઞાન	૧૬
૮.	નિર્ચુક્તિ રચના અને ભદ્રબાહુ પરિજ્ઞાન	૧૭
૯.	મહાવિદેહક્ષેત્રથી ચૂલિકા લાવવાનું પરિજ્ઞાન	૧૮
૧૦.	શાસ્ત્રોમાં સંશોધન પરિવર્તન : દૂષિત પરિવર્તન	૨૦
૧૧.	પૂર્વાચાર્યોની આશાતના અનાશાતના પરિજ્ઞાન	૨૧
૧૨.	આર્યરક્ષિત સંબંધી પરિજ્ઞાન	૨૨
૧૩.	પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર પરિવર્તન પરિજ્ઞાન	૨૩
૧૪.	નંદી સૂત્રની ૫૦ ગાથા પરિજ્ઞાન	૨૫
૧૫.	દશવૈકાલિક સૂત્ર-મનક શય્યમભવાચાર્ય પરિજ્ઞાન	૨૬
૧૬.	ગ્રંથોનું વાંચન કરવા સંબંધી પરિજ્ઞાન	૨૮
૧૭.	જૈન દિગમ્બર ધર્મ પરિજ્ઞાન	૨૯
૧૮.	સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ધર્મ પરિજ્ઞાન	૩૪
૧૯.	મુખવસ્ત્રિકા મુખ પર બાંધવાના પ્રમાણ	૪૧
૨૦.	મંદિર મૂર્તિ પૂજા વિરુદ્ધ આગમ પ્રમાણ	૪૯
૨૧.	શાસ્ત્ર પાઠોમાં ચારિયોનું પ્રમાણ (એક અંગ્રેજનું મંતવ્ય)	૫૭
૨૨.	બાવીસ અભિધ્યોનું પરિજ્ઞાન	૫૮
૨૩.	અનંતકાયના ૧૨ લક્ષણ	૬૦
૨૪.	વાસક્ષેપ પ્રથા પરિજ્ઞાન	૬૧
૨૫.	કયવલિ કમ્મા પરિજ્ઞાન	૬૨
૨૬.	તેરાપંથ ધર્મ પરિજ્ઞાન : દયાદાન વિચારણા	૬૩
૨૭.	સ્થાનકવાસી ધર્મ પરિજ્ઞાન	૬૬

૨૮.	મહાત્મા લોકાશાહનું જીવન	૬૭
૨૯.	શિથિલાચાર પ્રવૃત્તિઓનું પરિજ્ઞાન	૭૦
૩૦.	ઉપકરણ પરિમાણ પરિજ્ઞાન	૭૨
૩૧.	શ્રાવકને શાસ્ત્રનું અધ્યયન	૭૩
૩૨.	મુખવસ્ત્રિકા વિચારણા (લઘુ સંવાદ)	૭૪
૩૩.	માસિક ધર્મ સંબંધી વિચારણા (લઘુ સંવાદ)	૭૬
૩૪.	ગ્રંથોમાં મનઘડત કલ્પનાઓ	૭૯
૩૫.	નિશીથ સૂત્રનો ઐતિહાસિક પરામર્શ	૮૧
૩૬.	નિર્ચુક્તિઓના રચયિતા દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી	૮૬
૩૭.	સંખ્યાતા નિર્ચુક્તિઓનો હાર્દ	૯૩
૩૮.	મહાનિશીથ સૂત્રનો અંતરંગ પરિચય	૯૪
૩૯.	કલ્પસૂત્રની રચના સંબંધી પરિજ્ઞાન	૧૦૦
૪૦.	મધ્યકાલીન ઈતિહાસ અને આગમ સાહિત્ય	૧૦૨
૪૧.	ઐતિહાસિક ગંભીર સમસ્યાઓનું સમાધાન	૧૦૬
૪૨.	ત્રણ આગમોમાં નમોત્યુણં પાઠની સમીક્ષા	૧૧૦
૪૩.	મધ્યકાળનું ચિત્રણ: ઐતિહાસિક રહસ્ય	૧૧૨
૪૪.	સાધુને વનવાસ કે વસતિવાસ : આગમ સમીક્ષા	૧૧૪
૪૫.	આગમની રચનામાં વારંવાર પરિવર્તન સમીક્ષા	૧૧૯
૪૬.	અક્ષય તૃતિયા પારણા પરિજ્ઞાન	૧૨૩
૪૭.	આચારાંગ નિશીથ ધારક પરિજ્ઞાન	૧૨૫
૪૮.	દ્રવ્ય પૂજા ભાવ પૂજા પરિજ્ઞાન	૧૨૬
૪૯.	પદાર્થોને પરઠવા સંબંધી પરિજ્ઞાન	૧૨૮
૫૦.	દશાશ્રુતસ્કંધની આઠમી દશા મૂળપાઠ	૧૩૦
૫૧.	ઐતિહાસિક પ્રમુખ ઘટનાઓ અને તેનો સમય	૧૩૨
૫૨.	વિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન શ્રમણ પરિજ્ઞાન	૧૩૩
૫૩.	કેટલાંક વીણેલાં સંકલનો અને તેના પરનું ટિપ્પણ	૧૩૫
૫૪.	ઐતિહાસિક મહત્વના પ્રશ્નો; વિદ્વાનોથી	૧૫૪
૫૫.	સાવંત્સરિક વિચારણા સંવાદ	૧૬૦
૫૬.	માસિક ધર્મમાં અસ્વાધ્યાય અને વિવેક	૧૭૩

૫૭.	અસ્વાધ્યાયનો મર્મ તેમજ વિવેક	૧૭૪
૫૮.	ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ	૧૭૬
૫૯.	જૈન ધર્મનો નકશો	૧૭૭
૬૦.	આત્મ નિરક્ષણીય સમાચારિક આગમ આજ્ઞાઓ	૧૮૧
૬૧.	એક ચર્યા : એકલ વિહારથી મુક્તિ	૧૮૮
૬૨.	વિનયધર્મમાં સ્યાદ્વાદ	૨૦૫
૬૩.	ભિક્ષુની સ્વતંત્ર ગોચરી	૨૦૭
૬૪.	સામાયિક પ્રતિક્રમણનાં વિશેષ પ્રશ્નોત્તર	૨૧૧
૬૫.	સામાજિક વ્યવસ્થા સંબંધી પ્રશ્નોત્તર	૨૩૯
—	સંથારો – દીક્ષા તારીખનું રહસ્ય	૨૪૮
—	વીતેલી વાત	૨૫૪
—	સુચના સંદેશ	૨૫૫

નિબંધ - ૧**આગમ સંખ્યા પરિજ્ઞાન નદીસૂત્ર દ્વારા**

પ્રશ્ન : શાસ્ત્રો ક્યારે બન્યા, કોણે રચ્યાં ?

જવાબ : જિનશાસનમાં તીર્થંકર ભગવંતો દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાન વડે, તેમના પ્રમુખ શિષ્ય ગણધર ભગવંત બાર અંગ શાસ્ત્ર તથા આવશ્યક સૂત્રની રચના કરે છે.

પ્રશ્ન : તે સિવાયનાં શાસ્ત્ર ક્યારે અને કોણે રચ્યાં ?

જવાબ : તે સિવાય અર્થાત્ અંગબાહ્ય શાસ્ત્રની રચના બધા ગણધરોના નિર્વાણ થયા બાદ, જ્યારે પણ જરૂર પડી ત્યારે બહુશ્રુત ગીતાર્થ શ્રમણોએ તે અંગ શાસ્ત્રના જ્ઞાનના આધારે ઉપશાસ્ત્રોની રચના કરી.

પ્રશ્ન : આવા કુલ કેટલા શાસ્ત્ર બન્યાં ?

જવાબ : નંદીસૂત્રમાં આવા કુલ ૭૨ સૂત્રના નામ ઉપલબ્ધ છે, જે વાસ્તવમાં ફક્ત ૫૯ જ છે.

પ્રશ્ન : ૫૯માંથી ગણધર કૃત કેટલા છે અને અન્ય શ્રમણ કૃત કેટલા છે?

જવાબ : ૧૨ અંગ + ૧ આવશ્યક = ૧૩ ગણધરકૃત છે. બાકીના ૫૯-૧૩ = ૪૬ આગમ અન્ય શ્રમણકૃત છે.

પ્રશ્ન : અન્ય શ્રમણકૃત ૪૬ આગમોના કર્તાના નામ શું છે ?

જવાબ : (૧) દશવૈકલિક સૂત્રના કર્તા શય્યાભવાચાર્ય (૨) નંદીસૂત્રના કર્તા-દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ(દેવવાચક) (૩) અનુયોગદ્વાર સૂત્રના કર્તા-આર્યરક્ષિત (૪) પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના કર્તા-શ્યામાચાર્ય (૫ થી ૭) દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર, બૃહત્કલ્પ સૂત્ર, વ્યવહાર સૂત્ર, આ ત્રણ સૂત્રના કર્તા- પ્રથમ ભદ્રબાહુ સ્વામી છે. (૮-૯) આતુર પ્રત્યાખ્યાન તથા દેવેન્દ્ર સ્તવ પ્રકીર્ણકના કર્તા- વીરભદ્ર આચાર્ય છે. આ સિવાય ૩૭ આગમોના કર્તાના નામો અજ્ઞાત છે. તે સિવાય નિશીથ સૂત્ર, આચારાંગ સૂત્રનો વિભાગ હોવાથી ગણધર કૃત સમજવો યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન : નંદીસૂત્રમાં નામ સાથે આવતા ૭૨ આગમોને વાસ્તવમાં ૫૯ આગમ છે તેમ કહેવાનું શું તાત્પર્ય છે ?

જવાબ : સ્થાનાંગ સૂત્રમાં સંક્ષેપિકદશા સૂત્રના દસ અધ્યયન કહ્યાં છે, તે જ દસ અધ્યયનનાં નામ નંદી સૂત્રમાં જુદા-જુદા શાસ્ત્ર રૂપે લખ્યાં છે. એ જ પ્રકારે નિરિયાવલિકા સૂત્રમાં તેના પાંચ વર્ગ કહ્યાં છે, એ જ પાંચ નામ નંદીસૂત્રમાં

પાંચ સૂત્ર રૂપમાં લખેલા મળે છે. આ રીતે આગમાધારથી જ ૭૨માં લિપિ દોષ આદિ માની ૫૯ કહ્યાં છે.

પ્રશ્ન : આજકાલ આગમોની સંખ્યા ૩૨ કે ૪૫ માનવામાં આવે છે જે નંદી સૂત્રની આ સંખ્યાથી ભિન્ન છે, એવું કેમ ?

જવાબ : ભિન્ન-ભિન્ન સમયે અપેક્ષા વિશેષથી ૪૫ કે ૩૨ આગમની માન્યતા પ્રચલિત થઈ છે. વાસ્તવમાં બંને માન્યતાઓ કસોટીએ ખરી નથી ઉતરતી એટલે બંને જ અશુદ્ધ માન્યતાઓ છે. વિશેષ માટે જુઓ આગમ પરિચય પુસ્તક.

નિબંધ - ૨**વ્યાખ્યા ગ્રંથ પરિજ્ઞાન**

સૂત્રોના અર્થ, પરમાર્થ અને વ્યાખ્યાઓ પણ પરંપરાથી મૌખિકરૂપે તો તે સૂત્રોની સાથે જ શરૂઆતથી જ ચાલતાં આવ્યાં છે. આગમોનું જ્યારે વ્યવસ્થિત લખાણ દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમયમાં થઈ ગયું, ત્યારબાદ ટૂંક સમયમાં જ વ્યાખ્યાઓની લેખિત રચનાઓ પુસ્તકરૂપે કરવામાં આવી. એટલે કે વીર નિર્વાણ દસમી શતાબ્દીના અંતમાં આગમો લિપિબદ્ધ થયા અને વીર નિર્વાણ અગ્યારમી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં દ્વિતીય ભદ્રબાહુ દ્વારા કેટલાંક સૂત્રોની નિર્યુક્તિ નામની વ્યાખ્યાઓ લેખિતરૂપમાં રચાઈને પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવી. ત્યારપછી ક્રમશઃ કેટલાંક સૂત્રોના ભાષ્ય લેખિત બન્યાં. તે પછી ચૂર્ણિઓ આદિ વ્યાખ્યાઓ પણ લેખિત રૂપમાં તૈયાર થઈ અર્થાત્ બધા સૂત્રોની વ્યાખ્યાઓ એક સાથે ન રચાતાં, જુદા-જુદા આચાર્યો અથવા બહુશ્રુતો દ્વારા જુદા-જુદા સમયે રચવામાં આવી; તે વિક્રમની બારમી-તેરમી શતાબ્દિ અને વીર નિર્વાણની સોળમી સત્તરમી શતાબ્દિમાં મલયગિરિ આચાર્યના સમયમાં પૂર્ણ થઈ. પરંતુ ત્યાં સુધીમાં ૭૨ આગમોમાંથી કેટલાય આગમો અનુપલબ્ધ થઈ ગયા ! અને આમ કેટલાક સૂત્ર પર એક, તો કેટલાક સૂત્રો પર અનેક આચાર્યોની વ્યાખ્યાઓ લખાઈને ઉપલબ્ધ થવા લાગી.

નિબંધ - ૩**પટ્ટાવલી - સ્થવિરાવલી પ્રાચીનતા પરિજ્ઞાન**

ઉક્ત આગમોમાં તથા વ્યાખ્યાઓમાં વિખરાયેલા ઈતિહાસની સામગ્રી અહીં-તહીં જોવા મળે છે અર્થાત્ તેમાં જે કોઈ ઘટના કે ચારિત્ર વગેરે દર્શાવ્યા છે,

તેમાંથી જ ઘણાં ઇતિહાસના તત્ત્વો જાણવા મળે છે. તેમ છતાં ઐતિહાસિક સ્વતંત્ર ગ્રંથ તથા પટ્ટાવલિઓ બારમી-તેરમી શતાબ્દિમાં તથા ત્યાર પછીના સમયમાં લેખિત રૂપમાં રચાવા લાગી.

કલ્પસૂત્રનું સ્વરૂપ તે જ બારમી-તેરમી વિક્રમ શતાબ્દીમાં તૈયાર કરાયેલું છે. માટે તેમાં ઉપલબ્ધ પટ્ટાવલિઓ પણ એ જ યુગનું સંકલન છે, તે સ્પષ્ટ જણાય છે. નંદી સૂત્રમાં પટ્ટાવલિઓ નથી, ફક્ત પ્રસિદ્ધ કે સ્મૃતિ પ્રાપ્ત અનુયોગધર બહુશ્રુતોનું ગુણ-કીર્તન છે.

ઇતિહાસવેત્તા ળેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિદ્વાન કલ્પસૂત્ર અને નંદીસૂત્ર પછી ત્રીજા નંબરે યુગ પ્રધાન પટ્ટાવલિ દુસ્સમકાલ સમણ સંઘત્થવં ને કહે છે જે વિક્રમની તેરમી સદીની રચના છે અને જેના રચનાકાર ધર્મઘોષ સૂરિ છે. હિમવંત સ્થવિરાવલિનો નંબર પ્રાચીનતામાં ત્રીજા નંબરે માનવામાં આવતો નથી, અતઃ દુસ્સમકાલ સમણ સંઘત્થવની પછીની રચના છે, તે સુસ્પષ્ટ છે. જેથી તેનો રચનાકાળ તેરમી સદીની પહેલાંનો તો હોય જ નહીં, એવું પણ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય છે.

વાસ્તવિકતા પણ એ જ છે કે પટ્ટાવલિઓ વગેરેની રચનાનો યુગ પણ તેરમી સદીમાં પ્રારંભ થયો છે. તે પહેલાં આવી રચનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ન હતો.

કલ્પસૂત્ર સ્થવિરાવલિમાં વીર નિર્વાણ દસમી સદી સુધીના મહાપુરુષોના વંદન ગુણગ્રામ યુક્ત નામ છે માટે વીર નિર્વાણની ત્રીજી સદીની વાત સ્વતઃ ખોટી સાબીત થઈ જાય છે.

સ્વયં કલ્પસૂત્ર પણ પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શ્રીમલયગિરિ આચાર્ય પછીની રચના છે. વાસ્તવમાં આ કલ્પસૂત્ર અહીં-તહીંથી સંકલન કરીને લખાયેલું એક કલ્પિત સૂત્ર જ છે ! તેમ છતાં તેનું મહત્ત્વ વધારે દર્શાવવા ખોટી પ્રાચીનતા કલ્પિત કરેલ છે. કેમ કે ૩૨ કે ૪૫ અથવા ૭૨ કે ૮૪ માંની કોઈપણ આગમ ગણનામાં આ કલ્પસૂત્રની ગણતરી જ નથી કરાઈ ! આ કલ્પસૂત્રનું સ્વતંત્ર નામ કોઈપણ નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, ટીકા કે મલયગિરિ આચાર્યના પૂર્વ રચિત કોઈપણ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી.

અતઃ આ કલ્પસૂત્રમાં વર્ણિત સ્થવિરાવલિને વીર નિર્વાણની ત્રીજી સદીની રચના કહેવી કે માનવી એ કેવળ અંધશ્રદ્ધા જ છે.

નિબંધ - ૪

અન્ય ગ્રંથ, કથાગ્રંથ, આગમ દરજ્જા પરિજ્ઞાન

નિર્યુક્તિ રચના પછી, ભાષ્ય રચનાકાળમાં શરૂ થઈને આજ સુધી અનેક ગ્રંથ તથા સાહિત્યની રચનાઓ થઈ છે અને થઈ રહી છે.

વ્યક્તિગત અપેક્ષાએ કોઈપણ શ્રમણ પોતાની પાસે નોંધના રૂપમાં ગમે તે લખી શકતા હતા. તેમાં તે પોતાના માટે અથવા શિષ્યો માટે આવશ્યકતા-નુસાર કોઈપણ વિષય તત્ત્વ કે ચિંતનનું સંકલન કરી શકતા હતા. એટલા માટે જ નંદી સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેટલા શ્રમણ થયાં તેટલાં જ પ્રકીર્ણક સૂત્રો પણ સંભવી શકે છે. તેમ છતાં આજના સમયે લેખનકાર્યની જેટલી આવશ્યકતા જણાય છે તેટલી તે કાળે જણાતી નહોતી. વેપારી વર્ગ પણ આજની અપેક્ષાએ પ્રાચીન સમયમાં લેખનકાર્ય ઓછું કરતો હતો. આગમોનું વ્યવસ્થિત ક્રમબદ્ધ લેખન તો એક સાથે દેવદ્વિગણિના સમયે જ થયું.

સૂત્રો અને વ્યાખ્યાઓમાં અનેક કથાઓ છવાયેલી છે. એ સિવાય સ્વતંત્ર કથા ગ્રંથ ‘પ્રબંધ’ના નામે આગમ લેખન પછી ગ્રંથ રચનાઓની સાથે જ લખાવા લાગ્યા. આગમોનું સ્થાન સર્વોચ્ચ છે એ સ્વતઃ પ્રમાણિત છે. જેનાં નામ નંદીસૂત્રમાં છે. તે સિવાયની રચનાઓ પરતઃ (આગમ કસોટીથી) પ્રમાણિત છે. એટલે આગમ કથિત તત્ત્વ અને સિદ્ધાંતોને પુષ્ટ કરનારા તથા આગમથી અવિરુદ્ધ તત્ત્વ જ પ્રમાણભૂત છે, આગમ વિરુદ્ધ તત્ત્વ અપ્રમાણિક હોય છે.

લિપિ દોષ, પરંપરા દોષ તથા વિવક્ષા ભેદ તો, સૂત્રોમાં પણ સંભવી શકે છે, જેને પરસ્પર સૂત્રો તથા સિદ્ધાંતો સાથે સમન્વય કરીને સમજી શકાય છે, જેમ કે— (૧) **લિપિદોષ**— એક સૂત્રની અનેક પ્રતિઓ જોવાથી ખ્યાલ આવી જાય છે અને તેની વ્યાખ્યાઓ જોવાથી પણ લિપિ દોષના અનુભવ થઈ જાય છે. કોઈ-કોઈ વાર તો જે પાઠની ચૂર્ણિ ટીકાકારે વ્યાખ્યા કરી છે, તેવો પાઠ કોઈપણ પ્રતમાં નથી મળતો ! અર્થાત્ ટીકાકાર વગેરેની સામે જે પાઠ (શબ્દ) હતો તે હવે નથી રહ્યો પરંતુ બીજો જ પાઠ જોવા મળે છે. (૨) **પરંપરા દોષ**— કેટલાક સૂત્રોમાં પાઠાંતર લખેલા હોય છે જેમ કે **એગે એવં આહંસુ, એગે પુણ એવં અન્ને ભણંતિ, અન્ને પઢંતિ, પાઠાંતરં** વગેરે શબ્દોના પ્રયોગો આગમોમાં મળે છે. (૩) **વિવક્ષા ભેદ**— કોઈ સૂત્રમાં અણાહારક બે સમયનો કહ્યો છે, કોઈ માં ત્રણ

સમયનો કહ્યો છે. આચારપ્રકલ્પ ક્યાંક પાંચ કહેલ છે તો ક્યાંક ૨૮ કહ્યા છે. આવા ઘણાં દષ્ટાંતો છે. માટે વિવેક તથા સમન્વય બુદ્ધિ રાખવી તો સર્વત્ર જરૂરી છે તથા અહિંસા વગેરે મૌલિક સિદ્ધાંતોની કસોટી પણ સર્વત્ર આવશ્યક છે.

નિબંધ - ૫

આગમોમાં પ્રક્ષેપ પરિજ્ઞાન

લેખન કાળમાં ક્યાંક ક્યાંક અસદ્બુદ્ધિથી લહિયાઓ દ્વારા તથા સ્વાર્થવશ પણ ક્યારેક શ્રમણો દ્વારા પ્રક્ષેપ તથા પરિવર્તન થયા છે. જેમ કે— આચારાંગ આદિ શાસ્ત્રોમાં માંસ મત્સ્ય આદિ આમિષ ભોજન સંબંધી પાઠ, રાજપ્રસ્નીય સૂત્રમાં મૂર્તિઓ અને ચાર તીર્થકરોના નામ સંબંધી પાઠ, જ્ઞાતાસૂત્રમાં નમોત્યુણનો પાઠ, દશા શ્રુતસ્કંધ સૂત્રની આઠમી દશા સમાચારી વર્ણનમાં અન્ય વર્ણન જોડીને તથા તે સમાચારીને વધારીને કરેલ કલ્પસૂત્ર વગેરે કેટલાંય ઉદાહરણો છે. મહાનિશીથ સૂત્ર પણ આવા જ દોષોનો ભંડાર છે !!

માંસ સંબંધી પાઠ : માંસ શબ્દનો વનસ્પતિપરક અર્થ કરવો એક ભ્રમિત પ્રવાહ છે. સૂત્ર રચનાકાર ગણધરો અને બહુશ્રુતોએ પણ માંસ અને મત્સ્ય શબ્દનો ‘આમિષ’ અર્થમાં, આગમોમાં પ્રયોગ કર્યો છે. માંસના આહારને નરકનું કારણ બતાવ્યું છે, ત્યાં પણ ‘માંસ’ નો જ શબ્દ પ્રયોગ છે. આવા સ્પષ્ટ અને પ્રચલિત અર્થવાળા માંસ શબ્દનો પ્રયોગ આચારશાસ્ત્રોમાં સાધુની ગોચરીના પ્રકરણમાં ગણધર પ્રભુ કરે, એ સંભવી પણ ન શકે. શું તે વનસ્પતિ માટે તેમને અન્ય શબ્દ ન મળ્યો હોય ? જેના કારણે તેમને આચારાંગમાં એવો પાઠ આપવો પડ્યો કે મચ્છગં મંસગં ભોક્ષ્વા, અદ્વિયાઈં કંટણ ય ગહાય । અર્થ : મત્સ્ય અને માંસને ખાઈને તેમાં રહેલા કાંટા અને હાડકાને સાધુ એકાંતમાં લઈ જઈને પરઠે ! આવા ભ્રામક અને પ્રસિદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ ગણધરકૃત માનવામાં સમજદારી નથી !

જો આગમ રચનાકાળમાં માંસ અને મત્સ્ય વનસ્પતિ રૂપમાં જ પ્રયુક્ત હોય અને ત્યારે આમિષ ભોજન અર્થમાં પ્રયુક્ત ન હોય તો તે દેશકાળનો પ્રચલિત શબ્દ પ્રયોગ હશે તેમ માની પણ શકાય. પરંતુ આવું ન હતું, એ વાત તો આગમથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ કે એ આગમોમાં ‘મંસ-મચ્છ’ શબ્દ માંસ અને માછલીને માટે પ્રયુક્ત થયા છે. અતઃ આવા પાઠ ક્યારેક કોઈ વિરોધી માનસ-વાળાએ પ્રક્ષિપ્ત કરી પ્રચારમાં લાવ્યા હશે, તેમ માનવું જ હિતાવહ છે.

રાજપ્રસ્નીય સૂત્ર : આ સૂત્રમાં ૧૦૮ શાવત મૂર્તિઓનો પાઠ યથાસ્થાન છે.

તેમાં કોઈપણ વ્યક્તિનું નામ કહ્યું નથી. પરંતુ સ્તૂપ વર્ણન પછી તેની ચારે તરફ મૂર્તિઓનું કથન અને તેના મુખ સ્તૂપની તરફ છે તેમ કહેવું અર્થાત્ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં પણ મૂર્તિના મુખ છે તેમ કહેવું અને તેના ઋષભ તથા વર્ધમાન આદિ નામો પણ કહી દેવા, આ બધું સ્પષ્ટ રીતે પ્રક્ષિપ્ત છે. કેમ કે શાવત મૂર્તિઓ કોઈ વ્યક્તિ કે તીર્થકરની હોતી નથી. મૂર્તિનું મુખ પણ પૂર્વ કે ઉત્તરમાં જ હોય છે.

દુરાગ્રહ બુદ્ધિથી તીર્થકરોની મૂર્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ઇમોત્યુણનો પાઠ પણ ધરાર રાખી દેવાયો છે. કેમ કે શાવત મૂર્તિ, કોઈ ગુણવાનની કે વ્યક્તિ વિશેષની હોઈ જ ન શકે, તો પછી તેની તીર્થકરોના ગુણોથી સ્તુતિ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. જ્ઞાતાસૂત્રની પ્રાચીન પ્રતમાં તો એ ઇમોત્યુણનો પાઠ મળતો જ નથી. માટે ઇમોત્યુણના ગુણવાળી એ ૧૦૮ શાવત મૂર્તિઓ હોતી જ નથી !

દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર : આ એક છેદસૂત્ર છે. જેમાં નાના-નાના અધ્યયન(દશા) છે; આવું સ્વયં નિર્યુક્તિકાર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ કહ્યું છે. તેમ છતાં ૧૨૦૦ શ્લોક જેટલું મોટું કલ્પસૂત્ર રચીને કહી દીધું કે આ દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રનું આઠમું અધ્યયન જ છે ! અને મોકો જોઈને કોઈ સાધુએ કોઈ હસ્તપ્રતમાં આઠમી દશામાં તે આખું સૂત્ર લખી પણ નાખ્યું ! પરંતુ આ સૂત્ર ઉપર ભાષ્ય, નિર્યુક્તિ ચૂર્ણિ ઉપસ્થિત છે. તેમાં તો આવા પાઠોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી. ઘણી પ્રતોમાં આવો પાઠ મળતો પણ નથી.

મહાનિશીથ સૂત્ર : આમાં પણ કોઈકે કેટલીક સ્વચ્છંદી અને બનાવટી વાતો ભરીને એ સૂત્રને પણ હાસ્યને પાત્ર બનાવ્યું છે. આ સંબંધમાં એક સંકલન આ જ પુસ્તકમાં આગળ જુઓ.

નિબંધ - ૬

પ્રમાણિક અપ્રમાણિક સ્વતઃ પરતઃ પરિજ્ઞાન

ગણધર તથા ચૌદપૂર્વી કે ૧૦ પૂર્વી સિવાય કોઈની પણ રચનાને પૂર્ણ એકાંત પ્રમાણિક માની શકાય નહીં. આજ વાત નંદીસૂત્રમાં આ પ્રકારે કહેલ છે **ખિન્નેસુ** ભયણા અર્થાત્ ૧૦ પૂર્વથી ઓછા જ્ઞાનવાળાની રચના ભજનાથી પ્રામાણિક છે, એકાંતથી નહીં; તેમ માનવું જોઈએ. કેમકે તેમાં કથિત તત્ત્વો સમ્યક્ અને અસમ્યક્ બંને પ્રકારના હોઈ શકે. એટલે પૂર્ણ રૂપથી કે એકાંત રૂપથી અપ્રમાણિક તો કોઈ પણ જૈન સાહિત્યને કહી ન શકાય. વર્તમાન યુગના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે શ્રમણ આદિ સામાન્ય જ્ઞાની પુરુષોની રચના કે વક્તવ્યને પણ એકાંત અપ્રમાણિક કહી ન શકાય.

પૂર્ણ પ્રમાણિકતા સર્વજ્ઞોના તથા દસ અથવા ચૌદપૂર્વધારીઓના કથિત વચનોમાં જ હોઈ શકે. જ્યારે સર્વજ્ઞોના વચનોમાં શ્રદ્ધા કે અપેક્ષા રાખનારા કોઈપણ છદ્મસ્થના વચનો પૂર્ણ અપ્રમાણિક કે પૂર્ણ હેય નથી હોતા તે તો પરતઃ પ્રમાણિક હોય છે, પછી ભલે તે કોઈ નિબંધ ગ્રંથ રૂપ હોય કે પછી વ્યાખ્યાન રૂપે હોય ! માટે દશ પૂર્વથી ઓછા જ્ઞાનવાળા છદ્મસ્થોની રચનામાં અંધશ્રદ્ધાની આગ્રહ બુદ્ધિ ન રાખતાં વિવેક બુદ્ધિ રાખવી જ યોગ્ય છે. અન્ય આગમોમાં પણ મિશ્રણ દોષ, પ્રક્ષેપદોષ, પરિવર્તન દોષ, પરંપરા દોષ તથા લિપિદોષ વગેરે સંભવી શકે છે. માટે તે અંગે પણ વિવેક સહિત વિચારણા કરવાનું જરૂરી છે.

પૂર્વોક્ત કથનનો અર્થ એમ નથી કે ‘બધાં જ આગમો સંદેહયુક્ત અને સર્વથા અપ્રમાણિક થઈ ગયા છે, તેમાં કથિત બધા જ તત્ત્વ સંદેહશીલ થઈ ગયા.’ પરંતુ ઉપલબ્ધ આગમોને ઉપલબ્ધ અન્ય આગમો સાથે સમન્વય કરીને તથા મૌલિક સિદ્ધાંતો સાથે સમન્વય કરીને વિવેકબુદ્ધિથી સમજવાની કોશિશ કરવામાં જ તટસ્થતા રહેલી છે. કોઈપણ વ્યાખ્યા ગ્રંથ કે વિવેચન, ભાષાંતર, નિબંધ, ઇતિહાસના ગ્રંથો પર રાગ-દ્વેષ ન રાખતા તેની પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો, અવસરે તે વાંચવા, સમજવા, સ્વવિવેક અનુસાર તેનું ચિંતન કરવું, અન્ય આગમજ્ઞાનના(સિદ્ધાંત જ્ઞાનના)અનુભવથી તુલના કરી વિચારવું, નવનીત પ્રાપ્ત કરતા રહેવું તે જ્ઞાન આરાધનાનું જ એક અંગ છે. આવું કરવું તે કોઈપણ પૂર્વાચાર્ય કે ગુરુ પ્રતિ અશ્રદ્ધા અભક્તિ છે તેમ કહેવું શાસ્ત્રજ્ઞાનની અણસમજનું સૂચક છે. કેમ કે શાસ્ત્ર બૃહત્કલ્પ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ગીતાર્થ ગુરુ આચાર્યએ આપેલું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ જો આગમોક્ત હોય તો તે ગ્રહણ કરવું જોઈએ અને જો તે આગમોક્ત ન હોય તો ગ્રહણ કરવું જોઈએ નહીં.

વ્યવહાર સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે કાળ કરતા સમયે આચાર્યએ જો જણાવ્યું હોય કે મારા સ્થાને અમુક સાધુને આચાર્ય બનાવજો; છતાં પણ તે આચાર્યના કાળ-ધર્મ પામ્યા બાદ તે સાધુ યોગ્ય હોય તો જ તેને આચાર્ય પદ આપવું અન્યથા બીજા યોગ્ય સાધુને આચાર્ય બનાવવા. આમ છેદ સૂત્રોમાં પણ ગુરુ તથા આચાર્યની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં પણ વિવેક બુદ્ધિને પ્રમુખતા આપવામાં આવી છે. સારાંશ એટલો જ છે કે બધા છદ્મસ્થોની વાક્ય રચનાઓ, વિચારણાઓ ચિંતન કરવા યોગ્ય હોય છે. ઉક્ત બંને આગમ પ્રમાણોથી શાસ્ત્રાજ્ઞા પણ આવી રીતે સ્પષ્ટ છે. માટે આવું કરવાથી કોઈની આશાતના થાય તેવી કલ્પનાને કોઈ સ્થાન નથી ! જિજ્ઞાસા તથા સત્યની શોધ કરવાની દષ્ટિથી ન્યાય બુદ્ધિથી કોઈ અપરાધ થતો

નથી. સર્વજ્ઞોનો પરિચય ન થતાં નિર્ણય કરવાને માટે તેમની પણ પરીક્ષા કરનાર ભગવતી સૂત્ર વર્ણિત ગાંગેય અણગાર આદિ આરાધક બન્યા છે.

વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ માન્ય આગમોમાં પણ લિપિ દોષ, પ્રેસ દોષ, પરંપરા દોષ, પ્રક્ષેપ દોષ, મિશ્રણ દોષ, દ્વાસ દોષ વિગેરે અનેક નાના-મોટા ક્ષમ્ય દોષો છે. જે સર્વ વિદિત અને સર્વ માન્ય તત્ત્વ છે. તેથી વિદ્વાનો માટે સત્યની શોધ, વિવેકપૂર્ણ તટસ્થ વૃત્તિથી આગમના મૂળ પાઠોનો, અર્થોનો, પરંપરાઓનો નિર્ણય કરવો તે અનુપયુક્ત તો ન જ કહી શકાય.

જે પ્રકારે ગાળેલું પાણી તથા શુદ્ધ ભોજન પણ ગ્રહણ કરતી વખતે જોઈને ખાવું-પીવું જોઈએ તથા તેમાંની અશુદ્ધિને કાઢી નાખવી જોઈએ, તે વિવેક છે અને તેમાં માખી કે ઝેરી જંતુનો અંશ હોય તો છોડી દેવા તે પણ વિવેક છે; પછી ભલે તેના બનાવનાર ગમે તેટલા હોશિયાર હોય; તે જ પ્રકારે આગમ વ્યાખ્યાઓ, ગ્રંથ, સાહિત્ય બધામાં ઉક્ત દોષ સંભવ હોવાથી વિવેક રાખવો શ્રેયકર છે.

એક વાતનું અત્રે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે કે ઉક્ત સંપૂર્ણ વિવેક— બુદ્ધિમાન, શાસ્ત્રોના ગહન અભ્યાસીઓ, અનુભવીઓ તથા બહુશ્રુત વિદ્વાનો માટે છે, પરંતુ સામાન્ય સમજણવાળાઓ માટે નહીં ! તેમણે તો ગીતાર્થ બહુશ્રુત ગુરુઓના નિર્દેશ તથા આજ્ઞાનુસાર જ કાર્ય કરવું જોઈએ કે સમજવું જોઈએ.

નિબંધ - ૭

શાસ્ત્રો માટે વિવેક બુદ્ધિ પરિજ્ઞાન

૨. મૂર્તિપૂજક વિદ્વાન શ્રી પુણ્યવિજયજી એ આ અંગે તેવા જ પોતાના વિચારો પણ એક જગ્યાએ જણાવ્યા છે જેમ કે— “અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે આજના જૈન આગમોમાં મૌલિક અંશો ઘણા ઘણા છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ જેટલું અને જે કાંઈ છે એ બધું ય મૌલિક જ છે એમ માનવા મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સર્વજ્ઞ ભગવંતોને દૂષિત જ કરવા જેવી વાત છે.”

“આજના જૈન આગમોનાં એવા એવા ઘણા ઘણા અંશો છે, જે જૈન આગમોને પુસ્તકારૂઠ કરવામાં આવ્યા ત્યારે, કે તે આસપાસ ઉમેરાયેલા કે પૂર્તિ કરાયેલા છે. કેટલાક અંશો એવા પણ છે જે જૈનેતર શાસ્ત્રોને આધારે ઉમેરાયેલા અને જૈન દષ્ટિથી દૂર પણ જાય છે. ઇત્યાદિ અનેક બાબતો જૈન આગમના અભ્યાસી ગીતાર્થ ગંભીર જૈન મુનિગણે વિવેકથી ધ્યાન રાખવા જેવી છે.”—

[બૃહત્કલ્પ સૂત્ર ભાષ્ય ભાગ ૬. પ્રસ્તાવનાંશ.]

આ પ્રકારે મૂર્તિપૂજક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શાસ્ત્રોદ્ધારક પદ વિભૂષિત પૂજ્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મ.સા. એ મૌલિક આગમોમાં પણ ગીતાર્થ મુનિઓને વિવેક બુદ્ધિ રાખવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આવી સ્થિતિમાં આગમાતિરિક્ત ગ્રંથો, વ્યાખ્યાઓ તથા કલ્પિત કથાગ્રંથો, ઇતિહાસ ગ્રંથો અને કલ્પસૂત્ર કે મહાનિશીથ અથવા પટ્ટાવલિઓ માટે આગ્રહ અને વિવેક બુદ્ધિનો નિષેધ કોઈ પણ દ્વારા કરવો, એ કદાપિ ઉચિત હોઈ શકે નહીં.

એટલા માટે અનુભવ તથા ચિંતનપૂર્વક જ આગમો માટે લિપિ દોષ, દષ્ટિ દોષ, પરંપરા દોષ, પ્રક્ષેપ દોષ, પરિવર્તન દોષ સંભવ હોઈ શકે તેવું કહેવામાં આવ્યું છે અને આ જ મુખ્ય કારણોને ધ્યાનમાં રાખીને વિવેક બુદ્ધિ રાખવાનો સંકેત કર્યો છે. જે અન્ય આગમ મનીષીઓ દ્વારા સંમત હોવાથી એક નિરાબાધ સત્ય સંકેત છે. આનો આશય સમજ્યા વિના ઉપેક્ષા અને આક્ષેપ કરવા તે સમજદારી નથી.

નિબંધ - ૮

નિર્યુક્તિ રચના અને ભદ્રબાહુ પરિજ્ઞાન

પૂર્વે પ્રસિદ્ધ બે ભદ્રબાહુ સ્વામી થઈ ગયા છે. લાંબા સમયના આંતરાના કારણે બંનેના જીવન સંબંધી કેટલાક વર્ણનો મિશ્રિત થઈ ગયા છે. વરાહમિહિરના ભાઈ ભદ્રબાહુસ્વામી વીર નિર્વાણ દસમી સદીમાં થઈ ગયા, જ્યારે ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુસ્વામી વીર નિર્વાણ ત્રીજી સદીમાં થયા હતા. નિર્યુક્તિઓની રચના તથા ભદ્રબાહુસંહિતાની રચના વરાહ મિહિરના ભાઈ બીજા ભદ્રબાહુ સ્વામીની છે, જ્યારે ત્રણ છેદસૂત્રની રચના પ્રથમ ભદ્રબાહુ સ્વામીએ કરી છે. કેમકે વરાહમિહિરે વરાહી સંહિતા બનાવી છે અને તેમાં જે રચનાકાળ ઉપલબ્ધ છે તે દસમી સદીનો છે તથા નિર્યુક્તિઓના કર્તા ભદ્રબાહુસ્વામી, વરાહમિહિરના ભાઈ છે. છેદસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં પ્રારંભની મંગલગાથામાં ત્રણ છેદસૂત્રોની રચના કરનારા પ્રાચીન ભદ્રબાહુ સ્વામીને વંદન કર્યા છે. આ વિષયમાં સપ્રમાણ વિસ્તૃત ચર્ચા, મંદિરમાર્ગી વિદ્વાનમુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ સભાષ્ય બૃહત્કલ્પસૂત્રના છટ્ટા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં કરી છે.

ભદ્રબાહુ સ્વામીની મહાપ્રાણ સાધના : આ પણ એક કલ્પિત ઇતિહાસ છે. શ્રાવકો અને શ્રમણોની અનેક સાધનાઓ, અભિગ્રહ, જિનકલ્પ કે પડિમાઓના વર્ણન આગમોમાં છે. મહાપ્રાણ સાધના નામની કોઈ ચીજ આગમોમાં નથી.

ગચ્છ મુક્ત બાર ભિક્ષ પડિમાઓ પણ અલ્પ સમય માટે હોય છે. જિનકલ્પ આદિ ગચ્છ મુક્ત સાધનાઓ પણ ૧૪ પૂર્વીઓએ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા નથી હોતી. પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર પણ ૧૪ પૂર્વીઓએ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા હોતી નથી. તેઓ ગચ્છમાં રહીને જ વિશિષ્ટ નિર્જરા કરી લે છે.

જિનશાસનની આવશ્યક સેવા છોડીને ૧૪ પૂર્વી દ્વારા ૧૨ વર્ષની એકલ-વિહારવાળી સાધના કરવી, આવા ઉત્કૃષ્ટ બહુશ્રુત જ્ઞાની વિચક્ષણ મહાન શ્રમણ દ્વારા સંઘની આજ્ઞાની અવહેલના ઉપેક્ષા કરાવવી, ગોતી ગોતીને જુદા તારવીને યોગ્ય ૫૦૦ સાધુઓને સંઘ દ્વારા મોકલવા, તેમાંથી પણ ૪૯૯ સાધુઓનું વચ્ચેથી જ છોડીને પાછા ફરવું, બાર વર્ષનો દુકાળ પડવો, ઇત્યાદિ જે અણઘડ બાબતોનું વર્ણન છે, તે કલ્પિત છે. તેમાં પણ અમુક બાબતો વિચારવા લાયક છે. જેવી કે— (૧) ચૌદ પૂર્વ જ્ઞાની એવા ભદ્રબાહુસ્વામી પોતે નહીં સમજતા હોય કે જિનશાસનમાં જ્ઞાન આપવું મારે આવશ્યક છે (૨) આવી મહાપ્રાણ સાધનાનું વર્ણન કોઈ આગમમાં તપના ભેદોમાં નથી (૩) ૫૦૦ યોગ્ય સાધુ તારવનારા પણ મૂર્ખ હતા શું ? (૪) વળી તેમની એવી કેવી યોગ્યતા હતી કે જેઓ ત્યાં રોકાયા નહીં અને તેમને છોડીને વચ્ચેથી પાછા ફર્યા (૫) ઉપાલંભ દઈને તેમને ફરી પાછા કેમ ન મોકલ્યા ? (૬) શું પાછા ફરનારા આજ્ઞા માનીને ફરી જઈ નહોતા શકતા ? (૭) તો તે જ ૪૯૯ ને આજ્ઞા બહાર કેમ ન કર્યા ? (૮) બાર વર્ષના દુકાળ પહેલાં જ ભદ્રબાહુ મહાપ્રાણ સાધના કરવા નીકળ્યાં કે પછી ? (૯) પહેલાં નીકળ્યા હોય તો ૧૨ વર્ષની મહાપ્રાણ સાધના પૂર્ણ થઈ જવી જોઈતી હતી અને જો દુકાળ પછી ગયા હોય તો તેઓ મહાન અવિવેકી છે તેમ ગણાય ! કેમ કે આવા ભયંકર દુકાળની સંકટમય સંઘની સ્થિતિમાં તેમનું એકલા જવું એજ વિચારણા માંગી લે તેવું છે. તેમણે કોની આજ્ઞા લીધી ? તેવા સમયે આજ્ઞા દેનારું કોણ હતું ? (૧૦) બાર વર્ષના દુકાળની કલ્પના આવા કથાનકો સાથે કેમ જોડી દેવાય છે ? (૧૧) ભદ્રબાહુ સ્વામીની કથા માટે કે સ્કંદિલાચાર્યના સમયે તથા દેવર્ધિગણિના આગમ લેખન માટે, ૧૨ વર્ષના દુકાળની કલ્પના માત્ર છે. આવા દુકાળ, આવી બધી ઘટના સાથે જોડી દેવાયા છે, વાસ્તવમાં વિચારવામાં આવે તો અજ્ઞાત સુદૂર એ વીર નિર્વાણના ૧૦૦૦ વર્ષમાં કેટલાય ૧૨ વર્ષીય દુકાળ થઈ ગયા હોય તો પછી હવે ૧૫૦૦ વર્ષોમાં આવા દુકાળો કેમ નથી પડ્યા ? આનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે આ ૧૫૦૦ વર્ષમાં લેખન યુગ ચાલી ગયો

હતો, જેના માટે એવા વ્યાપક વિષયની કલ્પનાઓ ચાલવી સંભવ રહી નથી અને એ ૧૦૦૦ વર્ષોને માટે જેને જે મન ફાવ્યું તે કલ્પના કરી હોત તો તે પણ ચાલ્યું જાત.

વાસ્તવમાં ૨-૪ વર્ષનો કે એક વર્ષનો પણ મહાદુકાળ પડે તો લોકો ત્રાહી-ત્રાહી પોકારી ઉઠે છે. તો બાર વર્ષનો દુકાળ અને તે પણ વારંવાર પડ્યા કરે ઈત્યાદિ કથન યોગ્ય નથી. એ તો તે તે ઘટનાઓ તેમજ કલ્પનાઓને જમાવવા માટે કરવામાં આવેલી એક કલ્પના માત્ર છે. વાસ્તવિકતા એ જ છે કે કોઈપણ વિશેષ ઘટનાને સિદ્ધ કરવા સમજાવવા માટે ૧૨ વર્ષના દુષ્કાળ બતાવવાનો જાણે એક પ્રવાહ બની ગયો. જેમ કે- (૧) સ્થૂલિભદ્રની વિશેષતા કહેવી હોય તો ૧૨ વર્ષનો દુકાળ જોડી દીધો (૨) દ્વિગંબર-૨તાંબર વચ્ચેના ભેદ બતાવવા હોય તો ૧૨ વર્ષનો દુકાળ જોડી દીધો (૩) મૂર્તિઓની સ્થાપના બતાવવી હોય તો તેમાંય બાર વર્ષના દુકાળને જોડી દેવાયો (૪) સ્કંદિલાચાર્યના સમયમાં શાસ્ત્રોદ્ધાર બતાવવો હોય તો ત્યાંય બાર વર્ષના દુકાળને જોડી દીધો (૫) દેવદ્વિગણિના સમયમાં શાસ્ત્રલેખન થવાનું છે તોપણ બાર વર્ષના દુકાળને જોડી દીધો. તો ફરી આ જ રીતે ઈતિહાસકારોમાં કેટલાય પ્રવાહ ચાલે છે. સુદૂરવર્તી કાળનું અંતર હોવાથી તેમની શોધ પણ કોણ કરી શકે ? અને આમ તે પ્રવાહ ચાલતાં રહે છે.

નિબંધ - ૯

મહાવિદેહ દ્વેષથી ચૂલિકા લાવવાનું પરિજ્ઞાન

ચૂલિકા તો સૂત્રનું એક અંગ છે. તેની રચના તો સૂત્રની સાથે જ કરવામાં આવે છે. જેમ કે- બારમું અંગ દષ્ટિવાદ છે, તેમાં ચૂલિકા પણ એક વિભાગ છે. જેમ મેરુપર્વતની ચૂલિકા તેની સાથે જ છે તેવી જ રીતે ઘણા આગમોમાં પણ તેની સાથે ચૂલિકાની રચના થઈ જાય છે.

કેટલીયે કલ્પિત વાર્તાઓ સમયે-સમયે કોઈ એકાંગી દષ્ટિકોણથી રચવામાં આવે છે. પહેલા કોઈ ગ્રંથમાં બે ચૂલિકા લાવવાની વાત કરી છે, પછીના ગ્રંથોમાં ચાર ચૂલિકા લાવવાની વાત કરવામાં આવી. આ બધી ગ્રંથ કથાઓ ઘણા સમય પછી બનેલી તથા વિકૃતિઓથી ભરપૂર છે. દશવૈકાલિક ચૂલિકાના કર્તા આચાર્યશ્રી અગસ્ત્યસિંહસૂરિના સમય સુધી આવી કલ્પનાઓ જ નહોતી ઊઠી, એટલે તેમણે ચૂલિકાની વ્યાખ્યા કરતી વખતે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે દશવૈકાલિક રચનાકાર શ્રી સ્વયંભવાચાર્યે પ્રથમ ચૂલિકામાં આ વિષયનું કથન કર્યું છે. એટલે

કે તેમની દષ્ટિમાં દશવૈકાલિકના તથા પહેલી-બીજી બંને ચૂલિકાના કર્તા સ્વયંભવાચાર્ય જ હતા. મહાવિદેહથી ચૂલિકા લાવવા સંબંધી કલ્પિત કથા દશવૈકાલિક ચૂલિકાથી ઘણાં વખત પછીના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખિત છે. અતઃ આવી અસત્ય કલ્પનાઓ કોઈ કોઈ યુગમાં થયા કરે છે. પરંતુ તે જાણવા યોગ્ય જ છે. માટે તેનો આગ્રહ રાખવો એ અવિવેક છે.

નિબંધ - ૧૦

શાસ્ત્રોમાં સંશોધન પરિવર્તન : દૂષિત પરિવર્તન

શાસ્ત્ર લિપિબદ્ધ કરવાના સમયે આવશ્યક સંપાદન પૂર્વધરોની સાક્ષીએ કરવામાં આવેલ, ત્યારબાદ આ અધિકાર કોઈને પણ ન રહ્યો. તેમજ પૂર્વ જ્ઞાનનો પણ વિચ્છેદ થઈ ગયો. ત્યારપછી લિપિદોષ, પ્રક્ષેપદોષ વગેરે દોષોને વિવેકપૂર્વક સુધારવાનો અધિકાર તો આગમોના ગહન અભ્યાસી વિવેકવાન બહુશ્રુતોને જ છે. તેમાં જરા પણ સંદેહ કરવો જોઈએ નહીં. પરંતુ સ્વચ્છંદ મતિથી વ્યક્તિગત કે બહુમતથી આગમમાં વધ-ઘટ કરવી કે પરિવર્તન કરવું અથવા પ્રક્ષેપ કરવાનો અધિકાર કોઈને પણ નથી.

લેખનકાળ માં પરિવર્તન, પ્રક્ષેપનો અધિકાર : આ પ્રકારનો અધિકાર કોઈને ન હોવા છતાં પણ સ્વાર્થથી કે સ્વચ્છંદ મતિથી સમયે-સમયે જેન વિદ્વાનોએ આગમોમાં હસ્તક્ષેપ કરેલ છે. દુર્માનસવાળા કેટલાંક શાસ્ત્ર લેખકોએ પણ વિકૃત પ્રક્ષેપ કે વતું-ઓછું પરિવર્તન કર્યું છે. સાથે થોડો લિપિ દોષ, દષ્ટિ દોષ તથા ભૂલથી પણ પરિવર્તન થયું છે. જેમ કે- (૧) કેટલીક જગ્યાએ સૂત્રોમાં મધમાંસ સેવનનું કથાનક કે આચાર વિધાન કરતા શબ્દોનો પ્રક્ષેપ થયો છે (૨) ક્યાંક મૂર્તિઓના પાઠો ઉમેરાયા છે (૩) ક્યાંક ણમોત્યુણાના પાઠનો પ્રક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે (૪) ક્યાંક દોરા સાથે મુહપતિનો વાક્યાંશ જોડવામાં આવ્યો છે (૫) ક્યાંક મેલ પરીષદ કે મોય સમાચરણ સંબંધી પાઠ જ કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે (૬) દશાશ્રુત સ્કંધમાં આઠમી દશામાં સમાચારીના પાઠને વિકૃત કરી દેવામાં આવ્યા છે. ભગવાનના મુખેથી કોઈ અધ્યયનને વારંવાર પરિષદમાં કહેવાયાના ઉપસંહાર પાઠ પણ જોડી દેવામાં આવેલ છે. પર્યુષણ સંબંધી પાઠને પણ અટપટી અને મનમાની રીતે બનાવીને રાખી દીધા છે (૭) ચુલકકલ્પ અને મહાકલ્પ સૂત્ર અને વ્યક્તિગત સમાચારીઓ, પટ્ટાવલીઓને જોડીને નવું જ કલ્પસૂત્ર બનાવીને, તેને આઠમી દશાનું નામ આપીને પ્રસિદ્ધ કરી દેવાયું છે; વળી એ

૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ કલ્પસૂત્રને ભદ્રબાહુસ્વામીએ ગૂંથ્યું છે તથા ભગવાન મહાવીરે પરિષદમાં વારંવાર સંભળાવ્યું છે એવું પણ લખી નાખ્યું છે ! તો કોઈકે વળી હિંમત કરીને આઠમી દશામાં જ તેને પૂરું લખી નાખ્યું છે. તે હસ્ત લિખિત પ્રત **અમદાવાદની એલ.ડી. ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં** ઉપલબ્ધ છે (૮) કોઈકે ખંડિત મહાનિશીથને અસંગત વાતોથી પરિપૂર્ણ કરીને રાખી દીધું છે (૯) આવશ્યક સૂત્રની બાબતમાં તો જાણે બધાએ પોતપોતાના હાથમાં પરિવર્તન પરિવર્ધન કરવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર લઈ રાખ્યો છે. એ બધા આગમ અંગેના અનધિકારના કર્તવ્યો છે. નિશીથ સૂત્રની ચૂર્ણિના અંતે કોઈ દિગંબરાચાર્યની સૂત્રકર્તાના રૂપમાં છાપ પણ લગાડી દીધી છે !!

આ અનધિકૃત રીતે કરેલ પરિવર્તન કે લિપિદોષ અથવા ભૂલ દોષથી થયેલ પરિવર્તનોને વિવેક અને અન્વેષણ પૂર્વક સુધારીને સાચું સંપાદન કરવાનો અધિકાર તો આગમોના ગહન અભ્યાસી ગીતાર્થ મુનિઓને આજે પણ છે જ, એ સમજી લેવું જોઈએ. આનો સ્વીકાર નહીં કરીએ તો ‘મક્ષિકા સ્થાને મક્ષિકા પાત્ર’ વાળી ઉક્તિ ચરિતાર્થ થશે. અતઃ લકીરના ફકીર પણ નથી બનવાનું, એકાંત રૂપે પરંપરાઓનો આગ્રહવાદ પણ નથી રાખવાનો, સાથે સાથે નકલમાં વિવેકયુક્ત અક્કલ પણ રાખવી જરૂરી છે.

નિબંધ - ૧૧

પૂર્વાચાર્યોની આશાતના અનાશાતના પરિજ્ઞાન

કોઈ પણ પૂર્વાચાર્ય કે વર્તમાન વિદ્વાનોના સાહિત્યનું વાંચન શ્રદ્ધા-પૂર્વક કરવા છતાં જો તેમાં કંઈપણ આગમથી વિપરીત હોય કે પાપવર્ધક હોય તે કથનને આગમ આધારથી કસોટી કરીને નિર્ણય કરવું, તે આગમ સન્માન છે તેમાં કોઈની પણ આશાતનાની કલ્પના કરવી જ અયોગ્ય છે.

આ કારણે પૂર્વાચાર્યોને અલ્પજ્ઞ સમજવાની કલ્પના કરવી તે પણ અજ્ઞાન દશા જ છે. સૂત્રના આદેશ પ્રમાણે તો આચાર્ય પ્રદત્ત કોઈપણ પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રાનુકૂળ ન હોય તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની ના કહેવાનો અધિકાર પણ શાસ્ત્રજ્ઞ શિષ્યને છે, એવી સ્પષ્ટ શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. આવી જ અન્ય અનેક શાસ્ત્રાજ્ઞાઓથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આગમ સાપેક્ષ ન્યાયયુક્ત નિર્ણય લેવામાં તેના વિપક્ષમાં રહેલા કોઈપણ મોટા વિદ્વાનો કે આચાર્યો અથવા ગુરુ કે સાહિત્યકારની આશાતના થાય તેવું આગમકાર માનતા નથી.

નિબંધ - ૧૨

આર્યરક્ષિત સંબંધી પરિજ્ઞાન

(૧) નંદીસૂત્રમાં જણાવ્યા અનુસાર આર્ય રક્ષિતે અનુયોગની રક્ષા કરી છે પરંતુ વિચ્છેદ કરવાની વાત ત્યાં આવી નથી. ઉલ્ટું ત્યાં તો એમ જણાવ્યું છે કે આર્યરક્ષિત પછી પણ અનેક અનુયોગના ધારક તથા પ્રવર્તક શ્રમણો થઈ ગયા. નંદીકર્તાએ એક ગાથામાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે આજે પણ અર્ધ ભરતક્ષેત્રમાં અનુયોગનું પ્રવર્તન ચાલુ છે. અર્થાત્ આર્યરક્ષિતે અનુયોગનો વિચ્છેદ નહોતો કર્યો પણ અર્થ વ્યાખ્યાનના કથનની જે પદ્ધતિ હતી, તેને તેઓએ અનુયોગદ્વાર સૂત્રની રચના કરીને તેમાં સુરક્ષિત કરી દીધી હતી. આ પ્રમાણે આર્યરક્ષિતે અનુયોગની સુરક્ષા કરી હતી પરંતુ વિચ્છેદ નહોતો કર્યો.

(૨) છેદસૂત્ર અને પાત્ર સંબંધી કલ્પના અસત્ય છે તથા વ્યર્થ રીતે આર્ય રક્ષિતના નામે પ્રચલિત કરવામાં આવી છે. એનું કારણ એ છે કે આર્યરક્ષિતની પૂર્વેના જે આગમો ઉપલબ્ધ છે તેમાં અનેક પાત્ર રાખવાનું તથા માત્રક રાખવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે.

(૩) આ જ રીતે સાધ્વીઓને આવશ્યક રૂપે છેદસૂત્ર (નિશીથ સૂત્ર) કંઠસ્થ કરવા તથા ધારણા કરવાનું વિધાન પણ આર્યરક્ષિતથી પૂર્વે રચિત આગમોમાં આજે પણ જોવા મળે છે. આર્યરક્ષિતના નામે આવી કાલ્પનિક વાતો ઈતિહાસના પાનાઓમાં થઈ છે, જે સ્પષ્ટરૂપે આગમ વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા છે. તેમ છતાં અંધશ્રદ્ધા તથા ગાડરીયા પ્રવાહવાળા લોકો તેને ચલાવતા રહ્યા છે.

(૪) એક માન્યતા પ્રમાણે આચાર્ય ભદ્રબાહુકૃત શાસ્ત્રમાં સાધ્વી માટે છેદસૂત્ર વાંચવા અંગે વિધાન કરવામાં આવેલ છે. તેથી તેનાથી વિપરીત વિધાન આગમમાં આર્યરક્ષિત આચાર્ય ન કરી શક્યા. પરંતુ તેમણે મૌખિક રૂપે તો પરંપરામાં તેને ચાલુ કરી જ દીધું જે આજ સુધી ચાલુ છે. આવી માન્યતા કરવા વાળા વિદ્વાનો પણ આર્યરક્ષિત જેવા મહાન આચાર્યની પ્રતિષ્ઠાને પણ હાનિ પહોંચાડે છે !

(૫) પાત્ર બાબત પણ એવું લખી નાખ્યું કે પહેલાં એક જ પાત્ર સાધુઓ રાખતા હતા, તેમાં જ ખાતા હતા તથા અન્ય કાર્ય કરતા હતા. પછી આર્ય રક્ષિતે માત્રક રાખવાની મૌખિક છૂટ આપી. સાથે જ તેનો અકારણ ઉપયોગ કરવાની મનાઈ પણ કરી હતી. જ્યારે વ્યવહાર સૂત્રમાં સાધુઓને અનેક પાત્ર હોવાનું તથા તેમાં અને કરપાત્રમાં ખાવા-પીવાનું સ્પષ્ટ વિધાન આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે

આર્યરક્ષિતના નામે કેટલીક વાતો ચલાવવામાં આવી અને આજે પણ એ ચાલી રહી છે, તે તો જાણે બુદ્ધિમાનોએ પોતાની બુદ્ધિને ગીરવી રાખવા જેવી આશ્ચર્યકારી પ્રરૂપણાઓ તથા પ્રવૃત્તિઓ કરી છે.

નિબંધ - ૧૩

પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર પરિવર્તન પરિજ્ઞાન

નંદી સૂત્ર અને સમવાયાંગ સૂત્રમાં પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રના વિષય વસ્તુનો પરિચય આપ્યો છે; ઠાણાંગ સૂત્રમાં તેના દસ અધ્યયન હોવાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં ત્રીજા અધ્યયનનું નામ ઋષિ ભાષિત છે, ચોથું આચાર્ય ભાષિત તથા પાંચમું મહાવીર ભાષિત છે. બાકીના પાંચ અધ્યયન વિભિન્ન પ્રશ્ન વિદ્યા સંબંધી બતાવ્યાં છે. એ પાછલા પાંચ અધ્યયનના કારણે પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રનું મૂળથી પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે તેવું મનાય છે. ઋષિ ભાષિત અધ્યયનના નામે અલગ સૂત્ર બની ગયું તથા આચાર્ય ભાષિત અને મહાવીર ભાષિત શ્રેષ્ઠ અધ્યયનોમાંથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર બનાવવામાં આવ્યું. નંદીસૂત્રમાં આ બંને સૂત્રોનો ઉલ્લેખ સૂત્ર સૂચિમાં કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ પ્રશ્નવ્યાકરણના ઉપલબ્ધ આશ્રવ તથા સંવર વર્ણનનો કિંચિત પણ નિર્દેશ નંદી સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો નથી. ત્યારે આ એક અસમાધિત પ્રશ્ન રહી જાય છે કે નંદી કર્તાની સમક્ષ જો પ્રશ્નવ્યાકરણનું વર્તમાન ઉપલબ્ધ રૂપ હતું તો તે સૂત્રના વિષય પરિચયમાં આશ્રવ-સંવરના વર્ણનનું કથન પણ કરવું જોઈતું હતું, જો આશ્રવ-સંવરનું વર્ણન હતું નહીં, ને નંદી કથિત વિષય વર્ણન જ હતું તો ઋષિ ભાષિત અને ઉત્તરાધ્યયનના નામો નંદી સૂત્રમાં કેવી રીતે આવ્યા ?

આનું સમાધાન એ છે કે નંદી સૂત્રનો રચનાકાળ અને આગમ લેખન કાળમાં થોડા સમયનું જ અંતર રહ્યું હતું અર્થાત્ દેવદ્વિગણિએ વાયક પદ અવસ્થામાં નંદી સૂત્રની રચના કરી હતી. ત્યારબાદ કાળાંતરે જ્યારે તેમને ગણિપદ અને ક્ષમાશ્રમણ પદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે આગમ લેખન કાર્યમાં સક્રિયપણે ભાગ લીધો હતો. લેખન પ્રસંગમાં ચમત્કારિક વર્ણનોને દૂર કરવાની જરૂરીયાત લાગવી બુદ્ધિગમ્ય પણ છે. અતઃ આગમ લેખન પ્રસંગમાં જ આચાર્યાંગના સાતમા અધ્યયનને લિપિબદ્ધ નથી કર્યું અને પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં વધારે પડતાં ચમત્કારિક વર્ણનો હોવાથી સંપૂર્ણ વિષય જ નવો બનાવી દીધો. જેનાથી ૧૦ અધ્યયનના ફરી ૧૦ અધ્યયન જ રહી ગયા. પ્રાચીન પ્રશ્ન

વ્યાકરણ સૂત્રના પાંચ અધ્યયન તો ઉપદેશી વિષયોથી ભરેલા હતાં તેને બે સૂત્રોમાં વિભાજન કરીને (૧) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અને (૨) ઋષિ ભાષિત સૂત્ર કર્યું.

આ બંને નવા સૂત્ર બન્યા એટલે એના નામો નંદી સૂત્રમાં તે સમયે લખી નાખવામાં આવ્યા પરંતુ પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રના પરિચયમાં આવું પરિવર્તન કરવાનું રહી ગયું અને આચાર્યાંગ સૂત્રના પરિચયમાં પણ ૨૫ અધ્યયનના સ્થાને ૨૪ અધ્યયન કરવાનું રહી ગયું.

પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રના આ પરિવર્તન સંબંધી જાણકારી તથા આચાર્યાંગ સૂત્રના સાતમા અધ્યયન સંબંધી મૌલિક જાણકારી આ સૂત્રોના ટીકાકારોએ પણ નથી આપી. આને કારણે આ વિષય ઉપરના નિર્ણયો ખૂબ જ સમસ્યાઓ ભર્યા રહ્યાં છે. તેમ છતાં અહીં યથાશક્ય ચિંતન સાર પ્રસ્તુત કર્યો છે. આ પણ એક કલ્પના માત્ર છે. બીજી કલ્પના એવી પણ સંભવી શકે કે શાસ્ત્ર લેખનકાળ પછી પ્રશ્ન વ્યાકરણ સંબંધી પરિવર્તન થયા હશે અને તેને કોઈએ નંદી સૂત્રમાં સ્થાન પણ આપી દીધું હશે.

આવી સ્થિતિથી એવો પણ એક નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે વીર નિર્વાણ પછીની એ સદીઓમાં ઐતિહાસિક જાણકારીઓ લખવાનો ક્રમ ચલણમાં નહીં હોય. જેથી કરીને કેટલાંક ઐતિહાસિક તત્ત્વો સમસ્યાવાળા તથા કલ્પિત અને વિકૃત થઈને પ્રચલિત થયાં છે.

જયપાહુડ પ્રશ્નવ્યાકરણ : દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમયમાં અથવા તો તેમના પછી જ્યારે પણ પ્રાચીન પ્રશ્ન વ્યાકરણમાંથી પ્રશ્ન વિદ્યાઓને કાઢી નાખવામાં આવી ત્યારે પણ કેટલાક શ્રમણો દ્વારા તે કંઠસ્થ પરંપરામાં પણ થોડી ઘણી ચાલુ રહી હશે. કાલાંતરે કોઈ શ્રમણો સ્મૃતિ અનુસાર યથાવિશેષ તે પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રના વિભાગને લિપિબદ્ધ કર્યો હશે. જે સ્વતંત્ર ગ્રંથના રૂપમાં લિપિબદ્ધ થતાં-થતાં પરંપરા વડે ભંડારોમાં સુરક્ષિત રહી ગયો હશે. તેનાજ ફળ સ્વરૂપે ગ્રંથ ભંડારોમાં તેની પ્રતો ઉપલબ્ધ થાય છે. જેસલમેરના ખરતરગચ્છની આચાર્ય શાખાના ભંડારમાં ‘જયપાહુડ પ્રશ્નવ્યાકરણ’ નામના ગ્રંથની એક તાડપત્રીય પ્રત હતી જે સંવત ૧૩૩૬ ની ચૈત્ર વદ ૧ની લખેલી હતી. મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ તેને સંશોધિત સંપાદિત કરીને સંવત ૨૦૧૫માં ‘સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા’ના ગ્રંથાંક ૪૩ના રૂપમાં પ્રકાશિત કરાવ્યું. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે આવો ભાવો લખ્યો છે કે— પ્રસ્તુત ગ્રંથ અજ્ઞાત તત્ત્વ અને ભાવોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા-કરાવવાનું વિશેષ રહસ્યમય શાસ્ત્ર છે. આ શાસ્ત્ર જો કોઈ મનીષી કે વિદ્વાનને સારી રીતે આવડતું

હોય તો તે તેના આધારે કોઈ પણ પ્રશ્નકર્તાના લાભાલાભ કે, શુભ-અશુભ કે સુખ દુઃખ અને જીવન-મરણની વાતોના સંબંધમાં ઘણું જ નિશ્ચિત અને તથ્યપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

મૂળ ગ્રંથકારે તો આ ગ્રંથનું ‘જયપાહુડ’નામ રાખ્યું છે અને અંતમાં તેમણે ‘પ્રશ્નવ્યાકરણ સમાપ્તમ્’ લખ્યું છે. વ્યાખ્યાકારે પ્રારંભમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે— મહાવીરાચ્ચં શિરસા પ્રણમ્ય પ્રશ્નવ્યાકરણ શાસ્ત્રં વ્યાખ્યામિ । અને અંતમાં લખ્યું છે— इति जिनेन्द्र कथितं प्रश्न चूडामणि सार शास्त्रं समाप्तम् ॥ ‘જિન રત્નકોષ’ના પૃ. ૧૩૩માં પણ આજ નામવાળી પ્રતનો ઉલ્લેખ છે તથા ત્યાં એ પણ સૂચિત કર્યું છે કે ખંભાતના શાંતિનાથ ભંડારમાં આ (જયપાહુડ—પ્રશ્નવ્યાકરણ) શાસ્ત્રની કેટલીક પ્રતો છે.

આ બધા ઉલ્લેખો તથા વિચારણાઓનો એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે પ્રાચીન પ્રશ્ન વ્યાકરણ શાસ્ત્ર જુદા-જુદા ભાગોમાં વેચાઈને પૃથક્-પૃથક્ નામોવાળા શાસ્ત્રોમાં ફેરવાઈ ગયું. આજનું ઉપલબ્ધ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર પણ એનો જ એક વિભાગ હોય એવું સંભવી શકે છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન પ્રશ્નવ્યાકરણ શાસ્ત્રના સ્થાને આજે ચાર શાસ્ત્ર અવશેષ છે— (મુદ્રિત પણ છે) (૧) આશ્રવ સંવરમય પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર (૨) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (૩) ઋષિ ભાષિત સૂત્ર (૪) જય-પાહુડ પ્રશ્નવ્યાકરણ. પ્રશ્નોત્તરમય રચનાઓના નામના સામ્યથી પણ પ્રશ્ન વ્યાકરણનો ભ્રમ થવો અને સંબંધિત થઈ જવું, એવી સંભાવના પણ હોઈ શકે. વાસ્તવમાં ગણધર રચિત પ્રશ્નવ્યાકરણ એક જુદી જ કૃતિ રહી હશે, જે ધર્મકથામય વિષયોથી પરિપૂર્ણ હતી. અન્ય વિષયો સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નહીં હોય.

નિબંધ - ૧૪

નંદી સૂત્રની ૫૦ ગાથા પરિજ્ઞાન

નંદી સૂત્રની ૫૦ ગાથાઓમાં જે પચાસમી ગાથા છે તેમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે આ હું કાલિકશ્રુતના અનુયોગધરોને નમસ્કાર કરીને હવે જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરીશ. આ વાક્યથી એ ફલિત થાય છે કે નંદી સૂત્રના જ્ઞાન વિષયની ગુંથણી કરનારા શ્રુતધર જ આ ૫૦ ગાથાઓના રચનાકાર છે. કેમ કે પચાસમી ગાથાની આ પ્રકારે ગુંથણી અન્ય કોઈ ન કરી શકે. તેથી આ ૫૦ ગાથા પણ મૌલિક નંદી સૂત્રનું જ એક અંગ છે એમ સમજવું જોઈએ.

નંદી સૂત્રની ૫૦ ગાથાઓનો સ્વાધ્યાય : આ વિષયમાં એમ કહેવાય છે કે

ઉક્ત ગાથાઓ અને દશવૈકાલિકની ચૂલિકાઓ મૌલિક નથી. રચનાકાર સિવાય કોઈના દ્વારા બનાવીને જોડી દેવામાં આવી છે. પણ આવી માન્યતા ભ્રમિત અને અનુચિત છે. નંદીસૂત્ર તથા ૫૦ ગાથાના કર્તા દુષ્યગણિના શિષ્ય દેવવાચક શ્રી દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે અને દશવૈકાલિક સૂત્ર અને બંને ચૂલિકાના કર્તા આચાર્ય શયંભવ છે, એવું દશવૈકાલિક ચૂલિકા કર્તા શ્રી અગત્યસિંહ સૂરિએ માન્ય કરેલ છે. પરંતુ મહાવિદેહથી તેને લાવવા સંબંધી કલ્પનાનો લેશ માત્ર ઈશારો પણ તેમાં કર્યો નથી. પરિશિષ્ટ પર્વ અને આવશ્યક ચૂલિકા આદિ ગ્રંથોમાં મહાવિદેહથી ચૂલિકા ૨ અથવા ૪ લાવવાનો ઉલ્લેખ છે, જે ઉક્ત અગત્યચૂલિકા પછી ઘણા સમય બાદ રચાયેલાં ગ્રંથ છે.

આ રીતે મૌલિક સૂત્રનું અંગ હોવાથી સ્વાધ્યાયના નિયમ નંદીસૂત્રની ગાથાઓ અને ચૂલિકાઓને માટે સમાન જ છે. એટલે અસ્વાધ્યાય કે અકાળમાં તેનો સ્વાધ્યાય કરવો તે સર્વથા અનુચિત જ છે અને એવું કરવાથી, નિશીથ ઉ. ૧૮ ના અનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. વિશેષ માટે જુઓ— અગત્ય ચૂલિકા પૃષ્ઠ-૨૬૫, ચુલિકા-૨, ગાથા-૧૪,૧૫

નિબંધ - ૧૫

દશવૈકાલિક સૂત્ર-મનક શયંભવાચાર્ય પરિજ્ઞાન

કહેવાય છે કે પોતાના પુત્રનું છ મહિનાનું અલ્પ આયુષ્ય જાણીને શયંભવાચાર્યે દશવૈકાલિક સૂત્રની રચના કરી અને તેના દિવંગત થયા પછી પુનઃ તે સૂત્રને વિલીન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ત્યારે સંઘે અત્યંત આગ્રહ કર્યો કે તેઓ તેને સ્વતંત્ર સૂત્ર રૂપે રાખે અને તેને વિલીન ન કરે. સંઘ દ્વારા કરાયેલ એ આગ્રહના સ્વીકારના ફળ સ્વરૂપે આ દશવૈકાલિક સૂત્ર ઉપલબ્ધ રહ્યું છે.

આ ઘટનાક્રમમાં પણ ઐતિહાસિક કલ્પિત કલ્પનાઓનો પ્રભાવ જ વધારે જણાય છે, વાસ્તવિકતા હોવા જેવું લાગતું નથી. સૂત્ર બનાવવું અને તેને વિલીન કરવું એ તો બાળકોના ખેલ જેવું કહેવાય. રથનેમિ અને રાજેમતિની ઘટનાયુક્ત વિષય તથા મદ્યસેવન કરનારા કપટી સાધુઓનું વિસ્તૃત કથન, વગેરે વર્ણનો ‘મનક’ માટે હોય તેવું અપ્રાસંગિક જ લાગે છે.

અતઃ આ મનક સંબંધી કથાનક તથા સ્થૂલિભદ્રની બહેનનું મહાવિદેહમાં જઈને ચૂલિકા લાવવા સંબંધી કથાનકો વગેરે સેંકડો વર્ષ પછી ઈતિહાસની કલ્પનાઓ કરનારા વિદ્વાનોની પોતાની બુદ્ધિની ઉપજ હોય તેવું જણાય છે.

દશવૈકલિક અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું જે સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ આજે ઉપલબ્ધ છે તે નિર્ચુક્તિ ભાષ્યકારના સમયે પણ હતું. તે વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાં જ્યાં સાધુના અધ્યયન ક્રમ સંબંધી કથન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં વ્યાખ્યાકારોએ બતાવ્યું છે કે આચારાંગ નિશીથના અધ્યયન પૂર્વે દશવૈકલિક અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો અધ્યયન ક્રમ છે અને તેનાથી પૂર્વે આવશ્યક સૂત્રનો. તેથી આ વાત સ્પષ્ટ છે કે આ બંને સૂત્રો નવદીક્ષિત કે દીક્ષાર્થીના પ્રારંભિક અધ્યયનના ઉપયોગી સૂત્રો છે અને વ્યાખ્યાકારોએ તેને અધ્યયન ક્રમમાં નિયુક્ત પણ કરેલા છે.

ભદ્રબાહુસ્વામી દ્વારા વ્યવહાર સૂત્રમાં જે અધ્યયન ક્રમ સૂચવેલો છે તેમાં આ ઉપયોગી કે અતિ ઉપયોગી સૂત્રોનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી. તેનું કારણ એ જ હોઈ શકે કે આ બંને સૂત્ર વ્યવહાર સૂત્રની રચના પૂર્વે નહીં બન્યાં હોય. એમાં ઉત્તરાધ્યયનની નહીં બન્યાની વાત તો સમજાઈ ગઈ છે કે એને માટે કોઈ સૂત્રકર્તા આચાર્યનો નિર્દેશ ઈતિહાસમાં પણ નથી. પરંતુ દશવૈકલિક સૂત્રના રચનાકારના રૂપમાં શય્યંભવાચાર્યનું નામ મળે છે કે જે ભદ્રબાહુ સ્વામી કરતાં ઘણાં સમય પહેલાં થઈ ગયા હતાં. આ પ્રકારે ઉપલબ્ધ વર્ણન ધારણા અનુસાર દશવૈકલિક સૂત્ર ભદ્રબાહુના સમયે ઉપલબ્ધ હતું. તેમ છતાં આટલા ઉપયોગી અને પ્રચલિત સૂત્રનો તેમણે અધ્યયન ક્રમમાં ઉલ્લેખ નથી કર્યો, જ્યારે પોતાના બનાવેલા દશાશ્રુત સ્કંધ, બૃહત્કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રને અધ્યયન ક્રમમાં રાખી દીધાં. અર્થાત્ પોતાના પૂર્વજ પ્રામાણ્ય પુરુષો દ્વારા રચિત આ મહત્ત્વશીલ ઉપયોગી તથા પ્રચલિત દશવૈકલિક સૂત્રને અધ્યયન ક્રમમાં નિયુક્ત ન કરવા પાછળ તેમનો આશય શો હોઈ શકે તે વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

આની વિચારણાથી જ એ ફલિત થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની જેમજ દશવૈકલિક સૂત્ર પણ ભદ્રબાહુ સ્વામી દ્વારા વ્યવહારસૂત્રની રચના કર્યા પછી જ કોઈકે બનાવ્યું હશે પરંતુ કથાઓમાં ક્યારેક કોઈકે શય્યંભવાચાર્યની સાથે સંબંધ જોડી દીધો હશે અથવા તો ભદ્રબાહુ પછી શય્યંભવ નામના અન્ય કોઈ શ્રમણ થયા હોય જેણે દશવૈકલિકની રચના કરી હોય અને તે ભદ્રબાહુની પૂર્વે થયેલા પ્રસિદ્ધ શય્યંભવાચાર્યના નામ સાથે જોડાઈ ગઈ હોય.

તેમ થવું અસંભવ પણ નથી કેમકે વીર નિર્વાણ અગિયારમી સદીમાં રચાયેલી નિર્ચુક્તિઓ અને તેજ સદીમાં થઈ ગયેલ વરાહમિહિર અને ભદ્રબાહુની કથા વીર નિર્વાણની ત્રીજી સદીમાં થયેલ ભદ્રબાહુના વર્ણન સાથે મિશ્રિત થઈને પ્રચારિત થઈ ગઈ અને અંતે દુરાગ્રહમાં પડી ગઈ. જેને આગમોદ્ધારક ધુરંધર

વિદ્વાન શ્રી પુણ્યવિજયજી મંદિર માર્ગી અન્વેષક શ્રમણો પોતાની બૃહત્કલ્પ ભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાં સ્વીકાર કરેલ છે કે આ રીતે નામની સમાનતાના કારણે અહીં-તહીંના કથાનક વર્ણન ઘટના મિશ્રિત થઈ ગયાં છે. વાસ્તવમાં પ્રથમ ભદ્રબાહુ સ્વામી ત્રણ છેદ સૂત્રોના કર્તા અલગ છે. તે ૧૪ પૂર્વી હતાં અને વરાહ મિહિરના ભાઈ નિર્ચુક્તિ કર્તા તથા ભદ્રબાહુ સંહિતા બનાવનારા જ્યોતિષ વેતા ભદ્રબાહુ અલગ છે, જે વીર નિર્વાણ અગિયારમી સદીમાં થઈ ગયા.

તેથી ઐતિહાસિક કેટલીય કથાઓ કલ્પિત છે, કેટલીક ભ્રમિત તથા કાળ દોષ અને નામ સામ્યતાને કારણે વિકૃત બની ગઈ છે. એટલે તેના સંબંધમાં ચિંતન અનુપ્રેક્ષણનું હંમેશાં સ્થાન રાખવું જોઈએ. પરંતુ કોઈ પણ ઘટનાના વિષયમાં અત્યંત આગ્રહ કે દુરાગ્રહ રાખવો જોઈએ નહીં.

સાર એ છે કે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર તથા દશવૈકલિક સૂત્ર ૧૪ પૂર્વી શ્રી પ્રાચીન ભદ્રબાહુના સમયે તથા વ્યવહાર સૂત્રની રચનાના સમયે ઉપલબ્ધ ન હતા પણ પાછળથી તેમની રચના થઈ છે. એ જ વધારે સંગત લાગે છે.

નિબંધ - ૧૬

ગ્રંથોનું વાંચન કરવા સંબંધી પરિજ્ઞાન

સામાન્ય સાધુનું પ્રત્યેક અધ્યયન ગુરુ આજ્ઞા તથા ગુરુ નિશ્રાથી થાય છે. વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાવાન વિચક્ષણ વિવેક બુદ્ધિવાળા શ્રમણ પ્રત્યેક આગમ ગ્રંથ, વ્યાખ્યા, નિબંધ ઈતિહાસ વગેરેના અધ્યયનથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કોઈ વ્યક્તિના બધા વચનો, બધી રચનાઓ પૂર્ણ અપ્રમાણિક નથી હોતી અને કોઈપણ ગ્રંથના બધા વાક્યો, બધા તત્ત્વો અસત્ય થઈ જતાં નથી. પૂર્ણ પ્રમાણિકતા તો સર્વજ્ઞોની જ છે. તેમ છતાં છદ્મસ્થોની સંગતિ, સેવા, પ્રવચન શ્રવણ તથા ધર્મલાભ પોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર લેવાનો નિષેધ નથી કરી શકાતો કે આતો પૂર્ણ પ્રમાણિક પુરુષ નથી ! એવું માનવાથી તો તીર્થંકરોનું શાસન ક્યારનું ય છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું હોત કે છદ્મસ્થોની સંગતિ જ ન કરવી પરંતુ એવું થતું નથી. એટલે કોઈ પણ જૈન સાહિત્યમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કે છદ્મસ્થ શ્રમણો પાસેથી જ્ઞાનોપદેશ પ્રાપ્ત કરવાનું કે પછી વિશેષ પ્રમાણિક આગમોના આધારે ચિંતન કરવાનું, સત્ય તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવાનું વગેરે ક્યારે ય અનુચિત હોઈ શકે નહીં.

એટલે જે પણ પૂર્વાચાર્યોનું સંકલન, સંગ્રહ, ઈતિહાસ આદિ કોઈ પણ આગમ સિદ્ધાંત તર્ક કે વ્યવહાર આદિથી વિરુદ્ધ ન હોય તો તેને ન માનવાની

પ્રેરણા કરવી કદાપિ ઉચિત નથી. એટલે દેવદ્વિગણિના સાનિધ્યમાં આગમોનું વ્યવસ્થિત લેખન થયું. આ સંગત અને અવિરુદ્ધ તત્ત્વને ન માનવાનો કોઈપણ હેતુ નથી. આવા વ્યર્થના કુતર્કો પણ ન કરવા જોઈએ.

નિબંધ - ૧૭

જૈન દિગમ્બર ધર્મ પરિજ્ઞાન

આપણા અનેક આગમોમાં ✓તાંબર(વસ્ત્રધારી) અને દિગંબર (નિર્વસ્ત્ર) શ્રમણ, તેમ બંને પ્રકારના શ્રમણો થયા હોય તેવું સ્પષ્ટ વર્ણન કેટલીક જગ્યાએ આવે છે. એટલે આપણા ✓તાંબર આગમ અનુસાર તો બંને પ્રકારનો ધર્મ તથા સાધુ જીવન તીર્થંકર પ્રભુની આજ્ઞામાં છે. પરંતુ વર્તમાનમાં દિગંબર કહેવાતાં કેટલાક એકાંતિક આગ્રહો અનુચિત છે અને તે કસોટી પર ખરા ઉતરતા નથી. તે કેટલાક એકાંતિક આગ્રહો આ પ્રમાણે છે— (૧) વસ્ત્ર સહિતનો મોક્ષ થતો નથી, તે પણ એટલે સુધી કે સૂતરનો એક તાર પણ કોઈ પાસે હોય તો તે મુક્ત થતો નથી (૨) આગમો બધા વિચ્છેદ ગયા છે (૩) ભોજન સંબંધી કેટલાય પ્રકારના શુચિ ધર્મીપણાના આગ્રહોના સ્પષ્ટીકરણ આગળ આ જ પ્રકરણમાં છે (૪) સ્ત્રીને સંયમ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત નથી થતો.

વિચારણા :- (૧) દિગમ્બરોના માન્ય ગ્રંથમાં ૧૫ ભેદે સિદ્ધમાં ‘સ્ત્રી લિંગ સિદ્ધા’ માન્ય કરેલ છે. તે સ્ત્રીલિંગ ત્યારે જ હોય શકે— કાં તો સ્ત્રીનું શરીર હોય અથવા સ્ત્રી વેશના કપડા પહેર્યા હોય. આ બંને અવસ્થામાં સિદ્ધ થવા પર ઉક્ત આગ્રહ નં.—૧ અને ૪નું સ્વતઃ ખંડન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે નવા આગમ બનાવ્યા પછી પણ તેઓ પોતાના દુરાગ્રહની રક્ષા કરી શક્યા નથી; આ જ છન્દ દોષનું પરિણામ છે. (૨) એક હજાર વર્ષ સુધી પૂર્વજ્ઞાન તથા એકવીસ હજાર વર્ષ સુધી બીજા આગમ જ્ઞાન રહેશે તેવું ભગવતી સૂત્રમાં જણાવ્યું છે, માટે આગમ વિચ્છેદવાળી વાત પણ અસંગત છે.

તર્ક :- ઉપલબ્ધ ભગવતી આદિ બધા આગમ નવા બનાવેલ છે, ગણધર રચિત તો બધા નષ્ટ થઈ ગયા છે, તો તેમાં કહેલ વાતની પ્રમાણિકતા શું ?

સમાધાન :- પહેલી વાત એ કે કંઈક પરંપરામાં આટલું જલ્દી બધા આગમ જ્ઞાનનું નષ્ટ થવું સંભવ જ નથી. તેમ છતાં જે સમયે બધા આગમ નષ્ટ થઈ ગયા હતાં તો બચ્યું શું હતું ? કાંઈ નહીં ! તો શું એ સમયના બધા શ્રમણ-શ્રમણીઓ અજ્ઞાની થઈ ગયાં હતાં ? અગિયાર અંગ કે દષ્ટિવાદ કાંઈ બચ્યું નહોતું ? તો એ

સમયે જેણે પણ દિગંબર હોવાનો આગ્રહ ચલાવ્યો અથવા દિગંબરના નવા શાસ્ત્રો રચ્યાં તે શ્રમણ શું આગમ જ્ઞાન રહિત અજ્ઞાની હતાં ? તો પછી એ અજ્ઞાનીએ બનાવેલ ગ્રંથ કે ચલાવેલ ધર્મનો શો વિચાર ?

વળી જો એમ કહીએ કે એ દિગંબર સંતને પૂર્વોનું જ્ઞાન હતું તો એ પણ અસંગત કથન છે. કેમ કે આચારાંગ વગેરે બધા જ મૌખિક અંગ શાસ્ત્ર જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થઈ જાય તો પૂર્વજ્ઞાન રહેવાનો સવાલ જ નથી થતો. પહેલાં પૂર્વ જ્ઞાન જ નષ્ટ થાય પછી અંગોનું જ્ઞાન તો ઘણાં સમય સુધી ચાલે છે.

દિગંબર ધર્મનો એકાંતિક આગ્રહ કરનારાઓએ નવા શાસ્ત્રો બનાવ્યા એ તો નિશ્ચિત જ છે માટે તેઓ જ્ઞાની તો હતાં જ. એટલે સંપૂર્ણ આગમ જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થયો એ કથન તો નિરર્થક જ સાબિત થાય છે. જેથી ઉપલબ્ધ ભગવતી આચારાંગ વગેરે આગમોક્ત તત્ત્વ પ્રમાણિક જ રહ્યાં છે.

શંકા— હવે તુલના એવી કરવી જોઈએ કે ✓તાંબર આગમ વસ્ત્રના આગ્રહમાં પડવાથી બન્યા છે કે દિગંબર આગમ ? અને કોના આગમ સ્વાભાવિક રીતે જ પહેલાંથી ચાલતાં આવ્યાં છે ?

સમાધાન— આ એક સ્વાભાવિક તથ્ય છે કે જે વ્યક્તિ પોતાના એકાંતિક દુરાગ્રહથી કોઈ શાસ્ત્રની રચના કરે તો તેમાં (૧) તે પ્રતિપક્ષનું ખંડન નહીં જ કરે (૨) પ્રતિપક્ષનું ખંડન અવશ્ય કરશે. આ બંને દૂષણ ✓તાંબર માન્ય આગમોમાં હજાર વાર શોધવાથી પણ મળશે નહીં.

✓તાંબર આગમ આચારાંગ વગેરેમાં દિગંબર અર્થાત્ સાધુના વસ્ત્ર રહિત રહેવાનો ક્યાંય નિષેધ નથી કે ખંડન પણ કર્યું નથી. એનાથી ઉલટું આ આગમોમાં ઘણી જગ્યાએ અચેલ નિર્વસ્ત્ર રહેવાની પ્રેરણા મળે છે અથવા નિર્વસ્ત્ર રહેવું શ્રેષ્ઠ છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. આથી કોઈપણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા કે વિવેક રાખનારા એ સમજી શકે છે કે આ ✓તાંબર માન્ય આગમો, દિગંબર કે ✓તાંબર રૂપ બે ભેદ હોવાથી દિગંબરોના વિરોધમાં કે ✓તાંબરોના આગ્રહમાં નથી બન્યા.

આ આગમોનું અંતર નિરીક્ષણ કરતાં એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આ આગમો દિગંબરમાંથી ✓તાંબર બનેલા દુરાગ્રહ પ્રેરિત સાધુઓએ નથી બનાવ્યાં પરંતુ બંને પ્રકારના ધર્મને માન્ય સ્યાદ્વાદમય અવસ્થામાં બનેલા છે. એટલે વીતરાગ પ્રરૂપિત ગણધર રચિત જ આ આગમો છે; આ ✓તાંબર આગમોમાં અચેલ નિર્વસ્ત્ર રહેવાની ઘણી જ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને તેના મહાન

લાભો પણ દર્શાવ્યા છે. આ આગમોમાં સચેલકલ્પ અને અચેલકલ્પ બંનેનું સ્પષ્ટ મિશ્રિત વર્ણન છે. તે જોવાથી એ સહજ અનુમાન થાય છે કે આ આગમો નિષ્પક્ષ અનાગ્રહ અવસ્થામાં બન્યા હતાં, જેમાં પક્ષ કે વિપક્ષ અવસ્થાની સહેજ પણ ગંધ નથી. એટલે જેતાંબર ધર્મના આગ્રહમાં પડવાવાળા ક્યારેય આવી નિષ્પક્ષ આગમોની રચના કરી ન શકે. તેઓ એમ નથી કહી શકતા કે **અચેલે લાઘવિયં આગમ માણે પસત્યે ભવઈ** અર્થાત્ નિર્વસ્ત્ર રહેવાથી દ્રવ્ય ભાવથી લઘુતાની ઉપલબ્ધિ થાય છે માટે નિર્વસ્ત્ર રહેવું ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ છે !

આ રીતે વિચારણા, સમીક્ષા, તુલના કરવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જેતાંબર આગમ નવા કલ્પિત બન્યાં નથી પરંતુ ગણધર પરંપરાથી પ્રાપ્ત પ્રાચીન આગમ જ છે. એટલે ભગવતી સૂત્રોક્ત તથ્ય સાચું છે કે એકવીસ હજાર વર્ષ સુધી આગમ જ્ઞાન અને જિન શાસન ચાલશે અને એક હજાર વર્ષ સુધી પૂર્વનું જ્ઞાન ચાલ્યું હતું. જ્યારે દિગંબર તો વીર નિર્વાણના થોડા સમય પછી જ સંપૂર્ણ આગમો વિચ્છેદ ગયા તેવું કહે છે !

દિગંબર આગમોમાં સ્ત્રી મુક્તિનો નિષેધ તથા ખંડન મળે છે. વસ્ત્ર રાખવાનો નિષેધ મળે છે, વસ્ત્રથી કે સ્ત્રીત્વથી મુક્તિ ન મળે, સંયમ પણ ન આવી શકે એવા આગ્રહ ભર્યા તત્ત્વ દિગંબર ગ્રંથોમાં જ મળશે. જેથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વાસ્તવમાં તેમના આગમો આવા જ કોઈ દુરાગ્રહમાં પડવાથી પોતાના દુરાગ્રહને પુષ્ટ કરવાના લક્ષ્યથી બનાવ્યાં છે.

(૩) દિગંબર સાધુઓએ પોતાના આહાર ગ્રહણમાં અભિગ્રહોના એવા ઢંગ અપનાવી રાખ્યા છે અને શુચિ ધર્મીપણાના કાયદા પકડી રાખ્યા છે કે જેથી તેઓને હંમેશાં મહાન આરંભ, સમારંભ, હિંસાના પ્રેરક, અનુમોદક બનવું પડે છે. એષણા સમિતિના મૌલિક સૈદ્ધાંતિક નિયમોનો તો તેમણે ખાત્મો બોલાવી દીધો છે. આ રીતે તેમનું આહારમય જીવન ભગવદ્ આજ્ઞાથી, અહિંસા સિદ્ધાંતથી અને પ્રથમ મહાવ્રતથી કોસો દૂર ભાગે છે તથા તે આહાર અનેક કઢંગા કષ્ટપ્રદ નિયમોથી સંકલિત થઈ ગયો છે. જેથી કરીને ભક્ત લોકો તે કષ્ટપ્રદ કઠિનતાના ચક્કરથી પ્રભાવિત બનીને મૌલિક દોષ તથા સંયમ, સમિતિથી વિપરીત, સિદ્ધાંતથી વિપરીત તથા ભગવદ્ આજ્ઞાથી વિપરીત, આચરણને સમજી જ શકતા નથી કે પોતાના સાધુ ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી અહિંસા મહાવ્રતથી કેટલા પતિત થઈ રહ્યા છે? અને પોતે પણ અજ્ઞાન તથા મોહ દશામાં પડીને પોતાના સાધુઓને કેટલા પતિત કરાવતા જાય છે !!

વાસ્તવમાં જોવા જઈએ તો આ દિગંબર સાધુઓ માટે ક્યારેક એક ઘરમાં તો ક્યારેક ૫-૧૦ ઘરોમાં અગ્નિ પાણી વનસ્પતિનું વિવિધ પ્રકારે પાપ કરવામાં આવે છે, ત્યારે કોઈ ઘરમાં તેમનું ખાવાનું બને છે. આ સાધુઓ માટે જ કૂવા આદિમાંથી પાણી લાવવું, અનાજ દળાવવું, બધા વાસણ આદિ ધોવા, સ્વતંત્ર ચૂલા સળગાવવા, દૂધ વગેરે સામાન તેમના માટે જ સ્પેશ્યલ લાવવો, ફળો લાવવા, તેમના માટે જ સુધારવું, વળી તેમના નિયમોને યોગ્ય સ્ત્રીઓ જ ત્યાં સ્નાનાદિ કરીને હાજર રહે, મકાનની જગ્યા ઘોઈને સ્વચ્છ રાખે વગેરે ઘણી હિંસામય પ્રવૃત્તિ પ્રક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. આવી તૈયારી અનેક ઘરોમાં કરી રાખવી પડે છે. વળી તેમના અભિગ્રહ માટે ચાલતી કેટલીક પ્રથા ગૃહસ્થો કરે છે, જેમ કે પાણી ભરેલો કળશ લાવો, તેમાં ગુલાબનું ફૂલ નાખો, શ્રીફળ લાવો વગેરે શું-શું નથી કરતાં! એટલું બધું કરે ત્યારે તેઓના અભિગ્રહ પૂર્ણ થાય છે. આવા પ્રકારના અભિગ્રહો રાખવા અને લોકોમાં તેનો પ્રચાર કરવો, વળી તે અભિગ્રહોની પૂર્તિ માટે લોકો આટલી બધી પ્રવૃત્તિઓ કરે, એ કોઈ જિનાજ્ઞા નથી. અભિગ્રહ તો નિર્વદ્ય હોય અને જ્યારે સંયોગ સ્વાભાવિક રીતે મળે ત્યારે પૂર્ણ થાય તો જ તે ભગવદ્ આજ્ઞા ગણાય છે.

આ પ્રકારે દિગંબર સાધુઓની આહાર વિધિ, એષણાના આધાકર્મી, ઔદેશિક, ક્રીત, અભિહડ આદિ અનેક દોષોનો ભંડાર બની ગઈ છે. જ્યારે દશવૈકાલિક સૂત્રમાં બતાવ્યું છે કે ‘અહો! મોક્ષના સાધન ભૂત દેહને ધારણ કરવા માટે ભગવાને કેવી નિર્વદ્ય પાપ રહિત આહાર વિધિ બતાવી છે.’ આહાર કરતી વખતે ભિક્ષુએ આ પ્રકારે ચિંતન મનન કરવું જોઈએ. જ્યારે આનાથી બિલકુલ વિપરીત જ દિગંબર મુનિઓની આહાર વિધિ બનેલી છે.

આ વિકૃતિનું કારણ પણ તેમની એકાંતિક દુરાગ્રહ વૃત્તિ જ છે એટલે આ લોકોએ શુચિમૂલકતાનો આગ્રહ વધારે વિશેષ રૂપથી પકડી રાખ્યો છે. અભિગ્રહો અને ઘણા અનાવશ્યક તથા જાતે ઘડેલા નિયમો, અભિગ્રહો કાયમ કરી નાખ્યા છે. આ કારણોથી દિગંબરોની કષ્ટમય સાધના પણ સફળીભૂત નથી થતી. કેમકે અનેક સૈદ્ધાંતિક દૂષણ તેમાં ઘુસી ગયાં છે અને તેઓ દુરાગ્રહમાં પડી ગયા છે. એટલે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

કોઈ માસ-માસખમણની વિકટ તપસ્યા કરે, પારણામાં ફક્ત કણ માત્રનો આહાર કરે, આવી કષ્ટમય સાધના કરે તો પણ તે જિનોક્ત ધર્મરૂપ પૂનમની સામે

અમાસની બરોબર પણ નથી. તેથી ફક્ત કઠિનતા જ કલ્યાણ માર્ગ નથી બની શકતી પરંતુ તેની સાથે સૈદ્ધાંતિક સુરક્ષા હોવી નિતાંત જરૂરી છે. સાધુ જીવનમાં સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વ, અહિંસા અને ઓષણા સમિતિ પણ પ્રમુખ અંગ રૂપ છે. જેનો અત્યધિક ભંગ દિગંબર સંતોની આહાર વિધિમાં થાય છે. એટલે તેમના આહાર સંબંધી કઠિન નિયમો તથા શુચિ ધર્મોપણાનો આગ્રહ જિનાજ્ઞાથી બહાર છે, જ્યારે તેઓને તો તેમાં જ પ્રભુની આજ્ઞા હોવાનો ખ્યાલ છે.

આ વિચારધારાથી પાઠક સ્વયં સમજવાનો પ્રયત્ન કરે કે દિગંબર અને ્રતાંબર ધર્મમાં પ્રાચીન અને સમીચીન(સત્ય) ધર્મ કયો છે !!

પ્રશ્ન : આ દિગંબર ધર્મ કોણે અને કેમ ચલાવ્યો ?

જવાબ : આમ તો ભગવાનના શાસનમાં વસ્ત્ર યુક્ત અને વસ્ત્ર રહિત બંને પ્રકારના સાધકો હતા. પરંતુ એક વખત(વીર નિર્વાણ સંવત્ ૬૦૮માં) 'શિવભૂતિ' નામના એક શ્રમણને રાજાની પ્રસન્નતાથી એક રત્નકંબલ મળી. તે શ્રમણને એમાં અત્યંત મોહ થઈ ગયો. જેનું નિવારણ કરવા ગુરુએ તેના અનેક ટુકડા કરી ને બધા સાધુઓમાં વહેંચી દીધા, એ બંધર જ્યારે શિવભૂતિને પડી ત્યારે એકદમ અશાંત બની તેણે બધાને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે 'વસ્ત્ર છે ત્યાં જ આસક્તિ છે માટે સાધુએ વસ્ત્ર રાખવા જોઈએ નહીં', આમ કહી તેમણે પોતાના તમામ વસ્ત્રો ઉતારી નાખ્યા અને નગ્ન અવસ્થામાં ચાલવા માંડ્યા. આ રીતે ધર્મમાં એકાંત નગ્નત્વની પ્રરૂપણા શરૂ કરી. તેમની સાધ્વી બનેલ બહેન પણ તેમના પક્ષમાં આવીને નગ્ન રહેવા લાગી પરંતુ તે લાંબા સમય સુધી નિર્વસ્ત્ર ન રહી શકી. એટલે શિવભૂતિએ બે પ્રરૂપણા શરૂ કરી— (૧) વસ્ત્ર સહિત મુક્તિ નથી અને (૨) સ્ત્રીને સંયમ અને મોક્ષ નથી મળતો અને જ્યારે આગમોમાંથી આ સિદ્ધાંતોનું ખંડન થવા લાગ્યું અને પોતાનો આગ્રહ અપ્રમાણિક થવા લાગ્યો ત્યારે આ શાસ્ત્રોને જ ખોટા અને કલ્પિત ગણાવીને શિવભૂતિએ નવા જ ગ્રંથોની રચના પોતાની મરજી પ્રમાણે કરી નાખી. આ રીતે દિગંબર ધર્મની શરૂઆત થઈ. તે સમયે ગ્રંથોની રચના મૌખિક જ શિષ્ય પ્રશિષ્યોમાં ચાલતી હતી. ્રતાંબર આગમ લેખન પછી વીર નિર્વાણ સંવત્ ૧૦૦૦માં કુંદકુદાચાર્યે દિગંબર ગ્રંથોની લિખિત રચના કરી.

નિબંધ - ૧૮

શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ધર્મ પરિજ્ઞાન

પ્રાચીનતા : કોઈ પણ વ્યક્તિના માતા-પિતા હયાત હોય અને પરસ્પર બહુજ પ્રેમ ભક્તિ હોય તો પણ પુત્ર-પિતાની મૂર્તિ બનાવી રોજ તેમની પૂજા નથી કરતો અને પિતા પણ પુત્રને કહેતા નથી કે દિકરા રોજ ઉઠીને પહેલા મારી મૂર્તિની પૂજા કર! વાસ્તવમાં આવું સંભવી શકે નહીં. એટલે ભગવાનની ઉપસ્થિતિમાં તો તેમનું મંદિર અને તેની મૂર્તિ પૂજા હતાં જ નહિ એટલે અમૂર્તિ પૂજક ધર્મ જ ત્યારે હતો.

આગમોમાં કોણિકની ભગવાન મહાવીર પ્રત્યેની અત્યાધિક ભક્તિનું વર્ણન છે, તેના કેટલાય સંદેશવાહક હતા, જે ભગવાનની નિત્ય બંધર લઈ તેનો સંદેશો કોણિકને પહોંચાડતા હતા. આ ભક્તિ વર્ણનની સાથે ક્યાંય પણ એવું વર્ણન નથી મળતું કે તે નિત્ય ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરતા હતા. કોણિકનું ઘરમાં બેઠા બેઠા પ્રભુને વંદન કરવાનું વર્ણન છે પણ ત્યાંય મૂર્તિનું નામનિશાન નથી ! કોણિકની અપાર રાજ્યઋદ્ધિ સંપદાનું વિસ્તૃત વર્ણન આગમમાં છે પરંતુ ત્યાં ક્યાંય મંદિર કે સેંકડો જિનાલય તેણે બંધાવ્યા એવું વર્ણન નથી.

ઉપાસક દશાસૂત્રમાં દસ શ્રાવકોની ગૃહસંપદાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. શ્રાવકના અનેક ગુણો, કર્તવ્યો, ક્રિયા કલાપોનું વર્ણન છે, નિયમ વ્રતોનું વર્ણન છે, તેઓની વ્યક્તિગત પૌષધશાળાઓનું વર્ણન છે, પરંતુ ક્યાંય પણ તેમાં મૂર્તિ પૂજન કરવાના નિયમનું કે મૂર્તિ પૂજા રોજ કરતા હતા તેવું અથવા તેઓએ મંદિર બાંધ્યા કે તેના પૂર્વજોએ બંધાવ્યા અને તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો વગેરે કોઈપણ બાબતોનું વર્ણન નથી.

અન્ય આગમોમાં પણ અનેક શ્રાવકો અને ભગવાનના ઉપાસકોનું વર્ણન છે. તેમાં પણ ક્યાંય તીર્થંકરોની મૂર્તિ પૂજનનું વર્ણન નથી. પરંતુ મૂર્તિપૂજકોને કોઈપણ આગમ વર્ણિત શ્રાવક જીવનમાં આવું વર્ણન ન મળતાં; ભોગના નિયાણા કરેલ અને તે નિયાણાથી અભિભૂત બનેલ મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થામાં રહેલી દ્રૌપદી દ્વારા લગ્નના પ્રસંગે કામદેવની મૂર્તિ પૂજા કરતા હોવાનો પાઠ આગળ ધરીને સંતોષ માનવો પડે છે. પણ કોઈ સંપત્તિશાળી શ્રાવકના કે જૈની રાજાના મંદિર કે મૂર્તિઓના ઢગલા છે તેવા વર્ણનો આગમમાંથી તેઓ બતાવી ન શકે !

ભગવાનના સમયમાં કે ગૌતમ સ્વામીના ઉપદેશમાં આટલા ગામોમાં આટલા જિનમંદિરો બન્યા, આટલાનો જીર્ણોદ્ધાર થયો, એવો આછો ઈશારો પણ આગમોમાં જ્યારે આ લોકોને ન મળી શક્યો ત્યારે આ મૂર્તિપૂજક લોકો શાઠ્ઠ સ્થાનો, પર્વતો અને દેવલોકના વર્ણનને આગળ કરીને સંતોષ માને છે, જ્યારે શાઠ્ઠ મૂર્તિઓ કોઈ વ્યક્તિ વિશેષની હોઈ ન શકે કેમ કે વ્યક્તિ તો અશાઠ્ઠ છે અને તે મૂર્તિઓ શાઠ્ઠ છે, વળી વ્યક્તિની મૂર્તિ તો ક્યારેય પણ બની શકે જ્યારે શાઠ્ઠ મૂર્તિઓ કોઈએ બનાવેલ નથી તેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. તો જો કોઈએ આ મૂર્તિઓ બનાવી નથી, કોઈ વ્યક્તિ વિશેષની નથી તો તે તીર્થંકરની મૂર્તિ હોઈ જ ન શકે ! અને જો તીર્થંકરની મૂર્તિ ન હોય તો તેની તથા મૂર્તિની પૂજા કરવાથી જૈન ધર્મનો કોઈ સંબંધ જ ન હોઈ શકે અને જ્યાં તીર્થંકર અને જૈન ધર્મ સંબંધી કોઈ વાત જ ન હોય ત્યાં તીર્થંકરોના ગુણોવાળા ઇમોત્યુણના પાઠની શી લેવા દેવા ? અર્થાત્ એ શાઠ્ઠ મૂર્તિઓનો તીર્થંકર, કે તીર્થંકર ધર્મ તથા ઇમોત્યુણથી કોઈ સંબંધ ન હોઈ શકે. તેથી એ મૂર્તિઓનું પૂજન જન્મ સમયે કરવાનો દેવોનો જીતાયાર-લૌકિકકૃત્ય જ છે. એ લૌકિક કૃત્યમાં તે દેવો શાઠ્ઠ મૂર્તિઓ સિવાય દેવલોકના બધા સ્થાનો, દિવાલો, દરવાજાઓ, વાવો વગેરેની પણ પૂજન વિધિ કરે છે. પછી તે સમ્યગ્ દષ્ટિ હોય કે મિથ્યાદષ્ટિ ! લૌકિક કૃત્ય કરવામાં તેઓ સ્વતંત્ર છે, જ્યાં સુધી કે તે લોક વ્યવહારમાં હોય છે. યથા—

અર્હનક શ્રાવકની ધર્મ શ્રદ્ધાને દેવો પણ વિચલિત નહોતા કરી શક્યા તેમ છતાં લૌકિક કૃત્યના સ્થાને તે અર્હનક શ્રાવકે પણ યાત્રાની પૂર્વે વહાણની પૂજન વિધિ કરી હતી, એવું જ્ઞાતા સૂત્રમાં વર્ણન છે.

આ પ્રકારે આગમોમાં શ્રાવકોના ઘણા બધા વર્ણનોમાં ક્યાંય પણ મંદિર બનાવવા સંબંધી અને તીર્થંકરની મૂર્તિની પૂજા કરવા વગેરે બાબતોનું વર્ણન નથી મળતું તેથી આ મૂર્તિપૂજકોને મિથ્યાદષ્ટિ દ્રૌપદી અને દેવોના જીતાયારનો પાઠ જ હાથમાં આવ્યો છે. પછી શું જોઈએ ? જાણે કે— મિલ ગયા ચાબુક કા તોડા, ઘટે ફિર લગામ ઔર ઘોડા ।

મૂર્તિપૂજા ધર્મ જૈન સિદ્ધાંતોથી વિપરીત ધર્મ છે. તેમાં અનાવશ્યક હિંસા કૃત્યોની ધર્મના નામે પ્રેરણા મળે છે. પર્યુષણ જેવા અને સંવત્સરી જેવા, મહાન ધાર્મિક, અહિંસક પર્વના દિવસોમાં પણ હજારો લાખો ફૂલોથી અનંત જીવોની ઘાત ફક્ત ધર્મના નામે જ થાય છે. સેંકડો હજારો બલ્બ, દીપક જલાવીને અગ્નિ-કાયની તથા મચ્છર, પતંગિયા વગેરે જીવોની હિંસા કરવામાં આવે છે. હજારો

લાખો ઘડા પાણી ઢોળવામાં પણ ધર્મ માનવામાં આવે છે. સાથે સાથે નૃત્ય, ગાન, વાદન વગેરે ઈન્દ્રિયોના પોષણ અને જીવ જંતુઓના ઘમસાણ કરીને ધર્મ માનવામાં આવે છે ! અને તેમ છતાં ય ત્યાં અહિંસા પરમો ધર્મની જય બોલાય છે.

મૂર્તિપૂજક સાધુ પણ તે પાપ કાર્યના પ્રેરક તથા અનુમોદક હોય છે. ત્યારે વિચારો કે તેમના ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગવાળા પહેલા મહાવ્રતનું શું ? આ લોકો અતિશયોક્તિવશ એમ પણ વિચાર્યા વગર લખી નાખે છે કે—

‘એક મંદિર બાંધનારાને કે એક મંદિરનો પાયો કે તેમાં એક ઈંટ નાખનારાને અથવા અમુક પર્વત પર ચઢનારાને એક ભવમાં મોક્ષ મળે છે.’

આવી પ્રરૂપણા કરનારાને પૂછવામાં આવે કે આટલો સસ્તો મોક્ષ મળે તો પૈસાવાળા કે રાજા મહારાજા આટલો કષ્ટદાયક સંયમ શા માટે સ્વીકારે ? તેના બદલે એકાદ મંદિર બંધાવી મોક્ષ કેમ ન મેળવી લે ! અને જે ગરીબ હોય તે દેરાસરના પાયામાં એકાદી ઈંટ રાખી એક ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે. પછી તો આટલી બધી ક્રિયાઓ કે નિયમોમાં, વ્રતોની કે તે નિમિત્તે થનારા કષ્ટોની શી જરૂર છે ? પરંતુ એવું સંભવ નથી; આ તો ફક્ત ભોળા લોકોને ભ્રમિત કરવા માટે કરાયેલી ખોટી પ્રરૂપણા છે.

સાર એટલો જ છે કે આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં એવું સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ સંસારમાં કેટલાય લોકો ધર્મ અને મોક્ષને માટે છકાયના જીવોની હિંસા કર્યા કરે છે. પરંતુ એ હિંસા તેમના માટે અહિતકારક હોય છે અને તેમને બોધિ પ્રાપ્તિ દુર્લભ થાય છે. અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારે, કોઈપણ ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવેલ હિંસા અહિતકારક તો હોય છે પરંતુ ધર્મ અને મોક્ષ હોય તેવી બુદ્ધિથી જે હિંસાની પ્રવૃત્તિઓની વૃદ્ધિ કરે તો ભવિષ્યમાં તેમને માટે ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી પણ દુર્લભ બને છે. આવું કથન અનેક વખત અલગ-અલગ પ્રસંગોમાં આચારાંગ સૂત્રના એક જ અધ્યયનમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે જૈન ધર્મમાં મંદિર અને મૂર્તિપૂજાનો ધર્મ પ્રાચીન આગમ કાલથી કે આગમ સમ્મત નથી પરંતુ આગમ વિરુદ્ધ, ધર્મ વિરુદ્ધ અને સંયમ વિરુદ્ધ તથા અહિંસા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધમાં છે. સાથે સાથે સાધુઓના અહિંસા મહાવ્રતનો નાશક છે.

પ્રશ્ન : ઉપાશ્રય કે સ્થાનક બનાવવામાં પણ પાપ તો થાય છે તેમજ સાધુઓની ગમનાગમન વગેરે ક્રિયાઓમાં પણ પાપ તો થાય જ છે ને ?

જવાબ : ઉપાશ્રય અને સ્થાનક બાંધવામાં પાપ છે અને તેને પાપ જ સમજવામાં આવે છે; તેનાથી મોક્ષ મળે તેમ ન કહી શકાય અને ઉપાશ્રયનું વર્ણન તો આગમોક્ત શ્રાવકોના જીવનની સાથે આગમોમાં પણ મળે છે. જેમ કે આદર્શ શ્રાવક પોતાની પૌષ્ઠશાળામાં જઈને પૌષ્ઠ કરતા હતા. અનેક શ્રાવકોની વ્યક્તિગત પૌષ્ઠશાળાનું શાસ્ત્રોક્ત વર્ણન પણ છે અને એ તો પોતાના મકાનની જેમ રહેવાનું આવશ્યક અંગ માનવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે આદર્શ શ્રાવકોના પૌષ્ઠ કે ધર્મ કરવા માટે મંદિર હતા અને તેઓ ત્યાં જઈ પૂજા કરતા, તેવું વર્ણન કોઈપણ શાસ્ત્રોમાં નથી. એટલે પૌષ્ઠશાળા કહો કે ઉપાશ્રય અથવા સ્થાનક બધા એકાંત પર્યાયવાચક શબ્દો છે. મંદિર સાથે તેની તુલના કરવી કે જોડવું એ મહત્વપૂર્ણ નથી.

સાધુઓની ગમનાગમન વગેરે ક્રિયા પણ જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી એ આવશ્યક ક્રિયાઓ છે. તેનો આગમમાં એકાંત નિષેધ નથી. તેમ છતાં તે ક્રિયા કરતા શ્રમણો પાપ કર્મોનો બંધ કરતા નથી, એવું સ્પષ્ટીકરણ દશવૈકલિક સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે ગમનાગમન વગેરે ક્રિયાઓ સાધુઓએ યતનાપૂર્વક કરવી જોઈએ, તેવી ભગવદ્ આજ્ઞા છે. તેની અત્યાવશ્યક અને અત્યલ્પ વાયુકાયિક હિંસાને મૂર્તિપૂજાના અને મંદિરના અનાવશ્યક પાપની સમકક્ષ જોડવું તે સમજદારી નથી.

આ પ્રકારે આગમોથી અને સિદ્ધાંતોથી મૂર્તિપૂજા અને મંદિર ધર્મની સત્યતા અને પ્રાચીનતા સિદ્ધ થતી નથી. એવી સ્થિતિમાં મૂર્તિપૂજકો દ્વારા પોતાના અભિનિવેષને પુષ્ટ કરવા માટે કેટલીય કલ્પિત કથાઓ જોડવામાં આવી, ઇતિહાસના બહાને ઢંગ-ધડા વગરની મંદિર અને મૂર્તિઓની જોડી-જોડીને વાતો લખવામાં આવી. એવી જોડી કાઢેલી વાતમાં સત્ય મહાવ્રતનું પણ દેવાળું કાઢવામાં આવ્યું અર્થાત્ જે શ્રેણિક રાજા વગેરે કેટલીય વ્યક્તિઓનો શાસ્ત્રમાં વર્ણન મુજબ મંદિર મૂર્તિ વગેરે સાથે સંબંધ નથી, ત્યાં ગણિ ગણાય નહીં એટલી મૂર્તિ સંબંધી વાતો જોડી દેવામાં આવી. કેટલાય ખોટા શિલાલેખ બનાવવાનું પાપ પણ કરવું પડ્યું અને તેને ખોટી ખોટીને બહાર કાઢ્યાનું બતાવી પોતાના મનને ખોટા ઇતિહાસોથી જ સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યા.

પ્રશ્ન : આવો ખોટો જૈન ધર્મ ક્યારે ચાલ્યો કોણે ચલાવ્યો ?

જવાબ : ઉપરોક્ત દિગંબર ધર્મની જેમ કોઈ વ્યક્તિએ કોઈ આગ્રહ વશ આ મંદિરનો ધર્મ નથી ચલાવ્યો. પરંતુ ધીમે ધીમે દેખાદેખી-ગાડરિયા પ્રવાહની

જેમ આ ધર્મની વિકૃતિનું બીજ વધીને વટવૃક્ષ થઈ ગયું. પછી વ્યાપક બનીને સાધુ સાધ્વીઓમાં અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓમાં વ્યાપ્ત બની ગયું.

પ્રશ્ન : ખોટો ધર્મ હોવા છતાં આટલો અધિક વ્યાપક કેમ બની ગયો ?

જવાબ : મંદિર માર્ગીઓએ અહીં-તહીંથી જોડી જોડાઈને એક કલ્પસૂત્ર બનાવ્યું છે અને તેને તેઓ ભગવદ્ ભાષિત માને છે. તેમના પ્રિય તે શાસ્ત્રમાં જ લખ્યું છે કે ભગવાનના નિર્વાણના સમયે તેમને ભસ્મગ્રહનો સંયોગ હતો, જેના કારણે ભગવાનનું શાસન ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી વધુમાં વધુ અવનતિ થતું ચાલ્યા કરશે, પછી પુનઃ તેની ઉન્નતિ થશે. આ કારણે તેમના તે શાસ્ત્રથી પણ તે લોકો ખોટા અને અવનત ધર્મના ભાગી બન્યા છે. ખરેખર જ્યારે ૨૦૦૦ વર્ષ ભગવાનના શાસનને પૂરા થયા ત્યારે ઉન્નતિરૂપે સ્થાનકવાસી ધર્મરૂપ જૈન ધર્મનું પુનરુત્થાન થયું. એટલે મંદિર મૂર્તિનું ઉક્ત બધું કાર્ય તે ભસ્મગ્રહના પ્રતાપે થયું એવું મંદિર માર્ગી લોકોના પેલા કલ્પસૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે અને આ જ ભસ્મગ્રહના પ્રભાવે મધ્યકાળમાં આ મંદિરના કાર્યને પાપકારી માનનારા કોઈ સાધુ હોય ખરા, છતાં પણ તેમનું પ્રચાર-પ્રસારરૂપે કંઈ ચાલતું ન હતું.

પ્રશ્ન : એવું કોઈ ઉદાહરણ છે કે સ્થાનકવાસીઓના લોકાશાહની પૂર્વે પણ કોઈ સાધુ મંદિર મૂર્તિને નહોતા ઈચ્છતા ?

જવાબ : આ મંદિરમાર્ગી લોકોએ જે પીસ્તાલીસ આગમો માન્ય ગણ્યાં છે તેમાં વિચિત્ર તત્ત્વોથી ભર્યું એક શાસ્ત્ર છે, જેનું નામ ‘મહાનિશીથ સૂત્ર’ છે. જેનું થોડું દિગ્દર્શન આ પુસ્તકમાં જ આગળ એક સંકલિત નિબંધના રૂપમાં આપવામાં આવશે. આ મહાનિશીથ સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનના ૧૨૯માં સૂત્રમાં આ પ્રકારે કથન છે કે—

એક સમયે આચાર્ય કુવલયપ્રભ વિહાર કરતાં-કરતાં ચૈત્યવાસીઓ મંદિરવાસીઓના ક્ષેત્રમાં પહોંચી ગયા. તે મંદિરવાસીઓએ તેમને વંદન સત્કાર કરી, ઉતારો આપ્યો અને યથાસમયે નિવેદન કર્યું કે ‘આપ અત્રે ચોમાસું કરો, આપના ઉપદેશથી સુંદર ચૈત્યમંદિર બનશે અને ઘણો જ લાભ થશે.’ ત્યારે તે આચાર્યે આ પ્રકારે જવાબ આપ્યો કે ‘હે પ્રિયવદ્ ! ભલે આ જિન મંદિરનું કાર્ય હોય, તેમ છતાં આ પાપકારી કૃત્ય છે; એટલે હું તેમાં એક શબ્દ પણ નહીં કહું.’ આ રીતે યથાયોગ્ય સારપૂર્ણ સિદ્ધાંતિક વચન નિડરતાપૂર્વક તે મિથ્યાદષ્ટિ કુલિંગી, સાધુના લિંગ માત્રના વેષને ધારણ કરનારા સાધુઓની સામે કહ્યા. આવા હિંમતપૂર્ણ સત્ય સિદ્ધાંત કહેવાના કારણે તે આચાર્ય કુવલયપ્રભે તે સમયના શુદ્ધ શ્રેષ્ઠ

પરિણામો વડે તીર્થંકર નામ કર્મ બાંધી લીધું અને સંસારને પરિત્ત કરી એકભવાવતારી બન્યા. અર્થાત્ એકભવ દેવનો અને એક ભવ મનુષ્યનો કરીને અંતે તે આચાર્ય મોક્ષગામી બનશે. આ પાછલા અંશનો મૂળ પાઠ આ મુજબ છે— તાહે ભણિયં તેણ મહાણુભાગેણ ગોયમા જહા ભો ભો પિયંવણ ! જહ વિ જિણાલયે, તહા વિ સાવજ્જમિણં ણાહં વાયામિત્તેણ એવં આચરિજ્જા, એયં ચ સમય સારચરં તત્તં જહાદ્વિયં, અવિવિરીયં, ણીસ્સંકં ભણમાણેણં તેસિં મિચ્છદિટ્ઠી કુલિંગીણં સાહુવેસધારીણં મજ્જે ગોયમા ! આસંકલિયં તિત્થચર નામ-કમ્મ-ગોયં તેણં કુવલયપભેણં આચરિણં, એગભવાવસેસીકઓ ભવોયહિ.— મહાનિશીથ સૂત્ર, અધ્ય.-૫, સૂત્ર-૧૨૯.

આ સૂત્ર હરિભદ્ર સૂરિના સમકાલમાં બન્યું હશે. કેમ કે આ સૂત્રમાં હરિભદ્રસૂરિનો નામોલ્લેખ પણ છે. આ સૂત્રને મંદિર માર્ગીઓ પોતાનું આગમ માને છે. જ્યારે સ્થાનકવાસીઓ પોતાના ૩૨ આગમોમાં આ સૂત્રને માન્ય નથી ગણતા એટલે દેરાવાસીઓનું આ વ્યક્તિગત માન્યતાવાળું સૂત્ર છે, જે સ્થાનક-વાસીઓના લોકાશાહના સેંકડો વર્ષો પહેલાં બની ગયેલું હતું. જ્યારે દેરાવાસી ધર્મ ભસ્મગ્રહને કારણે વ્યાપક બનેલ હતો ત્યારે પણ આવા શાસ્ત્રોના પાઠ બન્યા છે અને આવું નિર્ભય રીતે કહેવાવાળા આચાર્યોની જ પોતાના સૂત્રમાં પ્રશંસા, ગુણગ્રામ કરીને તેના દ્વારા તીર્થંકર ગોત્ર બાંધીને એક ભવ કરીને મોક્ષ જવાનું બતાવે છે. એટલા માટે જ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે **દેખાદેખી ગાડરિયા પ્રવાહથી અંકુરિત થઈ વટવૃક્ષ બનેલ આ મંદિરમાર્ગી ધર્મ છે.**

આ સૂત્રમાં એક બીજી મહત્વપૂર્ણ વાત પણ છે, જેમ કે— **પ્રશ્ન—** હે ભગવાન્ ! કુગુરુ ક્યારે થશે ? **ઉત્તર—** હે ગૌતમ ! સાડા બારસો વર્ષ વીત્યાં પછી કુગુરુ થશે. આ પ્રશ્નોત્તરમાં ભગવાને એમ કહ્યું છે કે તેમના શાસનના ૧૨૫૦ વર્ષ વીત્યાં પછી આ શાસનમાં કુગુરુ એટલે કે ખોટા સાધુ થશે અર્થાત્ તેઓ ખોટું આચરણ આચરીને ખોટો ધર્મ ચલાવશે.

હવે પાઠક એમ વિચારે કે સ્થાનકવાસી અને વીર લોકાશાહ તો વીર નિર્વાણના ૨૦૦૦ વર્ષ પછી થયા, એટલે કુગુરુ અને તેમનો કુધર્મ તો તે પહેલાં જ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હતો. કલ્પસૂત્ર અનુસાર ભસ્મગ્રહના પ્રભાવથી અવનતિ વાળો ધર્મ તો આ મંદિર માર્ગી ધર્મને જ કહેવાયો છે અને ૨૦૦૦ વર્ષ પછી, ભસ્મગ્રહ દૂર થયા પછી ધર્મ ઉત્તર થવાનું જે કહ્યું છે તે સમયે જ સ્થાનકવાસી ધર્મ પ્રગટ થયો છે. અર્થાત્ મંદિર માર્ગીના વ્યક્તિગત આ બે શાસ્ત્રો (કલ્પસૂત્ર

અને મહાનિશીથ સૂત્ર) માંથી જે સિદ્ધ થાય છે, તે મુજબ તો તેમનો પોતાનો જ ધર્મ અવનતિવાળો અને ખોટો ધર્મ છે એવું સાબિત થાય છે અને તેમના સાધુ જ કુગુરુની સંજ્ઞામાં ઉપલક્ષિત કરવામાં આવ્યા છે, તેમના જ આ શાસ્ત્રોમાં !!

માટે બહુમત કે વ્યાપકતાના ચક્રરમાં પડ્યા વગર ઊંડા આગમ અનુભવથી જ ધર્મનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ.

મંદિર માર્ગીઓના આ બે સૂત્રો સિવાય બીજા ઘણા એવા ગ્રંથો છે, જેમાં એવી અનેક શિક્ષાની અને બીજી પણ મહત્વપૂર્ણ વાતો કરવામાં આવી છે, યથા— ધર્મદાસગણિની ‘ઉપદેશમાલા’ તથા હરિભદ્રસૂરિના કેટલાક ગ્રંથો વગેરે વગેરે. **‘ચૈત્ય’ શબ્દનો અર્થ :** એક શબ્દના અનેક અર્થ પણ થાય છે. જેમ કે— ‘સેંધવ’ શબ્દનો અર્થ ઘોડો અને નમક બંને થાય છે. એ જ રીતે ‘ચૈત્ય’ શબ્દના પણ સો થી વધારે અર્થ શબ્દકોષમાં બતાવ્યા છે અને જૈનાગમોમાં પણ ‘ચૈત્ય’ શબ્દના ઘણાં અર્થ ઉપલબ્ધ છે. જેમ કે બધા તીર્થંકરોના ચૈત્યવૃક્ષ કહ્યાં છે, જે કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્તિ થયાના વૃક્ષ છે. જ્યારે તીર્થંકરોને તિક્ષ્ણુત્તોના પાઠથી વંદન કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યાં ગુણગ્રામ કરતા કહેવાય છે કે આપ ચૈત્યવાન છો અર્થાત્ જ્ઞાનવાન અથવા સંયમવાન છો, અહીં જ્ઞાન અથવા સંયમ અર્થમાં ચૈત્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એમ જ, ક્યાંક બગીચા માટે પણ શાસ્ત્રોમાં ચૈત્ય શબ્દ વપરાયો છે. ઉપાસક દશામાં તીર્થંકરોના સાધુઓ માટે ચૈત્ય શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. ત્યાં કહેવાયું છે કે આનંદ શ્રાવક પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અન્યતીર્થિઓના ધર્મને અંગીકાર કરનારા ભૂતપૂર્વ જૈન ચૈત્યોને એટલે કે સાધુઓને પણ હું આદર કે વંદનાદિ નહીં કરું તથા તેમની સાથે વાર્તાલાપ પણ નહીં કરું. આ રીતે ‘ચૈત્ય’ શબ્દ અનેક અર્થોમાં આગમોમાં પ્રયુક્ત થયો છે અને ઘણી જગ્યાએ સ્વાર્થવશ મંદિર ધર્મ વાળાઓએ કંઈક પ્રક્ષિપ્ત કરીને ચૈત્ય શબ્દવાળા પાઠોને વિકૃત બનાવી દીધા છે. જૂની પ્રતો સાથે મેળવવાં જઈએ તો કેટલીયે જગ્યાએ તેમના આવા કુકૃત્યોનો પર્દાફાશ થઈ જાય છે. તેમ છતાં આ લોકો ખૂબ શાનથી કહ્યાં કરે છે કે શાસ્ત્રમાં એક અક્ષર પણ આઘો-પાછો કરવામાં મહાપાપ છે, જે અનંત સંસારને વધારે છે. પરંતુ આ વાત ફક્ત બીજાને શિખામણ દેવા માટે જ છે. તે પણ એટલા માટે કે જેથી તેમના વિકૃત કરાયેલા પાઠોને કોઈ સુધારે નહીં.

દેવલોકમાં મૂર્તિઓ : ઉપર બતાવી દેવાયું છે કે દેવલોકની મૂર્તિઓ અનાદિ છે, જે ક્યારેય કોઈના પણ દ્વારા બનાવેલ નથી હોતી અને તે કોઈપણ વ્યક્તિ કે

તીર્થંકરની ન હોઈ શકે. ઋષભ અને મહાવીર તો આ અવસર્પિણીમાં થયા છે. જ્યારે દેવલોક અને તેની મૂર્તિઓ તો અનંત-અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ ચક્રથી શાવત બનેલ છે. તો તેમાં ભગવાન મહાવીર કે ઋષભ કેવી રીતે પ્રવેશી શકે. રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં ૧૦૮ મૂર્તિઓનું વર્ણન છે પણ તેના નામોનું કોઈ વર્ણન નથી આપ્યું. પરંતુ તેમાં એક સ્તૂપની ચારે તરફ ચાર મૂર્તિઓનો જે પ્રશ્ન- ગત પાઠ છે તે એવી જ ચોરીઓનો પાઠ છે અને તેમાં જ વર્તમાનના ચાર તીર્થંકરોનાં નામ જોડી દેવામાં આવ્યા છે.

જિનાલય : જે રીતે ચૈત્ય શબ્દના ઘણાં અર્થો થાય છે એજ રીતે જિન શબ્દના પણ અનેક અર્થ થાય છે. જેથી જિન શબ્દમાં અનેક જાતિના દેવતાઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

મુખ્ય વાત તો એ છે કે આ શાવત સ્થાનોને જિનાલય કહો કે સિદ્ધાયતન કહો, આ કોઈ વ્યક્તિ વિશેષના હોતા નથી અથવા ક્યારેય કોઈના દ્વારા બનાવેલા નથી હોતા, એટલે આ સ્થાનોને સંસારના કોઈપણ મુક્તગામી તીર્થંકર આદિ સાથે જોડવામાં અજ્ઞાનતા જ ભાસે છે.

સિદ્ધાલય : જે સંપૂર્ણ કર્મ ક્ષય કરીને મુક્ત થઈ ગયા છે, તેને સિદ્ધ કહેવામાં આવે છે, આવા બધા સિદ્ધ સાદિ અનંત હોય છે. પ્રત્યેક સિદ્ધની આદિ-શરૂઆત હોય છે. જ્યારે સિદ્ધાયતનોમાં વર્ણવેલ મૂર્તિઓ તો અનાદિ છે. એટલે તે કોઈપણ સિદ્ધ થયેલ વ્યક્તિની ન હોઈ શકે તે નિશ્ચિત છે. એટલે શાવત સ્થાનોમાં મૂર્તિઓ કે સિદ્ધાયતનનું હોવું અસંગત છે. અર્થાત્ શાવત સ્થાનોમાં કોઈપણ વ્યક્તિની મૂર્તિ અને તેનું મંદિર તો હોઈ જ ન શકે. કેમ કે કોઈપણ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ અનાદિ ન હોઈ શકે જ્યારે મૂર્તિઓ અને સિદ્ધાયતન અનાદિ છે એટલે વ્યક્તિ વગરની મૂર્તિ અને સિદ્ધાયતન એ તો આકાશ કુસુમવત્ જ, નિરર્થક ઠરે છે. વાસ્તવમાં શાવત સ્થાનો અને સિદ્ધાયતનનો પરસ્પર કોઈ તાલમેલ નથી બેસતો. એટલે આ બધા સિદ્ધાયતન અને તેના દેખાડેલા આડંબર, પૂજા વગેરે વર્ણનો ક્યારેક મધ્યકાળમાં સૂત્રોમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવેલ છે.

નિબંધ - ૧૯

મુખવસ્ત્રિકા મુખ પર બાંધવાના પ્રમાણ

આ વિષયમાં મુખ્ય તત્ત્વ એ છે કે....(૧) ઉઘાડા મોંએ બોલવું, મુખવસ્ત્રિકાથી મુખને ઢાંક્યા વિના બોલવું, એ સાવધ ભાષા છે. આ પ્રકારે બોલવું

કોઈપણ સાધુ સાધ્વીને કલ્પે નહીં. આ તત્ત્વમાં મંદિર માર્ગીઓ તથા સ્થાનક વાસીઓ બંને એક મત છે.

(૨) મુખવસ્ત્રિકા એ સાધુનું આવશ્યક ઉપકરણ છે, જેનું પ્રયોજન જીવ રક્ષા કરવાનું મુખ્યપણું છે અને મુનિપણાનું પણ આ આવશ્યક અંગ ગણાય છે. અચેલ વસ્ત્ર રહિત રહેનારા સાધુઓને માટે પણ મુખવસ્ત્રિકા અને રજોહરણ આવશ્યક માનવામાં આવ્યા છે.

મુખવસ્ત્રિકા બાંધનારા સાધુઓની મુખવસ્ત્રિકા મુનિલિંગના રૂપમાં સ્પષ્ટ ઉપયોગમાં આવે છે અને મુનિલિંગ રૂપમાં દેખાય પણ છે. પરંતુ મુખ પર ન બાંધીને હાથમાં રાખનારાને માટે એ રૂમાલ જેવી લાગે છે અથવા ચોલપટ્ટકમાં લટકાવી દેવાથી તો ઘણીવાર તે દેખાતી પણ નથી અને ઘણી વખત સાધુઓને તે શોધવા જાય તોય ક્યાંય પોતાની મુહપત્તિ જડતી નથી, તે વખતે તેઓ ચાદરના પાલવને(પલ્લાને) મુખવસ્ત્રિકા બનાવી લે છે અને દેરાવાસી સાધ્વીઓ તો ઘણે ભાગે ચાદરના પાલવને જ મુખવસ્ત્રિકાના સ્થાને મોઢા સામે ઢાંકીને બોલે છે, જે સ્પષ્ટપણે સાધુપણાની ઉપેક્ષાનું કર્તવ્ય છે જે મુખવસ્ત્રિકા મોં પર ન બાંધવાથી થાય છે.

(૩) જીવરક્ષાનો તથા ઉઘાડા મોઢે નહીં બોલવાનો જે ભગવતી સૂત્રનો સર્વમાન્ય એક મત સિદ્ધાંત છે, તેનું પાલન પણ મુખવસ્ત્રિકાને હાથમાં રાખીને થતું નથી. પ્રમાણ માટે આ એક સત્ય વાત છે કે આજે લગભગ ૬૦૦૦ સાધુ સાધ્વી એવા છે, જે મુખ પર મુહપત્તિ બાંધવાના બદલે હાથમાં રાખે છે અને તેમાંથી કદાચ એક પણ સાધુ કે સાધ્વી એવા નહીં હોય જેમણે પોતાના પૂરા દીક્ષાકાળમાં ક્યારેય ખુલ્લા મોંએ વાત ન કરી હોય અને આમ ભગવતીના એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન ન કર્યું હોય. બસ આ જ પરિણામ પુરવાર કરે છે કે મુખવસ્ત્રિકા મોં પર બાંધવાથી જ સિદ્ધાંતની સાચી રક્ષા સંભવી શકે. એટલે મુખવસ્ત્રિકા ને મોં પર બાંધવી એ આગમ સંમત તથા આગમ આજ્ઞાપોષક પદ્ધતિ છે અને હાથમાં રાખવી એ આગમ આજ્ઞા વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે, આ ઉક્ત પરિણામથી સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. આજ પણ સેંકડો દેરાવાસી સાધુ અને કેટલાય આચાર્યો ઉઘાડા મોંએ ન બોલવું એ વાત સ્વીકારે છે અને તેનું પાલન ન થઈ શકવાને તે પોતાની કમજોરી છે, તેમ સ્વીકારે પણ છે. તેમ છતાંય કેટલાંક રીઠા તર્કબાજ લોકો એમ પણ કહેવા લાગે છે કે ઉઘાડા મોંએ વાત કરવામાં પાપ છે તો ખુલ્લા નાકે વાસ લેવાય છે તેને કેમ રોકશો ?

આ કેવળ કૃતક છે, કેમ કે વિષય છે ખુલ્લા મોઢે ન બોલવાનો, જેને પ્રાચીન મંદિર માર્ગી આચાર્યોએ અનેક ગ્રંથોમાં સ્વીકારેલ છે અને આજે પણ પ્રત્યક્ષ સેંકડો સાધુ સ્વીકારે છે.

(૪) મુખવસ્ત્રિકા બાંધવાથી સંમૂર્ચિમ જીવોની હિંસાનું કથન પણ અસંગત છે. કેમ કે આ મંદિર માર્ગી લોકો થૂંક અને પરસેવામાં સંમૂર્ચિમ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ પોતાના મનથી માને છે. તેમ છતાં તેમને જ્યારે પૂછવામાં આવે કે ૪-૫ કલાક સુધી ગર્ભીમાં વિહાર કરવાથી તમારા શરીરના પરસેવાથી ચાદર ચોલપટ્ટા વગેરે વસ્ત્રો લથપથ થઈ જાય છે ત્યારે શું તેમાં સંમૂર્ચિમ જીવો ઉત્પન્ન નથી થતા ? ત્યારે જવાબમાં તેઓ કહે છે કે તે વસ્ત્રો શરીર પર હોવાથી શરીરની ઉષ્મામાં સંલગ્ન રહેવાથી સંમૂર્ચિમ જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી. જ્યારે તે વસ્ત્રોને શરીર પરથી કાઢીને જુદા રાખવામાં આવે ત્યારે તેના એક મુહૂર્ત પછી જ તેમાં સંમૂર્ચિમ જીવો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પણ જ્યારે તે શરીર પર હોય ત્યારે સંમૂર્ચિમ જીવ ઉત્પન્ન થતા નથી. આથી તેમને કહેવામાં આવ્યું કે જુઓ અમારી મુહપત્તિ તો તમારી ચાદર કે ચોલપટ્ટાની સરખામણીએ અમારા શરીરની વધારે નિકટ છે, તો તેમાં લાગનારા થૂંકમાં શરીરની ઉષ્માને કારણે જીવ ઉત્પત્તિ થાય કે કેમ ? તો જવાબ મળે કે ના, પણ તે ખોલીને રાખો તો એક મુહૂર્ત પછી એમાં સંમૂર્ચિમ જીવ ઉત્પન્ન થાય, તો તે વખતે તેમને સમજાવાય છે કે જુઓ અમારી મુહપત્તિ બાંધવાથી આગમ સિદ્ધાંતનું પાલન પણ થાય છે અને સંમૂર્ચિમ જીવ પણ ઉત્પન્ન થતા નથી; કેમ કે તે મુહપત્તિ હંમેશાં મોઢા પર બાંધેલી જ રહે છે. શરીરની ઉષ્માથી જો ચાદર-ચોલપટ્ટામાં પરસેવાનાં પણ સંમૂર્ચિમ જીવ ઉત્પન્ન ન થાય તો, તે જ પ્રમાણે શરીરની ઉષ્માને કારણે મુહપત્તિમાં પણ થૂંક વગેરેના સંમૂર્ચિમ જીવ ઉત્પન્ન ન થાય તેમ માનવું આવશ્યક થઈ ગયું. પરંતુ મુહપત્તિ દિવસ ભર હાથમાં રાખવામાં સંમૂર્ચિમ જીવો ઉત્પન્ન થવાનો ભય પણ નિરર્થક જ રહ્યો અને બેઘડક ઉઘાડા મુખે બોલ્યા કરવામાં જિનાજ્ઞાનો ભંગ થાય તે વાત સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવી જ પડે અર્થાત્ મુહપત્તિ ન બાંધીને છેવટે તો નુકસાનીમાં જ રહ્યા. ફાયદો તો તેમાં કશો ય થયો નહીં. ઉલ્ટું વારંવાર હાથને ઊંચા-નીચા કરવામાં કષ્ટ પડ્યું તે વધારે !! જેમાં હાથ હલાવવાની વ્યર્થ અજતના વધી અને ઉઘાડા મોઢે ન બોલવાની જતના પણ પૂરી ન થઈ !!

(૫) આનું મુખવસ્ત્રિકા કે મુહપત્તિ એ નામ જ સ્પષ્ટ રૂપે જણાવે છે કે તે મુખ પર રાખવાનું વસ્ત્ર છે.

(૬) વાસ્તવમાં મુખવસ્ત્રિકા હાથમાં રાખવી કે મોઢા પર બાંધવી એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કોઈપણ આગમમાં નથી, તેમ છતાં આ લિંગના ઉપકરણના ઉપયોગની પ્રાચીન પદ્ધતિ મોઢા પર બાંધવાની હતી એ પ્રાચીન પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે અને શાસ્ત્રાજ્ઞા પાલનના પરિણામથી પણ સિદ્ધ છે. શાસ્ત્રાજ્ઞા પાલનના પરિણામની સિદ્ધ થયેલ બાબતો ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે. હવે પ્રાચીન પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલ વાત આ પ્રકારે છે—

(૧) આવશ્યક સૂત્ર ઉપર હરિભદ્રસૂરિની ૨૨ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ટીકા છે, તેમાં લખ્યું છે કે લિંગ વાસ્તે મૃત સાધુના મુખ પર નવી મુહપત્તિ બાંધવી. પાઠક વિચારે કે મરેલ સાધુ તો બોલી શકવાના નથી, ન તો મોઢું ખોલી શકવાના કે ન તો વાસ લઈ શકવાના, તો પણ મુખવસ્ત્રિકા બાંધવાનું ધુરંધર મંદિરમાર્ગી આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ જ લખ્યું છે.

(૨) યોગ શાસ્ત્ર પૃ. ૨૬૦માં લખ્યું છે કે મુખની ઉષ્ણ હવાથી વાઉકાયના જીવોની વિરાધના થાય છે માટે તેની રક્ષા કરવાના હેતુથી મુહપત્તિ છે. આવું મહાન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના રચેલ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે.

(૩) એશિયાટીક સોસાયટી કલકત્તાના નેતા મિસ્ટર હર્નલ સાહેબ ઉપાસકદશા સૂત્રની અંગ્રેજી ટીકા કરતા, ગૌતમસ્વામીની મુખવસ્ત્રિકાના વર્ણન ઉપર એમ લખે છે કે— A small piece of cloth suspended over the mouth to protect against entrance of any living thing.

અર્થ : એક નાનો કપડાનો ટુકડો મોઢા પર ટીંગાડાતો હતો જેથી કોઈ સચેત જીવ મોંમા પ્રવેશી ન શકે, તેની રક્ષાને માટે.

(૪) મંદિરમાર્ગી દેવસૂરિજી પોતાના સમાચારી પ્રકરણ ગ્રંથમાં લખે છે કે— મુખવસ્ત્રિકા પ્રતિલેખ્ય મુખે બધ્વા પ્રતિલેખયંતિ રજોહરણં ।

અર્થ— મુખવસ્ત્રિકાની પ્રતિલેખના કરીને તે ફરી મુખ પર બાંધીને પછી રજોહરણની પ્રતિલેખના કરે.

(૫) દેરાવાસી વિજયસેનસૂરિ પોતાની ‘હિત શિક્ષા’ પૃ.૩૮માં લખે છે કે—

મુખે બાંધે તે મુખપત્તિ, હેઠે પાટો ધાર,

અતિ હેઠે દાઢી થઈ, જોતર ગલે નિવાર. ॥૧॥

‘એક કાને’ ધ્વજ સમ કહી, બાંધે પછેવડી ધાર,

કેડે ખોસી કોથળી, ના આવે પુણ્ય ને કામ. ॥૨॥

આનો સાર તો એ જ છે કે મુહપત્તિ મોઢા પર બાંધવી જોઈએ, બાકી તો બધા વિવિધ દૂષિત પ્રકારો છે, જેમાં કોઈ પુણ્ય અર્થાત્ ધર્મ નથી.

(૬) મંદિરમાર્ગી આચાર્ય શ્રી લબ્ધિવિજયજી 'હરીબલ મચ્છી કે રાસ' પૃ. ૭૩ માં લખે છે કે—

**સુલભ બોધિ જીવડા, માંડે નિજ ષટ કર્મ,
સાધુ જન મુખ મુહપત્તિ, બાંધી કહે જિન ધર્મ. ॥૧૧॥**

અહીં પણ મોઢા પર મુહપત્તિ બાંધીને જિન ધર્મ—જિનોપદેશ કરવાનું કથન છે.

(૭) 'સાધુવિધિ પ્રકાશ'માં કહ્યું છે—સાધુ પ્રતિલેખના કરતી સમયે મુહપત્તિ બાંધે.

(૮) મંદિર માર્ગી પ્રભસૂરિકૃત 'યતિદિનચર્યા સટીક'માં કહ્યું છે કે સાધુ શૌચાદિ જાય ત્યારે પણ મુહપત્તિ બાંધી લે.

(૯) હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત 'યોગ શાસ્ત્ર'ની કૃતિમાં કહ્યું છે કે ભણતી વખતે અને પ્રશ્ન વગેરે પૂછતી વખતે મુહપત્તિ બાંધીને પ્રશ્ન પૂછે અથવા ભણાવે.

(૧૦) મંદિરમાર્ગી દ્વારા બનાવેલ 'શતપદી' ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે ઉપદેશ દેતી વખતે પણ સાધુઓએ મુહપત્તિ બાંધવી.

(૧૧) 'આચાર દિનકર' મંદિર માર્ગીઓના બનાવેલ ગ્રંથમાં લખેલું છે કે મકાનનું પ્રમાર્જન કરતી વખતે અને વાંચનાદિ કાર્યોમાં પણ મોં પર મુહપત્તિ બાંધે.

(૧૨) મંદિરમાર્ગી આચાર્યોએ બનાવેલ બૃહત્કલ્પ ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે ગણધર મહારાજ પણ વ્યાખ્યાન વાંચતી વખતે મુહપત્તિ બાંધતા હતા.

(૧૩) મંદિરમાર્ગીઓ દ્વારા બનાવેલ નિશીથ ચૂર્ણિમાં લખ્યું છે કે કોઈની સાથે વાર્તાલાપ કરતી વખતે સાધુએ મુહપત્તિ બાંધી લેવી જોઈએ.

(૧૪) પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે મુહપત્તિ બાંધવાનું તો કેટલાય મંદિરમાર્ગી આચાર્યોએ પ્રતિક્રમણના વિવિધ ગ્રંથોના પ્રારંભમાં જ લખ્યું છે.

(૧૫) મંદિરમાર્ગીઓ દ્વારા રચેલ 'પ્રવચન સારોદ્ધાર' ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે મુહપત્તિ સંપાતિમ જીવોની રક્ષાને માટે છે. (સંપાતિમ જીવોની રક્ષા મુખ પર બાંધવાથી જ થાય, હાથમાં રાખવાથી કે કમર પર લટકાવવાથી નહીં).

(૧૬) મંદિરમાર્ગી બુદ્ધિ વિજયજીએ પોતાના વૃદ્ધ સંતોને પ્રશ્ન કર્યો કે ઘડીએ ઘડીએ આમ મુખ પર મુહપત્તિ કેમ બાંધો છો? ત્યારે વૃદ્ધ સંતોએ જવાબ આપ્યો કે શાસ્ત્રોમાં મુહપત્તિ બાંધવાનું કહ્યું છે અને પરંપરાથી બાંધતા આવ્યા છીએ, એમ આપણે પણ આમ વારંવાર બાંધી લઈએ છીએ.

(૧૭) શિવપુરાણ અધ્યાય ૨૧માં જૈન સાધુનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—
હસ્તે પાત્રં દધાનાશ્ચ, તુણ્ડે(મુખે) વસ્ત્રસ્ય ધારકા ।

મલિનાન્યેવ વાસાંસિ, ધારયંતિ અલ્પ ભાષિણઃ ॥૨૪॥

અહીં મુખ પર વસ્ત્ર ધારણ કરવાવાળા અર્થાત્ બાંધવાવાળાને જૈન સાધુ કહેલ છે. અર્થાત્ શિવપુરાણ રચનારાને પોતાના સમયમાં આવા મુખવસ્ત્રિકા બાંધનારા સાધુઓ દૃષ્ટિગોચર થયા હશે.

(૧૮) મંદિરમાર્ગી આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિવિજયજીએ પોતાની લખેલી 'મુહપત્તિ ચર્યા' પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૩૦ પર લખ્યું છે કે— મેં લાલા મોહરસિંહજી પાસે મુહપત્તિ બાંધવાની સંમતિ માગી તો તેમણે જણાવ્યું કે હવે તમે આમ કરશો તો તમે હાંસીને પાત્ર ઠરશો. **પૃષ્ઠ ૬૩ પર** આજ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે મારા સિવાય બધા સંવેગી સાધુઓ મુહપત્તિ બાંધતા હતા. આ બુદ્ધિવિજયજીના વડીલોએ તેમના પ્રશ્નનો જે જવાબ આપેલ તે ઉપર પોઈન્ટ નં. ૧૬માં લખ્યો છે.

પૃષ્ઠ—પચાસથી બાવન સુધી તેઓ લખે છે કે દસમા અચ્છેરામાં અસંયતિઓની પૂજા થઈ છે, તે આ પ્રકારે છે— **સંવેગી નામ ધરાવશે જ્ઞાનના નામે ભંડાર ભરાવશે** વગેરે વગેરે. અંતમાં સંવેગીઓનો મત શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, તેમ કહ્યું છે. **પૃષ્ઠ ૪૫** ઉપર લખ્યું છે કે આ પાંચમા આરામાં મને સંયમી ગુરુ નથી મળ્યા એ મારા પાપનો ઉદય છે અને એટલે મારો સંયમ પણ સાચો નથી. **પૃષ્ઠ ૪૪** પર લખ્યું છે કે હું પણ નામ માત્રનો(સંવેગી)તપાગચ્છી છું.

આ બુદ્ધિવિજયજી બીજા કોઈ નહીં પણ સ્થાનકવાસી ધર્મ ત્યજીને જવા—વાળા આત્મારામજી મ. સાહેબે જેમને પોતાના ગુરુ બનાવ્યા હતા અને ગુરુએ જેમનું નામ વલ્લભવિજય રાખ્યું હતું.

મુખ વસ્ત્રિકામાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની પ્રમાણ વાર્તા

[1] Chamber's Encyclopoedia Volume VI, London 1906, Page 268.

"The Yati has to lead a life of continence and abstinence; he should wear a thin cloth over his mouth to prevent insects from flying into it and he should carry a brush to sweep the place on which he is about to sit"

અર્થ : ચેમ્બર એનસાઈક્લોપીડીયા ભાગ-૬. લંડન-૧૯૦૬ પૃ. ૨૬૮.

જૈન યતિ નિવૃત્તિ માર્ગ અને ત્યાગ પરાયણતાથી આયુ વ્યતીત કરે છે અને તે પોતાના મુખ પર ઉડતા જીવોની રક્ષા કાજે એક કપડું ધારણ કરે છે અર્થાત્ બાંધે છે અને પ્રતિલેખનાને માટે જ્યાં તેઓ બેસે છે તે જમીનને પહેલા સાફ કરવા એક ગુચ્છો(ઓઘો) પાસે રાખે છે.

[2] The religions of the world by John Murdoch.
L.L. D. 1902 Page-128.

"The Yati has to lead a life of continence, he should wear a thin cloth over his mouth to prevent insects from flying into it; he should strain water through a cloth before drinking and he should carry a broom (ougha) to sweep the place on which he is about to sit to remove every living creatures out of the way of danger.

અર્થ : ધ રીલીજન્સ ઓફ ધ વર્લ્ડ, કર્તા જોન માર્ડકુ એલ. એલ. ડી. ૧૯૦૨, પૃષ્ઠ-૧૨૮

જૈન મુનિ પોતાનું ધાર્મિક જીવન એવી રીતે વ્યતીત કરે છે— તેઓ વાયુમાં ઉડવાવાળા જીવોની રક્ષાને માટે પોતાના મુખ પર એક પાતળો કપડાનો ટુકડો ધારણ કરે છે, પાણીને પીતા પહેલાં એક કપડાથી ગાળી લે છે અને જે સ્થાન પર તે બેસવાની ઈચ્છા રાખે તે સ્થાનને પહેલા સાફ કરવા માટે અને રસ્તામાં પડેલા જીવજંતુઓની રક્ષા કરવા માટે હાથમાં એક ગુચ્છો (ઓઘો) રાખે છે.

[3] The religions of India by A Burth London 1891. Page 145.

"Not only do the Jains abstain from all kinds of flesh, but the more figid of them drink only filtered water, breathe only through veil and go sweeping the ground.

અર્થ : હિન્દ (ભારત વર્ષ)ના ધર્મ કર્તા— એ બર્થ લંડન ૧૮૯૧ પૃષ્ઠ-૧૪૫.

જૈની કેવળ માંસ ભક્ષણની જ ઘૃણા કરે છે એટલું જ નહીં પણ તેઓ પાણી ગાળીને પીવે છે માટે તથા મુખ પર વાસોવાસ લેવા માટે (જેથી સૂક્ષ્મ જીવોની પણ હિંસા ન થાય) વસ્ત્ર ધારણ કરતા રહે છે તથા ભૂમિને પહેલાંથી સાફ (પડિલેહન) કર્યા વિના ચાલવાની અતિશિક્ષા (નિષેધ) પણ કરે છે.

[4] Indian Wisdom by moviler williams M.A. London-1875

Page 131.

"Do not kill or injure, which Jains carry to a preposterous an extreme that they strain water before drinking it, sweep the ground with a brush before treading upon it, never eat or drink in the dark, and wear muslin before their mouthes to prevent the risk of swallowing minute insects.

અર્થ : ઈન્ડિયન વિઝડમ કર્તા મોવિલ વિલિયમ્સ એમ. એ. લંડન-૧૮૭૫ પૃષ્ઠ-૧૩૧.

‘કોઈને પણ ઈજા ન કરો અને કોઈના પ્રાણ ન લો; જે જૈનીઓમાં સૌથી અધિક છે અને તેઓ પાણી પણ પીતાં પહેલાં ગાળી લે છે, ચાલતી વખતે આગળની જમીનને એક ગુચ્છ(ઓઘા)થી સાફ કરી લે છે અને રાત્રીના ભોજન ક્યારે ય નથી કરતા તેમજ પાણી પીતા નથી તથા સૂક્ષ્મ જંતુ જે હંમેશાં ઉડતા રહેતાં હોય તેની રક્ષા નિમિત્તે, જીવજંતુ વગેરે મુખમાં ન જાય તે માટે પોતાના મુખ પર હંમેશાં પાતળું કપડું બાંધી રાખે છે.’

આ રીતે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જૈન મુનિના મુખ્ય વ્યવહારોમાં મુહપત્તિ મોઢા પર બાંધવાનું, રજોહરણથી જમીન પૂંજવાનું, પાણી ગાળીને પીવાના ઉપયોગમાં લેવાનું, રાત્રિના ખાવાપીવાનું બંધ રાખવા જેવી અનેક બાબતોનું વિવરણ લખી પરિચય કરાવ્યો છે. પરંતુ ત્યાં ક્યાંય ડંડો કે તર્પણી અને હથપત્તિ(હસ્ત-વસ્ત્ર) વગેરે કહેલ નથી.

પ્રશ્ન :- મુહપત્તિના મુખ્ય ગુણ કયા છે ?

જવાબ : મુખ્યતયા ત્રણ ગુણ આ પ્રકારે છે—

ત્રિવિધા ગુણા સંયુક્તા, લોકેદં મુખવસ્ત્રિકા ।

પ્રથમં જૈન ચિન્હં સ્યાત્, રક્ષણં જીવસૂત્રયો ॥૧॥

અર્થ : (૧) મુખવસ્ત્રિકા જૈનનું ચિહ્ન છે (૨) સૂત્ર પર, પુસ્તક પર થૂંક ઉડવાથી રક્ષા કરે છે. (૩) વાયુકાય તથા ત્રસ-સંપાતિમ જીવોની રક્ષા કરવાવાળી છે.

આ સિવાય શ્રાવકાચારમાં મુનિ દર્શન કરવાના પાંચ નિયમ(અભિગમ) શાસ્ત્રમાં ઘણી જગ્યાએ બતાવ્યા છે, તેમાં પણ મુનિઓની સેવામાં ઉપસ્થિત રહેતી વખતે શ્રાવકે ઉઘાડા મુખે રહેવાની મનાઈ કરી છે. અર્થાત્ મોઢા પર કપડું લગાડીને જ મુનિની સીમામાં પ્રવેશ કરવાનું જણાવ્યું છે.

શેઠ, સેનાપતિ, રાજા વગેરે જે કોઈ પણ શ્રાવક હોય તેઓ શાસ્ત્રાજ્ઞાનું પાલન કરતા તથા મુખ પર વસ્ત્ર લગાડીને જ મુનિની સેવામાં પ્રવેશ કરતા હતા. તેથી એક ગુણ તો સ્પષ્ટ થાય છે જ કે મુહપત્તિ બાંધવાથી, પાસે ઉભેલા શ્રમણોની સાથે વાતચીત કરતી વખતે પોતાનું થૂંક તેમના પર ઉડે નહીં. ઉઘાડા મોંએ ધૃષ્ટતા પૂર્વક નિર્લજ્જપણે બોલનારા અને જિનાજ્ઞાની મર્યાદાનો લોપ કરનારા સાધુ અને શ્રાવકોના મુખમાંથી થૂંક ઉછળીને કેટલીકવાર બીજા શ્રમણો પર ઉડે છે ! જેથી ગુરુની આશાતના થાય છે. દેરાવાસીઓ નિષ્પ્રાણ મૂર્તિની આશાતનાથી બચવા મોઢા પર વસ્ત્ર બાંધી મૌનપૂર્વક જ પૂજા કરે છે પરંતુ શાસ્ત્રાજ્ઞા ભંગ કરીને પણ ગુરુઓની સામે આવે ત્યારે મોંએ વસ્ત્ર બાંધતા શરમનો અનુભવ કરે છે અને કેટલાક સ્થાનકવાસી લોકો પણ આળસને કારણે મુહપત્તિ બાંધતા નથી તે પણ ઠીક નથી. પોતાના નિયમો અને વિધિ વિધાનોનું દરેક ક્ષેત્રમાં ધ્યાન રાખવું જ જોઈએ.

નિબંધ - ૨૦

મંદિર મૂર્તિ પૂજા વિરુદ્ધ આગમ પ્રમાણ

નિર્ગ્રંથ પ્રવચન અહિંસા પ્રધાન તથા દયા પ્રધાન છે, એમાં કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાનું કે હિંસા કાર્યને ધર્મ કહેવાનું, કદાપિ સંભવી ન શકે. આ ધર્મના ધારક શ્રમણ, ગણધર, તીર્થંકર વગેરે બધા સાધક, હિંસા કરવી, કરાવવી કે અનુમોદન કરવાની અર્થાત્ તેવી પ્રેરણા કરવાની તથા તે હિંસાને ભલી જાણવી તે બાબતના પૂર્ણ ત્યાગી હોય છે. આ ત્યાગ તેમના માટે જીવનભરનો ત્યાગ હોય છે અને એને જ જીવનભરની સામાયિક કહેવાય છે.

આવા જૈન શ્રમણ નિર્ગ્રંથ હિંસામાં ધર્મ છે તેમ ન કહી શકે, ન તો કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાકારી પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા કરી શકે. અતઃ મંદિર-મૂર્તિ બનાવવાનું કે ફૂલ, પાણી, અગ્નિના આરંભ(પાપકાર્ય)થી દ્રવ્ય પૂજા કરવાનું, કોઈપણ જૈન શ્રમણ તો કહી ન શકે અને આવું કહેનારા કે પ્રેરણા કરનારા મહાવ્રતધારી જૈન શ્રમણ ન રહી શકે ! તેઓ ફક્ત દ્રવ્ય વેશધારી જિનાજ્ઞાની અવજ્ઞા કરનારા અને સંયમ મર્યાદાના ભંગક જ રહી જાય છે !

(૧) દશવૈકલિક સૂત્ર અધ્યયન-૬ માં કહ્યું છે કે-

સર્વે જીવા વિ ઇચ્છંતિ, જીવિંતં ન મરિજ્જિંતં ।
તમ્હા પાણિવહં ઘોરં, નિગંથા વજ્જયંતિ પં ॥

અર્થ : સંસારના નાના મોટા બધાય જીવો જીવવા ચાહે છે, મરવાનું કોઈપણ ચાહતું નથી. એટલા માટે કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવી તે ઘોર પાપ છે. શ્રમણ નિર્ગ્રંથ આ હિંસાનો પૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરે છે.

(૨) આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ભૂત ભવિષ્યના બધા તીર્થંકરો એ જ નિરૂપણ કરે છે કે-

સર્વે પાણા, સર્વે ભૂયા, સર્વે જીવા, સર્વે સત્તા ણ હંતવ્વા, ણ અજ્જાવેયવ્વા, ણ પરિઘેતવ્વા, ણ પરિતાવેયવ્વા ણ કિલામેયવ્વા, ણ ઉહ્વેયવ્વા, એસ ધમ્મે ધુવે, સુદ્ધે, નિતિયે સાસે, સમ્મિચ્ચ લોયં ચેયન્નેહિં પવેણ ।

ભાવાર્થ : પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ તથા ત્રસ જીવ વગેરે સમસ્ત સાંસારિક જીવોમાંથી કોઈને પણ કષ્ટ વગેરે પહોંચાડવું નહીં તથા પ્રાણથી રહિત કરવા જોઈએ નહીં. એજ અહિંસા પ્રધાન શુદ્ધ શાસ્ત્ર ધર્મ સર્વજોએ જીવોના ખેદ-દુઃખને જાણીને બતાવ્યો છે.

(૩) પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં કહ્યું છે- સર્વ જગ જીવ રક્ષણ દયદ્વાએ ભગવયા નિગ્ગંથં પાવયણં સુકહિયં ।

અર્થ : ભગવાને ધર્મોપદેશ શા માટે આપ્યો ? એ વાતનું અહીં સમાધાન છે કે સર્વ જગતના ચરાચર જીવોની રક્ષા તથા દયા અનુકંપાને માટે જ ભગવાને નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની પ્રરૂપણા કરી.

(૪) આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ઉપસ્થિત પરિષદને શ્રમણ એવો ઉપદેશ આપે જેમ કે- સંતિ, વિરતિં, ઉવસમં, નિવ્વાણં, સોયં, અજ્જવિયં, મહ્વિયં, લાઘવિયં, અણિવત્તિયં ।

અર્થ : (૧) આત્મ શાંતિની પ્રાપ્તિ (૨) વૈરાગ્ય (૩) ઉપશાંતિ (૪) મુક્તિ (૫) હૃદયની પવિત્રતા (૬) સરળતા (૭) નમ્રતા (૮) આશ્રવથી અને પરિશ્રુતથી કે અહંભાવથી હળવાપણું (૯) અહિંસા ધર્મ. આવા આત્મવિકાસના વિષયો પર ઉપદેશ દેવો જાઈએ. પરંતુ અહીં મંદિર મૂર્તિ બનાવવાનો કે પાપ પ્રવૃત્તિયુક્ત દ્રવ્ય પૂજાનો ઉપદેશ દેવાનું ક્યાંય પણ કહ્યું નથી.

(૫) પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં પ્રથમ આશ્રવ દ્વારમાં કહ્યું છે કે ચૈત્ય અને દેવાલય અર્થાત્ મંદિર બનાવવામાં જે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વગેરે જીવોની હિંસા કરે છે તે મંદ બુદ્ધિવાળા છે અર્થાત્ અજ્ઞાની, ભોળા, મૂર્ખ પ્રાણી છે. જે જીતાચાર માટે અને ધર્મને માટે હિંસા કરે છે કે કરાવડાવે છે, તેમને તે હિંસા કટુક ફળદાયી થાય છે.

(૬) સૂચગડાંગ સૂત્રના બીજા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—

તિવિહેણ વિ પાણ મા હણે, આયહિએ અણિયાણ સંવુડે ।

એવં સિદ્ધા અણંતસો, સંપઇ જે ય અણાગયાવરે ॥

ભાવાર્થ : આત્મહિત ગવેષક સંવૃત, અનિદાન અણગાર તણ કરણ તણ યોગથી પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરે, એવું શુદ્ધ અહિંસક આચરણ કરવાથી જ તણે કાળમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ હિંસક કાર્યોવાળી મૂર્તિપૂજા વગેરે કરવા, કરાવવાથી મુક્તિ નથી મળતી !

(૭) ઉત્તરાધ્યન સૂત્ર અધ્યયન આઠમાં કહ્યું છે કે— ન હુ પાણવહં અણુજાણે, મુચ્ચેજ્જ કયાઇ વિ સવ્વદુક્ખાણં ।

અર્થ : પ્રાણીહિંસાનું અનુમોદન પણ કરનારા અર્થાત્ હિંસાજન્ય કાર્યોને ભલું જાણનારા, ક્યારેય અર્થાત્ તણ કાળમાં મોક્ષે ન જઈ શકે, સમસ્ત કર્મોથી મુક્ત ન થઈ શકે, તે સંસારમાં જ ભ્રમણ કરતા રહે છે—

(૮) ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ચંદ્રગુપ્ત રાજાને સોળ સ્વપ્નોના ફળમાં યોથા પાંચમાં સ્વપ્નોનું ફળ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે કે—

દુવાલસ વાસ પરિમાણો દુકાલો ભવિસ્સઇ । તત્થ કાલિય સુય પમુહા વોચ્છિજ્જિસ્સઇ । ચેઇયાઇ ઠવ્વાવઇ । દવ્વાહારિણો મુણિ ભવિસ્સઇ । લોભેણ માલારોહણ દેવલ ઉવહાણ ઉજ્જમણ, જિણ બિમ્બ પઠ્ઠાવણ વિહી ઉમાઇયેહિં । બહવે તવભાવા પયાઇસ્સંતિ અવિય પંથે પઠ્ઠિસ્સઇ ।

અર્થ : આ સ્વપ્નનું ફળ એ છે કે બાર વર્ષનો દુકાળ પડશે, જ્યારે સૂત્ર જ્ઞાન વિચ્છેદ જશે, ત્યારે જેન સાધુ સંયમ માર્ગની ભગવદાજ્ઞાને ધોડીને મંદિર બનાવશે ધન ભેગું કરવા, કરાવનારા બનશે; અતિ ધન લોભી થઈને માલારોહણ વગેરે મહોત્સવ કરશે, ઉપધાન તપનું ઉજમણું કરશે. જિનેચરની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવશે. આવા ઘણાં બધાં કાર્યો કરીને અનેક સાધુ તપ સંયમથી ભ્રષ્ટ થઈને ધર્મથી વિપરીત માર્ગમાં પડી જશે અર્થાત્ બધા સાધુ એવું નહીં કરે. કેટલાક આત્માર્થી મુનિ આવી પ્રવૃત્તિઓથી નિરપેક્ષ પણ બન્યા રહેશે.

આ સ્વપ્ન ફળથી ભદ્રબાહુ સ્વામીની ભાષાથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તે સમયમાં જિનેશ્વરોની મંદિર મૂર્તિ ન હતી. તેથી જ કહ્યું કે સ્વપ્નના સંકેત મુજબ સમયના કુપ્રભાવથી આવું કરીને તે સાધુ કુમાર્ગમાં પડશે. આ ૧૬ સ્વપ્નોનો ગ્રંથ પણ મૂર્તિપૂજક શ્રમણ શ્રદ્ધાથી ભદ્રબાહુ સ્વામીનો માને છે.

આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભદ્રબાહુ સ્વામીના સમયમાં પણ મૂર્તિપૂજક ધર્મ નહોતો, સ્થાનકવાસી માન્ય સત્ય આગમિક ધર્મ જ પડેલાં હોતો. મંદિરમાર્ગી ધર્મ પાછળથી શરૂ થયો, જેને પણ ભદ્રબાહુએ કુમાર્ગ ગણાવી દીધો અને તપ-સંયમથી ભ્રષ્ટ થવારૂપ જણાવી દીધો.

અહીં મૂર્તિપૂજકના જ ગ્રંથ તથા તેમના મહાપૂજનીય ભદ્રબાહુ સ્વામી એ બનાવેલા તેને જ (મૂર્તિપૂજકોને જ) કુમાર્ગી બતાવે છે, સ્વપ્ન ફળના નામથી. ભદ્રબાહુના શબ્દોનો આશય સ્પષ્ટ છે કે આગળ ક્યારેક બાર વર્ષનો દુકાળ પડશે જ્યારે મંદિર મૂર્તિની સ્થાપના થશે અને ત્યારે મૂર્તિ પૂજા ચાલશે.

એટલે એ મંદિરમાર્ગીઓ કેટલા ખોટા શિલાલેખો લખાવીને દાટી દે અને લાખો વર્ષ જૂની પૂરાણી શંખેચર પાર્વનાથની મૂર્તિનો ઢોંગ રચી દે અથવા તો મહાવીર સ્વામીની જીવિત અવસ્થાની મૂર્તિ અને મંદિર હોવા ઉપર કાવ્ય તુક રચીને તેનો પ્રચાર કરી દે, તેનાથી કાંઈ પણ અર્થ સરવાનો નથી.

હવે આગળ તે જ મંદિરના પુજારીઓનું ફરી એક સૂત્રનું પ્રમાણ જોઈએ કે રૂ લપેટી આગ ક્યાં સુધી રોકી શકાય છે ? અને કેટલી ફેલાય છે તે આગ ? એ જ રીતે એમનું પોતાનામાંજ ખોટા પ્રમાણોથી સાચા બનવાનું તેમના શાસ્ત્રોના શબ્દોથી જ તેમને ભારે પડી રહ્યું છે. ફક્ત ખોટી શેખી કરવા જેવું જ થઈ રહ્યું છે.

(૯) મહાનિશીથ સૂત્રમાં મૂર્તિપૂજા કરનારાઓને અનંત સંસારમાં ભ્રમણ કરવાવાળા જણાવ્યા છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે—

एत्थं च गोयमा केइ अमुणी समयप्पभावे उसण्णविहारी णिइयवासिणो अदिट्ठ-परलोय-पच्चवाए सयं मई इङ्कि-रस-गारवाइ मुच्छिए राग दोस मोह अहंकार ममीकाराइ सपडिबद्धा कसिण संजम सद्धम्मे परम्मुहा निहय नित्तंस निग्घिण अकलुण निक्किव एगंतेणं पावायरण अभिनिविट्ठ-बुद्धि अइचंडरोद्द कूराभिगाहिए मिच्छदिट्ठी कय-सव्व-सावज्ज-जोग-पच्चक्खाण-विप्पमुक्का से संघारंभ परिग्गाहे तिविहेण पडिवन्ना सामाइये य दव्वत्ताए, न भावत्ताए, नाममेव मुंडा अणगारा महव्वयधारी समणे विभविताणा एवं मण्णमाणा य सव्वहा उम्मगं पव्वतंति । तथा किल अम्हे अरिहंताणं भगवंताणं गंध-मल्ल-पदीव-सम्मज्जण-उवलेवण, विचित्त वत्थ बलि धूवाइयेहिं पूयासक्कारेहिं अणुदिया-महभवणं पकुव्वमाणा तित्थथवणं करेइ । तं णो णं तहत्ति गोयमा समणुजाणेज्जा ।

સે ભયવં કેણટ્ટણં એવં વુચ્ચઈ જહાણં તં ચ ણો ણં તહત્તિ સમણુજાણેજ્જા?

ગોયમા ! તદવત્થણુસારેણં અસંજમ બહુલેણં ચ મૂલ કમ્માસવં, મૂલકમ્માસવાઓ ય અજ્ઞવસાય પડુચ્ચ મહોયર-સુહાસુહ-કમ્મપયદિ બંધો, સવ્વ-સાવજ્જાણં વિરયાણં વયભંગો, વયભંગેણ ચ આણાઈક્કમં, આણાઈક્કમેણં તુ ઉમ્મગ્ગ-ગામીતં, ઉમ્મગ્ગગામિતેણં ચ સમગ્ગાપલાયણં ઉમ્મગ્ગા પવત્તણં, સમગ્ગા વિલોયણેણ મહતિ આસાયણા, તઓ અનંત સંસાર હિંડણં ।

એણ અટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઈ જહાણં તં ચ ણો ણં તહત્તિ સમણુજાણેજ્જા ।

ભાવાર્થ :- આ જિનશાસનમાં હે ગૌતમ ! કેટલાય શ્રમણ, કાળના પ્રભાવથી શિથિલાયારી થઈ જશે ! તેઓ પરલોકના દુઃખોને ભૂલી જશે. વર્તમાન સુખોમાં જ આસક્ત રહેશે ! કલ્પ મર્યાદાનું પાલન નહીં કરે ! રાગદ્વેષ મોહ અહંકાર અને મારું મારું(મમત્વ) કરવા લાગશે ! સંપૂર્ણ સંયમ ધર્મથી મુખ ફેરવી લેશે. તેઓ દયા રહિત, પાપની ઘૃણા રહિત, કૃપા કરુણા રહિત એકાંત પાપમાં જ જેની બુદ્ધિ રહી જશે, તેવા ચંડ-રૌદ્ર કૂર કર્તવ્ય કરવાવાળા, મિથ્યાદષ્ટિ, અસાધુ થશે. તેઓ સાવધ યોગો(પાપકાર્યો)ના પરચક્ષ્ણ કરીને પણ તેને છોડી દેનારા થશે. સંઘ કાઠવારૂપ આરંભને ગ્રહણ કરી લેશે અથવા અનેક પ્રકારનો આરંભ પરિગ્રહ કરનારા થશે. ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી પાપ ત્યાગ રૂપ પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરીને પણ ભાવ સામાયિક ચારિત્રમાં ટકશે નહીં, ફક્ત દ્રવ્ય સામાયિકમાં રહેશે. તેઓ ફક્ત નામ માત્રના મુંડિત અણગાર કે મહાવ્રતધારી બની રહેશે. પોતેજ પોતાને, અમે સાધુ છીએ એવું માનશે અને તેમ માનતા હોવા છતાં ઉન્માર્ગમાં પડી જશે !

એમ કરતાં કરતાં તેઓ અમારી તીર્થકરોની ચંદન આદિથી, માળાઓથી, દિપ પ્રગટાવીને, વિચિત્ર વસ્ત્ર બલિ, ધૂપ વગેરેથી પૂજા કરશે, ઊંચા ઊંચા મંદિરો બનાવીને તીર્થ સ્થાન બનાવશે, આવા તે લોકોના કર્તવ્યોની હે ગૌતમ ! અનુમોદના પણ ન કરવી કે તેમના કર્તવ્યોને રૂડા પણ જાણવા જોઈએ નહીં.

પ્રશ્ન- હે ભંતે ! એવું કેમ કહ્યું કે તેમના કર્તવ્યોને રૂડા પણ જાણવા નહીં ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે પ્રકારનાં અસંયમ પ્રમુખ કર્તવ્યોથી સંસાર મૂલક કર્મોનો આશ્રવ થાય છે. તે આશ્રવો તથા અશુભ અધ્યવસાયોથી શુભાશુભ મહાન કર્મોનો બંધ થાય છે. એ જ રીતે સંપૂર્ણ સાવધ યોગના ત્યાગીઓના વ્રત ભંગ થાય છે.

વ્રતભંગ થવાથી ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય છે અને તેઓ ઉન્માર્ગગામી બનીને સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે, જેને કારણે તેઓ મહાન આશાતનાના ભાગી બનીને અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. માટે હે ગૌતમ ! એમ કહ્યું કે એ અસાધુઓની પ્રવૃત્તિઓને રૂડી જાણવી જોઈએ નહીં. આ પ્રકારે મંદિર માર્ગીના માનેલા ૪૫ આગમોમાંથી, આ મહાનિશીથ સૂત્રમાં તેમની તથા તેમના ખોટા મતની કેટલી દુર્દશા બતાવી છે એ સહજ રીતે સમજી શકાય છે.

હા, એટલું ખરું કે તેઓએ(મંદિરમાર્ગીઓએ) આ સૂત્રને પોતાની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બનાવી રાખ્યું છે. તેમ છતાં આવી સચોટ અને તેમનું સત્યાનાશ કરે તેવી વાતો આ સૂત્રમાં હોવાથી તેને છુપાવી રાખવાની હોશિયારી કરે છે; આ કારણે જ આજ સુધી આ સૂત્રની વ્યાખ્યા અનુવાદ કરીને કોઈ તેને પ્રકાશિત કરતા નથી, કેમ કે પોલંપોલ તો આમ જ ચાલી શકે ને !!

તેઓ ભક્તિરસના બહાને ભોળાં લોકો દ્વારા યશ કીર્તિ સન્માન પામીને ફૂલ્યાં કરે છે. જ્યારે તેમના જ પ્રિય અને મનગમતાં શાસ્ત્રો તેમની જ પોલ ખોલે છે. પરંતુ તેમણે એક હોશિયારી જરૂર દાખવી છે કે ભક્તો તથા શ્રાવકોને શાસ્ત્રનું વાંચન કરવા કે તેને જોવાથી મહાન પાપ છે (ભય છે) તેમ જણાવી, શાસ્ત્ર વાંચનથી વંચિત જ રાખ્યા છે. માટે એ અંધશ્રદ્ધાળુ ભક્તો શાસ્ત્રોને જોઈ કે વાંચી ન શકે તો તેમની હોશિયારી કેવી રીતે પકડી શકે !

(૧૦) મંદિર માર્ગીઓના પૂર્વાચાર્ય કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્ર આચાર્યજીએ ‘ યોગ શાસ્ત્ર’ પૃષ્ઠ-૨૮૭ ઉપર લખ્યું છે કે- સ્નાન મૂર્તિપૂજા વગેરે સાવધ કાર્યોનો ઉપદેશ સૂત્રકારોનો ઉપદેશ નથી અને ભદ્રબાહુ સ્વામીએ તો સ્વપ્ન ફળોમાં કહી જ દીધું છે કે બાર વર્ષીય દુકાળના સમયથી મૂર્તિપૂજાની શરૂઆત થશે.

આ દુરાગ્રહી મંદિરમાર્ગીઓ પોતાના જ પૂર્વાચાર્યો અને પોતાના જ શાસ્ત્રો તથા ગ્રંથોની વાત હજમ કરીને, શરમહીન થઈને કહ્યાં કરે છે કે જૈન ધર્મમાં મૂર્તિ પૂજા અનાદિકાળથી છે.

(૧૧) મંદિર માર્ગીઓના પાંચ પ્રતિક્રમણ સૂત્રના પૃષ્ઠ-૪૫૫ માં લખ્યું છે કે જેમ તીર્થકરોના થઈ ગયા પછી અમે જિને✓૨ દેવની મૂર્તિની સ્થાપના કરી તેવી જ રીતે ગુરુની અનુપસ્થિતિને માટે તેમની સ્થાપના પણ કરી લેવી જોઈએ એટલે સ્થાપનાચાર્ય લાકડીના ડંડાનું કે કોડીઓનું બનાવીને તેમાં આચાર્યની સ્થાપના કરી લેવી જોઈએ.

આ રીતે આ મંદિરમાર્ગીઓ પર કરુણા થાય છે કે જાણીબૂઝીને તેઓ પત્થર અને ધાતુઓમાં ભગવાનને તથા લાકડીઓ અને કોડીઓમાં ગુરુને બેસાડી સંતોષ માને છે. જરૂરી તો એ હતું કે હૃદયમાંજ ભગવાન અને ગુરુને સ્થાપવાના હતા. તો આ લાકડીઓ, કોડીઓના સંગ્રહની અને પથ્થરોના પાપ કાર્યોની જરૂર ન રહેત.

(૧૨) પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં સાધુના ઉપકરણોના નામ કહ્યાં છે, તે વિષયમાં આ મંદિર માર્ગી આચાર્યોએ ‘સમ્યક્ત્વ સલ્યોદ્ધાર’ ગ્રંથમાં તે ઉપકરણોના નામ લખ્યાં બાદ કહ્યું છે કે— “જે સાધુ પાસે આ ઉપકરણ ન હોય અને બીજા કોઈ પણ ઉપકરણો હોય તે જૈન સાધુ નથી.”

આ ઉપકરણોના નામોમાં ડંડા, ડંડાસણ, તર્પણી, હૃત્યપત્તી(રૂમાલ), સ્થાપનાચાર્ય વગેરે નથી જણાવ્યાં, તો પણ આ મંદિરમાર્ગી સાધુ સાધ્વી આ ઉપકરણોને મરજી પ્રમાણે રાખવાની પરંપરા ચલાવીને પણ પોતાને જૈન સાધુ ગણાવે છે; એજ અજ્ઞાન દશા અને ભવિતવ્યતા છે. ઉક્ત પુસ્તકને લખનારા મહાશય છે સ્થાનકવાસીથી મંદિરમાર્ગી આચાર્ય બનનારા શ્રી આત્મારામજી. જેઓ ધુરંધર વિદ્વાન મનાતા અને પૂજાતા હતા.

(૧૩) ભદ્રબાહુ સ્વામીએ આઠમા સ્વપ્નના ફળમાં કહ્યું છે કે— **જત્ય જત્ય ભૂમિષ્ પંચ જિનકલ્યાણં તત્થ તત્થ દેસે દેસે ધમ્મ હાણિ ભવિસ્સંતિ અર્થ :** જે-જે સ્થાનો પર જિને✓ દેવોના નિર્વાણ વગેરે થયાં છે, તે સ્થાનો પહાડો વગેરે પર ધર્મની હાનિ થશે. અર્થાત્ ત્યાં સંયમથી પતિત બનેલ શિથિલાચારી સાધુ લોકો મંદિર મૂર્તિઓ બનાવીને, મહાન પાપનું કાર્ય છ કાયના જીવોની હિંસા કરાવશે. પછી પૂજા પ્રતિષ્ઠા આડંબરથી હિંસાની વૃદ્ધિ કરાવશે. આમ આ નિર્વાણ જગ્યાઓમાં હિંસા કરીને તેને ધર્મ માનવામાં આવશે. આ અપેક્ષાએ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોની અને અહિંસા ભગવતીની અવહેલના થવાથી ધર્મની હાનિ થવાની ભવિષ્યવાણી રૂપ સ્વપ્નફળ જે ભદ્રબાહુ સ્વામી એ બતાવ્યું, તે સાકાર થઈ રહ્યું છે.

તેમ છતાં એ મંદિર માર્ગી લોકો આ હાનિથી પણ ધર્મની વૃદ્ધિ માની રહ્યાં છે, એ જ તેમની અજ્ઞાનતા અને મિથ્યાત્વપણું છે તથા નિરંતર આ દુરાગ્રહ જાળમાં વધારે ને વધારે ફસાતા જ જાય છે !

(૧૪) મંદિરમાર્ગીઓએ બનાવેલ ‘જૈન તત્ત્વાદર્શ’ ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ-૩૮૭ પર લખ્યું છે કે— **પૂજા કોટિ સમં સ્તોત્રં** । અર્થાત્ કરોડ પૂજા કરવાથી જે ફળ મળે તેટલું જ ફળ એકવાર સ્તોત્ર વાંચવાથી મળે !

વાંચક અત્રે જરા વિચાર કરે કે એક દેરાવાસીભાઈ દિવસમાં બે વખત પૂજા કરે તો વર્ષમાં ૩૬૦×૨ = ૭૨૦ પૂજા થશે અને ૧૦૦ વર્ષ સુધી પૂજા કરે તો ૭૨૦×૧૦૦ = ૭૨૦૦૦ પૂજા થશે. અર્થાત્ જીંદગીભર પણ કોઈ આજ પૂજા કરે તો પણ તે એક સ્તોત્ર ફળની બરાબર નથી ! ત્યારે કોણ એવું મૂર્ખ હોય કે પાણી, ફૂલ, અગ્નિના વિવિધ આરંભ વાળી પાપ ક્રિયાઓથી ઓતપ્રોત મંદિર મૂર્તિ પૂજા કરીને આત્માને વધારે દોષિત બનાવે ? તેના કરતાં એક વખત સ્તોત્ર વાંચવાનો તેનાથી કરોડ ગણો લાભ કોઈપણ બુદ્ધિમાન છોડશે નહીં ! અને છોડે તો તેની બુદ્ધિ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનની પાંચમી ગાથામાં જણાવ્યા અનુસાર સૂવરની સમાન વિકૃત થઈ ગઈ છે, જે ઉચ્ચ શાલિ ભોજન છોડીને વિષ્ટા તરફ(અશુચિ તરફ) જાય છે !!

આ રીતે જૈન તત્ત્વાદર્શ મૂ.પૂ. લેખકે જ મૂર્તિપૂજાને અતિ મહત્વહીન ગણાવી છે. તે માટે જ તેમના કથનથી પણ મૂર્તિપૂજા ન કરનારા સ્થાનકવાસીઓ જ લાભમાં રહ્યા છે કે મૂર્તિપૂજાના વિવિધ પાપ અનુષ્ઠાનોથી પણ બચી જાય અને સ્તોત્ર વગેરે વાંચીને કે નવકાર મંત્રનો જાપ કરીને મૂર્તિપૂજાથી કરોડ ગણો અને કોડાકોડ ગણો લાભ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

મંદિરમાર્ગી લોકો તો નુકસાનીનો સોદો કરીને પોતાના જ આચાર્યોના કથનાનુસાર મહામૂર્ખ જ બને છે. એક દસ મિનિટના નવકારમંત્રના જાપથી કોડાકોડ ગણિ પૂજા જેટલો લાભ છોડીને ફક્ત એકાંશ જેટલો લાભ અને તેમાં પણ જીવ હિંસાથી વિવિધ પાપોના ભાગી પણ બને છે.

(૧૫) ‘અજ્ઞાન તિમિર ભાસ્કર’ ગ્રંથ મંદિર માર્ગીઓએ બનાવેલ છે, તેમાં લખ્યું છે કે— **“મૂર્તિ પૂજા શાસ્ત્રોક્ત નથી, એજ કારણે અમે ગ્રંથોના નામ લખીએ છીએ શાસ્ત્રોના નહીં.”**

(૧૬) આ રીતે મંદિર માર્ગી સાધુ પોતાના ગ્રંથોમાં આધાકર્મી દોષના સેવનને ગાયનું માંસ ખાવા જેટલું કહી દે છે, તેમ છતાં ગામે ગામ આધાકર્મી આહાર ફળો અને ગરમ પાણી લઈને નિડર થઈને ખાતા-પીતાં રહે છે, ગોમાંસની ઉપમાની વાતને લખનારા સ્વયં એ વાત ભૂલી જાય છે.

નિબંધ - ૨૧

શાસ્ત્ર પાઠોમાં ચોરિયોનું પ્રમાણ (એક અંગ્રેજનું મંતવ્ય)

એક અંગ્રેજ ઉપાસકદશા સૂત્રનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરતા હતા. ત્યારે કોઈ પાઠમાં તેમને શંકા ઉપજતા, તેઓએ અનેક પ્રતો જોઈએવાંચીને પછી નિશ્ચય કરીને લખ્યું કે— સંવત ૧૬૨૧ અને સંવત ૧૭૪૫ તથા સંવત ૧૮૨૪માં લખાયેલી પ્રતોમાં ફક્ત ‘ચેઈયાઈ’ એટલો જ શબ્દ છે અને સંવત ૧૮૧૬ અને ૧૮૩૩માં લખાયેલી પ્રતોમાં ‘અરિહંત ચેઈયાઈ’ એવો શબ્દ છે. આથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે સંવત ૧૮૨૪ પછીની પ્રતોમાં કોઈકે આ શબ્દ પ્રક્ષિપ્ત કરેલ છે.

પ્રમાણ માટે સન ૧૮૮૮માં અર્થાત્ સંવત ૧૯૪૫માં છપાયેલી અંગ્રેજીના ઉપાસકદશાના પુસ્તકના પૃ. ૨૩માં નોટ નં. ૯૬ જોઈ શકાય છે. આ પુસ્તકના અનુવાદક છે એ. એફ. રોડલ્ફ હર્નલ સાહેબ, પી. એચ. ડી. આ પુસ્તક આજથી ૧૧૫ વર્ષ પહેલાં છપાયું હતું.

પાઠક વિચારી લે કે એક અંગ્રેજે જ્યારે આ નિર્ણય આપ્યો છે, તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્યારે જ્યાં, જેને મનફાવ્યું તેમ શાસ્ત્રમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવાનું ચૂક્યા નથી. આ ઉપાસકદશામાં જે શબ્દ ઉમેર્યો છે તે મંદિરમાર્ગીઓ દ્વારા પોતાના જૈન મંદિરના પક્ષના આગમ પ્રમાણ બનાવવા માટે ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

આવા જ કેટલાક પ્રક્ષેપ આ લોકોએ સ્વાર્થ વશ કર્યા છે. જે અન્વેષક બુદ્ધિવાળાઓને જ સમજાય ! ચાહે તે હિન્દુ હોય કે અંગ્રેજ. ‘જિન ખોજે તિન પાઈયા, ગહરે પાની પેઈ’ તે સાચું તત્ત્વ શોધી જ લે છે.

ખોટી રીતે પકડી રાખેલી પાપમય વિધિવાળી મૂર્તિપૂજાને માટે એવા ખોટા પાપ પણ કરવા પડે છે. આ પ્રકારની વૃત્તિને કારણે જુદી જુદી જગ્યાએ છામોત્થુણં નો પાઠ પણ જોડી દેવામાં આવ્યો છે. તેવી જ રીતે ક્યાંક મૂર્તિઓનું વર્ણન જોડવામાં આવ્યું છે, તો ક્યાંક દેવલોકમાં પણ મૂર્તિ માટે મહાવીર અને ઋષભ નામ લખ્યાં છે, આવું તો મૂળ આગમ પાઠોમાં ઘણું જોડી દીધું છે, તો ગ્રંથોમાં અને શાસ્ત્રની ટીકા ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિઓમાં ક્યાં શું-શું ઉમેર્યું હશે તે તો ભગવાન જ જાણે ! માટે કોઈ પણ પ્રાચીન આગમ કે ગ્રંથ કે વ્યાખ્યાઓને વાંચતી કે સમજતી વખતે ઉક્ત અંગ્રેજની જેમ, વિવેકની આંખને ખુલ્લી રાખીને વાંચવું જોઈએ; ખોટી વાતોમાં ભરમાવું જોઈએ નહીં. એક જૂઠાણું છુપાવવા, સાત વાર જૂઠું બોલવું પડે અને સાત જૂઠાણા માટે સો વાર જૂઠું બોલવું પડે !! અને ચોરી તો

પકડાઈ જાય પણ જૂઠાણાને પકડવું આકરું છે. એટલે શ્રાવકે તો વિવેક બુદ્ધિ રાખી સત્યને જ વળગી રહેવું ઘટે.

એટલે એક મંદિરમાર્ગી અન્વેષક વિદ્વાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે, જેનો આશય આ છે કે— ‘ઉપલબ્ધ આગમ સર્વજ્ઞની વાણી નથી, એવું માનવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. તથાપિ ઉપલબ્ધ આગમનો એક એક અક્ષર સર્વજ્ઞ વાણી જ છે તેમાં કિંચિત માત્ર પણ પરિવર્તન નથી થયું કે આટલા લાંબા કાળ દરમ્યાન કોઈ અક્ષર વધારે ઓછો નથી થયો; એમ માનવું પણ સર્વથા અનુચિત છે.’

જુઓ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ભાગ-૬ની પ્રસ્તાવના. અહીં આ શાસ્ત્રોદ્ધારક મૂર્તિપૂજક મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી એ પોતાના અન્વેષણ અનુભવથી ગીતાર્થ મુનિઓને આગમોમાં પણ વિવેક બુદ્ધિ રાખવાની સૂચના કરી છે. તો પછી સ્થાનકવાસી શ્રમણો, જો વિકૃત જૈન સાહિત્યમાં અને જૈન અજૈન ધૂર્તોની ધૂર્તતાથી અંકિત આગમ સ્થળોમાં વિવેક બુદ્ધિ રાખે અને વિવેક બુદ્ધિ રાખવાની પ્રેરણા કરે તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે અપરાધ છે શું ? તેમ છતાં કોઈ અપરાધ માને તો તે તેમની સ્વાર્થપૂર્ણ બુદ્ધિનો પ્રભાવ જ છે, એવું માનવું જોઈએ.

નિબંધ - ૨૨

બાવીસ અભક્ષ્યોનું પરિજ્ઞાન

કોઈપણ સાધુએ કે સમુદાયે ત્યાગ બુદ્ધિથી ચલાવેલું હોય ત્યાં સુધી તો ઠીક છે. કેમ કે જિનશાસનમાં ત્યાગનું તો વિશેષ મહત્વ છે જ. પરંતુ તેમાં કોઈ પણ વસ્તુને માટે એકાંતિક સર્વ વ્યાપક નિષેધ કરવાનું અનુચિત છે. સાથે જ તે પદાર્થોના વિષયમાં કોઈ નિરૂપણ-પ્રરૂપણ આગમ નિરપેક્ષ(આગમ પ્રમાણ વિનાનો) તથા આગમ વિરુદ્ધ કરવાનું તો સર્વથા અનુચિત કર્તવ્ય છે.

૨૨ અભક્ષ્યોને માટે આવી અનેક વાતો થઈ છે, અર્થાત્ આગમ નિરપેક્ષ તથા આગમ વિરુદ્ધ ખોટી પ્રરૂપણાઓ ચાલું થઈ છે અને એટલે આ ત્યાગ-વૃત્તિવાળા ૨૨ અભક્ષ્ય પણ પરાપકર્ષ કે નિંદા કરવા માટેના થઈ રહ્યા છે.

જેમ કે— માખણના ત્યાગની સાથે એવી નકામી વાતો જોડી દીધી છે, જે મૂળ આગમોથી વિરુદ્ધ છે તથા નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યાઓથી પણ વિરુદ્ધ છે. કેમ કે આગમોમાં અનેક જગ્યાએ માખણ સાધુએ વાપરી શકાય તેવું વિધાન છે અને ૧૦ કલાક સુધી રાખી શકાય તેવું મૌલિક વિધાન પણ આગમમાં છે.

પરિઠાવણિયા નિર્યુક્તિમાં પણ માખણ વહોરીને ઉપયોગમાં લેવા

સંબંધી વિવેક બતાવેલ છે. એટલે માખણ સંબંધી એકાંતિક ખોટી માન્યતાઓ જે ચાલે છે, તે અપ્રમાણિક છે માટે તેને એકાંત-અભક્ષ્ય કહેવું તે દુરાગ્રહ છે.

કંદમૂળ બાબતે પણ એકાંતિક આગ્રહ અને પ્રરૂપણા આગમ વિરુદ્ધ છે. આગમ આચારાંગમાં અચિત્ત લેવાનું વિધાન પણ છે. દશવૈકાલિકમાં સચેત કંદમૂળ લેવાનો નિષેધ છે.

દ્વિદળ સંબંધી દહીં સંયોગથી જે જીવોત્પત્તિ માનવાની પરંપરા છે, તે પણ તર્કથી અસંગત અને અપ્રમાણિક છે. કેમ કે કોઈપણ વસ્તુનું તત્કાળ વિકૃત થવાનું અને તેમાં તત્કાલ જીવોત્પત્તિ થવાનો કાયદો કરવો તે જ ખોટું છે. જેમ કે માખણ માટે પણ તત્કાલ જીવોત્પત્તિ થવાનો કરેલો કાયદો આગમ પ્રમાણથી ખોટો સાબિત થઈ ચૂક્યો છે. એ જ આગમ પ્રમાણથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે પ્રત્યેક વસ્તુનો સ્વભાવ અને શુદ્ધ રહેવાની ક્ષમતા જુદી-જુદી હોય છે. ક્ષેત્ર, કાળ, વાતાવરણ પણ તેમાં ઘણો ભાગ ભજવે છે.

તેની પરીક્ષાનું જ્ઞાન એ છે જે તે વસ્તુની અંદર વર્ણમાં, ગંધમાં, રસમાં, સ્પર્શમાં, અશુભ વિકૃતિ થતાં જીવોત્પત્તિ થવાનો સ્વભાવ હોઈ શકે છે, જેનો કોઈ સમય નિર્ધારિત કરી શકાતો નથી. પરંતુ વાતાવરણ, સંયોગ, વિયોગ વગેરેની તારતમ્યતાથી તેના વિકૃત થવાના સમયમાં અંતર પડી શકે છે. જેમ કે લોટમાંથી બાંધેલી કણિક શિયાળામાં ૧૦ કલાક સુધી પણ ખરાબ નથી થતી પરંતુ ગરમીના ઉનાળાના દિવસોમાં ૪ થી ૫ કલાકમાં જ બગડી જઈ શકે છે. પરંતુ ફીજમાં રાખવામાં આવે તો તેની અવધિ વધારે થઈ જાય છે. એજ રીતે માખણને પાણી અથવા છાશની અંદર રાખવાથી; ગરમીમાં, ફીજમાં રાખવાથી પણ પાણી કે છાશ વગર રાખવાથી તેની અંદર વિકૃતિ થવાના સમયમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. આ જ રીતે બધા જ પદાર્થો વિશે સમજી લેવું જોઈએ. જેની પરીક્ષા, ચાખવાથી વિકૃત સ્વાદ ફેર લાગે, સૂંઘવાથી વિકૃત અશુભ ગંધ આવે, સ્પર્શ કરવાથી ચીકાશ-વાળું લાગે, કે ઉપર લીલ ફુગ થાય વગેરે જુદા-જુદા પ્રકારેથી ખાવા-પીવાની સામગ્રીની પરીક્ષા કરી શકાય છે અને વિકૃતિ જણાય તો ત્યારે જ તેમાં જીવોત્પત્તિ છે તેમ નિર્ણય લઈ શકાય છે. આ બધું જ્ઞાન પણ અનુભવ ચિંતન તથા વિવેક બુદ્ધિ તથા અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે.

મધ અને માખણને આગમમાં મહાવિગય કહેવામાં આવ્યું છે એટલે તેનો ત્યાગ કરવાનું શ્રેષ્ઠ જ છે. પરંતુ દારૂ અને માંસાહારને આગમમાં નરકાયુ

બાંધવાના કારણભૂત માનવામાં આવ્યું છે. તેની સમાન અખાદ્ય અભક્ષ્ય તો આ મધ અને માખણને ન જ કહી શકાય.

બીજા અભક્ષ્યમાં રાત્રિ ભોજન તથા અનેક વનસ્પતિઓ છે, જેનો ત્યાગ કરવામાં લાભ જ છે, હાનિનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી.

સાર એટલો જ કે ૨૨ અને ૨૨ થી પણ વધારે વસ્તુઓનાં ત્યાગ કે ત્યાગની પ્રેરણા કરવી શ્રેષ્ઠ જ છે, પરંતુ તેના સ્વરૂપ કથનમાં આગમ વિપરીત અતિશયોક્તિ યુક્ત કથન પ્રરૂપણા ન કરવી જોઈએ તથા ગાડરિયા પ્રવાહમાં વહેવાનો દષ્ટિભ્રમ પણ ન હોવો જોઈએ. જાણકારી માટે એ પ્રચારિત ૨૨ અભક્ષ્ય આ મુજબ છે— (૧ થી ૫) વડ, પીપળો, પીપળ, ઉંબરો, કાલુંબર આ પાંચના ફૂલ, ઘણાં બધાં બી, તથા સૂક્ષ્મ બીજ હોવાથી, (૬ થી ૯) મધ, માખણ, મધ, માંસ આ ચાર મહાવિગય છે. આમાં બે પ્રશસ્ત છે અને બે અપ્રશસ્ત છે. (૧૦) બરફ, (૧૧) વરસાદના કરાં, (૧૨) ખડી માટી, (૧૩) વિષ, (૧૪) રાત્રિભોજન (૧૫) દ્વિદળ (કાયુ દહીં તથા કઠોળનું સંયોજન) (૧૬) રસ ચલિત પદાર્થ (વિકૃત રસ થવાથી દુર્ગંધ આવે તે) (૧૭) તુચ્છ ફળ (૧૮) ઘણાં બીજ વાળું ફળ (૧૯) અજાણ્યું ફળ (૨૦) રીંગણ (૨૧) બોરનું અથાણું (૨૨) અનંતકાય.

નિબંધ - ૨૩

અનંતકાયના ૧૨ લક્ષણ

જેમાં એક નાનકડા શરીરમાં અનંત જીવ હોય અને જેમાં પ્રતિક્ષણ તે જીવ જન્મ્યા કે મર્યા કરે છે, તે પદાર્થને અનંતકાય કહે છે. એક સોયના અગ્રભાગ પર અસંખ્ય ગોળા હોય, પ્રત્યેક ગોળામાં અસંખ્ય પ્રતર હોય છે, પ્રત્યેક પ્રતરમાં અસંખ્ય શરીર હોય છે અને એ નાના (નાનકડા) શરીરમાં અનંત જીવ હોય છે.

કંદમૂળ તો અનંતકાય હોય જ છે. તે સિવાય પણ અનેક અનંતકાય હોય છે. જેમ કે— (૧) જ્યાં પણ, જેમાં પણ ફુગ થાય તે અનંતકાય છે. (૨) જે વનસ્પતિના પાંદડા વગેરે કોઈપણ ભાગમાંથી દૂધ નીકળે ત્યારે તે અવસ્થામાં. દા.ત. તરીકે આકડાનું પાન, કાચી મગફળી વગેરે. (૩) જો કોઈ પણ લીલું શાક કે વનસ્પતિનો ભાગ તોડતા એક સાથે 'તડ' એવો અવાજ આવે અને તે ભાગ ટૂટી જાય. જેમ કે ભીંડા, કાકડી, તુરિયા વગેરે. (૪) જે વનસ્પતિને ચાકૂ વડે ગોળાકાર કાપવાથી તેની સપાટી પર રજકણ જેવા જલબિંદુ દેખાય તે. (૫) જે વનસ્પતિની છાલ અંદરથી પણ જાડી હોય તે અનંતકાય છે. (૬) જે પાંદડામાં

રગો દેખાય નહીં તે. (૭) જે કંદ અને મૂળ ભૂમિની અંદર પાકીને નીકળે તે. (૮) બધી જ વનસ્પતિના કાચા મૂળિયા. (૯) બધીજ વનસ્પતિની કાચી કુંપળો. (૧૦) કોમળ તથા રગો દેખાય નહીં તેવી પાંખડીયોવાળાં ફૂલ. (૧૧) પલાળેલા કઠોળ કે ધાન્યમાં તત્કાળ ફણગા ફૂટયા હોય તે. (૧૨) કાચા કોમળ ફળ—આમલી, મંજરી વગેરે. ઉપર જણાવેલ લક્ષણો વનસ્પતિના કોઈ પણ વિભાગમાં દેખાય તો તે બધાં વિભાગો અનંતકાય છે. વિશેષ જાણકારી તથા પ્રમાણ માટે પત્રવણા સૂત્રનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

કંદમૂળના કેટલાક નામો આ મુજબ છે— (૧) બટેટા (૨) રતાળુ (૩) સૂરણ (૪) વજ્રકંદ (૫) લીલી હળદર (૬) આદુ (૭) ડુંગળી (૮) લસણ (૯) ગાજર (૧૦) મૂળા (૧૧) અડવી (૧૨) સક્કરીયા વગેરે.

નિબંધ - ૨૪

વાસક્ષેપ પ્રથા પરિજ્ઞાન

કલ્પસૂત્ર કથિત ભગવાન મહાવીર સ્વામી પછી ૨૦૦૦ વર્ષનો ભસ્મગ્રહ સમાપ્ત થતાં પુનઃ શુદ્ધધર્મ અર્થાત્ સ્થાનકવાસી ધર્મ ચાલવા લાગ્યો. મહાન આત્મા શ્રી લોકાશાહ દ્વારા તે સત્ય, અહિંસા પૂર્ણ ધર્મનો પુરજોરથી પ્રચાર થવા લાગ્યો. મંદિરમાર્ગીઓનો પોતાનો પ્રભાવ ઓછો થવા લાગ્યો. ત્યારે તેમણે લોકો ઉપર મંત્રિત ભૂકી નાખવાનું શરૂ કર્યું જેથી, જેના માથામાં તે પાવડર નાખ્યો હોય, તે લોકાશાહના પ્રભાવમાં ન આવે પરંતુ આ ચમત્કાર પણ તેમનો ઝાઝો ટક્યો નહીં. અડધા કરતાં પણ વધારે અર્થાત્ ૧૫ લાખ જૈનોમાંથી આઠ લાખ જૈનોને તેમણે શુદ્ધ ધર્મથી સંલગ્ન કરી દીધા હતા. તે સમયે તેમના ઉપદેશનો મૌલિક વિષય હતો— જૈન સાધુનું શુદ્ધ મહાવ્રત તથા આચારનું સ્વરૂપ દેખાડવું તથા વ્યર્થના પાપકારી આડમ્બરો અર્થાત્ સંઘ કાઢવો, પૂજા પ્રતિષ્ઠા કરવી, મંદિર બનાવવા વગેરે સાવધ સપાપ પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરવો તથા ‘અહિંસા પરમો-ધર્મ’ ને સાકાર કરવો.

હવે તો આ વાસક્ષેપ પાવડર ચંદનના ભૂકા વગેરે સારી સારી ૪૦—૫૦ વસ્તુઓના મિશ્રણ વડે, થોડાક મંત્ર-જાપ સંયોગ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે અને હવે તેનો ઉપયોગ ફક્ત ભક્તોને ખુશ રાખવા માટે કે પૈસા કઢાવવા માટે કરવામાં આવે છે અને ભગત લોકો પોતાના લૌકિક પારિવારિક સુખ સુવિધાની આશા રાખીને વાસક્ષેપ નંખાવ્યા કરે છે. પ્રાયઃ બધી પદવી પ્રાપ્ત અને સંઘાડા

પ્રમુખની પાસે એ રેશમી કપડાના ડબ્બા જેવી પોટલી વાસક્ષેપ ભરેલી રહે છે. આવો ઉક્ત મંદિરમાર્ગી સમુદાયમાં રિવાજ છે, અન્ય દિગંબર તેરાપંથ કે સ્થાનકવાસી સમુદાયમાં આવો રિવાજ નથી.

નિબંધ - ૨૫

કચવલિ કમ્મા પરિજ્ઞાન

આ એક પ્રકારનો સંક્ષિપ્ત પાઠ છે, જેમ કે— કોઈ વિસ્તૃત વર્ણનને સંક્ષિપ્તમાં કહેવાનું હોય તો એને માટે આગમોમાં **વણણઓ** શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ જ રીતે આગમોમાં સ્નાનની વિધિનું વિસ્તૃત વર્ણન હોય છે, ત્યાં આ નાનો શબ્દ નથી હોતો પરંતુ જ્યાં સંક્ષિપ્ત વિધિનું કથન કરવામાં આવે છે ત્યાં ઉક્ત ‘કચવલિકમ્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. એટલે એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, આ એક પ્રકારનો સંક્ષિપ્ત પાઠ રૂપ સાંકેતિક શબ્દ છે. એનો અર્થ થાય છે કે ‘અન્ય પણ સંપૂર્ણ સ્નાન સંબંધી કર્તવ્યો કર્યા.’ **કચ** = કર્યા, **વલિ** = અને બીજા પણ **કમ્મા** = સ્નાન સંબંધી કર્તવ્ય, વિધિ.

આ ઉક્ત શબ્દપ્રયોગનું સાચું પ્રયોજન—આશય છે. પરંતુ ‘વલી’ની જગ્યાએ ભ્રમથી ‘બલિ’ વાંચવામાં આવી જતો હોવાથી અને અર્થ બલિકર્મથી જોડી દેવામાં આવતો હોવાથી વાસ્તવમાં આ એક લિપિ દોષ અને મતિભ્રમથી ચાલ્યાં કરતી ભૂલ છે. પરંતુ સ્નાનની શાસ્ત્રોક્ત વિસ્તૃત વિધિમાં બલિકર્મ નામની કોઈ વસ્તુ કે વિધિ છે જ નહીં. ઉદાર બુદ્ધિથી વિચાર કરવાથી એટલું સમજી શકાય છે કે સ્નાન કરતી વખતે કે તે સ્થલ પર સ્નાન કર્યા પહેલાં પણ બલિકર્મનો કોઈ સંબંધ સંભવી ન જ શકે. તેને ત્યાં જોડી દેવું તે પણ અવિચારીપણું ગણાય !

કેમ કે, સ્નાનની સંક્ષિપ્ત વિધિમાં બલિકર્મ કરવામાં આવતું હોય તો તે કૃત્ય વિસ્તૃત સ્નાન વિધિમાં અવશ્ય હોવું જોઈએ, પરંતુ આગમ પાઠોમાં તેમ નથી અર્થાત્ સંક્ષિપ્ત પાઠોમાં આ શબ્દ પ્રતોમાં મળે પણ વિસ્તૃત પાઠોમાં આ શબ્દ મળતો નથી.

અત્રે ઉક્ત ભ્રમ કેવલ ‘વ’ને ‘બ’ વાંચવાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. એમાં વધારે સૂક્ષ્મપણે બીજું કશું વિચારવાનું રહેતું નથી. શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ બન્ને ઉપર કહી દીધા છે.

આ પ્રસંગમાં પણ વિદ્વાનોની ગાડરીયા પ્રવાહની વૃત્તિ ચાલી આવી છે એટલે નકલમાં પણ અક્કલ વાપરવાના સ્તર સુધી તેઓ પહોંચ્યાં જ નથી.

તેઓ કોઈને કોઈ રીતે સ્નાન સમયે બલિકર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિને સમજાવવાની કોશીશ કર્યા કરે છે. પરંતુ સીધું અને સરળ ચિંતન કોઈ પણ કરતું નથી કે બલિકર્મ ક્યારે, ક્યાં હોય છે, શું સ્નાન કરતી વખતે સ્નાનઘરમાં બેઠાં બેઠાં બલિકર્મ થઈ શકે ? શું ત્યાં ભોજન સામગ્રી કે બલિની સામગ્રી લઈને કોઈ બેસે છે ?

સીધી સાદી વાત છે કે, સ્નાનના સમયે બલિકર્મ નામનું કોઈ તત્ત્વ જોડે હોય જ નહીં. **કયવલિકમ્મા** એ સ્નાન વિધિનો સૂચક સંક્ષિપ્ત પાઠ છે. આવું નિઃસંદેહ માનવું જોઈએ. આમ સમજવાથી સહેજ પણ ગુંચવણ ઊભી થતી નથી અને સૂત્ર પાઠનો પ્રસંગાનુકૂળ ઉચિત અર્થ પણ સમજવામાં આવી જાય છે.

નિબંધ - ૨૬

તેરાપંથ ધર્મ પરિજ્ઞાન: દયાદાન વિચારણા

આ કોઈ પંથ કે ધર્મ કે સિદ્ધાંત નથી. આ તો સ્થાનકવાસીઓ જ છે. તેમના આચાર-વિચાર સિદ્ધાંત અને આગમ બધું જ સ્થાનકવાસીનું જ લગભગ છે. એક સંપ્રદાયમાં કે ગચ્છમાં અનેક સાધુઓ હોય છે અને તેમના અનેક પ્રકારે જુદા-જુદા વિચારો હોય છે. એવા જ કોઈ સામાન્ય વિચારોને કારણે ગુરુથી જુદા થઈને આ લોકો અલગ રીતે વિચરવા લાગ્યા છે અને તેમનો પોતાનો સ્વતંત્ર સંપ્રદાય અને અનુશાસન ચાલુ થઈ ગયેલ છે. એમ તો દેરાવાસીઓમાં પણ ઘણાં સંપ્રદાયો અને અનેક વિચાર ભેદ અન્યોન્ય ગચ્છમાં છે. તેમ છતાં ત્રણ થૂઈ, ચાર થૂઈ, તથા ખરતર વગેરે બધા ગચ્છો આમ તો દેરાવાસી જ કહેવાય છે. સ્થાનકવાસીઓમાં પણ વિભિન્ન સંપ્રદાયોમાં ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ છે, તેમ છતાં મૌલિક સિદ્ધાંત અને આગમ એક જ છે, એટલે સ્થાનકવાસી ધર્મ તો એક જ છે. આજ રીતે સ્થાનકવાસીથી પણ એક ગચ્છ સમૂહ સામાન્ય વિચારોથી અલગ વિચરવા લાગ્યો છે જેનું નામ તેરાપંથી સમુદાયથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે.

આ સમુદાય પણ દેરાવાસીઓના દેરાસર કે પૂજા વગેરે સિદ્ધાંતોને માનતો નથી. આગમની માન્યતા તથા પ્રમાણિકતા પણ સ્થાનકવાસીઓ જેવી જ છે. વેશભૂષામાં પણ કોઈ ખાસ પરિવર્તન નથી. એટલે આ એક સ્થાનકવાસીનો જ વિશેષ સમુદાય છે. સ્થાનકવાસીઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત મુહુપત્તિ બાંધવાનો અને મંદિર, મૂર્તિપૂજા ધર્મને આગમ સમ્મત ન માનવાનો છે. તે બંને સિદ્ધાંતને આ તેરાપંથી સમુદાય માન્ય કરે છે. જેવી રીતે ્તાબંરમાંથી નીકળેલો સ્થાનકવાસી સમૂહ ્તાબંર સ્થાનકવાસી કહેવાય છે, તેવી જ રીતે સ્થાનકવાસીમાંથી નીકળેલો તેરાપંથી સમૂહ પણ સ્થાનકવાસી તેરાપંથ જ છે.

મુખ્ય વિચાર ભેદ : આગમ વિષયના સૂક્ષ્મ ચિંતનના કોઈ ભાગનું કથન કરવાની વાક્યશૈલીમાં અને કોઈ દષ્ટિકોણમાં અંતર પડી ગયું અને ચર્ચામાં ઘર્ષણ વધી જવાથી થોડા સાધુઓ ગુરુથી વિખૂટાં પડીને અલગ રીતે વિચરવા લાગ્યા. તે વિષય આ પ્રમાણે છે— (૧) જીવોની હિંસા ન કરવી એ ધર્મ તો બરાબર છે, પરંતુ કોઈ જીવ સ્વતઃ મરી રહ્યો છે, કોઈને બીજો જીવ મારી રહ્યો છે તો તેમાં વચ્ચે પડીને છોડાવવા જવું નહીં. (૨) અન્ન પુણ્ય વગેરે જે પુણ્ય બતાવ્યાં છે, તેમાં કોઈપણ જીવની સહેજ પણ હિંસા થાય તો તેને એકાંત પાપ સમજવું, પુણ્ય નહીં. નાની-નાની વાતો પણ વિવાદ અને વિરોધમાં પડી જતી હોય છે. આવા નજીવા મતભેદોને કારણે આ તેરાપંથ સમુદાય સ્થાનકવાસીથી પોતાને અલગ માનવા તથા કહેવડાવવા લાગ્યો છે. વાસ્તવમાં, આગમ તથા મૌલિકતા એક જ હોવાથી સ્થાનકવાસીનો જ એક સ્વતંત્ર સમુદાય વિશેષ છે. અલગતા હોવાથી હીનાધિક સમાચારી ભેદ રહે તે સ્વાભાવિક જ છે.

દયાદાન : આ તો આગ્રહપૂર્વક કહેલી વાત છે જે શબ્દો સુધી સિમીત છે. બાકી તેમના ભોજન કે પાણીમાં કોઈ માખી વગેરે પડે તો તેઓ તરફડતી માખીને તત્કાળકાઠીને તેના જીવની રક્ષા તો કરે જ છે. ગુરુથી જુદા થયા પછી પણ તે સાધુઓ આવું કરતા હતા તથા ક્યારેક કોઈ સાધુ-સાધ્વીના માથામાં જૂ પડી જાય તો તેને પણ તેઓ પોતાનું રક્ત પીવરાવીને રક્તદાન તો કરતા જ હતા. દયા અને અનુકંપા તો સમકિતના લક્ષણો છે, તે કોઈ ધર્મિષ્ટ લોકોમાંથી નીકળી શકે તેમ નથી. દાન, શીલ, તપ અને ભાવના આ ચાર આત્મકલ્યાણના અંગો છે, તેમાં પણ દાન તો પ્રથમ છે.

મરતાને બચાવવું : જે રીતે જૈન સાધુના સ્વયંના ગચ્છના કે અન્ય કોઈ પણ ગચ્છના પરિચિત અથવા અપરિચિત સાધુ પાણીમાં ડૂબતાં હોય અને જોનાર સાધુને તરતાં આવડતું હોય તો તેણે તત્કાલ ડૂબતાને બચાવવા એવી ઠાણાંગ સૂત્રની આજ્ઞા છે. તેથી પાણી અને પાણીમાંના જીવોની હિંસા પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં, તેને સાધુનું કર્તવ્ય આગમમાં બતાવ્યું છે.

જ્યારે પાણીમાં મરતા સાધુને સાધુ બચાવી શકે છે, આહાર પાણીમાં પડેલા જીવને (કોઈ આગમમાં નથી કહ્યું છતાં) સાધુ બચાવી શકે છે, ‘જૂ’ને પોતાનું રક્ત પીવડાવી શકે છે તે સાધુ ધર્મ છે. તેવી જ રીતે ગૃહસ્થ માનવ દ્વારા કોઈ માનવને કે પશુને મરતા બચાવવું તે પણ ગૃહસ્થ ધર્મ છે.

સાધુને બચાવવામાં નદીના ત્રસ સ્થાવર જીવોની પ્રત્યક્ષ થયેલી હિંસા પણ અનુકંપાની પ્રમુખતાએ ગૌણ થઈ જાય છે. જિંદગીભર સાધુ પણ ગમના-ગમન ક્રિયાઓ કરે જ છે, ખાય છે, શૌચ જાય છે. એ જ પ્રકારે માણસ પણ માણસની કે પશુની રક્ષા કરે છે, તેમાં કોઈ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ દ્રવ્ય અને ભાવ હિંસા સંભવ હોય તો તે પણ અનુકંપાની પ્રમુખતામાં ગૌણ બની જાય છે.

જો કોઈ વ્યક્તિની સામે કોઈ બીજી વ્યક્તિ ગળે ફાંસો ખાય કે કોઈ ઝેર ખાઈને મરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તો તેને જોઈને તે વ્યક્તિ તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે અથવા એક વ્યક્તિ ચોરી કરતી હોય ને બીજી વ્યક્તિ ત્યાં મૂક બની જોયા કરે કે હું શા માટે એ અંતરાયનો ભાગીદાર બનું; તો વ્યવહારમાં તે પણ અપરાધી ગણાય છે. એ જ રીતે મરતા કે મારતા જીવોને પોતાની ક્ષમતા અનુસાર પણ બચાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો તે પણ પ્રત્યક્ષ અનુકંપા ભાવનું હનન છે. **તીર્થંકર પ્રભુ પોતાના સંયમ ભાવમાં, સાતમા ગુણસ્થાનકેથી જ્યારે લાખો કરોડોને અનુકંપા દાન દઈ શકે છે તો તેને એકાંત પાપ તો ન જ કહી શકાય.** જ્યારે તેમના હાથેથી દેવામાં આવેલી સોનામહોર તો સંસારના પાપકાર્યોમાં જ કામ આવતી હોય છે. તેમ છતાં દાનનું મહત્વ અને લાભ સમજીને જ તેઓ આમ કરતાં હોય છે. તીર્થંકર પ્રભુના દ્વારા એકાંત પાપની પ્રવૃત્તિ ધર્મ ભાવનાની પ્રમુખતાથી કરવાનું સંભવી જ ન શકે. એટલે અનુકંપાદાન પણ એકાંત હેય (છોડવા લાયક) સમજવું ઉપયુક્ત નથી.

આગમના પ્રમાણો :- (૧) સૂયગડાંગ સૂત્રના અગિયારમા અધ્યયનમાં આવા અનુકંપાદાનના કાર્યોને એકાંત પાપ કહેવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે અને તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, તેવી ખોટી પ્રરૂપણા કરવામાં અંતરાય કર્મનો બંધ થાય છે. **(૨)** આગમમાં સ્પષ્ટ રૂપથી નવ પ્રકારના પુણ્ય કલ્પાં જ છે, તેનો પણ નિષેધ ન કરી શકાય. **(૩)** પરદેશી રાજાએ ધર્મી બન્યા પછી દાનશાળા ખોલી, જેનો કેશી શ્રમણે નિષેધ નહોતો કર્યો અને શાસ્ત્રકારે ધર્મી બન્યા પછી જ આ કાર્ય થયું તેવું કથન કર્યું છે. **(૪)** વિધર્મનો પ્રચાર કરનાર ગોશાલકને લેશ્યાથી બળતો જોઈ ભગવાને તત્કાળ બચાવી લીધો અને તે કાર્યને ખોટું ગણીને પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું હોય તેવું કથન ભગવતી સૂત્રમાં ગણધરોએ કર્યું નથી.

એટલે વિવિધ આગમ પ્રમાણોથી તથા અન્ય હેતુઓથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ પણ મરતા પ્રાણીને બચાવવું તે અનુચિત નથી; એકાંત પાપ કે અધર્મ પણ નથી પરંતુ મહાપુરુષો દ્વારા આચરિત અને આગમોક્ત છે.

નિબંધ - ૨૭

સ્થાનકવાસી ધર્મ પરિજ્ઞાન

વીર નિર્વાણના ૨૦૦૦ વર્ષ પછી લોકાશાહે શુદ્ધ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. તે શુદ્ધ ધર્મ સ્થાનકવાસી ધર્મના નામથી પ્રચલિત થયો. કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યા અનુસાર ભગવાન મહાવીરના મોક્ષ કાળના સમયે તેમના જન્મ નક્ષત્ર પર ભસ્મગ્રહનો સંયોગ થયો હતો, જેના કારણે ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી ભગવાનનું શાસન અવનતિમાં ચાલશે અર્થાત્ અસંયતિની પૂજા થશે તેવું કથન છે. તે અવધિમાં ધર્મના નામથી હિંસા, આડંબર વધુને વધુ થતાં ગયાં અને જૈન સાધુઓ પણ પરિગ્રહ વૃત્તિવાળા તથા આગમ વિપરીત આચરણવાળા બની ગયા હતા; અનેક પ્રકારની કુરીતિઓ, દુષ્ટ અને અન્યાયપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ પણ જૈન યતિ વર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગઈ હતી. આવા ૨૦૦૦ વર્ષના સમય સંયોગમાં લોકાશાહે આગમ સાપેક્ષ શુદ્ધ અહિંસા સંયમ પ્રધાન ધર્મ તથા આડંબર, આરંભ-સમારંભ રહિત ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો તથા ખોટા હિંસા-પરિગ્રહ મૂલક રિવાજોનો વિરોધ કરી સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાઓને પુનઃ શુદ્ધ ધર્મના માર્ગમાં પ્રેરિત કર્યા. આ પ્રકારે વીર નિર્વાણના ૨૦૦૦ વર્ષ પછી અને આજથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ આ સ્થાનકવાસી ધર્મ તરીકે ભગવાન મહાવીર ઉપદિષ્ટ ધર્મ ચેતનવંતો થયો. વાસ્તવમાં મધ્યકાળમાં વિકૃત બનેલાં વીતરાગ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર માત્ર થયો છે. આગમાનુસાર શુદ્ધ ધર્મનો પુનઃ જોર શોરથી પ્રચાર થયો છે, તે અપેક્ષાએ આ સ્થાનકવાસી ધર્મ પોતાના સિદ્ધાંત અને પ્રરૂપણ તથા લક્ષ્યની અપેક્ષાએ તો મૌલિક વીતરાગ ધર્મ જ છે, જે પ્રારંભથી તીર્થંકરના શાસનનો જ ધર્મ છે. વચ્ચે આવી પડેલી વિકૃતિઓનું ભાન(જ્ઞાન) કરાવીને તેને દૂર કરવાના પુનરુદ્ધારથી આ ધર્મને સ્થાનકવાસી નામ સાંપડ્યું છે, જે એ જ નામે ઓળખાય છે.

સ્થાનકવાસીઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય : મધ્યકાળમાં પ્રવર્તતી આગમ વિપરીત વિકૃતિનો ત્યાગ કરવો, શાસ્ત્રાજ્ઞા અનુસાર જ સંયમના મહાવ્રતો, સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરે નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરવું વગેરે ઉદ્દેશ્ય મુખ્યરૂપે છે. સાથે સાથે, મંદિર, મૂર્તિ બનાવવાની પ્રેરણા ન કરવી, મૂર્તિપૂજાને ધર્મનું અંગ ન માનવું, ધર્મના નામે આડંબર આરંભ સમારંભની પ્રેરણા ન દેવી તથા મોઢા પર મુહપત્તિ બાંધવી, આગમ વિપરીત કોઈ પ્રરૂપણા ન કરવી, આગમ વિપરીત કોઈપણ ઉપકરણ રિવાજ રૂપે ન રાખવા, ધર્મના નામથી દ્રવ્ય પૂજાના ચક્કરમાં ન પડવું, શાસ્ત્રથી

પણ વધુ કે શાસ્ત્રની સમકક્ષ ગ્રંથોને મહત્ત્વ ન આપવું, મૂર્તિ પૂજાના નામથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, ફળ-ફૂલના એકેન્દ્રિય જીવોનું પાપ ન વધારવું, તીર્થયાત્રા માટે ન ફરવું પરંતુ ફક્ત સંયમ પાલન કે ધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે યોગ્ય ક્ષેત્રમાં વિચરણ કરવું, ચાલતી વખતે પૂજવા માટે યોગ્ય એવું લાંબુ રજોહરણ રાખવું. આ બધા સિદ્ધાંતો તેરાપંથી અને સ્થાનકવાસીઓમાં એક સરખા જ છે. દેરાવાસીઓ પણ ઉક્ત કેટલાક સિદ્ધાંતોને સાચા માને છે પરંતુ આચરણમાં ગતાનુગતિક પરંપરાવાળા જ બની રહે છે. સ્થાનકવાસી ધર્મરૂપ વીતરાગ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનારા લોકાશાહનો જીવન પરિચય આગળ છે.

નિબંધ - ૨૮

મહાત્મા લોકાશાહનું જીવન

જન્મ સ્થળ	:	અરહટવાડા, જિલ્લો-સિરોહી
માતા પિતા	:	ગંગાબાઈ, શેઠ હેમાભાઈ.
જન્મ દિવસ	:	સંવત ૧૪૮૨, કારતક સુદ પૂનમ
લગ્ન	:	સંવત ૧૪૯૭ મહા મહિનો, ઉંમર ૧૫ વર્ષ
પરિવાર	:	પત્ની-સુદર્શના, પુત્ર-પૂનમચંદ
ધંધો	:	શાહુકારી વ્યાજ
ત્યારપછી	:	અમદાવાદના બાદશાહ મહમદશાહના પાટણમાં ખજાનચી.
ત્યારપછી	:	બાદશાહના ખજાનચી, અમદાવાદમાં સંવત ૧૫૦૧માં.
ગુણ	:	બુદ્ધિમાન, ઈમાનદાર, ધાર્મિક વૃત્તિ, સુંદર અક્ષરોવાળા.
વૈરાગ્ય નિમિત્ત	:	સંવત ૧૫૦૭માં 'જમાલ ખાં' એ પિતા મહમદ-શાહને ઝેર આપી મારી નંખાવ્યા અને પોતાનું નામ કુતુબુદ્દિન બદલીને ખુદ રાજા બની બેઠો.
દીક્ષા	:	સંવત ૧૫૦૮ માં શ્રાવણ સુદ અગિયારસ શુક્રવારના પ્રથમ પહોરનું ચોઘડિયું બીજું, ગામ-પાટણ.
ગુરુ સાનિધ્ય	:	યતિ શ્રી સુમતિ વિજયજી.
દીક્ષા નામ	:	લક્ષ્મી વિજય (પ્રસિદ્ધ નામ લોકાશાહ જ રહ્યું)
ગુરુ સાનિધ્ય	:	૨૨ વર્ષ (અધ્યયન, ચિંતન, વિચરણ, ધર્મોપદેશ)
કિયોદ્ધાર	:	સંવત ૧૫૩૧ અમદાવાદ, ઝવેરીવાડ નવી દીક્ષા સ્વયંમેવ અનેક સાધુઓ સાથે ઉંમર ૪૯ વર્ષ, વીર નિર્વાણ ૨૦૦૧માં

કિયોદ્ધાર નિમિત્ત : યતિવર્ગની શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ આચાર પ્રણાલી, શ્રી-પૂજ્ય, રાજ સન્માન, છડી, ચામર, છત્રી, પાલકી, મ્યાના વગેરે વાહનનો પ્રયોગ, પગલાં કરવા, નવાંગી પૂજા કરાવવી, પૈસા લેવા, જ્યોતિષ, વૈદક ચિકિત્સા વગેરેથી રાજાઓ આદિ પર પ્રભાવ રાખવાનું, રાજસભામાં બેસવાનું, ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા, મૂર્તિપૂજા, તેના નિમિત્તે આરંભ-સમારંભ, આડંબરવર્ધક સંઘ પદયાત્રા કાઢવાનું, દોષયુક્ત ગવેષણા રહિત આહાર પાણી લેવાનું એટલે કે નિમંત્રણપૂર્વક આધાકર્મી ઔદેશિક આહાર પાણી લેવાનું વગેરે ઘણાં બધાં કારણો નિમિત્ત બન્યાં.

કિયોદ્ધાર ક્ષેત્ર : અમદાવાદ, પાટણ, ગુજરાત અને પરંપરાથી સમગ્ર ભારત.

ઉપદેશ વિષય : (૧) શ્રમણ ધર્મ તથા આગમ વર્ણન (૨) શ્રમણોપાસક જીવન બારવ્રત ૧૪ નિયમ, ત્રણ મનોરથ, પાંચ અભિગમ, નૈતિક જીવન, ધર્મની પ્રત્યે તથા ધર્મ ગુરુઓ પ્રત્યે કર્તવ્ય (૩) શાંતિ, વિરતિ, વિચારોની પવિત્રતા, સરળતા, વિનય, શ્રદ્ધા, આગમજ્ઞાન, સ્વાધ્યાય, તપ, ધ્યાન, વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ, નિવૃત્તિ, તથા દીક્ષા ભાવના વગેરે.

વિરોધ :- શ્રમણ શક્તિઓ દ્વારા, રાજસત્તા દ્વારા, પરીષદ ઉપસર્ગ વડે, વાસક્ષેપથી, તદનંતર સંવેગથી અર્થાત્ થોડોક આચાર સુધાર કરીને યતિઓએ પૂરજોશથી તેમનો વિરોધ પ્રદર્શિત કર્યો તથા છેલ્લે ભિક્ષામાં વિષયુક્ત આહાર આપીને ઉપસર્ગ કર્યો !

સફળતા :- ૨૨ બાવીસ વર્ષ સુધી વિશાળ આગમ અધ્યયનનો શુભ સંયોગ, ચિંતન, મનન, શ્રમણો સાથીઓનું વિચાર મિલન, ઉત્સાહ પ્રદર્શન, સ્વતંત્ર વિચરણ, પ્રવચન, ચર્ચાવાર્તા, વિચારશીલ શ્રાવક સમાજનો સંયોગ, અનેક પ્રમુખ સંઘપતિ શ્રમણોપાસકો દ્વારા શુદ્ધ ધર્મ સ્વીકૃતિ, શ્રદ્ધા ગ્રહણ, ટૂંક સમયમાં જ લગભગ આઠ લાખની જનસંખ્યાને શુદ્ધ જૈન ધર્મથી પ્રભાવિત કરી સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ ચારેય તીર્થોમાં જ્ઞાન ગંગા પ્રવાહિત કરીને નવી જ્યોત જલાવી. અંતમાં આરાધક પંડિત મરણને પ્રાપ્ત કર્યું. તેમની પાછળ તેઓ વિશાળ યતુવિધ સંઘનો પરિવાર, ધર્મપ્રભાવના માટે છોડી ગયાં. જેમાં સમયે સમયે અધિકાધિક ધર્મોત્થાન પ્રગતિ થવા લાગી.

લોકાશાહનો વિકૃત ઈતિહાસ : વિરોધી કેટલાક લોકોએ કપટ પ્રપંચથી જુદા-જુદા પુસ્તકોમાં, પાનાઓમાં, શાસ્ત્રોમાં પાછળથી લોકાશાહના જીવનને અનેક પ્રકારે વિકૃત ચિત્રિત કર્યું. ક્યાંક તેમને લહિયા કહ્યાં, તો ક્યાંક તેમને આગમ ચોર કહ્યાં, તો ક્યાંક તેમણે ગૃહસ્થ જીવન જ વ્યતીત કર્યું, તેમ લખી

નાખ્યું. ક્યાંક તેમના ઉપર એવો આક્ષેપ પણ કર્યો, કે લોકાશાહે ગૃહસ્થ જીવનમાં જ પોતાના નામનો સંપ્રદાય ચલાવવાને માટે લોકોને દીક્ષા આપી, તો ક્યાંક અહંવૃત્તિવાળા લહિયા બતાવ્યાં, લૂંકા કે લૂંકા મત ચલાવવાવાળા કહ્યાં. આવા તુચ્છ બુદ્ધિયુક્ત ખોટા આક્ષેપો કરીને લોકાશાહના જીવનને વિકૃતરૂપ આપવા આ વર્ગે પોતાની પૂરી શક્તિ કામે લગાડી અને જોશથી વિરોધ શરૂ કર્યો.

સાર : મૂર્તિપૂજકોના માનીતા કલ્પસૂત્રમાં જ જણાવ્યું છે કે નિર્વાણના સમયે ભગવાન મહાવીરના જન્મ નક્ષત્ર પર ભસ્મગૃહનો સંયોગ હતો, જેથી જિનશાસન અત્યંત અવનતિ પર ચાલશે. તે ભસ્મગૃહની ૨૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિનો સંયોગ દૂર થયા પછી જિનધર્મ ઉદ્દિતોદિત થશે, અર્થાત્ તેનું શુદ્ધ ધર્મના રૂપમાં ફરીથી ઉત્થાન થશે. આવા નિર્દિષ્ટ સમયમાં જ લોકાશાહે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હતો.

મૂર્તિપૂજકોના માન્ય મહાનિશીથ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે હે ભગવાન ! કુસાધુ અને શિથિલાચારી ક્યારે થશે ? તો ફરમાવ્યું છે હે ગૌતમ ! આજથી ૧૨૫૦ વર્ષ પૂરા થયા બાદ શિથિલાચારી સાધુ થશે.

આ બંને સૂત્રોનાં પ્રકરણમાં દર્શાવેલ સંદર્ભમાં લોકાશાહનો ક્રિયોદ્ધાર સંયોગ વીર નિર્વાણ ૧૨૫૦ માં નહિ, પરંતુ ૨૦૦૧માં થયો. હજારો વર્ષથી ચાલતી કુત્સિત આચાર તથા ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણાની સામે તથા રાજ્ય સત્તાના પક્ષબળની સામે નવી ક્રાંતિ લાવનાર તથા ભસ્મગૃહના પ્રભાવની સમાપ્તિનું શ્રેય પામનાર તો કોઈ અસાધારણ પુરુષ જ હોઈ શકે. તેને લહિયા (હૂંઠીયા) કહી દેવા, કે ગૃહસ્થ આશ્રમમાં બેઠાં બેઠાં સાધુઓ પર હુકમ ચલાવનારા કહેવા, કે દર્શાવવા, તે માત્ર કુબુદ્ધિ કરામત તથા ખોટાં મૂળિયા રોપનારાનો જ ચમત્કાર હોઈ શકે. વાસ્તવમાં આવું વિકૃત તુચ્છ જીવન, પતિત ધર્મનો પુનરુત્થાન કરીને ધર્મોદ્યોત કરવાવાળી એક ક્રાંતિકારી વ્યક્તિનું ન હોઈ શકે, એટલે નિબંધગત ઉપરોક્ત પરિચય બુદ્ધિગમ્ય તથા શાસ્ત્રોક્ત પણ છે.

આ પરિચય સંવત ૧૬૩૬ પાટણ નગરમાં વસંત પંચમીએ લખવામાં આવ્યો હતો જે એક હસ્તપ્રત પુસ્તકની પાછળના બે પૃષ્ઠોમાં મળ્યો, જે સંવત ૧૯૯૧માં અમદાવાદથી પ્રકાશિત થયો. **શ્રી જૈન ધર્મનો પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને પ્રભુ વીર પટ્ટાવલી** નામક પુસ્તક પૃષ્ઠ ૧૬૧માં. ગુજરાતી ભાષામાં તે પુસ્તક છે, તેના આધારથી પરિચયાત્મક રૂપથી સંપાદન કરીને અહીં પ્રસ્તુત કરેલ છે.

શિક્ષા પ્રેરણા : આજે સ્થાનકવાસી શ્રમણ સમુદાય શુદ્ધ ઉત્તરધર્મી હોવા છતાં, ફરી શિથિલાચાર તથા મૂર્તિપૂજકતાના કેટલાય રૂપાંતર સ્વીકારતો જાય છે. તેણે પોતાના યુગપુરુષ જિનશાસનની શાન વધારનારા સેંકડો વર્ષ પૂર્વેની વિકૃતિઓની સામે બંડ પોકારનારા, મહાપુરુષ લોકાશાહના જીવન કર્તવ્યોનો જ્ઞાનપૂર્વક અભ્યાસ કરી, આત્મામાં નવી જાગૃતિ, નવું જોશ ઉત્પન્ન કરી, વિકૃતિઓથી સુરક્ષિત બનવું જોઈએ. અર્થાત્ નવાં નવાં શિથિલાચારો પર નિયંત્રણ રાખવું જોઈએ. જેને માટે ક્રિયાનિષ્ટ તથા કર્તવ્યનિષ્ટ આચાર્ય ઉપાધ્યાય પ્રવર્તક વગેરે પદવીધર જ નિયુક્ત કરવા જોઈએ. સાધુ સાધ્વી સમુદાયમાં આગમ અધ્યયન અધ્યાપનની સુવ્યવસ્થાને ગતિમાન કરવી જોઈએ. સૂત્ર અધ્યયન, વિચક્ષણતા, આચારનિષ્ઠા વગેરે અન્ય પૂર્ણ યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈને પણ પ્રમુખ બનીને વિચરણ કરવાની આજ્ઞા દેવી જોઈએ નહીં તથા બીજી પણ કોઈ પ્રકારની અગ્રતાની (મુખી થવાની) જવાબદારી તેને સોંપવી જોઈએ નહીં. આ રીતે જ્ઞાન તથા સુવ્યવસ્થાથી તથા શુદ્ધાચરણથી જિન શાસનની સાચી સુરક્ષા કરી શકાય. આશા જ નહીં પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે મહાત્મા લોકાશાહના આ અસલી જીવન પરિચયનો ખભે-ખભા મેળવીને પ્રચાર પ્રસાર કરવામાં આવશે. સંક્ષેપમાં— (૧) ૧૫ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન. (૨) ૨૭ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા. (૩) ૪૯ વર્ષની ઉંમરે પુનઃ દીક્ષા અને ક્રિયોદ્ધાર.

નિબંધ - ૨૯

શિથિલાચાર પ્રવૃત્તિઓનું પરિજ્ઞાન

વર્તમાન યુગમાં જે વિકૃત પ્રવૃત્તિઓ શિથિલાચારથી ચાલી રહી છે તે આ પ્રમાણે છે— (૧) એકબીજાની પરસ્પર નિંદા અવહેલના કરવી (૨) તંબાકુ રાખવી કે સૂંઘવી (૩) મંજન, બજર ઘસવી, બ્રસ કરવું (૪) મધ્યમ અથવા મોટું સ્નાન કરવું (૫) મેલ-પરીષદ જરા પણ ન સહેવો (૬) વાળ ઓળવા કે દાઢી કરવી (૭) વિભૂષા વૃત્તિ કરવી, પ્રયત્નપૂર્વક સાફ-સુથરા રહેવું કે અતિ પ્રક્ષાલન વૃત્તિ રાખવી (૮) ચંપલ, પગરખાં પહેરવાં (૯) ડોળી, ગાડી, વ્હીલચેર વગેરેથી વિચરણ કરવું (૧૦) લાઉડ સ્પીકરમાં બોલવું (૧૧) ફોટા વગેરે પડાવવા (૧૨) વીડીયો કેસેટ કઢાવવી (૧૩) વીજળીના પંખાનો ઉપયોગ કરવો (૧૪) ફ્લશ, સંડાસ-જાજરનો ઉપયોગ કરવો (૧૫) દૈનિક સમાચાર પેપરો વાંચવા (૧૬) ચારે કાળમાં સ્વાધ્યાય ન કરવો (૧૭) શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કંઠસ્થ ન કરવું (૧૮) દિવસે

સૂવું (૧૯) સાધ્વીઓ પાસે સીવવાનું કાર્ય કરાવવું, વસ્ત્ર પ્રક્ષાલન, પ્રતિલેખના, ગોચરી વગેરેના કાર્યો કરાવવા, તેમની સાથે આહારની લેવડ-દેવડ કરવી, તેમની સાથે ગમના-ગમન, ભ્રમણ કે વિહાર કરવો, વધારે સંપર્ક રાખવો (૨૦) ગૃહસ્થો પાસે સેવા કરાવવી, કામ કરાવવું, વિહારમાં સામાન ઉપડાવવો અને પૈસા દેવડાવવા (૨૧) ઓપરેશન કરાવવું (૨૨) ખરીદી કરાવીને દવા વગેરે મંગાવવી. (૨૩) ખરીદાવીને કપડાં, રજોહરણ વગેરે મંગાવવા અથવા કીતદોષવાળા આવા પદાર્થો લેવા (૨૪) ફાળો એકઠો કરાવવો (૨૫) બેંકોમાં ખાતા રખાવવા (૨૬) નિર્માણ કાર્યોમાં ભાગ લેવો, પ્રેરણા કરવી જેમ કે સ્થાનક, સ્કૂલ, દેરાસર, હોસ્પિટલ, બોર્ડિંગ, સંસ્થા વગેરે (૨૭) પોતાની પાસે દવા રાખવી (૨૮) પ્રતિલેખન પ્રમાર્જન ન કરવું (૨૯) પ્રતિક્રમણ ન કરવું (૩૦) રાત્રિના વિહાર કરવો કે બહાર જવું (૩૧) પોતે ન ઉપાડી શકે તેટલો સામાન વગેરે રાખવો (૩૨) આધાકર્મી નિમિત્તનું ધોવણ પાણી કે ગરમ પાણી લેવું (૩૩) આધાકર્મી દોષયુક્ત આહાર પાણી લઈને આયંબિલ કરવી (૩૪) કોઈ પણ જગ્યાએ પોતાનો સામાન રાખવો કે રખાવવો, સંગ્રહવૃત્તિ રાખવી (૩૫) ટી.વી. (ટેલીવિઝન) જોવું (૩૬) રેડિયાનો ઉપયોગ કરવો (૩૭) દર્શનીય સ્થળ જોવા જવું (૩૮) પત્રિકાઓ છપાવવી (૩૯) બેંડવાજા કે વરઘોડા સાથે ચાલવું (૪૦) ઉઘાડા મોં એ બોલવું (૪૧) પોતાની તપસ્યાની કે જન્મ, દીક્ષા વિગેરે તિથિઓએ સભાઓ રાખવી (૪૨) શિષ્યોને ક્રમથી આગમોની વાંચના ન આપવી, અધ્યયન અધ્યાપનની દેખરેખ ન જાળવવી, શિક્ષિત કરાવીને યોગ્ય લાયક બનાવવાની કોશિશ ન કરવી (૪૩) સાધુઓ દ્વારા સ્ત્રીઓનો વધારે સંપર્ક રાખવો કે રાખવા દેવો તેમજ સાધ્વીઓ દ્વારા પુરુષોનો સંપર્ક રાખવો કે રાખવા દેવો (૪૪) બહુમૂલ્ય ઉપકરણ, માળાઓ વગેરે રાખવી, ગળામાં પહેરવી (૪૫) ભાષાનો કોઈ વિવેક ન રાખવો, યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર ન કરવો (૪૬) સામેથી લાવેલું કે ટીફીનમાં આણેલો આહાર લેવો (૪૭) ઉતાવળે ચાલવું (૪૮) વાતો કરતાં-કરતાં ચાલવું (૪૯) યંત્ર, મંત્ર, તંત્ર, ચિકિત્સા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરવી, કરાવવી તથા શુભ મુહૂર્ત વગેરે ગૃહસ્થોને જણાવવા (૫૦) દીક્ષા, વય, શ્રુતજ્ઞાન, ગંભીરતા વિચક્ષણતા વગેરે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ મુખી બનીને અથવા એકલા થઈને વિહાર કરવો કે કરવા દેવો (૫૧) ચિંતન જાગૃતિયુક્ત પ્રતિક્રમણ ન કરવું બલકે વાતો કરવી કે ઊંઘવું (૫૨) ચા, દૂધ, મેવા, ફળો વગેરે માટે નિમંત્રણ પૂર્વક અથવા સંકેતપૂર્વક જાવું (૫૩) રાત્રિ વ્યાખ્યાન માટે કે શૌચ નિવૃત્તિ માટે ઘણું દૂર જાવું

(૫૪) પ્રકાશન કાર્યમાં ભાગ લેવો, નિબંધ છાપવા આપવો, પુસ્તકો છપાવવા અથવા છપાવવા માટે પુસ્તકો લખવા વગેરે.

શિથિલાચારની સાચી-સચોટ પરિભાષા : (૧) આગમ વિપરીત, ભગવદાજ્ઞા વિપરીત પ્રવૃત્તિઓનું પરંપરાના રૂપમાં આચરણ કરવું, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન લેવું અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનો સંકલ્પ પણ ન રાખવો, અકારણ અથવા સામાન્ય કારણે આગમ વિપરીત પ્રવૃત્તિઓ કરવી, આ બધા શિથિલાચાર છે, આવી મનોવૃત્તિઓ વાળાને શિથિલાચારી જાણવા. (૨) સકારણ પરિસ્થિતિવશ હાનિ લાભનો વિવેક રાખીને આગમ વિપરીત નાનું કે મોટું આચરણ કરવું, તેને છોડવાનો કે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનો સંકલ્પ કરવો, તે પ્રવૃત્તિને ટેવ કે પરંપરારૂપ ન બનાવવી અને તેને પોતાનો દોષ છે તેમ દોષ રૂપ જાણવું તથા અંતર મનમાં પણ દોષ સમજી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું તે શિથિલાચાર નથી. આવી વૃત્તિવાળાને શિથિલાચારી ન કહી શકાય.

નિબંધ - ૩૦

ઉપકરણ પરિમાણ પરિજ્ઞાન

પ્રશ્ન : સાધુ-સાધ્વીના ઉપકરણોના નામ શાસ્ત્રમાં છે, પરંતુ તે બધાના માપનું સ્પષ્ટીકરણ નથી તો ભાષ્ય નિર્યુક્તિમાં કહ્યા અનુસાર માનવું શું યોગ્ય છે ?

જવાબ : દશવૈકાલિક સૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યયનમાં કહ્યું છે, કે સાધુ-સાધ્વી વસ્ત્ર, પાત્ર, કાંબળી, પાદપોષન આદિ જે ઉપકરણો રાખે છે તે સંયમ માટે અને લજ્જા માટે રાખે છે અને પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં પણ શરીર રક્ષા માટે ઉપકરણ રાખવાનું કહ્યું છે, તેને દશવૈકાલિકમાં પરિગ્રહ નથી કહ્યો અને કહ્યું છે કે મૂર્છા આસક્તિ જ પરિગ્રહ છે. આગમોમાં સાધુ-સાધ્વીની ચાદરોની સંખ્યા કહી છે, અન્ય ઉપકરણોની સંખ્યા કહી નથી. તેમ છતાં ભાષ્ય નિર્યુક્તિમાં કહેલ પરિમાણ સંખ્યા એકાંત આગ્રહ કરીને માન્ય રાખી શકાય નહીં. સંયમ અને શરીરની રક્ષા હેતુ, લજ્જા હેતુ, આસક્તિ રહિત ભાવોથી ઉપકરણ રાખવા માટે, વિવેક બુદ્ધિથી નિર્ણય કરવો જોઈએ.

એનું કારણ એ છે કે ભાષ્યમાં એક પાત્ર કે બે પાત્રા રાખવાનો આગ્રહ છે જ્યારે આગમોમાં અનેક પાત્રા રાખવા અંગેનું પ્રમાણ છે.

આગમોમાં રજોહરણને જીવરક્ષા અને ભૂમિ પ્રમાર્જન માટેનું ઉપકરણ ગણાવ્યું છે અને ભાષ્ય નિર્યુક્તિમાં પણ કહ્યું છે કે રજોહરણ એટલો લાંબો પણ ન રાખવો જોઈએ કે અહીં-તહીં આંખ, મોંમાં વાગી જાય અને એટલો નાનો પણ ન

હોવો જોઈએ કે વાંકા વળીને પૂંજીએ તો કમર દુઃખવા લાગે અર્થાત્ ચાલતી વખતે ઊભા-ઊભા ભૂમિ પ્રમાજન કરી શકાય તેટલું માપ યોગ્ય કહેવાય. જ્યારે ભાષ્યમાં ઊર આંગળનું માપ નાના-મોટા બધા સાધુ-સાધ્વીઓ માટે કહેલું છે તે ઉચિત પણ નથી. કેમ કે તેમ કરવાથી તે નાનકડા રજોહરણથી ચાલતી વખતે પ્રમાજન ન કરી શકાય અને દંડાસન નામનું (ડાંડિયો) અધિક ઉપકરણ પૂંજવા માટે સાધુ-સાધ્વીઓએ રાખવું પડે છે અને ભાષ્યમાં ઉક્ત સ્વકથનથી પણ વિરોધ થાય છે. એટલે ઊર આંગળના માપનો બધા માટે આગ્રહ રાખવાથી, સંયમની મર્યાદાને અનુકૂળ ન હોવાથી તે આગમ વિરુદ્ધ છે. માટે વિવેક એટલો જ રાખવો જોઈએ કે પોતાની ઊંચાઈ પ્રમાણે રજોહરણનું યોગ્ય માપ રાખવું જોઈએ અને દંડાસન નામના ઉપકરણને નાહક રાખવું જોઈએ નહીં.

ચોલપટ્ટો અને ચાદર પણ ભાષ્યમાં નાના બતાવ્યા છે, જે લજ્જા અને શરીર રક્ષા માટે પર્યાપ્ત નથી. એટલે મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી બધા લોકો ભાષ્યની મર્યાદાનું પાલન કરતા નથી. પાત્રા રાખવા અંગે પણ ભાષ્યમાં કહેલ મર્યાદાનું બંને સમુદાયવાળાઓ પાલન કરતા નથી. પરંતુ ૪-૬ આદિ ઈચ્છાનુસાર પાતરાં રાખે છે. એટલે ઓછામાં ઓછા અને આવશ્યક ઉપકરણો જ રાખવા તથા આસક્તિ ભાવ ન રાખવો; એ જ વિવેક બુદ્ધિ છે.

નિબંધ - ૩૧

શ્રાવકને શાસ્ત્રનું અધ્યયન

પ્રશ્ન : ત્રણ વર્ષના દીક્ષા પર્યાય પહેલાં સાધુઓએ પણ શાસ્ત્ર વાંચવાની મનાઈ છે તો ગૃહસ્થે તો ક્યારેય શાસ્ત્ર વાંચી જ ન શકાય ને ? તેમને તો વાંચવાનો અધિકાર જ ન હોય ને ?

જવાબ : ઘણી જગ્યાએ આગમ વિધાનના અર્થની પરંપરા બરોબર જળવાઈ નથી એટલે તેમાં વિકૃતિ ઘર કરી ગઈ છે. શાસ્ત્રમાં ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાય વાળાને ઉપાધ્યાય પદ આપી શકાય તેવું વિધાન છે અને ત્રણ વર્ષની દીક્ષા વાળાને ઉપાધ્યાય બનવા માટે બહુશ્રુત હોવું પણ આવશ્યક જણાવ્યું છે. એટલે ત્રણ વર્ષની દીક્ષાના સમય પહેલાં શાસ્ત્રાધ્યયન ન કરી શકાય એવો અર્થ ખોટો છે. તે સૂત્રોનો એવો અર્થ સમજવો જોઈએ કે ત્રણ વર્ષવાળા યોગ્ય સાધુને ઓછામાં ઓછો એટલો અભ્યાસ (શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબનો) કરાવી લેવો જોઈએ; યોગ્યતા હોય તો વધારે કરાવી શકાય તેનો કોઈ નિષેધ ન સમજવો જોઈએ.

ગૃહસ્થને માટે શાસ્ત્ર વાંચવા સંબંધી નિશીથમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે, તેનો અર્થ પણ ભાષ્યકારે મિથ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ કર્યો છે અને કહ્યું છે કે તે તેનો દુરુપયોગ કરશે. પરંતુ જિનેવર ભગવાન પ્રતિ જે અનુરક્ત છે અને જે શ્રાવક છે, તેને માટે કદાપિ નિષેધ ન સમજવો જોઈએ. નંદી સૂત્ર અને સમવાયાંગ સૂત્રમાં જે રીતે સાધુઓ માટે શાસ્ત્ર અધ્યયન અને ઉપધાનનું કથન છે, તેવું જ કથન શ્રાવકો માટે પણ છે. અન્ય આગમોના વર્ણનોથી યોગ્ય શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક પણ આગમજ્ઞાની, બહુશ્રુત, કોવિદ, જિનમતમાં નિપુણ થઈ શકે છે. આગમમાં પણ શ્રાવક, સાધુને સમાન રૂપે તીર્થ રૂપ કહ્યાં છે તથા ચાર પ્રકારના શ્રમણ સંઘમાં પણ શ્રાવકોને ગણાવ્યા છે, એટલે આગમકારની દષ્ટિથી શ્રાવકોને માટે આગમ અધ્યયનનો નિષેધ કે અનધિકાર નથી તેથી ઉક્ત એકાંતિક આગ્રહ પણ અવિવેક પૂર્ણ છે. શ્રાવક તો જિનશાસનના તીર્થરૂપ છે. તેમને શાસ્ત્રના પઠન માટે દોષ હોઈ ન શકે, ઉલટું તેથી મહાન લાભ જ થાય તેમ છે. એટલે વિવેક એટલો જ સમજવો જોઈએ કે યોગ્ય સાધુ-સાધ્વી કે શ્રાવક-શ્રાવિકા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે અથવા કરાવે તો કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત ન આવે.

નિબંધ - ૩૨

મુખવસ્ત્રિકા વિચારણા (લઘુ સંવાદ)

પ્રશ્ન : ધુરંધર વિજયજી ! આપ મુખવસ્ત્રિકા હાથમાં કેમ રાખો છો ?

ધુરંધર વિજયજી : કેવલ મુનિ સાહેબ ! શાસ્ત્રમાં મુખવસ્ત્રિકા રાખવાનું કહ્યું છે, દોરીથી બાંધવાનું નથી કહ્યું એટલે બાંધવાનું ખોટું છે.

પ્રશ્ન : શાસ્ત્રોમાં તો સાધુઓને ચોલપટ્ટો વાપરવાનું કહ્યું છે તો તમે આટલી મોટી દોરી કેમ બાંધો છો સાધ્વીઓ પણ ચોલપટ્ટો પહેરવામાં દોરી લગાડે છે, તેના બદલે ફક્ત લુંગીની જેમ જ કેમ નથી બાંધી લેતા ?

ધુરંધર વિજયજી : બોલવાથી મુહપત્તિ પર થૂંક લાગે છે, જેમાં સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી જીવ હિંસાનું પાપ લાગે છે એટલે પણ અમે મુહપત્તિ નથી બાંધતા પણ હાથમાં રાખીએ છીએ.

પ્રશ્ન : ધુરંધર વિજયજી ! શાસ્ત્રમાં કહેલ ચૌદ પ્રકારના સંમૂર્ચિમ મનુષ્યના બોલમાં, તે વડીનીત, પેશાબ, કફ, શ્લેષ્મ, લોહી, રસી, વીર્ય, કલેવર વગેરે બધા નામો સ્પષ્ટ કહ્યાં છે. થૂંકનું નામ તો કફ, શ્લેષ્મની સાથે પણ નથી કહ્યું એટલે થૂંકમાં સંમૂર્ચિમ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કહેવી તે અતિપ્રરૂપણા દોષરૂપ છે.

પ્રશ્ન : પંડિત ન્યાયચંદ્રજી ! અમે તો થૂંક અને પરસેવામાં જીવોત્પત્તિ માનીએ છીએ, આપે મુખવસ્ત્રિકા વિશે આગમથી શું જાણ્યું છે ? સ્પષ્ટ કરશોજી.

પંડિત ન્યાયચંદ્રજી : મત્યેણં વંદામિ ! આ ઉપકરણના નામથી જ એ સ્પષ્ટ નિર્દેશ થાય છે કે તે મુખ પરની વસ્તુ છે, હાથની કે કમરની નહીં. મુખવસ્ત્રિકા તથા રજોહરણ એ બે ઉપકરણ જિનકલ્પીઓએ તથા અચેલ ભિક્ષુએ પણ અવશ્ય રાખવા જોઈએ. આ બંને જૈન લિંગના આવશ્યક ઉપકરણો છે અને બંને સંયમ રક્ષાર્થ ઉપકરણ છે, શરીર રક્ષાર્થે નહીં.

ભગવતી સૂત્રમાં ઉઘાડા મોંએ બોલાતી ભાષાને સાવધ ભાષા કહી છે. મુખવસ્ત્રિકાથી મોં ઢાંક્યા વિના વાત ન કરાય એ સિદ્ધાંત દેરાવાસી તથા સ્થાનક-વાસી બંને સ્વીકારે છે. શ્રાવકો માટે પણ દેવ-ગુરુ દર્શન હેતુ તેના અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવા માટે પ્રથમ મુખ પર વસ્ત્ર લગાડવું, તે આવશ્યક વિધિ છે. જેનું કથન ભગવતી આદિ અનેક સૂત્રોમાં છે.

એટલે બોલતી વખતે, ઉપાશ્રયમાંથી બહાર જતી વખતે, પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે મુખવસ્ત્રિકા મુખ પર હોવી જોઈએ; તેવું આવશ્યક મનાયુ છે. આ નિયમને તોડીને અધિકાંશ મંદિર માર્ગી સાધુ-સાધ્વીઓ નિરંકુશ રૂપથી ઉઘાડા મોં એ જ બોલ્યા કરે છે. તેમનું થૂંક, સામે બેઠેલી વ્યક્તિ ઉપર અને શાસ્ત્રો પર પડે છે, જેથી મહાન આશાતના થાય છે અને સાવધ ભાષાનું પાપ પણ લાગે છે. જો દોરી બાંધવાથી પાપ હોત તો ચોલપટ્ટામાં જાડી દોરી લગાડવાનો પ્રારંભ ન થાત. આ રીતે દોરીમાં તો કોઈ પાપ નથી અને ઉઘાડા મોંએ બોલવાથી પાપ લાગે, વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી મુહપત્તિ બાંધવી ઉચિત જ છે. સામેની વ્યક્તિ પર અને શાસ્ત્ર પર થૂંક પણ ન પડે તે ફાયદો વધારામાં !

પરસેવામાં તથા થૂંકમાં સંમૂર્ચિમ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. સાધુ-સાધ્વીઓ માટે કેટલાય કલાકો સુધી વિહાર કરવાનો કે બોલ્યા કરવાનો (વ્યાખ્યાન આદિ) પ્રસંગ આવે જ છે. ત્યારે ગરમીથી કપડાં પરસેવાથી રેબજેબ થઈ જાય છે, તેમાં સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય થાય તો સાધુ જીવન પાળવાનું અસંભવ થઈ જાય.

પ્રશ્ન : પંડિતજી ! પરસેવાના કપડા શરીરથી સંલગ્ન રહે છે તેથી તેમાં જીવોત્પત્તિ થતી નથી.

પંડિતજી : મુનિવર ! જ્યારે શરીરથી સંલગ્ન પરસેવાવાળા કપડામાં સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતાં નથી તો મુખની અત્યંત નજીકમાં લાગેલી મુહપત્તિમાં

સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થવાની કલ્પના કરવી વ્યર્થ જ છે. નિષ્કર્ષ એવો થયો કે મોઢાં પર મુહપત્તિ બાંધવાથી સંમૂર્ચિમનું પાપ લાગે નહીં અને સાવધ ભાષા બોલવાથી બચી શકાય તથા શાસ્ત્રની આશાતના પણ ન થાય. યદ્યપિ આગમોમાં મુખવસ્ત્રિકા હાથમાં રાખવાનો કે મોં પર બાંધવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. તેમ છતાં આગમ વિધાનોના આશયથી એવો વિવેક પ્રગટ થાય છે કે બોલવાના સમયે તથા ઉપાશ્રયમાંથી બહાર જતી વખતે મુખ પર મુખવસ્ત્રિકા બાંધવાનું લિંગને માટે તથા સાવધ ભાષાથી બચવા માટે આવશ્યક છે. સૂતાં, જાગતાં, મૌન, ધ્યાન બધી અવસ્થાઓમાં ૨૪ કલાક મુખવસ્ત્રિકા બાંધ્યા કરવી, તે પણ અનાવશ્યક જ છે. અને બેઠડક ઉઘાડા મોંએ વાત કરવી પણ મર્યાદા યુક્ત નથી. એટલે વિવેક પૂર્વક, યોગ્ય સમયે મુહપત્તિ બાંધીને દોષોથી બચવું હિતાવહ છે.

નિબંધ - ૩૩

માસિક ધર્મ સંબંધી વિચારણા (લઘુ સંવાદ)

પ્રશ્ન : કેવલ મુનિ ! આપ માસિક ધર્મને અસ્વાધ્યાય માનો છો ?

કેવલ મુનિ :- હા જી, અમે માસિક ધર્મને અસ્વાધ્યાય માનીએ છીએ.

પ્રશ્ન : તમો શ્રાવિકાઓને સામાયિકનો નિયમ કરાવો છો ત્યારે શું ત્રણ દિવસનો આગાર રખાવો છો ?

કેવલ મુનિ :- નહીં જી ! સામાયિક અને સ્વાધ્યાયનો કોઈ સંબંધ જ નથી. સાધ્વીજી કોઈ પણ આગાર વગર જીવનભરની સામાયિકના પર્યક્ષખાણ કરી શકે જ છે. સામાયિકનો અર્થ છે ૧૮ પાપનો ત્યાગ કરવો. એક મુહૂર્તની કે જીવનભરની સામાયિક લીધા પછી માસિક ધર્મ વગેરે કોઈપણ અસ્વાધ્યાય હોય તો પણ તેનાથી સામાયિક ભંગ થવાનું કોઈ કારણ નથી.

પંડિતજી ! આપ અસ્વાધ્યાય-સ્વાધ્યાયનો શો અર્થ જણાવો છો ?

પંડિત ન્યાયચંદ્રજી :- મત્યેણ વંદામિ ! અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ પ્રથમ ભાગ પૃષ્ઠ-૮૨૭માં બતાવ્યું છે કે સત્શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું એ જ સ્વાધ્યાય છે. તે અધ્યયન જ્યારે, જ્યાં ન કરવાનું હોય તે હેતુ અસ્વાધ્યાય કહેવાય છે. દા.ત. રક્ત નીકળતું હોય ત્યારે વગેરે.. આવા અસ્વાધ્યાય ૩૨ કલાક છે. તે સમયે સૂત્રના મૂળપાઠનું અધ્યયન, ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ નહીં. માટે હે મુનિવરો ! અસ્વાધ્યાયનો સંબંધ ફક્ત મૂળપાઠના ઉચ્ચારણ સાથે છે. નિત્ય નિયમ, ધાર્મિક ક્રિયા, પાપ-ત્યાગ, તપસ્યા વગેરે કાર્યોનો અસ્વાધ્યાય સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

પ્રતિક્રમણરૂપ નિત્ય નિયમનો પણ ઉર અસ્વાધ્યાય સાથે કોઈ સંબંધ નથી. ગાજ-વીજ હોય, સૂર્ય ગ્રહણ હોય કે ચૈત્રી પૂનમ કે એકમ હોય કે સંધ્યાકાળ (લાલ દિશા) હોય, નિત્ય નિયમમાં ઉપયોગી આવશ્યક સૂત્ર, આગમ હોવા છતાં પણ તેના ઉચ્ચારણ બાબતે કોઈ નિષેધ નથી. અર્થાત્ ઉર અસ્વાધ્યાયમાં પણ પ્રતિક્રમણ તો કરી જ શકાય છે.

એટલે માસિક ધર્મના સમયે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, વ્રત-નિયમ, પ્રત્યાખ્યાન, પૌષધ વગેરેનો નિષેધ મનઃકલ્પિત છે, આગમ સંમત નથી.

પ્રશ્ન : આગમના મૂળપાઠોના અધ્યયનની પણ અસજ્જાય કેમ થાય છે ? આગમ તો સ્વયં મંગલરૂપ હોય છે, તેમને પણ અસ્વાધ્યાયના સમયે વાંચે તો શો દોષ લાગે ? શાસ્ત્રમાં જે અસ્વાધ્યાય કહ્યું છે તેનું હાર્દ શું છે ?

પંડિત ન્યાયચંદ્રજી : મત્યેણં વંદામિ ! તીર્થંકર ભગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત ભાવોને એક વિશિષ્ટ ભાષામાં ગૂંથણી કરવાથી તે શાસ્ત્ર કહેવાય છે. સૂત્ર હંમેશાં કોઈ એક વિશિષ્ટ ભાષામાં રચવામાં આવે છે ત્યારે જ તે કંઠસ્થ પરંપરામાં શુદ્ધ રીતે ચાલી શકે છે. વ્યાખ્યાન, વિચારણા, અર્થ, ભાવાર્થ સમજાવવું એ પ્રાયઃ જન-સાધારણની ભાષામાં હોય છે.

તદ્નુસાર ભગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત ભાવોને ગણધર એક વિશિષ્ટ ભાષામાં ગૂંથણી કરે છે. ગણધર એના માટે દેવોની ભાષાને પસંદ કરે છે અર્થાત્ દેવવાણી રૂપ અર્ધમાગધી ભાષામાં આગમોની રચના કરે છે. આ રીતે આગમોની મૌલિક ભાષા(અર્ધમાગધી) દેવોની ભાષા છે.

દેવોમાં કેટલાક કુતૂહલપ્રિય તથા મિથ્યાત્વી દેવો પણ હોય છે. તેમના કુતૂહલનો કે ઉદ્દંડતા કરવાનો સમય પણ નિયત હોય છે. જેમ પાઠશાળાઓમાં બાળકોને રમત-ગમત વગેરે પ્રવૃત્તિનો સમય ચોક્કસ હોય છે, તેમ તે દેવોના કુતૂહલના સમયમાં દેવવાણીવાળા આ શાસ્ત્રોના ઉચ્ચારણમાં ભૂલ થઈ જાય તો આ દેવો કુતૂહલ કે રોષ પ્રકટ કરી શકે છે. તેથી સ્વાધ્યાયના નિમિત્તે આવી આપત્તિ ન આવે, એટલા માટે તે સમયને ઉર પ્રકારના અસ્વાધ્યાયમાં મૂકીને નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. લોહી,પરૂ આદિની અસ્વાધ્યાય આત્મ અસ્વાધ્યાય કહેલ છે. આ પોતાની વ્યક્તિગત અસ્વાધ્યાય ત્રણ દિવસ કે અનેક દિવસ નિરંતર રહી શકે છે. આ કારણે વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક—૭ તથા નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશક—૧૯માં પરસ્પર સાધુ-સાધ્વીઓએ માસિકધર્મ કાળમાં પણ સૂત્રાર્થ વાંચણી દેવાનું વિધાન કર્યું છે. સાથે-સાથે માસિકધર્મ કાળમાં સ્વયં એકલા બેસીને સ્વાધ્યાય કરવાનો

નિષેધ પણ કર્યો છે. નિર્યુક્તિ ભાષ્યમાં પોતાના લોહી પરૂના વિષયમાં શુદ્ધિ કરીને તથા વસ્ત્રપટ લગાવીને પરસ્પર વાંચના દેવાની સ્પષ્ટ વિધિ બતાવી છે.

આ જ પ્રકારે સૂત્રોના માસિકધર્મ સંબંધી અસ્વાધ્યાયમાં પણ આવશ્યક સૂત્રના પાઠોના(નવકારમંત્ર વગેરે) ઉચ્ચારણ કરવાનું તથા અન્ય આગમોની વાંચના દેવાનું આગમ અને ભાષ્યોથી સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે અસ્વાધ્યાયનો જ્યાં કોઈપણ સંબંધ નથી, તેવી ધાર્મિક ક્રિયાઓનો નિષેધ કરવો કદાપિ ઉચિત નથી.

શુચિ પ્રધાન સમાજની નજીક રહેવાથી વીતરાગ ધર્મમાં વિકૃતિ આવી ગઈ છે કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ ન કરવી પરંતુ આપણો ધર્મ વિનયમૂલ ધર્મ છે, શુચિમૂલક નથી. આગમમાં તો સાત દિવસની ચૌવિહારી તપસ્યા કરનારા નિરંતર કાયોત્સર્ગમાં લીન રહેનારા પડિમાધારી સાધુને સ્વમૂત્રપાન કરવાનું વિધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. આચારાંગ સૂત્રમાં ગૃહસ્થોને શુચિધર્મી કહીને ભિક્ષુઓને મોયસમાચારીવાળા કહ્યાં છે. અર્થાત્ આવશ્યકતા પડે તો તે સ્વમૂત્રનો પ્રયોગ કરે તેવા કહ્યાં છે. તેઓ શુચિ ધર્મી ન હોઈ શકે.

રાત્રિમાં સાધુઓએ આહાર-પાણી બધા જ પદાર્થોને ન રાખવાનું કહ્યું છે, (ત્યાગવાનું કહ્યું છે), કદાચ રાખેતો નિશીથ સૂત્રમાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કહ્યું છે. તથા અન્ય વિલેપનના પદાર્થોને રાત્રિમાં રાખવાનો નિષેધ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે. સાધુ-સાધ્વીએ પરસ્પર એકબીજાનું મૂત્ર લઈ પીવાનું કે અન્ય ઉપયોગ કરવાનું પણ સૂત્રમાં વિધાન મળે છે. અતઃ શુચિધર્મી લોકોની નકલ કરીને ધાર્મિક ક્રિયાઓનો એકાંત નિષેધ કરવો તે આગમ સંમત નથી.

પ્રશ્ન : પંડિતજી ! અમે તો સંવત્સરીના દિવસે પણ રજસ્વલા બહેનોને ધર્મ આરાધના કરવાની પૂર્ણતઃ ના પાડીએ છીએ, તેઓ એક નમસ્કાર મંત્ર પણ ભણી ન શકે. ખરેખર તેમને નિષેધ છે ?

પંડિતજી : મુનિરાજ ! આ અર્વાચીન નકલ થયેલી પરંપરા છે, જે આગમોથી અને ભાષ્ય વ્યાખ્યાઓથી પણ વિરુદ્ધ છે જે ઉપર કહેલ રાજેન્દ્ર કોષના સ્પષ્ટી-કરણોથી સિદ્ધ થાય છે.

પૂજ્ય મુનિરાજ આપ ચિંતન કરો કે પૌષધ, સામાયિક કે સંયમ લીધા પછી માસિક ધર્મ હોય તો તે વ્રત શું પંડિત થઈ જાય છે ? તો પછી તે બાબતનો નિષેધ કેમ ? સ્વાધ્યાય કરતી વખતે જો કોઈ અસ્વાધ્યાયનું કારણ બની જાય તો તેનું જ્ઞાન થતાં સ્વાધ્યાય તરત જ રોકી શકાય છે. પરંતુ સંયમનો કે સામાયિક, પૌષધ કે પ્રતિક્રમણનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી.

એટલે અસ્વાધ્યાયનો સંબંધ સૂત્ર પાઠના અધ્યયન સાથે જ છે પરંતુ ધાર્મિક ક્રિયાઓ સાથે નથી, એવું સમજવું જોઈએ અને લોકમાન્યતાને ધર્મ સિદ્ધાંતમાં આરૂઢ કરવી જોઈએ નહીં. કેમ કે તેમ કરવાથી નિષ્પ્રયોજન જ ધર્મ આરાધનામાં અંતરાય થાય છે અને તે આગમ વિરુદ્ધ છે.

કેવલ મુનિ : જી હા પંડિતજી ! વાસ્તવમાં આવું કરવાથી ઘણી મોટી અંતરાય લાગે છે. સંવત્સરી મહાપર્વના દિવસે અદ્વમ હોય અને કોઈ બહેનને પૌષ્ઠ કરવાના ભાવ થાય અને અયાનક માસિક ધર્મ શરૂ થઈ જાય તો તે બહેન એક નવકાર મંત્ર પણ ન ગણે, પ્રભુ ભક્તિ, સ્તુતિ ન કરે, ઉપાશ્રય પણ ન જાય અને અવ્રતમાં રહીને સાવધ કાર્યમાં રચ્યાં-પચ્યાં ઘરમાં ફર્યા કરે એ જરાય ઉચિત નથી. આવા નિયમ ઘડવાનું તો સર્વજ્ઞોને દૂષિત કરવા જેવું ગણાય ! આગમમાં તો યથાવસર માસિક ધર્મમાં પરસ્પર વાંચના દેવા-લેવાની પણ છૂટ આપી છે. ભાષ્યમાં દેરાવાસી આચાર્યોએ તેની વિધિ પણ બતાવેલ છે. તો પછી આવા નિત્ય-નિયમોના સંબંધમાં એકાંત નિષેધ કરવામાં કોઈ લાભ નથી.

પ્રશ્ન : પંડિત જી ! કોઈ વ્યક્તિને એકસીડંટ થઈ જાય અને તેના શરીરમાંથી કલાકો સુધી લોહી નીકળે તો શું તે પ્રભુ ભક્તિ કે નવકાર મંત્ર વગેરે ભણી શકે ?

પંડિતજી :- હા, મુનિવર ! આ જ વિવેક શીખવાનો છે કે આવા સમયે કોઈ ધર્મ સિદ્ધાંત દ્વારા પ્રભુ સ્મરણ વગેરે તથા ત્યાગ પ્રત્યાખ્યાનનો કે પાપોના ત્યાગનો નિષેધ ન કરી શકાય. કોઈને દીર્ઘકાલીન અશુચિમય રોગ કોઢ વગેરે થઈ જાય તો તે પણ એવી અવસ્થામાં યથાશક્તિ ધર્મ આરાધના કરી શકે છે, તેનો કોઈપણ ૩૨-૪૫ કે ૭૨ આગમોમાં નિષેધ નથી. આગમની અસ્વાધ્યાય પરિસ્થિતિનો આશય એટલો જ છે, કે આવશ્યક સૂત્ર(પ્રતિક્રમણ)ના પાઠોને છોડીને બાકી બધા આગમોના મૂળપાઠનું ઉચ્ચારણ અસ્વાધ્યાય કાળમાં ન કરવું જોઈએ.

માટે બધા અસ્વાધ્યાયોમાં આગમ પાઠના ઉચ્ચારણ સિવાય સામાયિક, પૌષ્ઠ, વ્યાખ્યાન શ્રવણ, પ્રતિક્રમણ, ગુરુદર્શન, જાપ-ધ્યાન વગેરે અન્ય કોઈપણ ધર્મારાધનની પ્રવૃત્તિઓ કરી શકાય છે.

નિબંધ - ૩૪

ગ્રંથોમાં મનઘડત કલ્પનાઓ

ગ્રંથો કે અન્ય મતના શાસ્ત્રોનો રચના સમય પણ આગમ લેખન કાળ શરૂ થયા પછીનો જ જાણવો અને તે કાળમાં બધા લોકો પોતાના શાસ્ત્રોમાં જે

ફાવ્યું તે લખતા હતા તેથી તેવા શાસ્ત્રો બન્યા છે. એટલે અન્ય મતના શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ આપણા ગ્રંથોની સરખામણીમાં ઓછું જ સમજવું જોઈએ.

એ મધ્યકાલીન યુગમાં કેટલીય અયુક્ત વાતો ગ્રંથોમાં જોડી દીધી છે અને તક મળે ત્યારે પૂર્વાચાર્યોની રચનાઓમાં પણ બેધડક પ્રક્ષેપ કરવાની સત્તા રાખવામાં આવી છે. જેમ કે— (૧) રાવણે તીર્થંકર ગોત્ર બાંધ્યું અને તે ચોથી નરકમાં ગયો, તેવું કહ્યું છે જે આગમથી તથા કર્મગ્રંથથી વિપરીત છે. (૨) એક તીર્થ પર પગ મૂકવાથી મોક્ષ મળે અથવા એક મંદિર બનાવવાથી મોક્ષ મળે તેમ હોય, એટલે પૈસાથી જ ધર્મ અને મોક્ષ પ્રાપ્ય હોય તો ચક્રવર્તીઓ નરકે શા માટે જાય ? અને પૈસાદારોએ સાધુપણું શા માટે સહેવું ? તેઓ તો પૈસાથી મંદિર બાંધીને આરામથી મોક્ષે જઈ શકે ને ? (૩) ગૌતમસ્વામીની સાથે ૧,૫૦૦ સાધુને કેવળજ્ઞાન થયું તેમ કહ્યું છે જ્યારે ભગવાનના કેવળી સાધુની સંપદા ૭૦૦ ની જણાવી છે ! ગણધરોના શિષ્યોને પણ ભગવાનની સંપદામાં ગણવામાં આવે ત્યારે ૧૪,૦૦૦ સાધુ થાય. (૪) કલ્પસૂત્રમાં જૂઓ તો તેમાં કલ્પનાઓ અને ખોટી માન્યતાઓનું પૂર જણાય છે. એક છેદસૂત્રના એક અધ્યયનના નામે આટલા બધા ગોટાળા કરવા, તે તો ભયંકર અપરાધ જ ગણાય અને શાસ્ત્રોના નામે ગોટાળા કરનારાઓ નિર્યુક્તિ, ભાષ્યોમાં મરજી પ્રમાણે રચે તેમાં શી નવાઈ ? વાસ્તવમાં પર્યુષણા કલ્પસૂત્રના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનું આચાર્ય મલયગિરિના વખત સુધી નામોનિશાન ન હતું !

નંદી સૂત્રમાં કહેલ શ્રુતજ્ઞાન ૩૫ ૭૨ શાસ્ત્રોમાં ક્યાંય પણ શ્રાવક સાધુ દ્વારા નિર્મિત મૂર્તિ અથવા મૂર્તિપૂજા કે મંદિર નિર્માણનો ઉલ્લેખ નથી અને કોઈ આચાર શાસ્ત્રમાં પણ આ સંબંધી વિધાન નથી. આ ૭૨ શાસ્ત્રો સિવાયના અન્ય કોઈપણ ગ્રંથ કે વ્યાખ્યા, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય વગેરે છે તે બધા નંદીસૂત્ર પછી બન્યાં તે નિશ્ચિત છે, કેમ કે તે બધાં સ્વતંત્ર ગ્રંથ રૂપમાં બનાવેલાં છે. નંદીસૂત્ર કર્તાને એક પૂર્વનું જ્ઞાન હતું તેમણે એક પૂર્વધરો દ્વારા રચિત અનેક શાસ્ત્રોને શ્રુતમાં ગણેલ છે અને ૭૨ નામો પછી અંત કરતાં કહ્યું છે કે ભગવાનના શાસનમાં જેટલા બુદ્ધિમંત સાધુઓ હોય તેટલાં પ્રકીર્ણક શ્રુત જાણવા. પરંતુ નિર્યુક્તિ ભાષ્ય ટીકા વગેરેને કોઈ શ્રુત સંખ્યામાં નથી કહ્યાં અને હિમવંત સ્થવિરાવલી વગેરેને પણ શ્રુતમાં નથી કહ્યાં એટલે કે બધી પછીની રચનાઓ છે, તે સ્પષ્ટ છે. નહિ તો દેવદ્વિગણિ દ્વારા પૂર્વધરોની રચનાઓને શ્રુતમાં ન ગણવાનું કોઈ કારણ ન હતું. પોતાની રચનાને પણ શ્રુતમાં ગણી છે.

નિર્યુક્તિઓમાં ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુને તથા વજ્રસ્વામી વગેરેને નમસ્કાર કરેલ છે. નિર્યુક્તિની ચૂર્ણ કરનારા જિનદાસગણિ પણ એજ કહે છે કે અહીં પ્રથમ ગાથામાં નિર્યુક્તિકાર મહારાજ સૂત્રકર્તા શ્રી ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુને પ્રણામ કરે છે. શાસ્ત્રોદ્ધારક પંડિતરત્ન શ્રી પુણ્યવિજયજી લખે છે, કે નિર્યુક્તિઓની રચનાના સંબંધમાં પ્રચલિત ગોટાળો ચૂર્ણિકારના સમયમાં ન હતો. એ તો તેરમી, ચૌદમી શતાબ્દીમાં નામ સામ્યતાથી શરૂ થયેલ ગોટાળો છે. જે ઈતિહાસની વિકૃતિઓના પ્રચારથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

કથા ગ્રંથોમાં મંદિરનું વર્ણન : નંદી સૂત્રમાં કહ્યાં છે તે શાસ્ત્રોમાં લગભગ ૨૦૦૦ પાનાઓ જેટલી કથાઓ છે પરંતુ એક પણ જગ્યાએ સાધુ કે શ્રાવક દ્વારા મંદિર બનાવવાની કે તેવી પ્રેરણાની વાતનું નામનિશાન પણ નથી. તો પછીના કથા ગ્રંથોમાં તે ક્યાંથી આવે ? સ્વચ્છંદ મતિ કલ્પિત થવા સિવાય તેને કોઈ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય નહીં.

પ્રશ્ન : મંદિરમાર્ગી લોકો તો અમને કહે છે કે તમે પૂર્વાચાર્યો મહાપુરુષોના ગ્રંથોને આગમ નહીં માનતા તે ઠીક નથી પરંતુ તેઓ કેમ ૪૫ જ કહ્યાં કરે છે ?

જવાબ : હાથીનાં દાંત ચાવવાના જુદાને દેખાડવાના જુદા તેવી આ વાત છે. તે જ રીતે બીજા પર આક્ષેપ કરવાનો હોય ત્યારે બધા ગ્રંથ સાહિત્યને શાસ્ત્ર માનવાનો આગ્રહ કરશે. પરંતુ પોતે પોતાના મોં એ ૪૫ શાસ્ત્ર ગણાવીને હરિભદ્રસૂરિ, દેવેન્દ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય, મલયગિરિ રચિત અનેક ગ્રંથોને આગમમાં નથી ગણતાં આવી બેવડી ચાલ ચાલવાની તેમની આદત બની ગઈ છે. કર્મગ્રંથ, ત્રિષષ્ટિ-શલાકા પુરુષ ચરિત્ર, પરિશિષ્ટ પર્વ, બૃહત્સંગ્રહણી વગેરેને તેઓ ૪૫ આગમમાં નથી ગણતાં તેમ છતાં તેમને કોઈ દોષ લાગતો નથી અને ૩૨ આગમો માનનારાને તેઓ અનેક ગ્રંથો માનવાનો આગ્રહ તથા આક્ષેપ કરે છે, એ તેમની ‘દીવા નીચે અંધારું ન દેખાય’ તેવી સ્થિતિ છે.

નિબંધ - ૩૫

નિશીથ સૂત્રનો ઐતિહાસિક પરામર્શ

આચારપ્રકલ્પ :- (૧) વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૩માં મુનિને ‘આચારપ્રકલ્પધારી’ હોવાનું વિધાન છે. (૨) વ્યવહાર સૂત્રના દશમા ઉદ્દેશકમાં સાધુને સર્વ પ્રથમ ‘આચાર પ્રકલ્પ નામક અધ્યયન’ની વાચના દેવાનું વિધાન છે. (૩) વ્યવહાર સૂત્રના પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં ‘આચાર-પ્રકલ્પ અધ્યયન’ને ભૂલી જનારા યુવાન

સાધુ તથા સાધ્વીઓને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનું પણ વિધાન છે. આ રીતે આ વ્યવહાર સૂત્રમાં કુલ સોળ વાર આચાર પ્રકલ્પ કે આચાર-પ્રકલ્પ અધ્યયનનું કથન છે.

ઉદ્દેશક	સૂત્ર
૩	૩, ૧૦માં એક-એક વાર,
૫	૧૭ માં એક વાર
૧૦	૨૧, ૨૨, ૨૩માં એક-એક વાર
૫	૧૫, ૧૬, ૧૮ માં બબ્બે વાર
૬	૧૭, ૧૮ માં બબ્બે વાર

નંદીસૂત્રમાં કાલિક ઉત્કાલિક સૂત્રોની સૂચીમાં ૭૧ આગમોના નામ આપવામાં આવ્યા છે. જેમાં ‘આચાર પ્રકલ્પ’ કે ‘આચારપ્રકલ્પ અધ્યયન’ નામનું કોઈ સૂત્ર કહ્યું નથી એટલે એવું વિચારી શકાય કે ‘આચાર પ્રકલ્પ’ કયા સૂત્ર માટે નિર્દિષ્ટ છે અને કાળ પરિવર્તન દ્વારા એનું નામ પરિવર્તન થયું છે ? આ વિષયમાં વ્યાખ્યાકાર પૂર્વાચાર્યોના મંતવ્યો આ પ્રકારે ઉલ્લેખિત મળે છે—(૧) પંચવિહે આચારપ્પ કપ્પે પણ્ણત્તે તં જહા—(૧) માસિણે ઉગ્ગાહિણે (૨) માસિણે અણુગ્ગાહિણે (૩) ચાઉમાસિણે ઉગ્ગાહિણે (૪) ચાઉમાસિણે અણુગ્ગાહિણે (૫) આરોવણા. - સ્થાનાંગ સૂત્ર : સ્થાન-૫. ટીકા- આચારસ્ય પ્રથમાંગસ્ય પદવિભાગ-સમાચારી લક્ષણ-પ્રકૃષ્ટ-કલ્પાભિધાયકત્વાત્ પ્રકલ્પ: આચાર પ્રકલ્પ: નિશીથાધ્યયનમ્ । સ ચ પંચવિધ: પંચવિધ પ્રાયશ્ચિત્તા ભિધાયકત્વાત્ (૨) આચાર: પ્રથમાંગ: તસ્ય પ્રકલ્પો અધ્યયન વિશેષો, નિશીથમ્ इति अपराभिधानस्य।

(૩) અષ્ટાવિંશતિ વિધ: આચાર પ્રકલ્પ: નિશીથાધ્યયનમ્, આચારાંગમ્ इत्यर्थ: સ ચ एवं- (૧) સત્થપરિણ્ણા જાવ (૨૫) વિમુત્તી (૨૬) ઉગ્ગાહિ (૨૭) અણુગ્ગાહિ (૨૮) આરોવણા તિવિહમો નિસીહં તુ, इति अट्टावीसविहो आचारप्पकप्पनाમोति । - રાજેન્દ્ર કોશ ભા૦ ૨ પૃ૦ ૩૪૯-આચારપ્પકપ્પ શબ્દ. - પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર. અ. ૧૦.

(૪) આચાર: આચારાંગમ્ પ્રકલ્પો-નિશીથાધ્યયનમ્, તસ્યેવ પંચમચૂલા, આચારેણ સહિત: પ્રકલ્પ: આચારપ્રકલ્પ, પંચવિંશતિ અધ્યયનાત્મકત્વાત્ પંચવિંશતિ વિધિ: આચાર; ઉદ્ગાતિમં, અનુદ્ગાતિમં, આરોવણા इति त्रिधा प्रकल्पो मीलने अष्टाविंशतिविध: । - અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ ભા૦ ૨, પૃષ્ટ-૩૫૦ આચારપ્પકપ્પ શબ્દ.

વિચારણા : અહીં સમવાયાંગ સૂત્ર તથા પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રના મૂળપાઠમાં ૨૮ પ્રકારના આચાર પ્રકલ્પનું કથન કર્યું છે, જેમાં સંપૂર્ણ આચારાંગ સૂત્રના ૨૫ અધ્યયન અને નિશીથ સૂત્રના ત્રણ વિભાગનો સમાવેશ કરીને કુલ ૨૮ બતાવેલ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આગમોમાં નિશીથને આચારાંગ સૂત્રનો જ એક ભાગ કે અધ્યયન દર્શાવેલ છે. કેમ કે ફક્ત આચારાંગ સૂત્ર ગ્રહણ કરીએ તો ‘પ્રકલ્પ’ શબ્દ નિરર્થક થઈ જાય છે અને જો ફક્ત નિશીથ સૂત્ર સમજીએ તો આચારાંગનું અધ્યયન કર્યા વિના નિશીથ સૂત્રનું અધ્યયન કરવાનું માનવું પડે, જે સર્વથા અનુચિત ગણાય. એનું કારણ એ છે કે પ્રાયશ્ચિત્તના વિધાનોનું અધ્યયન કરતાં પહેલાં આચાર વિધાનોનું અધ્યયન કરવું જરૂરી છે. સમવાયાંગ અને પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં પણ સૂત્રકારે આચાર સંબંધી પર્યયીસ અધ્યયનની સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપી ત્રણ અધ્યયન કહીને, કુલ ૨૮ અધ્યયન એક સાથે ગણાવ્યા છે.

નંદીસૂત્રની રચનાના સમયે પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાયક ત્રણ વિભાગોના વીસ ઉદ્દેશક, આચારાંગ સૂત્રથી પૂર્ણતઃ પૃથક્ થઈ ગયા હતાં અને તેનું નામ નિશીથ અધ્યયન નામના આધારે ‘નિશીથ સૂત્ર’ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ કારણે નંદી સૂત્રમાં ‘પ્રકલ્પ’ કે ‘આચારપ્રકલ્પ’ નામનું કોઈ સૂત્ર કહ્યું નથી અને નંદી સૂત્રની પહેલાં રચાયેલાં સૂત્રોમાં ઘણી જગ્યાએ ‘આચારપ્રકલ્પ’નું કથન છે પરંતુ ત્યાં ‘નિશીથ સૂત્ર’નું નામ જ નથી.

સમવાયાંગ સૂત્રની ઉપર્યુક્ત ટીકાના અંશમાં ટીકાકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ‘આચારનો અર્થ પ્રથમાં આચારાંગ સૂત્ર અને પ્રકલ્પનો અર્થ તેનું અધ્યયન વિશેષ. જેનું પ્રસિદ્ધ બીજું નામ નિશીથ સૂત્ર છે.’ આમ આ બંને સૂત્રો મળીને સૂત્રોક્ત સંપૂર્ણ આચાર પ્રકલ્પ સૂત્ર બને છે.

‘આચાર-પ્રકલ્પ’ શબ્દના વૈકલ્પિક અર્થ આ પ્રકારે થાય છે : (૧) આચાર અને પ્રાયશ્ચિત્તોના વિધાન કરવાવાળું સૂત્ર નિશીથ અધ્યયન યુક્ત આચારાંગ સૂત્ર. (૨) આચાર વિધાનોના પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્રતીક સૂત્ર=નિશીથ સૂત્ર. (૩) આચાર વિધાનો પછી તે સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તને કહેવાવાળું અધ્યયન=આચાર પ્રકલ્પ અધ્યયન=નિશીથ અધ્યયન. (૪) આચારાંગથી પૃથક્ કરવામાં આવેલો વિભાગ કે ખંડ રૂપ સૂત્ર અથવા અધ્યયન=આચાર-પ્રકલ્પ અધ્યયન=નિશીથ સૂત્ર.

વ્યવહાર સૂત્રમાં પ્રયુક્ત ‘આચાર-પ્રકલ્પ,’ આ ચારે વિકલ્પોમાં પ્રથમ વિકલ્પની અપેક્ષાએ સુસંગત લાગે છે.

સંખ્યા પ્રધાન ઠાણાંગ અને સમવાયાંગ સૂત્રમાં અનેક અપેક્ષાઓથી અનેક પ્રરૂપણ કરવામાં આવેલા છે. તેને એકાંત અપેક્ષાએ સમજવું અનુચિત થાય છે. જેમ કે નિશીથ સૂત્રના ૨૦ ઉદ્દેશક છે. પરંતુ તેમને વિભિન્ન અપેક્ષાઓથી ત્રણ અથવા પાંચની સંખ્યામાં જ ગણાવ્યા છે. ઠાણાંગ સૂત્રમાં પાંચ અનુદ્ધાતિક કહ્યા છે. તેમ છતાં ત્રણ અનુદ્ધાતિક પણ કહેલ છે. આ જ રીતે આચારપ્રકલ્પમાં પાંચ વિભાગ પણ કહેલાં છે અને ૨૮ વિભાગ પણ કહેલા છે. આવા અનેક ઉદાહરણો છે. માટે ઓછી સંખ્યાનો આગ્રહ રાખવાના બદલે વધારે સંખ્યાને જ માનવું જોઈએ.

સારાંશ એટલો જ કે સંક્ષિપ્ત અપેક્ષાથી ઉપલબ્ધ નિશીથ સૂત્રને બે આગમ અને વ્યાખ્યાઓમાં આચારપ્રકલ્પ કહેલ છે અને વિસ્તૃત તથા પરિપૂર્ણ અપેક્ષાથી ઉપલબ્ધ આચારાંગ અને નિશીથ સૂત્ર બંનેને ભેળવીને તેને આચાર પ્રકલ્પ કહેલ છે. નિષ્કર્ષ એ થયો કે આ બંને એક જ સૂત્રના બે ભાગ છે.

નંદીસૂત્રની રચનાના સમય સુધીમાં તેનું વિભક્ત થઈ જવું તથા નિશીથ નામકરણ થઈ જવું પણ સંભવ છે. તેના પહેલાં આગમ સ્થળોમાં નિશીથ સૂત્ર નામનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી, ફક્ત ‘આચાર પ્રકલ્પ’ અથવા ‘આચારપ્રકલ્પ અધ્યયન’ ના નામથી વિધાન કરેલ છે.

નિશીથ સૂત્રના રચનાકાર :- નિશીથસૂત્રના જુદા થવાના કારણે તેના રચના કર્તાના સંબંધમાં ઘણાં વિચારો પ્રચલિત છે, જેમ કે— (૧) આ સૂત્ર વિશાખાગણિ દ્વારા પૂર્વોમાંથી ઉદ્ભૂત કરવામાં આવેલ છે. (૨) સમયની માંગ જોઈને આર્યરક્ષિતે આની રચના કરી છે. (૩) ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિશીથની સાથે ચારેય છેદ સૂત્રોને પૂર્વોમાંથી ઉદ્ભૂત કરેલ છે, વગેરે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે.

વિચારણા : (૧) વ્યવહાર સૂત્રમાં ‘આચારપ્રકલ્પ અધ્યયન’નું વર્ણન છે. જેને સાધુ-સાધ્વીઓએ કંઠસ્થ કરવું તેમ કથન પણ છે, એટલે ભદ્રબાહુ સ્વામીની પછી થયેલા વિશાખાગણિ અને આર્યરક્ષિત દ્વારા આચાર પ્રકલ્પની રચના થઈ તેવી કલ્પના આગમથી વિપરીત છે.

(૨) આ બંને આચાર્યોમાંથી કોઈએ, પૂર્વશ્રુતથી ઉદ્ભૂત કરીને રચના કરી તેવું માનવાથી, નિશીથસૂત્રને પૂર્વશ્રુતનો એક અંશ માનવો પડે. વ્યવહારસૂત્રમાં સાધ્વીઓએ એ પ્રકલ્પને કંઠસ્થ કરવું તેવું વિધાન છે, જ્યારે સાધ્વીઓને પૂર્વોનું અધ્યયન કરવાનો નિષેધ છે. એટલે એ બંને આચાર્યો દ્વારા પૂર્વોથી ઉદ્ભૂત કરવાનો

વિકલ્પ સત્ય નથી. પરંતુ તે આચાર્યોના પહેલા પણ આ આચારપ્રકલ્પ પૂર્વથી ભિન્ન શ્રુત રૂપમાં ઉપલબ્ધ હતું અને સાધુ-સાધ્વીઓ માટે તેની સર્વ પ્રથમ વાંચના કંઠસ્થ કરવાનું આવશ્યક હતું, એ વાત નિશ્ચિત છે.

(૩) ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ચાર છેદસૂત્રોની રચના નહોતી કરી પરંતુ ત્રણ છેદ સૂત્રોની રચના કરી હતી, જે દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રની નિર્યુક્તિની પ્રથમ ગાથાથી સ્પષ્ટ છે.

વંદામિ ભદ્રબાહું પાર્શ્વિણં, ચરિમ સગલ સુચરણિણં ।

સુત્તસ્સ કારગમિસિં, દસાસુ કપ્પે ચ વવહારે ॥૧॥

દશાશ્રુતસ્કંધના નિર્યુક્તિકર્તા દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામીએ પ્રથમ ભદ્રબાહુ સ્વામીને પ્રાચીન ભદ્રબાહુના નામે વંદન કરીને તેને ત્રણ સૂત્રોની રચના કરનારા કહ્યા છે. ભદ્રબાહુ સ્વામીએ જો નિશીથ સૂત્રની રચના કરી હોત તો તે વ્યવહાર સૂત્રમાં સોળ વખત ‘આચાર પ્રકલ્પ’નો પ્રયોગ કરવાની જગ્યાએ અથવા અધ્યયન ક્રમના વર્ણનમાં ક્યાંક તો ‘નિશીથ’ નામનો ઉલ્લેખ કરે ! પરંતુ અધ્યયન ક્રમમાં પણ ‘નિશીથ’ એ નામ નથી આવતું. આચાર પ્રકલ્પ અને ‘દસા-કપ્પ-વ્યવહાર’નામ આવે છે. એટલે નિશીથ સૂત્રને ભદ્રબાહુની રચના કહેવાનું પણ પ્રમાણ સંગત નથી.

ઉપસંહાર : આ બધી વિચારણાઓથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે— આ કોઈની રચના નથી પરંતુ આચારાંગના અધ્યયનને કોઈ આશયથી પૃથક્ કરવામાં આવેલ છે. તે સૂત્રનું કેટલાક સુધી આચારપ્રકલ્પ નામ રહ્યું અને ક્યારે નિશીથ નામ થયું તેની પૂરી જાણકારી આધાર સાથે મળતી નથી; તોપણ નંદી સૂત્રની રચનાના સમયે તેનું ‘નિશીથ સૂત્ર’ નામ નિશ્ચિત થઈ ગયું હતું અને આચારપ્રકલ્પ નામનું કોઈ પણ સૂત્ર તે સમયે પ્રસિદ્ધ નહોતું. તેમ છતાં આચારપ્રકલ્પના નામથી અનેક વિધાનો તો આજ સુધી આગમોમાં જોવા મળે છે. એટલે પૃથક્કરણના સમયથી લઈને તે પ્રથમ ભદ્રબાહુના સમય સુધી તેનું કથન ‘આચારપ્રકલ્પ’ નામે જ થતું હતું. ‘નિશીથ સૂત્ર’ એ ઘણા વખત પછી પ્રચલિત થયેલું નામ છે.

વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક—ઉના સૂત્ર ત્રીજા, ચોથામાં ઉપાધ્યાય પદ યોગ્ય ભિક્ષુ માટે તેનું અધ્યયન કરવાનું અને તેને અર્થ સહિત કંઠસ્થ ધારણ કરવાનું વિધાન પણ છે. આ ઉપાધ્યાય પદ યોગ્ય સાધુ માટે અત્યંતાવશ્યક ‘જઘન્ય શ્રુત’ છે. જેનો અર્થ એટલો જ કે અર્થ સહિત તેને કંઠસ્થ ન કરનારા સાધુ ઉપાધ્યાય પદ પર સ્થાપિત થવા માટે અયોગ્ય ગણાય !

સાર :- નિશીથ સૂત્ર, ગણધર રચિત આચારાંગ સૂત્રનું પૃથક્ કરેલ અધ્યયન છે, પૃથક્કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે. ‘આચાર પ્રકલ્પ’ શબ્દથી આચારાંગ અને નિશીથ બંને સૂત્રોનું અધ્યયન વગેરેનું વિધાન, શ્રુત કેવળી પ્રથમ ભદ્રબાહુ સ્વામી દ્વારા રચિત વ્યવહાર સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં તેમણે સોળ વખત આચાર-પ્રકલ્પ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે, પરંતુ નિશીથસૂત્ર નામનો પ્રયોગ કરેલ નથી.

આનું કારણ એટલું જ છે કે કેવળ નિશીથ અધ્યયનનું કથન કરવાનું હોય ત્યારે ‘નિશીથ સૂત્ર’ એવો શબ્દ પ્રયોગ થાય અને સંપૂર્ણ આચારાંગનું અર્થાત્ બંને ખંડોનું કથન કરવાનું હોય ત્યારે ‘આચારપ્રકલ્પ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

નંદીસૂત્ર કર્તાને પૃથક્ સૂત્રમાં તેનું કથન કરવાનું હતું તેથી ત્યાં ‘નિશીથ સૂત્ર’ નામ પ્રયોગ છે અને વ્યવહાર સૂત્રના કર્તાને અધ્યયન અધ્યાપનના પ્રસંગમાં, બંને સૂત્રનો એક સાથે નિર્દેશ કરવાનો છે, એટલે ત્યાં ‘આચારપ્રકલ્પ’ શબ્દનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

રચનાકાર સંબંધી ઉપરોક્ત ત્રણે કલ્પનાઓ અસંગત અને ભ્રમપૂર્ણ છે.

પ્રત્યેક સાધુ-સાધ્વીએ આચાર પ્રકલ્પ(આચારાંગ તથા નિશીથ) અર્થ સહિત કંઠસ્થ ધારણ કરવાનું આવશ્યક હોય છે. અન્યથા તે સંઘાડાનું પ્રમુખપદ કે બીજી કોઈ જવાબદારીયુક્ત પદ ધારણ કરવા અયોગ્ય ગણાય છે.

આ રીતે આ ‘આચાર પ્રકલ્પ’ જિનશાસનમાં પ્રારંભથી જ હોવું જરૂરી છે. એટલે આ ગણધર રચિત સંપૂર્ણ આચારાંગ સૂત્રના જ બંને વિભાગોમાં વિભાજિત અંશોનો પરિચાયક શબ્દ છે.

નિબંધ - ૩૬

નિર્યુક્તિઓના કર્તા દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી

[વિશેષ— જૈન શાસ્ત્રોના મહાન ઉદ્ધારક, સંશોધક, સાક્ષર શિરોમણિ, મૂ. પૂ. સમુદાયના પંડિત રત્ન મુનિ શ્રી પુણ્ય વિજયજી મ. સાહેબે બૃહત્કલ્પ ભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાં ચર્ચા પ્રમાણે દ્વારા એવું સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, ‘નિર્યુક્તિ નામક વ્યાખ્યાઓના કર્તા પ્રથમ (પ્રાચીન) ભદ્રબાહુ સ્વામી નહોતા.’ એ જ પ્રસ્તાવનાની ચર્ચા પ્રમાણેના થોડા અંશ ખૂબ જ ઉપયોગી હોવાથી ગુજરાતીમાંથી હિન્દીમાં ભાષાનુવાદ તથા ભાવાનુવાદ કરીને અત્રે—ફરી ગુજરાતીમાં આપેલા છે.]

જ્ઞાતવ્ય : પ્રાચીન ભદ્રબાહુ સ્વામી ચૌદ પૂર્વી હતા. તેમણે ત્રણ છેદ સૂત્રો (૧) દશાશ્રુતસ્કંધ(૨) બૃહત્કલ્પ (૩) વ્યવહારસૂત્રની રચના કરી છે. વીર નિર્વાણની બીજી શતાબ્દીમાં તે થયા. દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી જ્યોતિષવેત્તાના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ

થયા. તેઓ દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણની પછી વીર નિર્વાણની અગિયારમી શતાબ્દિમાં થયા, જે વરાહ મિહિરના મોટાભાઈ હતા. વરાહી સંહિતા તથા ભદ્રબાહુ સંહિતાના કર્તા પણ તે બંને ભાઈઓ હતા. ભગવતી સૂત્ર અનુસાર તે સમયે પૂર્વનું જ્ઞાન વિદિષ્ત થઈ ચૂક્યું હતું.

અત્રે આગળ જે નિર્ચુક્તિઓના પ્રમાણ આપવામાં આવેલ છે, તે વીર નિર્વાણ ત્રીજી શતાબ્દીથી અગ્યારમી શતાબ્દીની વચ્ચેના છે. પ્રથમ ભદ્રબાહુ સ્વામી બીજી શતાબ્દિ વીરનિર્માણ-૧૭૦માં થયા છે.

(૧) દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્રની નિર્ચુક્તિની પ્રથમ ગાથા—

વંદામિ ભદ્રબાહુ પાર્શ્વં, ચરિમ સગલ સુયણાણિ ।

સુત્તસ્સ કારગમિસિં, દસાસુ કપ્પે ય વવહારે ॥

અર્થ— દશાશ્રુતસ્કંધ, બૃહત્કલ્પ અને વ્યવહાર આ ત્રણે સૂત્રોની રચના કરનારા અંતિમ શ્રુતકેવળી પ્રાચીન ભદ્રબાહુસ્વામીને હું વંદન કરું છું.

કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાને તો પ્રણામ કરી જ ન શકે એટલે અહીં પ્રથમ નિર્ચુક્તિ ગાથામાં ૧૪ પૂર્વી પ્રાચીન ભદ્રબાહુ સ્વામીને ત્રણે સૂત્રોના કર્તાનું વિશેષણ લગાડીને વંદન કરવામાં આવેલ છે. એટલે ભદ્રબાહુ સ્વામીને માટે પ્રાચીન વિશેષણ તથા ત્રણ સૂત્રોના કર્તાનું વિશેષણ લગાડીને આદિ મંગલરૂપે તેમને વંદન કરનારા શ્રમણ તો દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી છે.

આ નિર્ચુક્તિ ગાથાની ચૂર્ણિ કરતી વખતે ચૂર્ણિકારે પ્રારંભમાં એમ કહ્યું છે કે— હવે ભાવ મંગલ નિર્ચુક્તિકાર કહે છે કે તત્થ ભાવ મંગલં નિજ્જુત્તિકારો આહ । અહીં કોઈ બીજી કલ્પનાને પણ સ્થાન રહેતું નથી. કેમ કે ચૂર્ણિ કરનારા આચાર્ય પણ સ્વીકારે છે કે આ ગાથા નિર્ચુક્તિકારની છે અને તેમાં તેમણે આદિ મંગલરૂપમાં સૂત્રકર્તા પ્રાચીન ભદ્રબાહુ સ્વામીને વંદન કરેલ છે.

આમ આ ગાથાને પ્રક્ષિપ્ત ગાથા પણ ન કહી શકાય કેમ કે ચૂર્ણિકારની સમક્ષ આ ગાથા હતી અને તેમણે નિર્ચુક્તિકારથી સૂત્રકાર તિમ્ન છે તેવું પણ સ્પષ્ટ સ્વીકારેલું છે. આથી એવું પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ચૂર્ણિકારના જમાનામાં એવો ભ્રમ નહોતો કે સૂત્રના અને તેની નિર્ચુક્તિઓના કર્તા ભદ્રબાહુ સ્વામી છે. કેમ કે એવી ધારણા તે સમયે હોત તો આ પ્રથમ ગાથાની ચૂર્ણિ કરતાં તેઓ વિચારમાં પડી જાત, કે વ્યક્તિ સ્વયં જ પોતાને વંદન કેવી રીતે કરી શકે ? પરંતુ અત્રે વ્યાખ્યામાં ચૂર્ણિકારે સહેજ પણ મુંઝવણમાં પડ્યા વિના આ નિર્ચુક્તિ ગાથાની ચૂર્ણિ કરી દીધી છે.

આ પ્રકારે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ચૂર્ણિકારના સમય સુધી એવો કોઈ શંકાસ્પદ પ્રશ્ન નહોતો ઉઠ્યો કે નિર્ચુક્તિ કર્તા અને સૂત્ર કર્તા એક જ વ્યક્તિ છે અને તે પણ ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામી જ છે. હકીકતમાં આ ગોટાળો ચૂર્ણિકારના ઘણા વર્ષો પછી નામ સામ્યતાના ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

(૨) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનની નિર્ચુક્તિ ગાથા—

સવ્વે એ દારા મરણવિભત્તિએ વણિણયા કમસો ।

સગલ નિઝણે પયત્થે, જિણ ચઠ્ઠસપુલ્લી ભાસંતિ ।૨૩।

અર્થ— મરણ વિભક્તિ સંબંધી અનેક દ્વારોથી ક્રમશઃ એવું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે, પરંતુ વધારે સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ વિવેચન તો તીર્થંકર તથા ૧૪ પૂર્વધારી જ કરી શકે છે.

આવું કથન કરવાવાળા સ્વયં ૧૪ પૂર્વી તો ન જ હોઈ શકે. આ નિર્ચુક્તિ ગાથાની ટીકા કરવાવાળા શાંત્યાચાર્યના સમયે, એક સરખા બે નામથી થયેલો ભ્રમ પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો, તેથી તેમણે ઉક્ત નિર્ચુક્તિ ગાથા સંબંધી શંકા પ્રગટ કરી કે નિર્ચુક્તિકાર સ્વયં ૧૪ પૂર્વી હોવા છતાં, આવું કેમ જણાવે છે ! પછી વૈકલ્પિક સમાધાન કર્યું છે કે (અ) પોતાનાથી પણ વિશિષ્ટ ૧૪ પૂર્વી માટે આવું કહેલ હશે. (બ) અથવા તો દ્વાર ગાથાથી શરૂ કરીને બધી ગાથા ભાષ્ય ગાથા હશે, પરંતુ નિર્ચુક્તિ ગાથા નહીં હોય, એટલે શંકા કરવી જોઈએ નહીં.

આવા વૈકલ્પિક સમાધાનો યોગ્ય નથી જણાતા કેમ કે દશાશ્રુતસ્કંધના ચૂર્ણિકારને ઉક્ત ગાથા નિર્ચુક્તિકારની હોવાનું સ્વીકાર કરતી વખતે કિંચિત માત્ર પણ સંદેહ થયો નહોતો. એટલે ટીકાકારનો સંદેહ તથા વૈકલ્પિક સમાધાન ભ્રામક ગોટાળાના પ્રભાવથી યુક્ત છે.

(૩) સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના નિર્ચુક્તિકારે ‘પુંડરિક’ પદનું નિરૂપણ કરતાં દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં ત્રણ મત કહ્યાં છે. તે ત્રણ મત બૃહત્કલ્પ સૂત્રની ચૂર્ણિ અનુસાર સ્થવિર આર્ય મંગૂ, આર્ય સમુદ્ર અને આર્ય સુહસ્તી, આ ત્રણ સ્થવિરોની જુદી જુદી માન્યતાના રૂપમાં છે. આ ત્રણેય આચાર્ય ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુની પછીના છે અને દ્વિતીય ભદ્રબાહુની પહેલાના છે. આ ત્રણેયની માન્યતાના સંકલનો નિર્ચુક્તિમાં હોવાથી એવું પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે, કે આ આચાર્યોની પહેલા નિર્ચુક્તિની રચના નહોતી થઈ પરંતુ પછી જ નિર્ચુક્તિઓની રચના થઈ હોવી જોઈએ.

(૪) ગોષ્ઠામાહિલ નિન્હવ અને દ્વિગંબર મતની ઉત્પત્તિની હકીકત પણ નિર્ચુક્તિમાં જણાવી છે. આ બંને ઘટનાઓ પ્રાચીન ભદ્રબાહુ અને આર્ય રક્ષિતથી

પછીના સમયની છે. એનાથી પણ આ સિદ્ધ થાય છે કે આ નિર્યુક્તિઓ પ્રાચીન ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામીની નથી.

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના મંતવ્યોનો એક પરિચ્છેદ અહીં તેમની ભાષામાં રજૂ કરવાનું ઉપયુક્ત બને છે, જેનો સાર છે કે ભ્રમ તથા દુરાગ્રહથી નિર્યુક્તિઓને ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામીની માનવાથી કેટલીય શંકાઓ, કેટલાય વિષયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેના સમાધાન માટે ખાલી ખોટી દૂષિત કલ્પનાઓ કરવી પડે છે. આવું ઊંઘ બગાડી આંખો ચોળવામાં કોઈ સાર નથી. એટલે નિર્યુક્તિઓ માટે ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામીની તે રચનાઓ છે, તેવી ખોટી જિદ છોડી દેવી જોઈએ અને તે નામ સામ્યતા ધરાવતા દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામીની રચનાઓ છે તેમ માની લેવું જોઈએ. આવું સત્ય માની લેવાથી કેટલીય શંકાઓનું નિવારણ આપોઆપ થઈ જાય છે. આ સાર વાળો ફકરો આ પ્રમાણે છે—

“અહીં પ્રસંગવશાત્ એક વાત સ્પષ્ટ કરી લઈએ કે ચૌદપૂર્વી ભગવાન ભદ્રબાહુના જમાનાના નિર્યુક્તિ ગ્રંથોને આર્યરક્ષિતના યુગમાં વ્યવસ્થિત કરી અને ફરીથી પછીના યુગમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે. એટલું જ નહિ પણ એ નિર્યુક્તિ ગ્રંથોમાં ઉત્તરોત્તર ગાડાને ગાડા ભરીને વધારો ઘટાડો કરવામાં આવે, આ જાતની કલ્પના કરવી જરાય યુક્તિ સંગત નથી. કોઈપણ મૌલિક ગ્રંથમાં આવા ફેરફાર કર્યા પછી, એ ગ્રંથને મૂળ પુરુષના નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં ખરે જ એના પ્રણેતા મૂળ પુરુષની તેમજ પછીના સ્થવિરોની પ્રામાણિકતા દૂષિત જ થાય છે. વસ્તુતઃ વિચાર કરવામાં આવે તો કોઈ પણ સ્થવિર મહર્ષિ પ્રાચીન આચાર્યના ગ્રંથને અનિવાર્ય રીતે વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થતા તેમાં સંબંધ જોડવા પૂરતો ઘટાડો ઉમેરો કે સહજ ફેરફાર કરે એ સહ્ય હોઈ શકે પણ તેને બદલે તે મૂળ ગ્રંથકારના જમાનાઓ પછી બનેલી ઘટનાઓ ને કે તેવી કોઈ બીજી બાબતોને મૂળ ગ્રંથમાં નવેસરથી પેસાડી દે એથી એ ગ્રંથનું મૌલિકપણું ગૌરવ કે પ્રમાણિકતા, વધશે ખરા ? આપણે નિર્વિવાદપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મૂળ ગ્રંથમાં એવો નવો ઉમેરો ક્યારેય પણ વાસ્તવિક માન્ય ન કરી શકાય. કોઈ પણ મહર્ષિ એવો ઉમેરો કરે પણ નહીં અને તે જમાનાના બીજા સ્થવિરો પણ તેને સ્વીકારે નહીં. એ નિર્યુક્તિઓને ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુની રચના માનવાથી જ એવી અઘટિત દૂષિત કલ્પનાઓ કરવી પડે.”— બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ભાગ-૬ પ્રસ્તાવના.

(૫) નિર્યુક્તિકાર ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામી હોત તો નિર્યુક્તિઓમાં નિમ્ન વર્ણન ન મળવા જોઈએ જ્યારે આ વર્ણનો આજે પણ મળે છે જેમ કે—

(૧) આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૭૬૪ થી ૭૭૬ સુધીમાં સ્થવિર ભદ્રગુપ્ત (વજ્ર સ્વામીના ગુરુ) આર્ય સિંહગિરિ, શ્રી વજ્રસ્વામી, શ્રી તોસલીપુત્ર, આચાર્ય આર્ય રક્ષિત, આર્ય ફલ્ગુરક્ષિત વગેરે બધા ય આચાર્યો પ્રાચીન ભદ્રબાહુસ્વામીની પછીના છે. તેમના વિશે વર્ણન ઉક્ત ગાથાઓમાં છે.

(૨) પિંડનિર્યુક્તિ ગા.૪૯૮માં પાદલિપ્તાચાર્ય સંબંધી વર્ણન તથા ગા.૫૦૩ થી ૫૦૫માં વજ્રસ્વામીના મામા આર્ય સમિત દ્વારા બ્રહ્મદ્વીપિક તાપસોની પ્રવ્રજ્યા અને બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે. આનુ તાત્પર્ય એટલું જ કે બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાની ઉત્પત્તિની પછી આ નિર્યુક્તિઓ રચાયેલી છે.

(૩) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની નિર્યુક્તિ ગાથા ૧૨૦માં કાલકાચાર્ય સંબંધી ઘટનાનો ઉલ્લેખ છે.

(૪) આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૭૬૪ થી ૭૬૯ સુધીમાં વજ્રસ્વામીના ગુણાનુવાદ કરતાં પુનઃ પુનઃ તેમને નમસ્કાર કરીને વર્ણન કરેલ છે, જે ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુસ્વામી માટે સર્વથા અનુપયુક્ત લાગે છે, કેમ કે વજ્રસ્વામી તેમના ગુરુ કે રત્નાધિક નહોતા પરંતુ શિષ્યાનુશિષ્ય હતા. તે નમસ્કારવાળી ગાથાઓ આ પ્રકારે છે—

જો ગુજ્ઞાઈર્હિં બાલો, નિમંતિઓ ભોયણેણ વાસંતે ।
ખેચ્છઈ વિણીય વિણઓ, તં વઙ્ગરિસિં નમંસામિ ॥૭૬૫॥

જો કન્નાઈ ધણેણ ય ણિમંતિઓ જુવણમ્મિ ગિહીવઙ્ગા ।
ખયરમ્મિ કુસુમણામે, તં વઙ્ગરિસિં નમંસામિ ॥

જેણ ઉદ્ધરિયા વિજ્જા, આગાસ ગમા મહાપરિણ્ણાઓ ।
વંદામિ અજ્જવઙ્ગરં, અપચ્છિમો જો સુયહરાણં ॥૭૬૬॥

(૫) આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૭૭૩ અને ૭૪ માં બતાવ્યું છે કે ‘અનુયોગનું પૃથક્કરણ આર્ય રક્ષિતના સમયે થયું, વજ્રસ્વામી ત્યારે નહોતા થયાં.’ આ ભૂતકાળ વાળું વાક્ય છે. આથી એવું સાબિત થાય છે કે નિર્યુક્તિઓ પ્રાચીન ભદ્રબાહુની રચના નથી.

(૬) આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૭૭૮ થી ૭૮૩ સુધી અને ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ ગાથા ૧૬૪ થી ૧૭૮ સુધીમાં સાત નિન્હવો અને આઠમા દિગંબર મતની ઉત્પત્તિ તથા તેમની માન્યતાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલ છે. જેમાં વીર નિર્વાણના ૭૦૦ વર્ષ સુધીના પ્રસંગ તથા તે વખતની ઘટનાઓ પણ છે.

સારાંશ :- નિર્યુક્તિઓની રચના ‘ભદ્રબાહુ સ્વામી’ની છે, એવો જે ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે તથા ગ્રંથોમાં વ્યાખ્યાઓમાં ઉલ્લેખિત છે, તેનો કિંચિત માત્ર પણ વિરોધ

નથી. રચનાકારનું નામ જે પ્રસિદ્ધ છે, તે સત્ય છે તેને ખોટું ઠરાવવાનું તો યોગ્ય જ નથી. વળી વરાહમિહિરના ભાઈ હોવાનું, ભદ્રબાહુ સંહિતાના રચનાકાર હોવાનું વગેરે પણ નિર્ચુક્તિકાર ભદ્રબાહુના જીવનની સાથે જે સંબંધિત પ્રસંગ ઉપલબ્ધ છે, તે પણ નિર્ચુક્તિકાર ભદ્રબાહુની સાથે માનવામાં કે સ્વીકારવામાં કોઈ વાંધો નથી. પરંતુ નામ સામ્યતાથી નિર્ચુક્તિકાર ભદ્રબાહુથી ઘણા વર્ષ (૮૮૦) પૂર્વ થયેલ પ્રાચીન ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુને માટે, નિર્ચુક્તિકર્તાનો સંબંધ જોડી દઈને જે ગોટાળો થયો છે તે સહેજ પણ ઉચિત કે ન્યાય સંગત નથી.

સ્વયં નિર્ચુક્તિઓનું જે ક્લેવર(વિષય વર્ણન) છે, તે પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કે નામ સામ્યતાથી ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુથી જોડવામાં નિર્ચુક્તિકર્તાનો સંબંધ, સ્પષ્ટપણે ખોટો અને ભ્રામક છે.

(૧) આવો ગોટાળો શાસ્ત્ર લેખનના સમયમાં નહોતો કેમ કે એ શાસ્ત્રોમાં પ્રાચીન ભદ્રબાહુની દસ નિર્ચુક્તિઓનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી.

(૨) નિર્ચુક્તિકર્તા દ્વિતીય ભદ્રબાહુના સમયે પણ આવો ગોટાળો નહોતો, તેમણે તો ત્રણ છેદ સૂત્ર કર્તા પ્રાચીન ભદ્રબાહુ સ્વામીને પ્રથમ ગાથામાં આદિ મંગલમાં વંદન કર્યા છે.

(૩) ચૂર્ણિકર્તાના સમય સુધી તો આ નામ સામ્યતાનો ભ્રામક ગોટાળો શરૂ નહોતો થયો. કેમ કે ચૂર્ણિકારે કોઈપણ ખચકાટ વિના સ્પષ્ટ અર્થ કર્યો છે કે હવે દશા શ્રુતસ્કંધ સૂત્રના નિર્ચુક્તિકારે આદિ મંગળરૂપમાં તે સૂત્ર સહિત ત્રણ છેદસૂત્રના કર્તા પ્રાચીન ભદ્રબાહુસ્વામીને નમસ્કાર કર્યા છે.

આ જ કારણોસર મૂર્તિપૂજક પ્રસિદ્ધ આગમોદ્ધારક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્ય વિજયજી મ. સાહેબે આને નામ સામ્યતાવાળો ભ્રામક ગોટાળો કે ગેરસમજ છે તેમ જણાવ્યું છે. આ ગેરસમજનું નિર્ચુક્તિ, ભાષ્ય તથા ચૂર્ણિકારોના જમાના સુધી કોઈ અસ્તિત્વ જ નહોતું. પાછળથી ટીકાકારોના જમાનામાં જ્યારે શિથિલાચારનું તથા જડતાનું પ્રમાણ વધ્યું ત્યારે આ ગેરસમજ ગોટાળા રૂપમાં ઉત્પન્ન થઈ અથવા કોઈએ ઈરાદાપૂર્વક આવી ગેરસમજ વહેતી કરી એ હકીકત છે.

ઉપલબ્ધ નિર્ચુક્તિ ગ્રંથોમાં— (૧) વજ્રસ્વામીને સભક્તિ વારંવાર નમસ્કાર કરેલ છે. (૨) સ્થૂલભદ્રના માટે **ભગવં** શબ્દનો પ્રયોગ છે. (ઉત્તરાધ્યયન નિર્ચુક્તિ) (૩) અનેક ઘટનાઓ ઘટિત થશે, તેના વર્ણન દરમ્યાન ભૂતકાળના વાક્યમાં પ્રયોગ પણ એજ સૂર પૂરે છે. કોઈ વ્યક્તિને ભવિષ્ય ભાખવાનું હોય તો

તે તેનું કથન કરતી વખતે ભૂતકાળનો પ્રયોગ તો ન જ કરે પરંતુ ભવિષ્યકાળની ક્રિયાનો પ્રયોગ કરીને પોતાનું જ્ઞાન વ્યક્ત કરે એટલે નિર્ચુક્તિ કર્તાના રૂપમાં જે ભદ્રબાહુ સ્વામીનું નામ પ્રસિદ્ધ છે તે ઘટનાઓની પૂર્વની વ્યક્તિ ન જ હોઈ શકે, પછીની વ્યક્તિ જ હોઈ શકે.

આમ નિર્ચુક્તિઓમાં પણ જે જે વિષયોનું વર્ણન છે કે પ્રસંગ છે, તે વર્ણનો પ્રાચીન ભદ્રબાહુ સ્વામી પછી થઈ ગયેલ આચાર્યોના જ હોઈ શકે, કેમ કે ત્યાં પણ ભૂતકાળનો પ્રયોગ થયેલ છે એટલે એ તમામ બાબતો તથા પ્રસંગો પછીના સમયમાં થયેલ બીજા ભદ્રબાહુ સ્વામી જ આ નિર્ચુક્તિઓના રચનાકાર છે, તે ધ્રુવ સત્ય સમજવું. તેઓ વરાહમિહિરના ભાઈ હતા અને ભદ્રબાહુ સંહિતાના રચનાકાર પણ હતા.

દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રની નિર્ચુક્તિની પ્રથમ ગાથાથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે ૧૪ પૂર્વી પ્રાચીન ભદ્રબાહુ સ્વામીએ નિર્ચુક્તિઓની રચના નહોતી કરી પરંતુ તેમણે ત્રણ છેદ સૂત્રો રચ્યાં હતાં. ૧૪ પૂર્વી પ્રથમ ભદ્રબાહુ સ્વામીને નિર્ચુક્તિના કર્તા જણાવવા અંગે જે ગેરસમજ થયેલ છે કે તેઓ વરાહમિહિરના ભાઈ હતા અને અન્ય પ્રસંગોના વર્ણનમાં પણ આ ગેરસમજથી થયેલો ગોટાળો છે તેવું સ્પષ્ટ જણાય છે જ. કેમ કે વરાહમિહિરે જે ‘પંચાસિકા’ ગ્રંથની રચના કરી છે તેના અંતમાં તે સમયની જે સંવત તારીખ છે, તે જે સમય દર્શાવે છે, તે દેવદ્વિગણિના પછી અને બીજા ભદ્રબાહુ સ્વામીના વખતનો છે અને એ વીર નિર્વાણની અગિયારમી શતાબ્દીનો વખત છે.

ઉપસંહાર : આમ આગમ પ્રમાણોથી, તર્ક વિચારણાઓથી તથા મૂર્તિપૂજક વિદ્વાન મુનિ પુણ્યવિજયજીના મંતવ્યોથી એટલું નિશ્ચિત છે કે— ‘નિર્ચુક્તિ કર્તા ૧૪ પૂર્વી પ્રાચીન(પ્રથમ) ભદ્રબાહુ સ્વામી ન હતા પરંતુ વરાહમિહિરના ભાઈ દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી હતા.’

આ સત્યને સ્વીકારવાથી ઘણી શંકાઓનું સમાધાન થઈ જાય છે. વળી ચિંતનશીલ વિદ્વાનોએ પરંપરા કે જડ માન્યતાઓમાં ફસાવાના બદલે આ વાતને સમજી સરળતાથી સ્વીકારવી જોઈએ. બાકી પ્રદેશી રાજાએ કરેલ ‘પરંપરા વ્યામોહ’માં ફસાવાથી કે કેશીશ્રમણ દ્વારા આપવામાં આવેલ જવાબમાં નિર્દિષ્ટ લોહ વણિકના સાથી પણ ન બનવું જોઈએ. ટૂંકમાં નિર્ચુક્તિકર્તા દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી છે અને છેદ સૂત્રના કર્તા પ્રથમ(પ્રાચીન) ભદ્રબાહુ સ્વામી છે, એવું દૃઢ

તાપૂર્વક માનવામાં જ વિવેક છે. નિર્યુક્તિઓની રચના આગમ લેખન તથા નંદી સૂત્રની રચના પછીના વખતમાં જ થઈ હતી, પહેલાં થઈ નથી.

નિબંધ - ૩૭

સંખ્યાતા નિર્યુક્તિઓનો હાર્દ

નિર્યુક્તિઓ દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી દ્વારા રચાયેલી છે તેમ માનવાથી નવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે નંદી સૂત્ર તથા સમવાયાંગ સૂત્રમાં સંખેજ્જાઓ નિજ્જુત્તિઓ પાઠ આવે છે, તેનો મતલબ શું છે ?

સમાધાન : સમવાયાંગ તથા નંદીમાં કથિત નિર્યુક્તિ શબ્દને કોઈ વ્યવસ્થિત રચેલ ગ્રંથ ન સમજતાં, તે સૂત્રના સંબંધમાં જુદા-જુદા આચાર્યોના અર્થ પ્રતિપાદનની યુક્તિઓ છે, તેમ સમજવું જોઈએ. આપણા આગમો તથા તેના અર્થો જ્યારે મૌખિક પરંપરાથી ચાલતા હતા ત્યારે આગમના અર્થોને બહુશ્રુત ભગવંતો અનુયોગ પદ્ધતિથી શિષ્યોને સમજાવતા હતા, એ જ અર્થ પ્રતિપાદક યુક્તિઓને નંદીસૂત્રમાં નિર્યુક્તિ શબ્દ તરીકે સૂચિત કરેલી છે. એ જ બહુશ્રુત ભગવંતોની મળીને ઘણી બધી અર્થ પ્રતિપાદક યુક્તિઓ, સંખ્યાતા નિર્યુક્તિઓ જેટલી થઈ જાય છે. આ અપેક્ષાએ જ અહીં સંખ્યાતા નિર્યુક્તિ સમજવી. તેને ગ્રંથના રૂપમાં સમજવી યોગ્ય નથી. “આચાર્યાંગ વગેરે પ્રત્યેક અંગસૂત્રો ઉપર સંખ્યાતા નિર્યુક્તિ ગ્રંથ રચાયેલાં છે.” આમ સમજવાથી એવો પ્રશ્ન પણ થાય કે આ સેંકડો હજારો ગ્રંથો કોના રચેલાં છે ? અને તે બધા ગયાં ક્યાં ? જ્યારે આગમ, લખાણમાં આવ્યા ત્યારે તે ગ્રંથોનું પણ લખાણ થયું હોવું જોઈએ અને ત્યારે તો શ્રુતજ્ઞાનમાં એ ગ્રંથોનો એક જુદો વિભાગ હોવો જોઈએ અને એમ જ હોત તો પાછળથી આચાર્યોએ વ્યાખ્યા ગ્રંથ રચવાની જરૂર જ ન રહેત ! આમ સંખ્યાતા નિર્યુક્તિ ગ્રંથ એક એક સૂત્રના છે તેમ માનવું જરાય ઉચિત નથી. પ્રત્યેક સૂત્રના મૌખિક વ્યાખ્યા કરવાના પ્રકાર સંખ્યાતા થાય તેમ સમજવું જોઈએ અને એજ અપેક્ષાએ સંખેજ્જાઓ નિજ્જુત્તિઓ શબ્દ પ્રયોગ છે, તેમ માનવું જોઈએ.

નિર્યુક્તિઓની સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા ગ્રંથરૂપ રચના અને તેના રચનાકાર, જેની નિર્યુક્તિઓ આજે ૮-૯ ઉપલબ્ધ છે, તે આગમ લેખન તથા નંદીસૂત્રની રચના પછીની છે. અન્યથા નંદીસૂત્રમાં વ્યાખ્યા ગ્રંથનો શ્રુતજ્ઞાનમાં એક સ્વતંત્ર વિભાગ હોત જ ને ? કેમ કે દેવદ્વિગણિ તથા તેમના સમયના એક પૂર્વધારીની રચના રૂપ નંદી સૂત્ર પ્રકીર્ણ સૂત્ર આદિને શ્રુતજ્ઞાનમાં કહ્યાં છે તો તેમનાં પહેલાંના

વધારે પૂર્વધારીની રચનાઓ રૂપ નિર્યુક્તિઓ વગેરે ઉપલબ્ધ હોત તો તેને પણ શ્રુતજ્ઞાનમાં જુદા વિભાગમાં અવશ્ય આવરી લેવાત, પણ એવું થયું નથી.

એટલે નંદીસૂત્ર કથિત નિર્યુક્તિઓ તથા ઉપલબ્ધ નિર્યુક્તિ ગ્રંથમાં ભિન્નતા સમજવી જોઈએ. નિર્યુક્તિ ગ્રંથ તો એક એક શાસ્ત્ર પર એક જ હોય, તે પણ આજે ૫-૭ શાસ્ત્ર પર જ ઉપલબ્ધ છે. જ્યારે નંદી તથા સમવાયાંગ સૂત્રમાં સંખ્યાતા નિર્યુક્તિઓ પ્રત્યેક અંગ આગમની કહેલી છે. જેમાંથી આજે ૫-૫ પણ ઉપલબ્ધ નથી. તો ઉપલબ્ધ નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યા ગ્રંથ અને નંદીસૂત્રમાં જણાવેલ કેટલીય સંખ્યાતા નિર્યુક્તિઓનું તાત્પર્ય જુદું-જુદું સમજવું જોઈએ.

સાર : (૧) નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યા ગ્રંથ દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી દ્વારા રચિત ગ્રંથ છે (૨) નંદી સૂત્ર અને સમવાયાંગ સૂત્રમાં પ્રત્યેક અંગ આગમની સંખ્યાતા નિર્યુક્તિઓ મૌખિક સમજાવેલી, પ્રત્યેક વાચનાચાર્યની વિભિન્ન પદ્ધતિઓને કહેવામાં આવેલ છે. જિનશાસનમાં અનેક વાચનાચાર્ય હોવાથી આ નિર્યુક્તિઓને સંખ્યાતા કહી છે.

નિબંધ - ૩૮

મહાનિશીથ સૂત્રનો અંતરંગ પરિચય

[મહાનિશીથ સૂત્રનો પરિચય કરાવવા માટે તેના મૂળપાઠના વિષયોનું ઉદ્ધરણ આપીને તેના ઉપર કરવામાં આવેલ દેરાવાસી વિદ્વાન મુનિ કલ્યાણ વિજયજીની ટિપ્પણી પણ આ સાથે આપવામાં આવે છે. ઈતિહાસમાં રસ ધરાવનાર પાઠક તેને ધ્યાનથી વાંચે].

(૧) “સબળો (શિથિલાચારીઓ)ના સંબંધમાં નથી લખી શકાયું કેમકે ગ્રંથનો વિસ્તાર વધી જવાનો ભય છે, ભગવાને પણ આ પ્રસંગમાં કુશીલાદિકોનું અધિક વર્ણન કર્યું નથી.”

આવા વચનોનો સાર જોતા એટલું ચોક્કસ સમજાય છે કે ઉપલબ્ધ ‘મહાનિશીથ’ સૂત્ર નથી બલકે એક પ્રબંધ (નિબંધ ગ્રંથ) છે. સૂત્રકાર સૂત્રોમાં એવું ક્યારેય ન લખે કે ભગવાને પણ આમ નથી કર્યું. આવું કથન તો મહાનિશીથની અસૌત્રિકતા પ્રમાણિત કરે છે. જે સૂત્ર ગણધર રચિત હોય છે, તેમાં ક્યારેય એવું ન કહ્યું હોય કે ભગવાને પણ વધારે નથી કહ્યું. આથી એટલું ચોક્કસ સાબિત થાય છે કે મહાનિશીથ એક અર્વાચીન ગ્રંથ છે, ગણધરરચિત શાસ્ત્ર નથી.

આ ત્રીજા અધ્યયનના અંતમાં કહ્યું છે કે, “ઘણાં ખરાં શ્રુતધરોએ ભેગા મળીને અંગ ઉપાંગાત્મક દ્વાદશાંગશ્રુત સમુદ્રમાંથી અંગ ઉપાંગ શ્રુતસ્કંધ અધ્યયન

ઉદ્દેશકોનું ચયન કરીને થોડાક સંબંધિત પાઠ લઈને તેને વ્યવસ્થિત કરી લેખબદ્ધ કર્યા છે. પોતના ગાણા નથી ગાયા !” પૃ. ૯૧

(૨) ચોથા અધ્યયનના અંતમાં કહ્યું છે કે— ‘અહીં ચોથા અધ્યયનમાં કેટલાક સૈદ્ધાંતિક વિદ્વાનો, કતિપય આલાપકો પર શ્રદ્ધા નથી કરતા અને તેમને શ્રદ્ધા ન હોવાથી અમને પણ તેમના પર શ્રદ્ધા નથી થતી, આવું હરિભદ્ર સૂરિ કહે છે. પરંતુ આખું ચોથું અધ્યયન અથવા અન્ય અધ્યયન એવું નથી, અર્થાત્ ચોથા અધ્યયનના જ કેટલાક આલાપક અશ્રદ્ધેય છે. કેમ કે સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ જીવાભિગમ પત્રવણા આદિ સૂત્રોમાં આવી વાતો નથી આવી. જેમ કે પ્રતિસંતાપસ્થળ આસ્થિત તદ્ ગુફાવાસી મનુષ્યના રૂપમાં પરમાર્ધર્મિકોનું સાત આઠવાર ઉત્પન્ન થવું કઠોર વજ્રશિલાપીંડોની વચ્ચે પીડાતા રહેવા છતાં એક વર્ષ પહેલાં પ્રાણનો ત્યાગ ન થાય તેવું વગેરે. પરંતુ વૃદ્ધોનું કથન એ છે કે ‘આ સૂત્ર આર્ષ છે. આમાં કોઈપણ વિકૃતિ થઈ નથી અને આમા વિશિષ્ટ પ્રકારના ગણધરોના વચનો પણ છે. એટલે આ સૂત્રના વિષયમાં કોઈપણ શંકા કરવી ઉચિત નથી.’ એક બે નહીં પણ કેટલીય બાબતો છે, જે અન્ય સૂત્રોથી પ્રમાણિત ન કરી શકાય. જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નિરૂપણ તો છેદ સૂત્રોથી મેળ જ ખાતું નથી. આથી એટલું તો ચોક્કસ પ્રમાણિત થાય છે કે ‘મહાનિશીથ’ ખંડિત મહાનિશીથનો એક અવશેષ નથી પરંતુ એક સ્વતંત્ર કૃતિ છે. પૃષ્ટ-૯૨.

(૩) જ્યાં આવશ્યક ચૂર્ણિમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું નામોનિશાન નહોતું ત્યાં ૨૦૦ વર્ષ પછી નિશીથ વિશેષ ચૂર્ણિમાં લઘુમાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આવ્યું(પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી જ્યાં ચૈત્ય હોવા છતાં પણ વંદન કરે તે) અને પ્રતિક્રમણના પ્રારંભમાં ચૈત્યવંદનનું કોઈ સૂચન જ નથી. જે પછીથી મહાનિશીથમાં આવ્યું કે ચૈત્યવંદન કર્યા પછી જ પ્રતિક્રમણ કરવું અન્યથા ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત સમજવું.

મૌલિક છેદસૂત્રોમાં દેવ(ચૈત્ય)વંદન કરવું કે ન કરવું એવી કોઈ ચર્ચા જ નથી. તો પછી પ્રાયશ્ચિત્તની વાત ક્યાંથી આવી ? સમય જતાં વિક્રમ સંવત ૧૧મી સદી પછી સમાચારીઓમાં ૭ વખત ચૈત્ય વંદન કરવાનું નિશ્ચિત્ત થયું.

‘ત્રિકાળ ચૈત્યવંદન ન કરે તો એક ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને બીજીવાર ભૂલ થાય તો છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત, ત્રીજીવાર મૂળ પ્રાયશ્ચિત્ત અને અવિધિથી કરે તો પારાયિત પ્રાયશ્ચિત્ત’. અધ્યયન-૬.

(૪) ભગવાનનું મેરુ પર્વતને હલાવવાનું કથન કરેલ છે— અધ્યયન-૪.

(૫) અધ્યયન છઠ્ઠામાં કેવા ગુરુને ગચ્છપતિ બનાવવા તે અંગે વિસ્તૃત લક્ષણ—

ગુણો કહ્યાં છે. આ અધ્યયનમાં ચૈત્યવાસની ઉત્પત્તિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન પણ છે.

(૬) જે કોઈ હરિયાળી, બીજ, પુષ્પ કે ફળનું ‘પૂજાર્થે’ મહિમાર્થે કે શોભાર્થે સંગ્રહણ સ્પર્શ આદિ કરે, કરાવે, ઉક્ત લીલોતરીનું છેદન કરે, કરાવે, સંગ્રહ અને છેદન કરનારાઓનું અનુમોદન કરે તો આ સર્વ સ્થાનોમાં ગાઢ-પ્રગાઢ ભેદથી યથાક્રમથી ઉપસ્થાપના, છટ્ટ, ચઉત્યભક્ત, આયંબિલ, એકાસણું, નીવીનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું.

(૭) મહાનિશીથના નિર્માતા જો સુવિહિતાર્ય હોત તો ઉપધાનના અંતે જિન ચૈત્યમાં નંદીની ક્રિયા કરી જે તાજા ફૂલોની માળા જિન ના પૂજા દેશથી પોતાના હાથોમાં લઈને ગૃહસ્થના ગળામાં પહેરાવવાનું વિધાન ક્યારેય કરત નહીં. આથી એટલું જરૂર સમજાય છે, કે રચયિતા પોતે ખુદ શિથિલાચારીઓની પંક્તિના વિદ્વાન હતા. શિથિલાચારીઓને પણ ક્યારેક બીજા શિથિલાચારીઓની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પસંદ નથી હોતી. આવા વખતે તેના મુદ્દાનો જોર જોરથી વિરોધ કરતા હોય છે, જે આજની તારીખમાં પણ બને છે. એવું જ કથન લગભગ મહાનિશીથ કારે કરેલું છે.

(૮) વિચિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત— જિન વંદન કે પ્રતિક્રમણ કરનારાઓની સામેથી બિલાડી પસાર થઈ જાય તો તે બધા સાધુઓએ લોચ કરવો જોઈએ અથવા કઠોર તપ કરવું જોઈએ. જો આ ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ ન કરે તો તેને ગચ્છની બહાર મૂકી દેવા જોઈએ. પગમાં ચંપલ પહેરીને ફરે તો નવી દીક્ષા, ચંપલ ન રાખે તો છટ્ટ. દેવવંદન વિના પ્રતિક્રમણ કરે તો ઉપવાસ. આવશ્યક પ્રસંગ પર પગરખાં ન પહેરે તો છટ્ટ. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી સ્વાધ્યાય ન કરે તો પાંચ ઉપવાસ. પહેલો પ્રહર પૂરો થયા પહેલાં સંથારાનો આદેશ લે તો છટ્ટ, આદેશ વગર સૂવે તો ઉપવાસ. સ્થંડિલ પ્રતિલેખન કર્યા વગર સંથારો કરે તો પાંચ ઉપવાસ. અવિધિથી સંથારો(શયનાસન) કરે તો ઉપવાસ. ઉત્તરપટ્ટા વગર સંથારો કરે તો ઉપવાસ. દુપટ્ટ સંથારો કરે તો ઉપવાસ. સૂતી વખતે આચરિય ઉવજઝાએનો પાઠ ન કરે, કાનમાં રૂ ન ભરાવે, સાગારી સંથારાના પરચકખાણ ન કરે તો દરેકમાં નવી દીક્ષા. પછી પરમ મંત્રાક્ષરોથી શરીરની બાર ભાવના ભાવીને સાપ, સિંહ, હાથી, દુષ્ટપ્રાણી, વાણવ્યંતર, પિશાચાદિથી રક્ષા ન કરે તો નવી દીક્ષા.

વિચારણા : આ બધાં વિચિત્ર પ્રાયશ્ચિત્તો છે. સુખ સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવામાં કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગતું નથી તો ઉપસર્ગ દૂર કરવામાં કે પગરખાં વગેરે ન પહેરવામાં પ્રાયશ્ચિત્ત કેવું? આવું વિધાન કરવું તે અનાગમિક છે. ઉત્તરપટ્ટાનો ઉપયોગ પણ

પૂર્વકાળમાં નહોતો થતો. મહાવીર નિર્વાણના સેંકડો વર્ષ પછી તેનું અસ્તિત્વ થયું એટલે એનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કેવું ? ૧૨ ભાવના ન ભાવે તો ૨૫ આર્યબિલનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને તે આર્યબિલ ન કરે તો પાંચ ઉપવાસ. રાત્રિમાં છીંક, ખાંસી વગેરે આવે તો છટ્ટ. દિવસ-રાત દરમ્યાન હાસ્ય, ક્રીડા, કંદર્પ, નાસ્તિકવાદની વાત કરે તો નવી દીક્ષા. તેઉકાય, અપકાયનો સંઘટ્ટો થઈ જાય તો ૨૫ આર્યબિલ.

સ્ત્રી સંબંધી મૈથુન સેવનનું પ્રાયશ્ચિત્ત— કદાચિત મહાતપસ્વી હોય તો તેને ૭૦ માસ ખમણ, ૭૦ અર્ધમાસ ખમણ, ૭૦ પંચોલા યાવત્ ઉપવાસ, આર્યબિલ, એકટાણાં, નીવી, એકાસણા બધું ૭૦-૭૦. આ બધાં વિધાનો અન્ય કોઈ સૂત્રમાં થયા નથી.

(૯) આ પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાન ક્યાં સુધી ચાલશે ? આચારાંગ સૂત્ર રહેશે ત્યાં સુધી ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત પદ્ધતિ પણ ચાલતી રહેશે. પ્રાયશ્ચિત્ત સૂત્રના વિચ્છેદ થવા પર ૭ દિવસમાં ચંદ્ર-સૂર્યની કાંતિ ઓછી થઈ જશે. આચાર્ય, મહત્તર અને પ્રવર્તિનીને આ બધા પ્રાયશ્ચિત્તો ચાર ગણા વધારે સમજવા. આ વિધાન પણ આગમિક નથી.

(૧૦) ‘હે ભગવાન કુગુરુ ક્યારે થશે ? સાડા બારસો વર્ષ વીત્યાં પછી કુગુરુ પ્રગટ થશે. હે ભગવાન કોઈ ગણિ આવશ્યક કાર્યમાં પ્રમાદી બની જાય તો શું કરવું ? ઉત્તર— તેવા ગણિને અવંદનીય ગણવો. નિષ્કારણ ક્ષણભર પણ પ્રમાદ કરે તેને આ પ્રાયશ્ચિત્ત’.

વિક્રમની આઠમી સદી (વીર નિર્વાણ ૧૨૫૦) જેન શ્રમણોના શૈથિલ્યનો પ્રધાન સમય હતો. શ્રી ધર્મદાસગણિની ઉપદેશમાળા, હરિભદ્રસૂરિનાં ગ્રંથો તથા મહાનિશીથના અમુક લેખોથી સિદ્ધ થાય છે કે તે સમય શિથિલાચારીઓના પ્રાબલ્યનો સમય હતો.

(૧૧) અધ્યયન—૮ “હે ભગવાન આચાર્યોને કેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે ? ઉત્તર— એ જ અપરાધમાં ૧૭ ગણું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે. જો શીલમાં સ્ખલન થાય તો ત્રણ લાખ ગણું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે.”

(૧૨) અધ્યયન બીજામાં દર્શાવ્યું છે કે ‘સ્ત્રીની યોનિમાં દર સમયે ૯ લાખ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય જીવ રહે છે. એક જ વખતના મૈથુનમાં વ્યક્તિ તે તમામ જીવોનો નાશક બને છે. બધા કેવળી એ જીવોને દેખે છે.’ અને તેની આગળની ગાથામાં કહ્યું છે કે ‘એ જીવ ફક્ત કેવળ જ્ઞાનનો વિષય છે પરંતુ કેવળી તેને જોતા નથી. અવધિજ્ઞાની જાણે છે, પણ દેખતા નથી; મન:પર્યવજ્ઞાની જાણતા પણ નથી, દેખતા પણ નથી.’

(૧૩) સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયની કિલામના થઈ હોય તો સર્વે કેવળી તેને અલ્પારંભ કહે છે અને જીવનો વિનાશ સંભવ હોય તો તેને મહારંભ કહે છે.

(૧૪) ત્રીજા અધ્યયનમાં દર્શાવ્યું છે કે ‘જેને રાત-દિવસ ગોખવાં છતાં અડધો શ્લોક પણ યાદ ન રહે તો તેણે શું કરવું જોઈએ ? ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું છે કે— તેણે સ્વાધ્યાયીની સેવા કરવી જોઈએ અને ૨૫૦૦ નવકારમંત્રને એકાગ્રચિત્તથી ગોખ્યા કરવા જોઈએ.’

(૧૫) અધ્યયન ચોથામાં દર્શાવ્યું છે કે રત્નદ્વીપના મનુષ્યો દ્વારા જળમનુષ્યોથી અંડગોળક પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ બતાવી છે. આ વિધિ પણ બીજા આગમમાં નથી. પછીના ગ્રંથોમાં તેની નકલ થયેલી છે— ‘બાકીના વિવરણ માટે પ્રશ્ન વ્યાકરણના વૃદ્ધ વિવરણને જોઈ લેવું’. આવો સંકેત મૂળપાઠમાં જ કરી દેવાયો છે.

(૧૬) અધ્યયન પાંચમાં દર્શાવ્યું છે કે શાસનમાં આચાર્યોની સંખ્યા ૫૫ કરોડ લાખ, ૫૫ કરોડ હજાર, ૫૫ સો કરોડ, ૫૫ કરોડ અર્થાત્ ૫૫,૫૫,૫૫, ૫૫, ૦૦,૦૦, ૦૦૦ ‘થશે’. એવું પણ કોઈ આગમમાં નથી.

(૧૭) આજ અધ્યયનમાં મુનિ, સંઘ, તીર્થ, ગણ પ્રવચન, મોક્ષમાર્ગ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ઘોર ઉગ્ર તપ અને ગચ્છ, આ બધાને એકાર્થક બતાવ્યા છે. ગાથા—

મુણિણો, સંઘં તિત્થં, ગણપવચણ મોક્ષ મગ્ગ ઇગટ્ટા ।

દંસણ ણાણ ચારિત્તે, ઘોરુગ્ગતવં ચેવ ગચ્છ ણામે ॥૧૩॥

(૧૮) દુષ્પસહ આચાર્ય અને વિષ્ણુશ્રી સાધ્વી ઉપવાસમાં કાળ કરીને પ્રથમ દેવલોકમાં જશે.

(૧૯) સાધ્વી સંપર્ક નિષેધ :—

જત્થ ય ગોયમા સાહુ, અજ્જાહિં સહ પહમ્મિ અહૂણા ।

અવવાણ વિ ગચ્છેજ્જા, તત્થ ગચ્છમ્મિ કા મેરા ॥

જત્થ ય અજ્જા લહ્હં, પહિગ્ગહમાદિ વિવિહમુવકરણે ।

પરિખુંજહ સાહુહિ તે, ગોયમા કેરિસે ગચ્છં ॥

ભાવાર્થ : હે ગૌતમ ! જે ગચ્છમાં સાધુ-સાધ્વી માર્ગમાં સાથે ગમન કરે તે ગચ્છમાં કોઈ મર્યાદા નથી. હે ગૌતમ ! જે ગચ્છમાં સાધ્વી દ્વારા ગવેષણા કરેલ પાત્ર આદિનો ઉપભોગ સાધુઓ કરે તે કેવો ગચ્છ છે ? અર્થાત્ તે કોઈ ગચ્છ જ નથી.

(૨૦) એક સ્થાન પર લખ્યું છે કે— ‘એવા નામધારી સૂરિ થશે કે જેમનું નામ લેવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગશે તેવું નિશ્ચિત્ત સમજો.’ ગાથા—

ભૂ અજાઈ કાલેણ, કેઈ હોહિંત ગોયમા સૂરિ ।

નામ ગહણેણ વિ જેસિં, હોજ્જ નિયમેણ પચ્છિત્તં ॥

(૨૧) આચાર્ય વજ્ર- તેમના ૫૦૦ શિષ્ય આજ્ઞા લીધા વિના તીર્થ યાત્રાએ નીકળ્યા. તેમની પાછળ જતાં આચાર્ય વજ્રે કહ્યું કે હે મહાભાગો ! સાધુ સાધ્વીને માટે તીર્થકર ભગવાને ૨૭૦૦૦ સ્થાંડિલ કહ્યાં છે. તેને શોધીને ઉપયોગપૂર્વક ચાલવું જોઈએ. ઉપયોગ શૂન્યતાથી જેમ તેમ ચાલવું જોઈએ નહીં. બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિયના સંઘટ્ટા જનિત કર્મના સર્વે તત્ત્વોનું સારભૂત સૂત્ર ભૂલી ગયા કે શું ? વિચાર કરો. આ પ્રકારે સમજાવવાથી પણ હિતાવહ વચન ન માન્યા તો એકનો વેષ જ ઝુંટવી લીધો તો બાકી બધા ભાગી ગયા. (સંક્ષિપ્ત)

(૨૨) એક સમયે આચાર્ય કુવલયપ્રભ વિહાર ક્રમથી ચૈત્યવાસીઓના ક્ષેત્રમાં જઈ ચડ્યા. ચૈત્યવાસીઓએ વંદન કરી સત્કાર કરી, ત્યાં જ ચાર્તુમાસ કરવાની વિનંતી કરી અને કહ્યું- આપના ઉપદેશથી સુંદર ચૈત્ય બનશે અને ઘણો લાભ થશે. તાહે ભણિયં તેણ મહાણભાગેણં ગોયમા; જહા ભો ભો પિયંવણ । જહ્ણવિ જિણાલણ તહાવિ સાવજ્જમિણં ણાહં વાયામિતેણં ઇયં આચરિજ્જા । ઇયં ચ સમય સારવરં તહિં જહાઠિયં, અવિવરીયં ણીસંકં ભણમાણણં ણં તેસિં મિચ્છદિટ્ઠી લિંગીણં સાહુ વેસધારીણં મજ્ઞે ગોયમા ! આસંકલિયં તિત્થયર નામ, કમ્મ ગોયં તેણ કુવલય પખેણં, ઇગભવાવસેસી કઓ ભવોયહિ । -અધ્યયન ૫/૧૨૯.

ભાવાર્થ :- ચૈત્યની પ્રેરણાના ઉત્તરમાં કુવલયપ્રભ આચાર્યે તે કાર્યને સાવધ અને અકરણીય બતાવી તેનો નિષેધ કર્યો. આ રીતે નિડર સાર પૂર્ણ વચન કહીને તે આચાર્યે પેલા શિથિલાચારી મિથ્યાદષ્ટિ વેષધારીઓ વચ્ચે તે જ સમયે તીર્થકર નામ કર્મ બાંધ્યું અને એક ભવાવતારી બન્યા.

(૨૩) વ્રત ભંગ કરવાવાળા માટે માચ્છીમારના ભવથી આઠગણું પાપ કહ્યું છે-

આજમ્મેણં તુ જે પાવે, બંધેજ્જા મચ્છ બંધગો ।

વય ભંગે કાઠમાણસ્સ, તં ચેવ અટ્ટગુણં મુણ ॥

મહાનિશીથ ભલે આવું જણાવે પણ સિદ્ધાંતમાં આવું કહ્યું નથી. સિદ્ધાંત મુજબ વ્રત શુદ્ધ પાળવાવાળો ઉત્તમ, અશુદ્ધ કરવાવાળો મધ્યમ અને અવ્રતી જઘન્ય માનવામાં આવે છે. (૨૪) જે નિર્દયી પુરુષ એક લાખ સ્ત્રીઓના ૭-૮ માસના ગર્ભને પેટ ચીરીને મારી નાખે, એને જેટલું પાપ લાગે, એથી નવગણું પાપ સ્ત્રી સંગથી સાધુ બાંધે, સાધ્વી સંગથી હજાર ગણું અને પ્રેમ વશ આવું કામ કરે તો કરોડ ગણું અને ત્રીજી વાર કરે તો બોધિનો નાશ કરે.

(૨૫) સાતમા અધ્યયનમાં કઠોર, કર્કશ ભાષા, કષાય, કલેશના અનેક પ્રાયશ્ચિત વર્ણન છે.-**પ્રબંધ પારિજાત, મુનિ શ્રી કલ્યાણ વિજય ગણિ.**

નોંધ : આ નિબંધ ના ઉક્ત ૨૫ પોઈન્ટ પ્રાય: **પ્રબંધ પારિજાત** ગ્રંથમાંથી કરાયેલું સંકલન માત્ર છે અર્થાત્ તેમાં કથિત વાક્ય મહાનિશીથ સૂત્રના તથા મૂર્તિપૂજક મુનિ શ્રી કલ્યાણ વિજય ગણિના છે.

નિબંધ - ૩૯

કલ્પસૂત્રની રચના સંબંધી પરિજ્ઞાન

આગમ લેખન કાળમાં ત્રણ કલ્પસૂત્ર વિદ્યમાન હતા. જેનું દેવદ્વિગણિએ નંદી સૂત્રમાં કથન કર્યું છે. (૧) કપ્પો(બૃહત્કલ્પ સૂત્ર) જે છેદ સૂત્ર છે તથા કાલિક સૂત્ર છે. (૨) ચૂલકપ્પ સૂત્ર (૩) મહાકપ્પ સૂત્ર. આ બંને ઉત્કાલિક છે અને બંને આજે પોત-પોતાના નામે સ્વતંત્રરૂપમાં અનુપલબ્ધ છે.

જો ચોથું પર્યુષણ કલ્પસૂત્ર દેવદ્વિગણિએ સંપાદિત કરી પૃથક્ કર્યું હોત તો તે તેનું નામ પણ કાલિક સૂત્રની સૂચિમાં નંદી સૂત્રમાં અવશ્ય આપત અને જો આઠમા અધ્યયનને જ સંવર્ધિત સંપાદિત કર્યું હોત તો નિર્યુક્તિકારની સામે દશાશ્રુતસ્કંધમાં તે હોવું જોઈતું હતું. અતઃ નંદી સૂત્રમાં અનિર્દિષ્ટ આ પર્યુષણ-કલ્પસૂત્ર દેવદ્વિગણિ સમયમાં પણ સ્વતંત્રરૂપમાં નહોતું બન્યું, ન તો દશાશ્રુતસ્કંધની આઠમી દશામાં એનું આ સ્વરૂપ હતું. દેવદ્વિગણિ પછી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ સુધી પણ તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ન હોતું એટલું સ્પષ્ટ છે. એટલે દેવદ્વિગણિના સમકાલીન ચતુર્થ કાલકાર્ય એનું સભામાં વાચન કર્યું, એવું કથન પણ કલ્પના માત્ર છે. કેમ કે આ સૂત્રનો પ્રાર્દુભાવ જ નહોતો થયો.

ધ્રુવસેન રાજા ત્રણ થયા છે. જેમાં પ્રથમ ધ્રુવસેન રાજાનો પુત્ર આનંદ પુરમાં વિક્રમ સંવત ૫૮૪માં કાળધર્મ પામ્યો. ચતુર્થ કાલકાર્ય વિ. સંવત ૫૨૩ સુધી રહ્યાં. કેમ કે દુષ્પમાકાળ શ્રમણ સંઘ સ્તોત્રમાં ભૂતદિત્તની પછી કાલકાર્યનું અગિયાર વર્ષ સુધી પાટ પર રહ્યાનું જણાવ્યું છે એટલે રાજાનો પુત્રશોક દૂર કરવા માટે સભામાં કલ્પસૂત્ર કાલકાર્ય દ્વારા વાંચવામાં આવ્યું, એ વાત પણ અસત્ય અને નકામી કલ્પના માત્ર છે.

સૂત્ર લેખન પછીના નિકટ સમયમાં (૪૦-૫૦ વર્ષમાં) આવશ્યક સૂત્ર તથા આચાર સૂત્રોની વ્યાખ્યા રૂપ નિર્યુક્તિઓની રચના થઈ. પછી તેના ભાષ્ય, ચૂર્ણિ બન્યાં. ત્યાર પછી આઠમી શતાબ્દિમાં હરિભદ્ર સૂરિએ આવશ્યક સૂત્રની

ટીકા કરી. ગંધલસ્તીએ અંગ સૂત્રની ટીકા શરૂ કરી. જે પ્રથમ આચારાંગથી આગળ ન વધી શકી. પછી શીલાંકાર્ય બે અંગ શાસ્ત્રોના ટીકાકાર બન્યા. પછી અભયદેવસૂરિ નવાંગી ટીકાકાર થયા. પછી મલયગિરિ મહાન ઉત્સાહી ટીકાકાર થયા. જો કલ્પસૂત્રની રચના દેવદ્વિગણિ તથા કાલકાર્યના સમયમાં થઈ હોત અને વાચના સભામાં થઈ હોત તો આવા પ્રચલિત સૂત્રની આઠસો વર્ષ સુધીમાં થયેલ મહાન વ્યાખ્યાકારોમાંથી એક પણ વિદ્વાને ટીકા કેમ ન કરી ? એ વ્યાખ્યાકારો તથા વિદ્વાનોએ ક્યાંય પણ પર્યૂષણા કલ્પસૂત્રનું પૃથક્કરણ કે સભામાં વાંચન જેવી વાતનો કોઈ નિર્દેશ પણ કર્યો નથી. આ સૂત્રનો ક્યાંય નામોલ્લેખ નથી.

મહાન ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિએ દેવીથી વરદાન પ્રાપ્ત કરીને અનેક સૂત્રોની ટીકાઓ રચી. જો પર્યૂષણાકલ્પ પણ કોઈ સ્વતંત્ર સૂત્ર હોત અને વ્યાખ્યાનમાં વાંચવામાં આવતું હોત તો તે સૂત્ર ઉપર ટીકાની રચના કરવાનું પણ મલયગિરિ માટે અત્યંત આવશ્યક બન્યું હોત, પરંતુ એવું બન્યું નથી.

પર્યૂષણા કલ્પસૂત્રનું સ્વતંત્ર રૂપ જ્યારે બન્યું અને સભામાં વાંચન શરૂ થયું કે થોડા સમય પછી તરત જ તેની વ્યાખ્યાઓ બનવાની શરૂ થઈ. પ્રાથમિક વ્યાખ્યાઓ કલ્પાંતરવાચ્ય કહેવામાં આવી. જે વિક્રમની ચૌદમી શતાબ્દીમાં થઈ. ત્યારપછી તેના પર ટીકાઓ વગેરે બન્યા.

જો કલ્પસૂત્ર દશાશ્રુતસ્કંધનું આઠમા અધ્યયનના રૂપે, આ કલ્પાંતરવાચ્ય કર્તા તથા ટીકાકારોની સામે હોત તો તેની ટીકાની રચનામાં નિર્યુક્તિ વગેરેનો સમાવેશ જરૂર હોત. જેમ કે છેદ સૂત્રોની અને દશવૈકાલિક તથા આવશ્યક સૂત્ર વગેરેની ટીકાઓ, તેની નિર્યુક્તિઓનો પોતાનામાં સમાવેશ કરતા બની છે. વાસ્તવમાં કલ્પાંતરવાચ્ય (કલ્પસૂત્રની ટીકા) શ્રી મલયગિરિ આચાર્યના દિગવંત થયા પછી (૧૩-૧૪મી શતાબ્દીમાં લગભગ) રચવામાં આવી છે, તે વાત ઈતિહાસ થી સ્પષ્ટ છે. તેથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય કે મલયગિરિની પછી જ કલ્પસૂત્રનું આ સ્વરૂપ બન્યું અને તેને સભામાં વાંચવાનું ચાલું થયું. તેની સાથે જ તેની કલ્પાંતર વાચ્ય નામની ટીકા પણ થઈ.

દશાશ્રુતસ્કંધ કાલિક સૂત્ર છે અને કલ્પસૂત્ર ઉત્કાલિક સૂત્ર છે એટલે તેનું વાંચન બપોરે થાય છે અર્થાત્ તેનો આધાર ઉત્કાલિક સૂત્ર પર જ રહ્યો છે નહીં કે કાલિક દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર પર. સભામાં વાંચન શરૂ કરનારાઓએ સૂત્રના કાળને ધ્યાનમાં ન રાખ્યો હોય, એ પણ સંભવ લાગતું નથી.

આઠસો વર્ષ પછી સંબંધ જોડવાથી આવી ભૂલ થાય તેવું બને ખરું અને

એટલે જ ચોથા કાલકાર્ય અને પ્રથમ ધ્રુવસેન રાજાના પુત્રના મૃત્યુ સમય બાબત સમયની સંગતિ થતી નથી. ઉપરોક્ત અનેક તર્કથી તો ઉલટી અસંગતતા સિદ્ધ થાય છે.

યુલ્લકલ્પસૂત્ર ઉત્કાલિક સૂત્ર છે, જે સાંડિલ્યના અજ્ઞાત નામવાળા શિષ્યે બનાવ્યું છે. તેમાં તીર્થકરોનું વર્ણન તથા સ્થવિરાવલિ સાંડિલ્ય સુધી ગદ્ય પાઠમય બનાવેલ હશે. તે બંને વિષયોને ૧૩મી ૧૪મી શતાબ્દીમાં કોઈ આચાર્ય ભેગા કરીને તેનું વ્યાખ્યાનમાં વાંચન શરૂ કર્યું હશે. પાછળથી તે સૂત્રના મહત્વને વધારતાં કાળક્રમે તેમાં નામ સામ્યતાથી દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયન કપ્પો ને જોડી દેવામાં આવ્યું હશે. મિશ્રણને ગુપ્ત રાખવાના હેતુથી દેવદ્વિગણિ સુધી સ્તુતિ વંદના પાઠની વૃદ્ધિ કરી હશે. તેથી જ તેમાં દેવદ્વિગણિને પણ વંદન કરેલ છે અને ૮૮૦ તથા ૮૮૩ના સંવત્સરની અસંગત વિકલ્પવાળી વાત જોડી દીધી હશે. પછી તેને પ્રમાણિક સિદ્ધ કરવા માટે તે ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આખું મિશ્રિત સૂત્ર પ્રાચીન ભદ્રબાહુના નામથી જોડી દેવાયું હશે અને પછી ભગવાન દ્વારા વારંવાર સભામાં વાંચન વાળો પાઠ પણ ઉપસંહાર રૂપે જોડી દીધો હશે અને તેનું નામ **ચુલ્લકલ્પ** ધોડીને કલ્પસૂત્ર રાખી દીધું હશે.

કોઈએ તો વળી ૧૪મી શતાબ્દીમાં દશાશ્રુતસ્કંધની આઠમી દશામાં આખું ય કલ્પસૂત્ર લખી નાખ્યું. તેના પહેલાંની દશાશ્રુતસ્કંધની કોઈ હસ્તપ્રતમાં આવો પાઠ નથી કે ન તો ચૂર્ણિ, નિર્યુક્તિકારની સામે આવો પાઠ હતો, એટલે આ લેખન પણ કોઈ મૂર્તિપૂજકના પોતાના અભ્યસ્ત પ્રક્ષેપ દોષનું પરિણામ થયું.

સાર : ઉક્ત પ્રમાણ ચિંતનથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે મહાન ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિની પછી કલ્પસૂત્રની રચના થઈ. જેમાં પહેલાં યુલ્લકલ્પ સૂત્રનું વ્યાખ્યાનમાં વાંચન શરૂ થયું પછી અન્ય સામગ્રી જોડીને તેને પર્યૂષણાકલ્પ કહેવામાં આવ્યું. પછી નામની સરખામણીએ દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયન રૂપે તેની ગણના થવા લાગી. અંતમાં તેને પ્રાચીન ભદ્રબાહુ કૃત અને ભગવદ્ ભાષિત સૂત્ર માનવામાં આવ્યું. જો કે તદ્દન ખોટું જ માન્ય થયું.

નિબંધ - ૪૦

મધ્યકાલીન ઈતિહાસ અને આગમ સાહિત્ય

આજે આપણી સામે ઈતિહાસને જાણવાની સામગ્રી જે કાંઈ પણ ઉપલબ્ધ છે, તે ઘણી વિશાળ માત્રામાં છે, તેના આધારે અનેક વિદ્વાનોએ પોતાના ચિંતનો

પ્રકટ કર્યા છે. તેમ છતાં મૂળ આધાર એટલો શુદ્ધ અને મજબૂત ન હોવાથી નૂતન વિજ્ઞાનની જેમ આપણો ધાર્મિક ઇતિહાસ પણ નવી શોધો તથા સત્ય સમીક્ષાની સદા અપેક્ષા રાખે છે.

આજે જેટલું પણ સાહિત્ય હસ્તલેખનમાં ઉપલબ્ધ છે, તેમાં એક હજાર વર્ષથી વધારે જૂની કોઈપણ પ્રતો મળતી નથી. જે પણ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે, જેમાં ઐતિહાસિક સામગ્રી કે પટ્ટાવલી વગેરે ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે, તે બધાં પણ વીર નિર્વાણ ૨૦મી શતાબ્દી પછીના સમયના છે. ખોદકામની સામગ્રી બાબતમાં પણ ૧૮૦૦, દિગંબર કે અન્ય પંથવાળા એકબીજાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ પર આશંકિત છે માટે તે બધા પર પણ કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ વિચારણીય છે. કેમ કે વીર નિર્વાણની પછીનો જે હજાર વર્ષ ઉપરાંતનો સમયગાળો હતો, તેમાં પોત-પોતાના ધર્મને બધી બાજુથી મજબૂત કરવાનું વાતાવરણ ફેલાયેલું હતું. જેમાં ગ્રંથ રચના, ચૈત્ય તથા બિંબ રચના, શિલાલેખ રચના, રાજ સહયોગ, મંત્ર વિદ્યાબળ, ચમત્કાર અને અનૈતિક બળ આદિ પ્રવૃત્તિઓનું પણ આલંબન રહ્યું હતું. આ બધું ઉપલબ્ધ ઇતિહાસની જાણકારીથી જ્ઞાત થાય છે.

વીર નિર્વાણની દસમી શતાબ્દી સુધીનો જે કાળ વ્યતીત થયો છે તેમાં કંઈક આગમ રચનાનું સંકલન થયેલું પરંતુ દેવદ્વિગણિની લેખન વ્યવસ્થા સુધીના જે કાંઈ પણ આગમો આજે ઉપલબ્ધ છે, તેમાં હજાર વર્ષ સંબંધી ઇતિહાસ વિષયક માહિતી ન હોવા બરાબર છે, એવું કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ હોતી નથી.

પટ્ટાવલીઓ તથા ગુરુકુલ, શિષ્ય પરિવાર લેખનની પરંપરા પણ વીર નિર્વાણના દોઢ હજાર વર્ષ પછી જ ચલાવવામાં આવેલી પ્રણાલિકાઓ છે એટલે ૧૭મી તથા ૧૮મી શતાબ્દીની છે.

નંદી સૂત્રના પ્રારંભમાં ૫૦ ગાથાઓ વડે જે સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે, તે પણ પટ્ટાવલી નથી. શાસનપતિ, સંઘ, ૨૪ તીર્થંકર, ૧૧ ગણધરોનું સ્મરણ તેમાં કરવામાં આવેલ છે. ત્યાર પછી સુધર્મા સ્વામીથી દુષ્યગણિ સુધી વંદન ગુણગ્રામ કરવામાં આવેલ છે. આમાં કોઈ શિષ્ય પરંપરા કે પાટ પરંપરાની કલ્પના કરવાનું અથવા તેને યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી કહેવાનું, એક સમસ્યા ઉભી કરવા બરાબર છે. સ્વયં રચનાકારે કોઈ પ્રતિજ્ઞા કે ઉત્થાનિકા કરી નથી કે હું ક્રમિક પાટ પરંપરા અથવા શિષ્ય પરંપરા કે યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી રજૂ કરું છું !! તેમજ ઉપસંહારમાં અંતિમ વંદન ગાથામાં પણ એમ નથી કહ્યું કે હું “આ ક્રમિક પાટ પરંપરા પ્રાપ્તોને વંદન કરું છું તથા બાકી બધા સાધુઓને હવે સમુચ્ચય

વંદન હો.” વગેરે કોઈ પણ સ્પષ્ટીકરણ કરેલું નથી. અર્થાત્ નંદી સૂત્રમાં કોઈ પટ્ટાવલી સંગ્રહિત કરવામાં આવી હોય તેવું લાગતું નથી. પરંતુ સ્મૃતિ પરંપરામાં તથા પ્રસંગ પ્રાપ્ત જે કોઈપણ વિશિષ્ટ શ્રુતધર કાલિક શ્રુત તથા અનુયોગધારી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત, દિવંગત પૂર્વધર તથા દુષ્યગણિ, લોહિત્ય, ભૂતદિત્ત (સંભવતઃ) પરિચય પ્રાપ્ત પૂર્વધરોને નાના-મોટા ક્રમમાં, (તેમાંનાં ઘણાં સમકાલીન હોવાં છતાં) બધાને વંદન કરેલ છે અને ઉપસંહારરૂપ અંતિમ ગાથામાં બાકીના બીજા, અર્થાત્ જેના નામો સ્મૃતિમાં કે પ્રસંગમાં ન વણાયાં હોય તેવાં કાલિક શ્રુત અનુયોગ ધરોને વંદન કરેલ છે. જ્યારે શેષમાં પણ કાલિક શ્રુત અનુયોગધરોને (પૂર્વધરોને) વંદન કરે છે તો જેના નામ સહિત ગુણ વંદન કર્યા હોય તેઓ પણ કોઈ પાટ પરંપરા કે શિષ્ય પરંપરા વાળા હોવાને બદલે વિશિષ્ટ પ્રખ્યાત શ્રુતધર માત્ર જ હોઈ શકે એવું ચોખ્ખું સમજાય છે. સ્કંદિલાચાર્યથી લઈને દુષ્યગણિ સુધીના જે શ્રુતધરોનાં નામ છે તેમની પણ તે ૧૪૦ વર્ષ કાળમાંની પાટ પરંપરા પણ કોયડા રૂપ લાગે છે. કેમ કે તેમાંનાં ત્રણ મહાપુરુષો, સ્કંદિલ, હિમવંત, નાગાર્જુન, લગભગ સમકાલીન હતાં તથા વિભિન્ન પ્રાંતવર્તી પણ હતાં. વળી બે મહાપુરુષ નાગાર્જુન તથા ભૂતદિત્ત લગભગ ૭૮ તથા ૭૯ વર્ષની ઉંમરના થયેલ, જે સાત મહાપુરુષોને પોતાના જ કાળમાં સમાવિષ્ટ કરી લે તેવાં હતાં. એટલે જ્યાં ‘સાત’ ને વંદન કર્યા છે ત્યાં તેમને પાટાનુપાટ માનવું સુસંગત નથી. આમ નંદીસૂત્રની રચનાના પ્રસંગમાં પણ પાટની પરંપરા એટલે કે પટ્ટાવલી લેખન પદ્ધતિનો પ્રાદુર્ભવ નહોતો થયો એમ સમજવું હિતાવહ છે.

નિર્યુક્તિઓની રચનાના રચનાકાર દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી હતા, જે આગમ લેખનકાળ તથા દેવદ્વિગણિની નંદીસૂત્ર રચનાના પછી થયાં. આ વાત પ્રમાણો દ્વારા દેરાવાસી સંત શ્રી પુણ્યવિજયજીએ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય, ભાગ છની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તાર સહિત સમજાવી છે.

(૧) દશાશ્રુતસ્કંધ પર પણ નિર્યુક્તિની રચના થઈ છે. જેમાં શરૂઆતમાં જ દસ દશાઓના નામની સાથે નિર્યુક્તિકારે એવું પણ સમજાવ્યું છે કે આ સૂત્રમાં નાની-નાની (દસ) દશાઓનું કથન છે અને મોટી દશાઓ જ્ઞાતાસૂત્ર વગેરેમાં છે. આ કથનથી આઠમી દશારૂપ ગણાતા કલ્પસૂત્ર જે ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે તે નિર્યુક્તિ રચનાકારની સામે ન હતું એટલું સ્પષ્ટ થાય છે.

(૨) આઠમી દશાની નિર્યુક્તિ ગાથાઓના પ્રારંભમાં ચાર્તુમાસ (પર્યૂષણા) કલ્પ સમાચારીનું કથન છે અને અંત સુધી સંભવતઃ કોઈ વિષયાંતર થયું નથી. એટલે

નમસ્કાર વગેરે યુક્ત પટ્ટાવલી સુધીનો કલ્પસૂત્રનો પાઠ જો રચનાકાળથી જ, આઠમી દશામાં હોત અને પર્યૂષણકલ્પ સમાચારીનો પાઠ અંતમાં હોત તો તેનું કથન નિર્દેશ તેની નિર્યુક્તિમાં જ શરૂઆતમાં જ થયું હોત ! પરંતુ એવું થયું નથી.

(૩) તીર્થંકર વર્ણનના અંતમાં આવતો સંવત્સર સંબંધી વૈકલ્પિક પાઠ તથા દેવદ્વિગણિ સુધીના વંદન ગુણગ્રામ વગેરેને ભદ્રબાહુ પ્રણીત આઠમા અધ્યયનમાં માનવા તથા ૧૨૦૦+૮૦૦= ૨૧૦૦(બે હજાર એકસો) શ્લોક પ્રમાણ દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્રને ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુ રચિત માનવું તો હાસ્યાસ્પદ જ છે !!

(૪) નિર્યુક્તિકારના એક શતાબ્દીથી પણ વધારે કાળ પછી ચૂર્ણિકારે પણ સંવત્સરી તથા વૈકલ્પિક પાઠ સંબંધી કોઈ નિર્દેશ કે સ્પષ્ટીકરણ અથવા ચર્ચા કરી નથી. આ પાઠની ચર્ચા ૧૩મી શતાબ્દીની પૂર્વે કોઈ પણ વ્યાખ્યાકારે ક્યાંય પણ કરી નથી તે બાબત નોંધનીય છે.

(૫) નિર્યુક્તિકારે આઠમી દશાના પ્રસંગમાં ન તો કલ્પસૂત્રનું નામકરણ દર્શાવ્યું છે કે ન તો આ દશાના પૃથક્કરણનો ક્યાંય ઉલ્લેખ કર્યો છે ! તેમજ તેના પરિચયમાં પણ એવું કશું નથી જણાવ્યું કે આમાં દેવદ્વિગણિએ સંશોધન-વર્ધન કર્યું છે અને કાલકાર્યાર્થે સભામાં તેનું વાંચન શરૂ કર્યું હતું ! આ રીતે જ્યારે નિર્યુક્તિ તથા ચૂર્ણિકાર આ દશાના વર્ણનમાં આવું કોઈ ઇતિહાસનું કથન કરતા નથી જેઓ ખુદ દેવદ્વિગણિ તથા કાલકાર્યાર્થના નિકટવર્તી(છઠી કે સાતમી શતાબ્દીના) હતાં, તો પછી સેંકડો વર્ષો વીત્યા બાદ ૧૩મી કે ૧૪મી શતાબ્દીવાળાઓ આવો ઇતિહાસ ક્યાંથી પ્રગટ કરી શકે ? એટલે નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિની રચનાની પછી તથા ૧૩મી, ૧૪મી શતાબ્દીની આસપાસ જ આ કલ્પસૂત્રનું ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ તૈયાર થયું, એમ સમજવું જોઈએ.

(૬) પ્રાચીન ભદ્રબાહુ સ્વામીએ છેદ સૂત્રોની રચના સાધવાચાર વિષયને લઈને કરી છે, તે પૂર્વોને આધારે છે તો તેમાં નવ વ્યાખ્યાનરૂપ ઉપલબ્ધ કલ્પસૂત્ર વિષયાંતર રૂપ જ હોત. ચિંતનાધારને માટે બૃહત્કલ્પ, વ્યવહાર તથા દશાશ્રુત-સ્કંધના સંપૂર્ણ વર્ણન પાઠ જોવા.

આ રીતે જ્યારે કલ્પસૂત્રની મૌલિકતા, પ્રમાણિકતા સંદેહયુક્ત છે ત્યારે તેમાં ઉપલબ્ધ પટ્ટાવલીની પ્રાચીનતા કેટલી હોઈ શકે ? એ સ્વતઃ સમજી શકાય છે.

આ રીતે કલ્પસૂત્ર તથા નંદી સૂત્રની પટ્ટાવલી સંબંધી વર્ણનને જુદાં ક્યાં પછી, જે પણ પટ્ટાવલીઓ ઉપલબ્ધ છે, તે ૧૩મી શતાબ્દી અર્થાત્ વીર નિર્વાણ ૧૮ મી શતાબ્દી પહેલાંની નથી. એથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે આજના વખતમાં

જે કાંઈ પણ પટ્ટાવલીઓ અથવા ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે, તેનો અધિકાંશ વિભાગ વીર નિર્વાણની ૧૮મી શતાબ્દીની રચના તથા કલ્પના તથા અનુભવોનો છે. પ્રાચીન વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાં કટકે-કટકે સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, તેમાં પણ વખતો વખત વિકૃતિ તથા પ્રક્ષેપદોષ થયેલ છે.

નિબંધ - ૪૧

ઐતિહાસિક ગંભીર સમસ્યાઓનું સમાધાન

નંદી સૂત્રના રચનાકાર દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણને માટે પ્રાયઃ બધા સંમત છે. તે સૂત્રમાં જ્ઞાનના વિષયના પ્રારંભની ૫૦ ગાથાઓમાં શ્રમણ પુંગવોની સ્તુતિ, ગુણ ગ્રામ તથા વંદન કરવામાં આવ્યાં છે. જેના સંબંધમાં વિદ્વાન ઇતિહાસજ્ઞ કેટલાય પ્રકારની વિચારણાઓ પ્રગટ કરે છે. સાથે સાથે તેની તુલના કલ્પસૂત્ર તથા અન્ય પટ્ટાવલીઓ વગેરેની સાથે પણ કરે છે. પરંતુ તે બધી વિચારણાઓ કરવા છતાં પણ જ્યાં સુધી તે સૂત્રનો મૌલિક ઉદ્દેશ્ય શું છે તે પકડમાં આવે નહીં ત્યાં સુધી એ સંબંધે સમાધાન કરવા જતાં, સમસ્યાઓ વધારે જટિલ બને છે.

નંદી સૂત્ર સિવાય દેવદ્વિગણિની અન્ય કોઈ રચના કે સંકેત મળતા નથી કે સંવત ભેદ ક્યારે, કેમ પડ્યાં ? કોણે ગુર્વાવલી લખી કે પાટ પરંપરા લખી કે યુગપ્રધાનાવલી લખી કે સ્થવિરાવલી લખી ? કઈ પરંપરા દેવદ્વિગણિની છે અને કઈ કાલકાર્યાર્થની છે એવો પણ કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. માથુરી યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી છે, કે વલભી યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી છે કે કેટલા વર્ષ સુધી કોની પાટ પરંપરા ચાલી, એનું વિધિવત્ વ્યવસ્થિત પ્રાચીન ઉલ્લેખવાળું લખાણ પણ નથી. એટલે આ અંગેની કલ્પનાઓ મોટેભાગે પાછળથી કરવામાં આવેલી છે અને એટલા માટે જ પૂરું સત્ય તે બાબતમાં સમજવું એ વિદ્વાનો માટે કોયડા સમાન બન્યું છે.

એક બાજુ વલભીયુગ પ્રધાનાવલી નાગાર્જુન તથા ભૂતદિગ્ન આ બંનેના ક્રમશઃ ૭૮ અને ૭૯ વર્ષ કરીને કાલકાર્યાર્થ સુધી પહોંચે છે. તો બીજી બાજુ માથુરી યુગ પ્રધાનાવલી આ બંનેને સામેલ કરીને તે જ કાળમાં(૧૫૦ વર્ષમાં) બીજા પાંચ મહાપુરુષોનો સમાવેશ કરે છે ત્યારે દેવદ્વિગણિ સુધી પહોંચે છે. જ્યારે કલ્પ સ્થવિરાવલી આ સાતેય મહાપુરુષોમાં એકેયના નામ વિના, અન્ય નામો સાથે સાંડિલ્ય સુધી પહોંચે છે અને ત્યાં વળી દેવદ્વિને સાંડિલ્યના શિષ્ય પણ માન્યા છે !! અને કાલકાર્યાર્થને દેવદ્વિના સમકાલીન માનેલ છે.

વીર નિર્વાણ સંવત ૮૪૦ની આસપાસ માથુરી-વલભી વાંચના થઈ જેમાં સ્કંદિલ અને નાગાર્જુનની મુખ્યતા વધારે જણાય છે. નંદીસૂત્રની રચના વીર નિર્વાણ ૯૯૦ની આસપાસની માનવામાં આવે છે. સ્કંદિલથી દેવદ્વિગણિ સુધીના સાત મહાપુરુષોનો અંતરકાળ ૧૫૦ વર્ષનો થાય છે.

૧૫૦ વર્ષનો કાળસમય ત્રણ પ્રકારથી જણાય છે— (૧) નાગાર્જુન તથા ભૂતદિન આ બંને થી પૂર્ણ થાય છે (૨) સ્કંદિલથી દુષ્યગણિ સુધી નાગાર્જુન અને ભૂતદિન સહિત સાત મહાપુરુષોથી પૂર્ણ થાય છે. (૩) કલ્પસૂત્રગત ધર્મસિંહ અને સાંડિલ્ય બે વ્યક્તિથી પૂર્ણ થાય છે.

સાંડિલ્યના શિષ્ય તરીકે દેવદ્વિગણિને માનીએ તો નંદીસૂત્રમાં તેમના ગુરુ તરીકે સાંડિલ્ય નામ હોવું જોઈએ તે નથી. વળી કલ્પસૂત્રમાં તો દુષ્યગણિ સુધીના નંદી સૂત્રોક્ત તે સાતેય મહાપુરુષોમાંથી એકનું પણ નામોનિશાન નથી. આવી ઘણી બધી કલ્પનાઓ તથા સમસ્યાઓ મૂળ સત્યને સમજ્યા વિના દૂર થાય તેમ નથી. જો નંદીસૂત્ર અને કલ્પસૂત્રના કર્તા એક છે, તો તે દુષ્યગણિના શિષ્ય છે કે સાંડિલ્યના ? આ વાતનું કોઈ સંતોષકારક સમાધાન થતું નથી, વળી કલ્પસૂત્રમાં દેવદ્વિગણિને પણ વંદન કર્યા છે— જે એક જટિલ સમસ્યા ઉભી કરે છે, સાથે સાથે સત્ય સમાધાનને ઉજાગર કરનારી બાબત છે.

સમાધાન : નંદીસૂત્રમાં કોઈ પ્રકારની આવલિકા નથી એટલે સ્થવિરાવલી, યુગપ્રધાનાવલી, ગુર્વાવલી અથવા પટ્ટાવલી નથી. માટે ક્રમ કે સમયની કોઈ સમસ્યા ત્યાં ઊભી થતી નથી અને ઊભી કરવાનું પ્રયોજન પણ નથી. વાસ્તવમાં નંદીકર્તાએ ઉક્ત કોઈપણ ગુર્વાવલી વગેરેની પ્રતિજ્ઞા પણ કરી નથી. વળી કોઈ અન્ય રચનામાં પણ તેમણે ક્યાંય કહ્યું નથી કે મેં નંદીસૂત્રમાં ગુર્વાવલીનું કથન કર્યું છે. નંદીસૂત્રમાં નામ સહિત ગુણગ્રામમાં તથા અંતમાં જે કાંઈ પણ સંકેત સૂચિત કરેલ છે તેમાંથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે નંદીસૂત્ર કર્તાનું લક્ષ્ય કોઈપણ પ્રકારની આવલિકા બનાવવાનું નહોતું, કેમ કે તેમણે એવો કોઈ શબ્દ પ્રયોગ ન કરતાં ફક્ત કાલિક શ્રુત તથા તેના અનુયોગને ધારણ કરનારા વિખ્યાત બહુશ્રુતોનું સ્મરણ કર્યું છે તથા ગુણ—કીર્તન, વંદન વગેરે કર્યા છે.

આ વર્ણનમાં તેમણે ક્યાંક સમકાલીન બે અથવા ત્રણ મહાપુરુષોનું પણ કથન કર્યું છે તો ક્યાંક આર્યરક્ષિતથી(૨૫૦) અઢીસો વર્ષના કાળમાં કેવળ ચાર જ મહાપુરુષોના નામ આપ્યાં છે અને પછીના(૧૫૦) દોઢસો વર્ષમાં સાત નામ પણ કહ્યાં છે. જેમાના ૭માંથી બેની ઉંમર લાંબી ૭૮ અને ૭૯ વર્ષની હતી. માટે

ક્રમ અને કાળ તથા આવલિકાનો આગ્રહ છોડી દેવાથી કેટલીય સમસ્યાઓ આપોઆપ બંધ થઈ જાય છે. અન્યથા કેટલોય કાળ તથા પાટ પરંપરાના જમાનાની વિગતો બુદ્ધિની એરણ પર ચઢે અને કલ્પનાઓ તથા તર્ક-વિતર્કમાં પડતાં સમસ્યાઓ વધારે જટિલ બને !

કલ્પસૂત્ર અને અન્ય પટ્ટાવલી સંબંધી જે પણ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે, તેને માટે એટલું સમજવું જોઈએ કે કલ્પ સૂત્રની મૌલિક રચનાનો સમયકાળ જ એક કોયડા રૂપ છે. તેની રચના અને પ્રચલન તેરમી શતાબ્દી પૂર્વેની નહોતી અને અન્ય પટ્ટાવલીઓની રચના પણ ૧૩મી શતાબ્દી પૂર્વે નહોતી. આ બાબતે દેરાવાસી વિદ્વાનો પણ સહમત છે. આથી નંદીસૂત્રના વર્ણનથી તેને વધારે ગૂંચવવાની જરૂર નથી. નંદી સૂત્રનો રચનાકાળ પ્રાચીન છે તથા તેનું વર્ણન પ્રમાણિક છે. જો કોઈ આવલિકામાં વ્યર્થ ન ગૂંચવાય તો નંદીસૂત્રમાં ગૂંચવણ ઊભી ન થાય. આ સૂત્રની પચાસમી ગાથામાં પણ ઉપસંહાર કરતા રચનાકારે સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે— આ ઉક્ત વર્ણન સિવાય બીજા કોઈ પણ કાલિક શ્રુત અનુયોગને ધારણ કરવાવાળાં બન્યાં હોય તો એ બધાને નમસ્કાર કરીને હવે હું જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરીશ. નંદીસૂત્ર કર્તાનો ઉદ્દેશ્ય કાલિકશ્રુત અનુયોગધરોને વંદના કરવાનો છે, પટ્ટાવલી આપવાનો નથી. એમ ઉપસંહાર ગાથાથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઉદ્દેશ્ય સૂત્રના વિષય(જ્ઞાન)ને અનુરૂપ છે. જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરવી છે માટે જ્ઞાની અનુયોગધરોને વંદના કરી છે.

નંદીસૂત્ર માટે તો યુગ પ્રધાનાવલીની કલ્પના કરવાનું જ અવાસ્તવિક છે. કારણ કે આચાર્ય કે ગુરુ પાટ પરંપરા ચાલી શકે, પણ ગુરુ અને શિષ્ય તો થાય અથવા કરવામાં આવે છે, આચાર્ય પદ પણ દેવામાં અને લેવામાં આવે છે. આ બધા એક પછી એક થઈ પણ શકે છે. પરંતુ યુગપ્રધાનો માટે આવો કોઈ પણ વ્યવહાર અથવા પરંપરા સંભવી શકે નહીં. તેઓ તો પોતાના ગુણો વડે અથવા તો જિનશાસનની પ્રભાવના કરવાથી, ક્રમથી કે પરંપરા રહિત પણ ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં થઈ શકે છે. એટલે યુગપ્રધાનોની પાછળ આવલિકા લગાડી તેમને ગૂંચવવાનો કોઈ અર્થ નથી. નંદીસૂત્ર વર્ણિત કાલિક શ્રુતધરોને યુગપ્રધાન સમજી લઈએ તો તે પણ કાંઈ અનુચિત નથી જ. કેમ કે અનુયોગ અને શ્રુતને ધારણ કરનારા વિખ્યાત બહુશ્રુતોનું યુગપ્રધાન હોવું સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેઓના ક્રમના ચક્કરમાં પડવું જોઈએ નહીં. ક્રમ અથવા આવલિકાના આગ્રહમાં પડવાથી અનેક વિકલ્પ-કલ્પનાઓ ઉંમર બાબતની, વર્ષોની અને તે વખતના ઉંમર વગેરેને લઈને

કરવી પડે. તેના અનુભવ માટે જુઓ— વીર નિર્વાણ સંવત્ તથા જૈન કાળ ગણના પંડિત મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજી દ્વારા સંપાદિત.

સાર : નંદી સૂત્રમાં પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત અને તે સ્થળ પર વંદન સ્મરણ ગુણગ્રામ કરવાને યોગ્ય મહાપુરુષોનું સ્મરણ-વંદન તથા ગુણ કીર્તન કરવામાં આવેલ છે. અંતિમ વંદનીય શ્રી દૂધ્યગણિ જ દેવર્દિના પરમ ઉપકારી ગુરુ હતા, તેમાં સહેજ પણ શંકા કરવાની જરૂર નથી.

કલ્પસૂત્રની રચના નંદીસૂત્રથી ૮૦૦ વર્ષ પછીની છે તથા અન્ય પટ્ટાવલીઓ પણ એટલા જ સમય પછીની છે. તેને વધારે પ્રાચીન સમજવાના આગ્રહથી સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તે બધી લગભગ દેવર્દિગણિ પછીના ૮૦૦ વર્ષ પછીની છે. તે બધી પટ્ટાવલીઓ જુદા જુદા અનુભવ તથા પરંપરા અને ઉદ્દેશ્યથી બનાવેલી છે. એટલે એ પટ્ટાવલીઓને નંદી સાથે કે એક બીજા સાથે જોડવાની કે કાળ અંતર અને ઉંમરના વિભિન્ન આગ્રહમાં પડવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. આ પ્રકારના ચિંતન સારને હૃદયમાં સ્થિર કરી લેવાથી લગભગ બધી જ સમસ્યાઓનું સમાધાન થઈ જાય છે. સૂત્ર વિપરીત કોઈ પણ નિર્ણય કરવો પડતો નથી બલકે નંદીસૂત્રની ૫૦ ગાથાઓથી સંમત નિર્ણય થઈ જાય છે. ચર્ચા વિષયમાં સૂચિત મહાપુરુષોની યાદી આ પ્રમાણે છે—

કલ્પસૂત્રીય ગુર્વાવલી	માથુરી યુગપ્રધાનાવલી નંદીસૂત્રોક્ત	વલભી યુગપ્રધાનાવલી
૩૧ માં સિંહ સૂરિ ૩૨ માં ધર્મસૂરિ ૩૩ માં સાંડિલ્ય ૩૪ માં દેવર્દિગણિ	૨૪. બલ્લ દિપિકસિંહસૂરિ (૭૮ વર્ષની ઉંમર) ૨૫. સ્કંદિલાચાર્ય ૨૬. હિમવંત ૨૭. નાગાર્જુન (૭૮ વર્ષ) ૨૮. ગોવિંદ ૨૯. ભૂતદિન (૭૯ વર્ષ) ૩૦. લોહિત્ય ૩૧. દૂધ્યગણિ ૩૨. દેવવાચક (દેવર્દિગણિ)	૨૪. સિંહ સૂરિ (૭૮ વર્ષ) ૨૫. નાગાર્જુન (૭૮ વર્ષ) ૨૬. ભૂતદિન (૭૯ વર્ષ) ૨૮. કાલકાચાર્ય (૧૧ વર્ષ) [આ ધર્મઘોષસૂરિકૃત સિરિ દુસમાકાલ શ્રમણ-સંઘ થર્વ(સ્તોત્ર) માં છે. ૧૩ મી શતાબ્દીમાં રચના થઈ. તેમાં વાચક વંશના આચાર્યોની નામાવલી છે.]

નોંધ :- મૂર્તિપૂજક વિદ્વાન મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી કૃત ‘વીર નિર્વાણ સંવત અને જૈન કાળ ગણના’ નામક ગ્રંથમાંથી આ સૂચિ ઉદ્ધૃત કરેલી છે.

આ રીતે અહીં સૂચિત વિચારણાને સ્વીકારી લેવાથી પટ્ટાવલીઓના ટકરાવાની સમસ્યા અને ૮૮૦ તથા ૯૯૩ના સંવત સંબંધી જે માનસિક વિવિધ પાસાઓ ઉભરાય છે, તે બધાનો તેમાં અંત થઈ જાય છે. અર્થાત્ ૧૩મી શતાબ્દીની આસ-પાસ કલ્પસૂત્ર તૈયાર થાય તેમાં દેવર્દિગણિ બાબતે કાલગણના અથવા ધારણા અંગે અંતર થાય, તે સ્વાભાવિક છે. તેને જ કોઈએ આ સૂત્રમાં રાખી દીધું છે. તે સિવાય ૯૮૦ અને ૯૯૩ સંવતને દેવર્દિગણિ આદિની ગૂંચવણ માનવી અને વ્યર્થમાં તેઓ દ્વારા તે ગૂંચવણને સૂત્રમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવાની કલ્પના કરવી, તે તો મહાન આચાર્યોની અવહેલના આશાતના કરવા રૂપ જ થાય છે. કારણ કે તે મોટા-મોટા મહાન આચાર્યોએ પોત-પોતાના વ્યક્તિગત હઠાગ્રહમાં વિવિધ પ્રસંગો સૂત્રમાં આલેખ્યાં હોય, એતો અપરાધ કરવા જેવું છે. આવી કલ્પના કરનારા દયાને પાત્ર ગણાય, મહાપુરુષો સંબંધી આશાતના કે અપરાધ થાય. એટલે જ ઉપર્યુક્ત ચિંતન મનન કરીને વાચકે યોગ્ય નિર્ણય લેવો ઘટે.

જો યુગપ્રધાનાવલી ચાલતી હોય તો આજે ય એ પરંપરામાં જળવાઈ કેમ નહીં? વળી વીર નિર્વાણ સંવતમાં જો ૯૮૦ અને ૯૯૩નો મતાંતર હતો તો તે આજે કેમ નથી રહ્યો? એ ભેદ ક્યારે ભૂંસાઈ ગયો? જેને દેવર્દિગણિ વગેરે પણ ટાળી નહોતા શક્યા !! વાસ્તવમાં આ બંને નકામી, જડ અને ક્લિષ્ટ માન્યતાઓ છે. જેનું પરિણામ કંઈ જ નથી. વિવેકી વ્યક્તિએ એ દુરાગ્રહથી દૂર જ રહેવું જોઈએ.

નિબંધ - ૪૨

પ્રણ આગમોમાં નમોત્યુણં પાઠની સમીક્ષા

મૂર્તિપૂજક સમાજના એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન પોતાના ‘જૈન સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલી હાનિ’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે— મૂર્તિપૂજા આગમ વિરુદ્ધ છે, તેના માટે તીર્થકરોએ શાસ્ત્રમાં કોઈ વિધાન કર્યું નથી, આ કલ્પિત પદ્ધતિ છે. આમ મૂર્તિપૂજક વિદ્વાન પણ મૂર્તિપૂજાને આગમિક માનતા નથી. ત્યારે તે મૂર્તિને તીર્થકર ભગવાન સમજીને તેમને ‘ણમોત્યુણં’ દેવાનો પ્રશ્ન જ ઉભો થતો નથી અર્થાત્ તેમની માન્યતાઓમાં પણ ણમોત્યુણંના પાઠને પ્રક્ષિપ્ત માનેલ છે. આગમોમાં જ્યાં ક્યાંય પણ પ્રતિમા સંબંધી વર્ણન છે પ્રાયઃ ત્યાં પાઠ એકસરખા જ છે. દ્રૌપદીના પ્રતિમાર્યનના સંબંધમાં સ્વયં ટીકાકારે ણમોત્યુણં વિનાના પાઠને વધું મહત્વ આપ્યું છે. આમ પ્રતિમાર્યનનો પાઠ બધે સરખો હોવાથી સૂર્યાભદ્રેવ

(રાજપ્રશ્નનીયસૂત્રમાં) તથા વિજયદેવના વર્ણનમાં (જીવાભિગમ સૂત્રમાં) પણ ઇમોત્યુણના પાઠને પ્રક્ષિપ્ત કરેલો સમજવો જોઈએ.

વિક્રમની આઠમી-નવમી શતાબ્દિઓમાં જ્યારે ચૈત્યવાસીઓનું જોર ચારે તરફ ખૂબ હતું ત્યારે તેઓ મઠાધીશ યતિઓ બની ગયાં હતાં. તેઓ મંદિરોના પૈસાની ઉઘરાણી કરતાં હતાં અને બધો વહીવટ પોતાના હાથમાં રાખતા હતાં. જેનું ખંડન સંબોધ પ્રકરણમાં તથા મહાનિશીથમાં થયેલું છે. મોટેભાગે તેજ યુગમાં ઇમોત્યુણનો પાઠ આ ત્રણેય પ્રતોમાં પ્રક્ષિપ્ત થયો હશે, એવી સંભાવના વધારે જણાય છે. ૧૨મી શતાબ્દિમાં થયેલ નવાંગી ટીકાકારના સમયે બંને પ્રકારની પ્રતો ઉપલબ્ધ હતી. જેના કારણે તેમણે જ્ઞાતાસૂત્રમાં ઇમોત્યુણ વગરના પાઠને પ્રધાનતા આપી છે. આમ સાતમી-આઠમી શતાબ્દિમાં લખેલ જૂની પ્રતો સાથે સરખામણી કરતાં તેની પ્રક્ષિપ્તતા સમજાઈ જાય છે. એટલા માટે પુરાણી પ્રતો સાથે તે પ્રતોને સરખાવી લેવી જોઈએ. રાયપ્પસેણીય તથા જીવાભિગમ સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી મલયગિરિજી, નવાંગી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવ સૂરિના પશ્ચાત્વર્તી હતા. જેમને પ્રક્ષિપ્ત થયેલ પાઠવાળી પ્રતો જ ઉપલબ્ધ થઈ હશે. જેના કારણે તેમણે પોતાની ટીકામાં ઇમોત્યુણ વગેરે પાઠની પણ ટીકા કરી છે. પરંતુ તેની સંગતિના વિષયમાં તેઓ મૌન છે. આમ મૂર્તિપૂજક આચાર્ય સ્વયં અનેક ગ્રંથોમાં મૂર્તિપૂજાને જિનાગમ વિરુદ્ધ સિદ્ધ કરે છે. ઇમોત્યુણ પાઠની પ્રક્ષિપ્તતાનો ઉહાપોહ પણ તેમની ટીકાઓમાં મળે છે.

સાર : જ્ઞાતાસૂત્ર રાયપ્પસેણીય સૂત્ર અને જીવાભિગમ સૂત્ર આ ત્રણેય સૂત્રોમાં ઇમોત્યુણનો પાઠ પ્રક્ષિપ્ત છે, આવું જૂની પ્રતો જોવાથી તથા તેના વ્યાખ્યા ગ્રંથોને જોવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

આ પણ એક સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરવાની પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. જે વિક્રમની આઠમી સદી પછી લગભગ ૧૨મી, તેરમી શતાબ્દીની વચ્ચેના કાળના વખતની વાત છે. એ વખતનો ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષનો મધ્યકાળ ઉત્કૃષ્ટ શિથિલાચારના સમયનો હતો. સાથે સાથે વિરોધ કરનારા ધુરંધર વિદ્વાન મૂર્તિ પૂજકોના સાથી શ્રમણોનો પણ તે કાળ હતો. તેઓ પણ કોઈને કોઈ રીતે પોતાની શુદ્ધાચાર મૂલક પ્રરૂપણા જુદી જુદી જગ્યાએ કરી જ લેતા હતા. તેઓ સ્વતંત્ર ઉપદેશી ગ્રંથ રચીને તેમાં પણ પોતાની શ્રદ્ધા રુચિ પ્રમાણે પ્રરૂપણા તથા મૂર્તિ પૂજા આડંબર વગેરેનું ખંડન પણ કરી લેતા હતા. આવા અનેક પ્રમાણો આજે ઉપલબ્ધ છે. આવા વિરોધના પ્રતિસ્પર્ધાવાળા, પ્રતિવાદવાળા તે મધ્યકાલીન જમાનામાં કલ્પિત

પ્રક્ષેપો, કલ્પિત રચનાઓ, આગમ સંબંધી ચોરીઓ, ખોટા શિલાલેખો વગેરે અનેક કારનામાઓ એ વખતે થયાં હતાં. એટલે આગમો પ્રત્યે અંધશ્રદ્ધા બુદ્ધિ રાખવાના બદલે વિવેક બુદ્ધિ રાખવી ઉપયુક્ત છે.

નિબંધ - ૪૩

મધ્યકાળનું ચિત્રણ : ઐતિહાસિક રહસ્ય

દેવદ્વિગણિના પછીના કાળને અર્થાત્ વીર નિર્વાણ ૧૦૦૦ વર્ષ પછીના કાળને અત્રે મધ્યકાળ ગણ્યો છે.

“દિગંબરો દ્વારા મથુરાના સ્તૂપમાં નગ્ન મૂર્તિઓ બનાવીને રાખવામાં આવી તથા બીજે પણ આ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું. ખોટાં સાચાં શાસ્ત્રો ઘડી નાખવામાં આવ્યાં. ખરતર ગચ્છ વગેરે ગચ્છની પટ્ટાવલીઓમાં જે વર્ણન છે તે તો સાવ કલ્પિત અને કિંવદંતી સમાન કે એથી પણ હીન દશાથી પરિપૂર્ણ છે. લોકામતની પટ્ટાવલીઓ પણ ખોટી તથા ભ્રમિત છે. દેવદ્વિગણિની પછી અનેક પંથોમાં, સાહિત્ય રચનાઓને રાગ-દ્વેષ કે મોહના પરિણામોથી યુક્ત કરવામાં આવી છે. જેમાં વિ✓સનીય અને અવિ✓સનીય કેટલીય ઘટનાઓના વૃત્તાંત ઈતિહાસરૂપે ઘડી નાખેલા છે.”- પ્રબંધ પારિજાત.(શ્રી કલ્યાણ વિજય રચિત)

આવી ઘણી બાબતોને મૂર્તિપૂજક મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ ઘણા જ ભારપૂર્વક ખોટી ઠરાવી છે તથા મધ્યકાલીન મહાપંડિતોની પંડિતાઈને ખોટી ઠરાવી, તેમના જૂઠા શાસ્ત્રોને આહ્વાન આપેલું છે. તેમણે દિગંબર તથા ેતાંબર બંને માટે પણ ઘણું લખ્યું છે. સારાંશ એટલો જ કે દેવદ્વિગણિ પછીના સમયમાં કેટલાક ઈમાનદાર શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાકાર પણ થયાં. તો બીજા વળી એવાં હતાં જેમણે પોતાના મત તથા પોતાની પ્રવૃત્તિઓને ભવિષ્યમાં આગળ ચલાવવા ખોટા માપદંડો ઠેરવ્યાં અને પોતાની વાત સાચી ઠેરવે તેવા સાહિત્યની રચના કરી, શિલાલેખ લખાવ્યાં, મૂર્તિઓ બનાવરાવી, તત્ત્વ વિવેચન કર્યું, કલ્પિત કથાઓ કરી તથા કલ્પિત મહાવીર ગૌતમ સંવાદ ઘડ્યો, પૂર્વેના ઈતિહાસને કલ્પિત તથા સત્યમિશ્રિત બંને રીતે જોડી દીધો, વર્તમાન તથા ભૂતકાળની પટ્ટાવલીઓને અતિશયોક્તિ યુક્ત કલ્પનાઓવાળી બનાવી અને પોતાની આપવડાઈ કરી બીજાની નિંદા કરીને ઘણી લેખન સામગ્રી ભેગી કરી. મધ્યકાળ આવો હતો.

મધ્યકાલના ચેડા કરનારા પંડિતોએ પોત-પોતાના મહત્વને વધારવા જે કર્યું તે ઠીક, પણ આગમોના નામે ધાર્મિક ભ્રમો પણ ચલાવ્યાં. કોઈકની રચના

બીજાના નામે કરવાની શરૂઆત પણ કરી અને ક્યાંક ણમોત્યુણં તથા મૂર્તિઓનો પાઠ અને ક્યાંક ચૈત્ય, અરિહંત વગેરે શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા. ક્યાંક જીતાચાર કે અપવાદના આચરણની આગળ હંમેશાને માટે (જે આગમ વિપરીત કે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ છે તોપણ તેની) દઢતા પકડી અને તે માટે જ કલ્પસૂત્રમાં ચોથની સંવત્સરીનો પાઠ ઉમેરવામાં આવ્યો. કાલકાચાર્યના નામે પણ ઘણી સાચી ખોટી વાતો જોડી દીધી. કલ્પસૂત્રને દશાશ્રુતસ્કંધના અધ્યયન તરીકે ઘડી દેવામાં આવ્યું. મહાનિશીથ જેવી અસંબદ્ધ રચના કરીને મહાન આચાર્યોની સંમતિની અસત્ય છાપને મૂળપાઠમાં જોડી દીધી. તેવી જ રીતે કેટલાય મહાન રાજાઓના જીવન વૃત્તાંતની સાથે દેરાસર, ચૈત્ય પૂજાને વણી લીધી. જ્યારે ૧૪ પૂર્વી કે ૧૦ પૂર્વી કે ગણધરકૃત જે આગમ છે, તેમાં કોઈપણ સાધુ કે શ્રાવકના જીવનમાં દેરાસર બાંધવાની કે બંધાવવાની પ્રેરણા અને તે દ્વારા જલ્દીથી મોક્ષ પ્રાપ્ય થાય તેવું કોઈ કથન લેશમાત્ર પણ નથી. એજ આગમોક્ત વ્યક્તિઓના જીવનની કથાઓમાં પાછળથી આચાર્યોએ દેહરાં બાંધવા સંબંધી ખોટી વાર્તા ઘડી નાખી.

ઉપલબ્ધ આગમોમાં સાધુના આચાર વિશે કેટલાય સૂત્રો છે, જીવનની દિનચર્યાઓનું વર્ણન પણ છે; શ્રાવકોની ઋદ્ધિઓનું વર્ણન પણ છે; શ્રાવક સાધુના ત્યાગ-તપ, પડિમા, ઘર-પરિવાર, જ્ઞાન અધ્યયનનું વર્ણન છે. પરંતુ ગણધરો તથા પૂર્વધરોના શાસ્ત્રોમાં તે કોઈની સાથે ચૈત્ય રચના કે ચૈત્યનો ઉપદેશ કે ચૈત્યના પરિગ્રહનો સંબંધ દર્શાવેલ નથી, તેમ છતાં પછીના ગ્રંથોમાં તે જ શ્રાવક, રાજા વગેરેના જીવન વૃત્તાંતમાં આવા ચૈત્યો-મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા વગેરેની વાતો જોડી દેવામાં આવેલ છે. નિશીથસૂત્રમાં હજારથી પણ વધારે પ્રાયશ્ચિત્તોના બોલ છે પણ તેમાં એકે ય બોલમાં દેરાસર ન જવા વિશે કે મૂર્તિ પૂજા ન કરવાથી અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે, એવો એકે ય બોલ નથી ! તેમાં અસંવત્સરીમાં સંવત્સરી કરી હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ગણાવ્યું છે. આચારાંગ, દશવૈકાલિક, કોઈ પણ સૂત્રમાં દેરાસર ન જવા અંગે, કે બાવીસ અભક્ષ્ય અંગે, સ્થાપનાચાર્ય ન રાખવા અંગે; વગેરે ઘણી બાબતો અંગે કોઈ સૂત્ર પાઠ નથી અને નિશીથમાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી. પરંતુ ત્યાર પછીના ગ્રંથોમાં આવી ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓને જોડી દેવામાં આવેલ છે.

ટૂંકમાં દેવદ્વિગણિના પછીના સમયની નાની મોટી અનેક રચનાઓ તથા ઈતિહાસ અને સંશોધનની ઉપલબ્ધિઓ કોઈ ખાસ વિ✓સનીય નથી. કારણ કે તે બધાયમાં એ વખતનાં (દેવદ્વિગણિ પછીના) ઘણાં ખરાં બુદ્ધિમાનોની કલ્પનાની

ઉપજ છે. જે કલ્પનાઓ કલ્યાણવિજયજીએ અન્ય દિગંબરો વગેરે માટે કરેલ છે, તે જ કલ્પનાઓ ✓તાંબરો માટે પણ થાય છે. તેમને પણ તેમના વિચારો ફેલાવવાનો મોહાગ્રહ હોય જ ને ? એટલે શિલાલેખ અને ખોદકામ દ્વારા પ્રાપ્ય ઈતિહાસ સંપૂર્ણ સત્ય જ છે, એવું ન વિચારવું. બલકે જેવી જેની બુદ્ધિ-રુચિ હોય, તેમ તે સિદ્ધ કરી શકે છે.

વિશિષ્ટ પૂર્વધારીઓ દ્વારા રચાયેલ આગમો જ વધારે વિ✓સનીય સમજવા જોઈએ તથા ઈતિહાસકારોની રચનાઓ પૂર્ણતઃ સત્ય સમજવી જોઈએ નહી. ફક્ત આગમ પાઠોને સમજવા માટે જ એ રચનાઓનું આલંબન લઈ શકાય, એટલાં પૂરતાં જ તે ગ્રંથો અગત્યના છે, તેનાથી વધારે મહત્ત્વ તે રચનાઓ કે ગ્રંથોને આપવું જોઈએ નહીં.

જેમણે આત્મ સાધનામાં આચાર સાધના કરવી છે, તેમણે તે આગમોમાં આવતાં શ્રાવક અને સાધુના જીવનમાંથી ત્યાગ તપ જ્ઞાન વગેરેનું અનુસરણ કરવું અને આચારાંગ, સૂચગડાંગ, છેદસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકાલિક સૂત્ર કથિત આચારોનું યથાશક્તિ ઈમાનદારીથી પાલન કરવું જોઈએ તો જ પોતાની બોલચાલ, રીતભાત, ખાન-પાન વગેરે પ્રવૃત્તિ, સમિતિ, ગુપ્તિ, સ્વાધ્યાય-ધ્યાન પ્રમાણે યોગ્ય આરાધનામય બને.

ઉક્ત વિષયોની સંતોષકારક જાણકારી માટે મૂર્તિપૂજક મુનિ શ્રી કલ્યાણ વિજયજી મ.સા. દ્વારા સંપાદિત **પ્રબંધ પારિજાત** ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

નિબંધ - ૪૪

સાધુને વનવાસ કે વસતિવાસ : આગમ સમીક્ષા

સાધુ પહેલાં પહાડોમાં રહેતાં હતાં, પછી પાછળથી કમજોરીવશ વસતિવાસ(ગામોમાં રહેવું) શરૂ કર્યું, આવું વિદ્વાનો તથા ઈતિહાસકારો દ્વારા કહેવાયું છે પણ, તે કથન આગમાનુસાર નથી.

આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી કૃત છેદ સૂત્રો તથા આચારાંગ સૂત્ર વગેરે ગણધર કૃત આચાર શાસ્ત્રોથી સર્વજ્ઞ કથિત વીતરાગ માર્ગનું આવું એકાંતિક રૂપ હોય તેવું લાગતું નથી. ભગવાનના સમયમાં પણ નવદીક્ષિત, સ્થવિર, વૃદ્ધ, ગ્લાન, અશક્ત, સ્થવિર વાસ વિરાજિત સાધુ કે સાધ્વીઓ વગેરે અનેક પ્રકારના સાધકો હતાં. અંગ સૂત્રોમાં અને છેદ સૂત્રોમાં જ્યાં ઉપાશ્રયોનું વર્ણન છે ત્યાં ૧૮ પ્રકારના અથવા ૨૧ પ્રકારના રહેઠાણો સાધુ-સાધ્વીઓને રહેવા માટે કહ્યાં છે.

બૃહત્કલ્પ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે સાધુને પુરુષ સાગરિક ઉપાશ્રયમાં રહેવાનું કલ્પે પણ સ્ત્રી સાગરિક ઉપાશ્રયમાં રહેવાનું કલ્પે નહીં. અનાજ તથા ખાદ્ય સામગ્રી યુક્ત મકાનમાં કેવી વ્યવસ્થિત સ્થિતિ સાંપડતા શેષકાળ માટે રહેવાનું કલ્પે? અને ક્યાં, ક્યારે ચાર્તુમાસ રહેવાનું કલ્પે વગેરેનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે. દુકાનોમાં, ગલીના નાકે, ત્રણ રસ્તે કે ચાર રસ્તે બનેલા મકાનોમાં સાધ્વીને ઉતરવું કલ્પે નહીં, પરંતુ સાધુને કલ્પે, એવું સ્પષ્ટ વિધાન છે. પરંતુ બંનેને માટે એવું સ્થળ કલ્પે નહીં, એવું વિધાન નથી. આમ આર્ય ભદ્રબાહુ રચિત, આ છેદ સૂત્રમાં ગામડાઓમાં રહેવાનો નિષેધ નથી અપિતુ વિધિરૂપ રહેવાનું જ સિદ્ધ થાય છે.

બીજી અનેક વૈકલ્પિક અવસ્થાઓ જેવી કે, સ્થવિરકલ્પી તથા જિન-કલ્પીના, એક વસ્ત્રધારી કે અનેક વસ્ત્રધારી હોવાની; કરપાત્રી કે એકપાત્રી હોવાની અને કારણસર અસમર્થ વગેરેને અધિક પાત્ર ધારણ કરવાનું કે નિષ્કારણ નહીં લેવાનું વગેરે કેટલીય અવસ્થાઓનું અંગસૂત્ર તથા છેદસૂત્રમાં વર્ણન મળે છે. ઘણાં આચાર વિધાનો પણ અનેકાંતિકતાથી ભર્યા છે. જેવા કે—

(૧) વિગય રહિત સદા નીરસ આહાર લેવો, તો ક્યાંક એવું પણ કહ્યું છે કે વારંવાર વિગયનું સેવન ન કરવું, તો ક્યાંક વિગય સેવન કરીને જે મુનિ તપમાં રત ન રહે તેને પાપી શ્રમણ કહેવામાં આવેલ છે, પરંતુ વિગય યુક્ત આહાર કરીને તપમાં લીન રહેતા શ્રમણને પાપી નથી કહ્યા.

(૨) ક્યાંક એવું વિધાન છે કે ગોચરીમાં નવું વાસણ ન ભરાવવું, તો ક્યાંક એવું છે કે પશ્ચાત્કર્મ ન હોય તો લઈ લેવું, તો ક્યાંક થાળીમાં મોદકભરીને વહોરાવે તો પણ તે લઈ લેવાં, તેવું વર્ણન છે.

(૩) ક્યાંક એવું લખ્યું છે કે પંત કુલાઈ પરિવ્વણ સ ભિક્ષુ । અર્થાત્ નિર્ધન-ગરીબ ઘરોમાં ભિક્ષાચારી કરનારા સાચા ભિક્ષુ છે. તો ક્યાંક મોટા-મોટા શ્રીમંતો અને રાજમહેલોમાં પણ ગોચરીએ જવાનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે. ક્યાંક ખીર-ખાંડની ભોજન પ્રાપ્તિનું વર્ણન પણ છે. આ રીતે આપણા જૈન આગમ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોની અપેક્ષાએ જેમ સ્યાદવાદથી પરિપૂર્ણ છે તેમજ આચાર વિધાનોના પણ અનેક વિષયોમાં અનેકાંતતા ધારણ કરેલ છે.

તેથી જૈન સાધ્વાચાર સંબંધી નિયમો માટે, ઊંડું શાસ્ત્રચિંતન કર્યા વિના ફક્ત ગ્રંથો, ઈતિહાસ અને ઉદાહરણો તથા શિલાલેખોમાંથી અથવા કથાઓમાંથી કોઈ પણ એકાંત કલ્પના કરવી યુક્તિ સંગત નથી. ઓછામાં ઓછું બે અંગ સૂત્ર, ચાર છેદ સૂત્ર અને બે મૂળસૂત્ર એમ કુલ આઠ આચાર સૂત્રોનું ચિંતનયુક્ત

અનુભવ જ્ઞાન રાખવું અને તેને સામે રાખી ચિંતન કરવું પર્યાપ્ત થઈ જાય છે. આટલું ધ્યાન રાખી લેવાથી અર્થ વગરની સાધુઓની નબળાઈઓ માનવાની સ્થિતિ પેદા થાય નહીં. વાસ્તવમાં એવી કલ્પિત અવાસ્તવિક નબળાઈઓ દેખાડવાથી ધર્મશ્રદ્ધા અને ઉત્સાહમાં કોઈ પ્રકારે લાભ થવાની શક્યતા નથી.

સર્વજ્ઞોની વાણીમાં અને તેમાં પણ આચાર સંબંધી વિધાનોમાં તો બધાય પ્રકારના સાધકોને ધ્યાનમાં રાખીને અનેક દરજ્જાના વિધાનોનો સમાવેશ કરાય છે. જઘન્ય દરજ્જાની પણ પોતાની એક સીમા હોય છે, એટલે ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે બકુશ અને પ્રતિસેવના નિયંઠાવાળા પણ વૈમાનિક દેવો સિવાય ક્યાંય પણ જઈ શકતા નથી તેમના જઘન્ય ચારિત્ર પજજવા પણ પુલાકના ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર પજજવાથી અનંત ગણા વધારે હોય છે ત્યારે તો તે નિયંઠાવાળા ટકી શકે છે અન્યથા નીચે પડતાં વાર શી ? અર્થાત્ અસંયમ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લે.

સ્વયં ભગવાન મહાવીર સ્વામીના છદ્મસ્થકાળનું વર્ણન, આચારાંગ સૂત્રમાં છે. તેને જો ધ્યાનથી વાંચી, સમજી લઈએ તો રહેઠાણ સંબંધી સાચી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી જાય. એટલે વ્યર્થમાં એવી ભ્રમણાઓ કે— પહેલાંના વખતના સાધુઓ પહાડોમાં, વનમાં ચોમાસું કરતાં અને વસતિવાસ પાછળથી શરૂ થયો; એ સ્પષ્ટપણે આગમ વિપરીત પ્રરૂપણા છે. આજકાલ ઉત્કૃષ્ટતાની આવી ઘણી બધી ફાલતુ વાતો ઈતિહાસ કે આગમના નામે ઠોકી દેવાય છે. પરંતુ હકીકત તો એ છે કે પહેલાંના જમાનામાં પણ આવી ઉત્કૃષ્ટતાવાળા અનેક સાધકો થતા હતા અને સામાન્ય સાધકો પણ થતા હતા. તેમ છતાં તેઓની તે ઉત્કૃષ્ટતાને આગમ પ્રમાણ વગર ફક્ત ઉદાહરણને ખાતર ઈતિહાસમાં અને શિલાલેખોમાં ઘુસાડીને તે સંબંધી એકાંતિક કથન કરવું અનુચિત કહેવાય. સાધુના આચાર હોય કે પછી જૈન સિદ્ધાંતના મુખ્ય તત્ત્વો હોય, પ્રમાણિક પૂર્વધારીઓના આગમોમાંથી જ કસોટીની એરણ પર તેને ચડાવી તેનું યોગ્ય ચિંતન-મનન કરવું જોઈએ, એ જ નિરાબાધ માર્ગ છે.

આપણા આગમો નગ્નતાનું ખંડન કે અવહેલના કરતાં નથી તેમજ સચેલકતાનું પણ વિસ્તૃત કથન કરે છે અને અચેલકતાને પણ પ્રશસ્ત કહે છે. તેજ પ્રમાણે આગમોમાં ત્રણ જાતિના પાત્ર કહ્યાં છે. અસમર્થ સાધુ ત્રણે જાતિના પાત્રાં એક સાથે રાખે છે. સામર્થ્યવાન સાધુ ફક્ત એક જાતના જ પાત્ર રાખી શકે છે. સ્થવિરકલ્પી સાધુનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે તે પોતાના પાત્રમાં, પોતાના માત્રકમાં (પલાસકમાં) પોતાના કમંડળમાં કે પોતાના હસ્તયુગલમાં (ખોખા)માં

આહાર લઈ ખાઈ શકે છે. આવું વ્યવહાર સૂત્રમાં છે. એવી જ રીતે વધારે પાતરાં રાખવા સંબંધી કે તેમાં ગોચરી આરોગવા સંબંધી, હાથમાં લેવા સંબંધી ઘણાં વર્ણનો આપેલાં છે. જો ઉણોદરી કરવાની હોય તો એક વસ્ત્ર રાખવાનું કે પરિત્યક્ત ઉપકરણ જ લેવાનો નિર્દેશ પણ કરેલો છે, પરંતુ એકાંત દષ્ટિથી એક પાતરું રાખવાની પ્રરૂપણા કરી નથી.

દવા વગેરે ઔષધની ઈચ્છા માત્રનો (પરિષદ સહન કરવાની અપેક્ષાએ) નિષેધ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્ય. -૨ તથા ૧૯માં કરવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં નિશીથ સૂત્રમાં સ્વસ્થ સાધુને ઔષધ સેવનનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કહ્યું છે અને અસ્વસ્થ સાધુ માટે ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી તેમજ એજ ભવે મોક્ષે જનારા સાધુઓ માટે ઔષધ ઉપચાર કરાવ્યાંના વર્ણનો પણ આગમમાં આપ્યાં છે.

સાધુની મર્યાદાઓમાં સંયમ, સમિતિ-ગુપ્તિ, મહાવ્રત સુરક્ષિત રહે એ જ મુખ્ય છે. બાકી અન્ય વિધિઓમાંથી કેટલીક તો લોકોની દષ્ટિએ વ્યવહારિક પણ છે, તો કેટલીક અવ્યવહારિક જેવી લાગતી વિધિઓ પણ આગમ સિદ્ધ છે, જેમ કે— અદંત ધાવન વગેરે. તેના સંબંધમાં પણ કોઈ માત્ર વ્યવહાર દષ્ટિ રાખીને તેની મજાક કરે તો તે વ્યક્તિગત અસભ્યતા અને અવિવેક જ છે જેનો કોઈ ઈલાજ નથી. દુનિયામાં બધી જાતના લોકો રહે છે. સાધુએ વ્યવહારનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ અને તે રાખે જ છે. પરંતુ ભગવદ્દાજ્ઞા, મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ તથા આગમ સંબંધી બધા નિયમોની ઉપેક્ષા કર્યા વગર વ્યવહાર કરવો જોઈએ કારણ કે પોતાના નિયમોમાં ભગવદ્ આજ્ઞા મુજબ રહેવું, તે સાધુનું પરમ કર્તવ્ય છે.

અતઃ વ્યવહારના નામથી સંયમની મૌલિકતા તથા આગમ કથિત નિયમોની ઉપેક્ષા પણ ન કરવી જોઈએ. તેમજ ઉત્કૃષ્ટતાને નામે આગમ સિદ્ધ જુદા-જુદા સામાન્ય આચાર, વિધિ વગેરેનો નિષેધ કરીને, તેને શિથિલાચાર પણ ન કહેવું જોઈએ અને સમય પરિવર્તનના નામે કોઈ એકાંત પ્રરૂપણા પણ ન કરવું જોઈએ. આ રીતે સાધુ માટે વસતિવાસ અને વન વિહાર બંનેને આગમ સિદ્ધ માનવા જોઈએ અને 'વસતિ વાસ' સમયના પરિવર્તનથી થયેલી વિકૃતિ છે, એવું માની લેવું જોઈએ નહીં અને તેવી ખોટી પ્રરૂપણા પણ કરવી જોઈએ નહીં. કારણ કે તે એકાંત દષ્ટિવાળું કથન છે. શ્રદ્ધાળુએ તો એકાંગી વિચારોના પ્રવાહોથી દૂર રહી પોતાના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને સુરક્ષિત રાખી સમ્યગ્ શ્રદ્ધાથી સમ્યક્ આરાધના કરતાં રહેવું જોઈએ.

ભગવાન મહાવીર દ્વારા પ્રયુક્ત શય્યા :- (૧) ધર્મશાળાઓમાં (૨) પરબોમાં (૩) દુકાનોમાં (૪) સોની કે લુહાર—સુથારના કારખાનાઓમાં (૫) ઝુંપડીમાં (૬) મુસાફરખાનામાં (૭) આરામગૃહોમાં (૮) ગ્રામોમાં (૯) શહેરોમાં (૧૦) સ્મશાનમાં (૧૧) શૂન્યગૃહમાં (૧૨) વૃક્ષની નીચે.

ઉક્ત સ્થાનોમાં તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં વિચરણ કર્યું હતું તથા નિવાસ કર્યો હતો. — આચારાંગ સૂત્ર. અધ્યયન-૯.

સાધુ સાધ્વીઓને કલ્પનીય શય્યાઓ : ચાર પ્રકાર—(૧) પથિકશાળા (ધર્મશાળા) (૨) વિશ્રામગૃહ (૩) ગૃહસ્થનું ઘર (૪) મઠ—આશ્રમ. **અઠાર પ્રકાર—** (૧) લુહાર શાળા (૨) ધર્મશાળા (૩) સભાસ્થળ (૪) પરબ (૫) દેવાલય (૬) દુકાન (૭) ગોદામ (૮) યાનગૃહ (૯) ચૂનાનું કારખાનું (૧૦) યાનશાળા (૧૧) ઘાસ અથવા ચામડાનું કારખાનું (૧૨) કોલસાનું કારખાનું (૧૩) સુથાર શાળા (૧૪) સ્મશાનગૃહ (૧૫) પર્વતગૃહ (૧૬) ગુફા (૧૭) શાંતિકર્મ ગૃહ (૧૮) પત્થરના કારખાનાઓ વગેરે નિર્દોષ ભવનો તથા ગૃહોમાં સાધુ-સાધ્વીઓને ઉતરવું કલ્પે છે. — આચારાંગ સૂત્ર. શ્વેતસ્કંધ-૨, અધ્યયન-૨.

સાધ્વી માટે અયોગ્ય તથા સાધુ માટે યોગ્ય શય્યાઓ :- (૧) દુકાન યુક્ત ઘરમાં (૨) ગલીના પ્રારંભનું (નાકા પરનું) મકાન (૩) ત્રણ રસ્તે પડતું મકાન (૪) ચાર રસ્તે પડતું મકાન (૫) સીંઘાડાના આકારનો માર્ગ હોય ત્યાં મળતું મકાન (૬) અનેક માર્ગ ભેગાં થતાં હોય તે સ્થાન પરનું મકાન (૭) દુકાનમાં (ઉતરવા જોગ ખાલી જગ્યા હોય તો) સાધુઓ ઉતરી શકે પણ સાધ્વીઓએ તે સ્થાને ઉતરવું નહીં. — બૃહત્કલ્પ સૂત્ર. ઉદ્દેશક-૧, સૂત્ર-૧૨.

આ પ્રમાણે આગમ વિધાનોમાં સ્પષ્ટ છે કે— નગ્નપણે વિચરનારા તીર્થંકર પ્રભુ તથા સાધુ સાધ્વીઓ ગામ, નગરોમાં કે વન-ઉપવનમાં ગમે ત્યાં યોગ્ય સ્થળે નિવાસ કરી શકે છે. સાધ્વીઓ માટે બ્રહ્મચર્યની રક્ષાકાળે અનેક અસુરક્ષિત સ્થાનોનો નિષેધ છે. પરંતુ ક્યાં ય વસતિવાસમાં રહેવાનો નિષેધ આગમોથી સિદ્ધ થતો નથી. 'ઉપાશ્રય' શબ્દનો પ્રયોગ સ્પષ્ટ છે અને ક્યાંક પૌષ્ઠશાળાનો ઉલ્લેખ પણ થયો છે.

ઉપરોક્ત બાબતોને લઈ, ક્યારેક કોઈ વિદ્વાનોએ પોતાના ચિંતન પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ દ્વારા ગ્રંથો કે શિલાલેખોમાંથી વિચારણાઓ ફેલાવી હોય અને એ પરંપરા બની ગઈ હોય તેવું ચોક્કસ બન્યું હોવું જોઈએ. એ એકાંત દષ્ટિનો દુરાગ્રહ ગણાય અને જિનશાસનની કુસેવા ગણાય. આજના વિદ્વાનોએ

આ બધી બાબતો પર ધ્યાન દઈ, ફક્ત આગમ સાપેક્ષ વાતોને પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ વિવેક ધર્મ છે.

નોંધ : આ આગમ નવનીત પુષ્પમાં પણ કેટલાંક નવા ચિંતનો પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે, જે પ્રચલિત પરંપરાઓ તથા ધારણાઓથી તદ્દન જુદાં જ છે, પરંતુ તેના માટે આગમ સાપેક્ષ ચિંતન તથા ભ્રમણાઓનું પુરું ધ્યાન રખાયું છે.

નિબંધ - ૪૫

આગમની રચનામાં વારંવાર પરિવર્તન સમીક્ષા

ગણધર ભગવંતો તથા ૧૪ પૂર્વધારી વગેરે જિનશાસનમાં જે પણ આચાર શાસ્ત્રની રચના કરે ત્યારે તેઓ પરિપૂર્ણ શાસનકાળના સાધુઓનું ધ્યાન રાખીને જ વિધિ-નિષેધના નિયમો રચે છે. તેમના નિયમો સંબંધી વિધાનો વિશે એવી કલ્પના કરવી અનુચિત છે કે— ‘તેઓ પોતાના શાસનકાળના આચાર શાસ્ત્રો વિશે કાયદાઓ, નિયમો ઘડે જે ૨૦૦ કે ૪૦૦ વર્ષ પછી ચાલે નહીં; તેથી ફરી તેમાં ફેરફાર થાય. ત્યારપછી વળી બીજા ૨૦૦ કે ૩૦૦ વર્ષ સમયગાળો જતાં તે નિયમો, શાસ્ત્રોમાં ફરી બીજા કોઈ દ્વારા બદલાય.’— આવી કલ્પના કરવામાં પૂર્વધરો તથા શાસ્ત્ર રચનાકારોની અયોગ્યતા ઘોષિત કરવા જેવું થાય !

એવી કોઈ લેખિત પરંપરા પ્રાપ્ત પ્રતો પણ નથી કે જેથી સાબિત થાય કે ૧૪ પૂર્વી અથવા ગણધરો દ્વારા રચાયેલ આચાર શાસ્ત્રોના કાયદાઓ આગળ જતાં બીજા કાળમાં ચાલી શકે તેમ નહોતા જેથી આર્ય રક્ષિતે અથવા અન્ય કોઈએ તે નિયમો પુનઃ ઘડ્યાં હોય. શ્રુતકેવળીની રચનામાં આવા દૂષણની કલ્પના કરવી તે જરા પણ યોગ્ય નથી.

એક વાતનું હંમેશા ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ઈતિહાસ, કલ્પના કે ગ્રંથોને મૂળ આગમો કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ નહીં. આચાર શાસ્ત્રોમાં જે વિધાનો છે, તેમાં થોડો પણ ફેરફાર કર્યા વિના અનેક સાધકો, વસ્ત્ર, પાત્ર કે ઉપકરણો રાખનારા હોઈ શકે છે અને સવિશેષ સાધના કરનારા અથવા પર્વતો પર જનારા, વિશેષ ત્યાગ, તપ, અભિગ્રહ, પડિમા, જિનકલ્પ વગેરે સાધનાઓ કરનારા પણ એજ આચાર શાસ્ત્રોના આધારે રહેતા હોય છે.

આગમોમાં વારંવાર પરિવર્તનની આવશ્યકતા માની લેવાથી શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ કેટલું રહે ? કેમ કે આજ રીતે આચાર શાસ્ત્રના કાયદાઓ બદલવાનો અધિકાર દર ૨૦૦-૪૦૦ વર્ષ પછી કોઈ આચાર્યના હાથમાં હોય તો આખી

અવ્યવસ્થાનો દોષ બની જાય. ૨૧ હજાર વર્ષ સુધીમાં તો કેટલાય નિયમ બદલાઈ જાય ! ખરેખર તો આવું કશું વિચારવું યોગ્ય જ ન ગણાય. **આગમોમાં જે કાંઈ, જેટલા પણ વિધિ-નિષેધ જણાવ્યાં છે, તે જિનશાસનની દીર્ઘ દૃષ્ટિથી પરિપૂર્ણ છે.**

વ્યક્તિગત રીતે કે અમુક સંઘ દ્વારા અથવા અપવાદ રૂપે ક્યારેય કાંઈ કરવાનું આવે, તો તે અપવાદ પરિસ્થિતિ તથા રુચિ કે વાતાવરણ પર નિર્ભર કરે છે. જેનો સંકેત પણ આગમો તથા તેની વ્યાખ્યાઓમાંથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. આચાર શાસ્ત્રોમાં ક્યાંક ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્યોની શિક્ષા આપી છે તો ક્યાંક મધ્યમ આચાર વિધાન પણ છે અને ક્યાંક અપવાદ પરિસ્થિતિમાં છૂટછાટ પણ છે અને તેમ છતાંય કોઈનાથી અન્ય વિપરીત આચરણ થઈ જાય તો તે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન પણ આગમમાં આપેલાં છે.

આગમ ભગવતીમાં કહેલાં કોઈ નિયંદા મૂળગુણ પડિસેવી પણ છે, તો કોઈ ઉત્તરગુણ પડિસેવી પણ છે અને કોઈ પૂર્ણ શુદ્ધ પણ છે. તેમાંના કેટલાક આરાધનામય તો કેટલાક વિરાધનામય તેમ અનેક પરિસ્થિતિઓનું વર્ણન પણ છે. આ વિવિધ સદોષ નિર્દોષ નિયંદાવાળાઓને પણ સાધુત્વમાં ગણાવ્યા છે.

૨૧ હજાર વર્ષ સુધીમાં, કોઈના માટે આચાર શાસ્ત્રમાં ફેરફાર કરવો પડે તેવું કશું છે જ નહીં. જો કોઈ એવું વિચારે કે આ આગમો ન ચાલી શકવાના કારણે પાછળથી વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા છે કે સુધારવામાં આવ્યા છે, તો તે કલ્પનાકારે એમ પણ વિચારવું રહ્યું કે મારી કલ્પના અનુસાર એક પૂર્વધર દ્વારા વ્યવસ્થિત કરાયેલ શાસ્ત્ર ૨૦,૦૦૦ વર્ષ ચાલે તેવા છે તો ૧૪ પૂર્વી તથા ગણધરોની રચનાના વિધાનો ૧૦૦, ૨૦૦ કે ૩૦૦, ૪૦૦ વર્ષમાં વારંવાર બદલવા પડે તે કેટલું ઉચિત છે ? અર્થાત્ આ એક ખોટી તથા અનુચિત કલ્પના છે. આવી કલ્પના કરવામાં કંઈ લાભ નથી. વળી આમ કરવાથી પૂર્વધરોની યોગ્યતા અને આગમની મહત્તાને કલંકિત કરવા જેવું થાય. માટે વિવેકીજનોએ આગમ બાબત આવી અર્થહીન કલ્પના કરવી જોઈએ નહીં. પછી તેવી કલ્પના ઈતિહાસ કે ગ્રંથ ગમે તેમાં હોય, તે અઘટિત અને અનુચિત જ છે; તેટલું સમજી લેવું જોઈએ.

છન્નસ્થોની સ્મરણ શક્તિની કમીને કારણે શાસ્ત્રોમાં વિકૃત બનેલ પૂર્વાપર સંબંધોને જોડીને કે કાંઈ પણ અવ્યવસ્થિત હોય તેને વ્યવસ્થિત કરવાને, સંક્ષિપ્ત કરવાને, સ્પષ્ટ કરવાને અને આગળની સ્મરણશક્તિનો વિચાર કરીને કે પહેલાની સ્મૃતિ દોષના કારણે સમજવામાં થયેલ ભૂલનું સંશોધન કરવાને માટે

જે જે પ્રયત્ન થયેલાં હોય તેને યોગ્ય કહી શકાય. કેમ કે આવું કરવાથી રચનાકાર પૂર્વધરો કે ગણધરો પર કોઈ આંચ આવતી નથી.

ટૂંકમાં આચારાંગ, સૂચગડાંગ, ૪ છેદ, દશવૈકલિક તથા બીજા પણ કેટલાક આગમોમાં જ્યાં આચાર વિધાન છે, તેમાં ક્ષેત્ર-કાળના કારણે ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે, તેવું માનવું, સમજવું એક અસત્ય કલ્પના છે.

આ આચાર આગમોમાં આવતા વિધાનો, નિષેધો અને અપવાદોના બધા નિયમોને સમજીને તેનો પૂર્વાપર સમન્વય સાધીને, તથા સાચી વિધિનો નિર્ણય કરીને યથા સંભવ ઉત્સર્ગ માર્ગ પર પણ ચાલી શકાય તથા ક્યારેક પ્રાયશ્ચિત્ત માર્ગ પર ચાલી શકાય અને ફરી પાછા ઉત્સર્ગ માર્ગ પર આવી શકાય. આ બધું વ્યક્તિગત નિર્ણય તથા પરિસ્થિતિ પર વધારે નિર્ભર કરે છે, પરંતુ આગમ વિધાનને અયોગ્ય માની અથવા અપર્યાપ્ત ગણી તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂરત ક્યારેય પડતી નથી. બલ્કે એજ આગમ વર્ણનો તથા તેની વ્યાખ્યાઓમાંથી બધી પરિસ્થિતિઓનો હલ નીકળી શકે છે, જે બહુશ્રુતગમ્ય છે.

આટલું સ્પષ્ટ થઈ ગયા પછી પણ કોઈ બધા માટે અથવા હંમેશાં માટે મૂળપાઠમાં કે બીજા કોઈ ગ્રંથ બનાવીને કાયદાઓમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરે કે બદલી નાખે તો તે તેનું વ્યક્તિગત દૂષણ કહેવાય તથા આગમ વિપરીત પ્રરૂપણ વર્તન ગણાય.

જે વિષય અંગે આગમના મૂળપાઠમાં કોઈ સ્પષ્ટ વિધિ નિષેધ નથી તથા પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કહ્યું નથી, તે વિષયનો સંપૂર્ણ વિધિ-નિષેધ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો નિર્ણય બહુશ્રુતના નિર્ણય પર નિર્ભર કરે છે. પરંતુ તેઓને પણ પોતાના નિર્ણયને આગમ પાઠમાં જોડી દેવાનો અધિકાર નથી. તેમજ તે નિર્ણયને બીજા બહુશ્રુતો પર કે સમુદાય પર લાદી દેવાનો અધિકાર પણ નથી.

ચશ્મા, પુસ્તક વગેરે જ્ઞાન સંબંધી ઉપકરણો માટે આગમમાં ક્યાંય પણ વિધિ નિષેધ નથી તેમજ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી. તે બધા માટે બહુશ્રુતોની આજ્ઞાનુસાર પાલન કરી શકાય છે.

ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ બધા સાધુ-સાધ્વીઓ માટે નિશીથ સૂત્રના અધ્યયન અધ્યાપનની ધ્રુવ આવશ્યક આજ્ઞા આપી છે તથા જે સાધુ-સાધ્વી તેને ભૂલી જાય તો તેની કઠોર સારણા અને દંડ વિધાન પણ કરેલ છે. આવી સૂત્રોક્ત આજ્ઞાને ૪૦૦ વર્ષ પછી કોઈને અનુચિત લાગે તેથી તે તેનાથી વિપરીત મૌખિક કાયદો ઘડીને લાગુ કરે, એવી કલ્પના કરવી જ વ્યર્થ છે, કેમ કે આવી કલ્પનાનું

તાત્પર્ય એ થાય કે ચૌદ પૂર્વી ભદ્રબાહુસ્વામીને આચાર—છેદ સૂત્રોના વિધાન કરતી વખતે એટલું પણ જ્ઞાત નહોતું કે આગળ જતાં ૪૦૦ વર્ષ પછી આ વિધાનો ચાલશે નહીં ! જ્યારે આર્યરક્ષિતે કરેલાં વિધાનો ૧૫૦૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યાં કરે !! આવું ચિંતન કોઈ પણ બુદ્ધિમાન સ્વીકારે નહીં. તેથી એ ખોટી કલ્પના છે કે આર્ય રક્ષિતને આચાર શાસ્ત્રના વિધાનોમાં પરિવર્તન કરવાની જરૂર પડી. વાસ્તવમાં મધ્યકાળમાં આ પ્રકારના વાતાવરણનો પ્રવાહ ખૂબ ચાલતો હતો.

યથા— ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામી દ્વારા જ્યારે અસંવત્સરીમાં સંવત્સરી કરવાના ગુરુ ચોમાસી પ્રાયશ્ચિત્તનો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે, તેમ છતાં પરિસ્થિતિ વશ સંવત્સરીને આગળ—પાછળ ઉજવીને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાના બદલે એ જ અપવાદને નિયમ બનાવી તેવો પાઠ સૂત્રમાં ઘૂસાડી તેની પરંપરા પણ ચલાવી નાખી. આવી કેટલીય પરંપરાઓ મધ્યકાળથી શરૂ થઈને આ જ સુધી ચાલી આવેલ છે. પરંતુ આ નિયમોનો પ્રવાહ આગમ પ્રમાણિત નથી. આગમના નિયમો જ સર્વોપરી છે. તેના આધારે સત્ય શોધી તે મુજબ વિચારી, ખોટી માન્યતા કે પરંપરાઓથી મુક્તિ મેળવી લેવી જોઈએ.

૧૪પૂર્વી ગણધર વગેરેની જે સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે, તેનાથી વિપરીત કોઈપણ વાત વિષે પાછળના ઓછા જ્ઞાની પણ ઈમાનદાર આચાર્ય આજ્ઞા કરવાનું વિચારે નહીં, તેટલું નિશ્ચિત છે. જો કોઈએ અપવાદ રૂપી સંજોગોમાં વિપરીત આજ્ઞા કરી હોય તો તે આજ્ઞાનું મહત્વ અપવાદ જેટલું જ ગણાય. તે આચરણની પરંપરા ન ચલાવાય. તેમ છતાં કોઈ નામધારી આચાર્ય વગેરે આગમ વિપરીત આજ્ઞા મૌખિક કે લેખિત રૂપે શરૂ કરે અને તેની જ પરંપરા શરૂ થઈ જાય તો તેનું મહત્ત્વ આગમ વિધાનની સામે શૂન્ય જ ગણાય. નહીંતર પછીના ઓછા જ્ઞાની લોકો કંઈપણ શાસ્ત્ર વિપરીત વિધાનો કર્યા કરે !

આજના યુગમાં ઘણા આચાર્યો પોતાના અધિકાર, જીતાચારના નામે ભોગવે છે અને અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિના આચરણોને પરંપરાના નામે ચલાવે છે તે નિગંથં પાવચયં પુરઓ કાઠં વિહરણી પ્રતિજ્ઞાથી ચ્યુત થવા જેવું છે. અપવાદને અપવાદ સુધી સીમિત રાખવાની સત્તા બધા ગીતાર્થોને છે જ. પણ તેનો અર્થ એ નથી, કે કોઈપણ આગેવાન શાસ્ત્ર વિપરીત વિધિ માર્ગ શરૂ કરીને તે ચલાવી દે; તેવો અધિકાર તો કોઈને ય હોતો નથી.

શાસ્ત્રમાં નિર્દેશ કરેલ છે કે રત્નાધિકનો વિનય કરવો, પરંતુ સંયમનું સતત પૂરી રીતે ધ્યાન રાખવું; જેથી તેમાં કોઈપણ પ્રકારની આંચ ન આવે.

સૂત્રોમાં ત્યાં સુધી નિર્દેશ કરેલો છે, કે ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે અને તે આગમાનુસાર ન હોય તો તે સ્વીકારે નહીં, સ્પષ્ટ ના કહી દે. ગુરુ સંલેખના-સંથારાની અવસ્થામાં કહે કે અમુક મુનિને આચાર્ય પદ આપજો, પરંતુ તે યોગ્ય હોય તો આપવું, અયોગ્ય હોય તો તેની જગ્યાએ બીજી લાયક વ્યક્તિને તે પદ સોંપવું; એવું સ્પષ્ટ વિધાન છે. ટૂંકમાં ૧૦ પૂર્વથી ઓછા જ્ઞાનવાળા અથવા આજના આચાર્યો કે વચ્ચેના દેવદ્વિકાળના જ્ઞાનીઓ વગેરે કોઈની પણ આજ્ઞા આગમથી વિપરીત હોય તો તે ઈત્વરિક જ હોઈ શકે. તેને હંમેશાં માટે પ્રથા સમજીને ચાલવાથી તે મહા અનર્થકારી કર્તવ્ય થઈ જાય છે. દસ પૂર્વી કે તેથી વધારે જ્ઞાનવાળા આગમ વિહારી હોય છે, તેમને માટે વ્યક્તિગત આચરણમાં શાસ્ત્રના નિયમો બાધક નથી હોતા પરંતુ ૧૦ પૂર્વથી ઓછા જ્ઞાનવાળાએ આગમ શાસ્ત્રોને મજબૂત પ્રમાણ માનીને ચાલવું જોઈએ, એ જ આગમ પદ્ધતિ છે. આમ ન થાય તો મનફાવે તેમ બહુમતવાળાઓ કંઈપણ ચલાવી દે, નિયમરૂપે !!

અતઃ શ્રુતકેવળીઓની રચનામાં અધૂરપની કલ્પના કરવી અનુચિત છે અને તે પુનઃ વિચારણીય છે. **છેદસૂત્રો પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા છે, એટલે તેને ગણધર રચિતજ માનવા જોઈએ.** ઉદ્ધરણ કર્તા કોઈ પણ હોય, પૂર્વોની મૌલિક રચના તો ગણધરોની જ છે. સમયની આચાર શિથિલતાને કારણે આર્યરક્ષિતે કે સ્કંદિલાચાર્યે પોતાના વખતમાં, આગમોમાં પરિવર્તન કરવાની કોશિશ કરી હતી, તેવી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી.

ઉપલબ્ધ વ્યવહાર સૂત્ર, બૃહત્કલ્પ સૂત્ર કે નિશીથસૂત્રને સમય પ્રભાવી રચના માનવાને બદલે, ગણધરોની રચના માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. શ્રુત કેવલી દ્વારા આચાર શાસ્ત્રની રચના પૂરા શાસનકાળને લક્ષ્યમાં રાખીને જ કરવામાં આવી હોય છે. તેમના સંબંધમાં અન્ય કલ્પના કરવી, તે પ્રમાણિક પુરુષોની આશાતનાનું કૃત્ય થાય છે, જે સર્વથા અનુચિત છે, અક્ષમ્ય દોષ છે. માટે આવા કાલ્પનિક વિધાનો, શંકાઓથી સાવધ રહીને, શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને વિવેકની સાથે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના કરવી જોઈએ.

નિબંધ - ૪૬

અક્ષય તૃતિયા પારણા પરિજ્ઞાન

(૧) ત્રિષષ્ટિ શલાકા ચારિત્ર અધિકાર ૧ અને ૩ ગાથા ૩૦૧-૩૦૨માં અક્ષય તૃતીયાનું પારણું કહ્યું છે, અર્થાત્ એક વર્ષ, એક માસ, આઠ દિવસ પછી ભગવાનનું પારણું થયું તેમ કહ્યું છે.

(૨) **एकक्वरिसेण उसहो, उच्छुरसं कुणइ पारणं, गो-खीरे णिपरुणं-अण्णे विदियम्मि दिवसम्मि-तिलोय पण्णत्ति** ગાથા-૬૭૮

અર્થ- પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુએ એક વર્ષે ઈશ્વરસથી પારણું કર્યું, બીજા તીર્થંકરોએ દીક્ષાના બીજા જ દિવસે ક્ષીરથી પારણું કર્યું. આ રીતે તિલોયપણ્ણત્તિ માં અધિકાર ૪ ગાથા ૬૭૮માં ભગવાન ઋષભદેવનું પ્રથમ પારણું દીક્ષાના એક વર્ષે થયું, તેમ ઉલ્લેખ છે.

(૩) જિનસેન રચિત દિગંબર ગ્રંથ હરિવંશ પુરાણમાં દર્શાવેલ છે કે છમાસના અનશન પછી તીર્થંકર પ્રભુ ઋષભદેવ આહાર માટે નીકળ્યા અને વિધિ પૂર્વક આહાર ન મળવાથી લગાતાર છ મહિના સુધી તેઓ વિહાર(ત્તિક્ષાર્થે) કરતા રહ્યા. પછી રાજા શ્રેયાંસે પૂર્વ જન્મના સ્મરણના આધારે તેઓને પારણું કરાવવા ઈશ્વરસ વહોરાવ્યો. -**સર્ગ ૯, શ્લોક ૧૮૩-૧૯૦/૧૪૨/૧૫૬. મહાપુરાણ-૧૦૦/૨૦/૪૫૪.**

(૪) નવમી શતાબ્દી સુધીના દિગંબર ગ્રંથોમાં પારણા તિથિનો ઉલ્લેખ જ નથી. (૫) દસમી શતાબ્દીના પુષ્પદંત(અપભ્રંશ) કવિએ પોતાના મહાપુરાણમાં કહ્યું છે કે- ભગવાનના ઉપવાસને એક વર્ષ થઈ ગયા પછી શ્રેયાંસે અક્ષય આહાર વહોરાવ્યો, તેને કારણે તે દિવસ 'અક્ષયતૃતીયાના' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો. ત્યાં વૈશાખ સુદ ત્રીજનો ઉલ્લેખ નથી.

(૬) ળેતાંબર પરંપરાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ આ પારણા તિથિનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. કલ્પસૂત્ર તથા જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિમાં તીર્થંકર વિશેના વિસ્તૃત વર્ણનો છે પણ પારણા તિથિનો ઉલ્લેખ ત્યાં પણ નથી અને સમવાયાંગ સૂત્ર અને વસુદેવ હિંડીમાં સંવત્સરના ઉપવાસ પછી પારણાનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ પારણાની તિથિનો ઉલ્લેખ નથી. ત્રિષષ્ટિ ગુર્વાવલિમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત છે કે વૈશાખ સુદ ત્રીજના પારણું થયું. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૧૨મી શતાબ્દિના પૂર્વે(ળેતાંબર ગ્રંથોમાં)ઋષભ દેવની પારણા તિથિ તેમની દીક્ષા તિથિના પછી એક વર્ષ પછીની નિશ્ચિત્ત પણે હતી. એટલે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ દીક્ષાથી એક સંવત્સરના ઉપવાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો પશ્ચાત્વર્તી ગ્રંથકારો દ્વારા ઉલ્લેખિત અક્ષય તૃતીયા વૈશાખ સુદ ત્રીજનો સ્વીકાર કરી લઈએ તો એક વર્ષ, એક માસ આઠ દિવસનું તપ થાય છે, જે તિલોયપણ્ણત્તિ વગેરે ગ્રંથોથી પ્રમાણિત નથી થતું.

સાર :- અક્ષય તૃતીયા લોકમાં શુભ તિથિના રૂપમાં વધારે વિખ્યાત છે, તેની સાથે ક્યારેક એકાંતર તપસ્યાનું પારણું જોડી દેવામાં આવેલ છે, જેનું કાળાંતરે

મહત્ત્વ સ્થાપિત કરવા માટે જેમ તેમ કરીને ભગવાન ઋષભદેવના એક વર્ષના તપ સાથે અને ઈશ્વરસ સાથે તેને જોડી દેવામાં આવેલ છે. મહત્ત્વ સ્થાપિત કરવા માટે આવી જોડવાની પદ્ધતિઓ મધ્યકાળમાં ઘણી ચાલતી હતી. જેના અનેક ઉદાહરણો છે— જેમ કે, કલ્પસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં વાંચનને કાલકાર્ય સાથે જોડી દેવાયું, ચૂલિકાઓને સ્થૂલિભદ્રની બહેન સાથે જોડી દેવામાં આવી, નિશીથ સૂત્રને આર્યરક્ષિત સાથે કે ભદ્રબાહુ સાથે જોડવાનું, સાધ્વીઓ માટે છેદસૂત્ર વાંચવાના નિષેધને આર્યરક્ષિત સાથે જોડવાનું, ધ્રુવસેન રાજાના પુત્રના મૃત્યુને કાલકાર્ય સાથે જોડવાનું, ભદ્રબાહુ સંહિતા અને નિર્યુક્તિઓને પ્રથમ ભદ્રબાહુ સાથે જોડવાનું, દશવૈકાલિકને ‘મનક’ની સાથે જોડવાનું, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રને ભગવાનની અંતિમ દેશના સાથે જોડવાનું, કલ્પસૂત્રનું ભગવાન દ્વારા વારંવાર વ્યાખ્યાનમાં વાંચવા સંબંધી પાઠ જોડવાનું, મહાનિશીથ સૂત્રની વાતોને ભગવાન તથા ગૌતમના નામે જોડવાનું, ચોથની સંવત્સરી ઉજવવાનું ચાલુ કરી તેને સિદ્ધ કરવા લાંબા-લાંબા પાઠ કલ્પસૂત્રના પ્રારંભમાં જોડી દેવાનું વગેરે વગેરે મધ્યકાળમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓના અનેક ઉદાહરણ શાસ્ત્રોમાં નજરે ચડે છે.

નિબંધ - ૪૭

આચારાંગ નિશીથ ધારક પરિજ્ઞાન

આચારપ્રકલ્પ ધારિણાં ચત્વારો ભંગા સ્તદ્યા- સૂત્ર ધરો ન અર્થ ધરઃ, અર્થ ધરો ન સૂત્ર ધરઃ, સૂત્ર ધરોપ્યર્થ ધરોઽપિ, ના સૂત્ર ધરો નાપ્યર્થ ધરઃ । અત્ર ચતુર્થ ભંગો શૂન્યઃ । આદ્યાનાં ત્રયાણાં ભંગાનાં તૃતીયો ભંગ વર્તી સ ઉપાધ્યાય ઉદ્દિશ્યતે । યતઃ સઃ ઉભયધારી તયા ગચ્છસ્ય સમ્યગ્ પરિવર્ધકો ભવતિ । (આ મુખ્ય વિધાન થયું) તદભાવે દ્વિતીય ભંગ વર્ત્યપિ, તસ્યાપિ અર્થ ધારિતયા સમ્યક્ પરિવર્ધકત્વાત્ । નતુ આદ્યવર્તી । તથાચ આહ-સૂત્રધર વર્જિતાનાં આચાર પ્રકલ્પિકાનાં ગચ્છઃ; ગચ્છસ્ય પરિવર્ધના ત્રિકે, તૃતીય ભંગે ચ । તતસ્તે એવ ઉપાધ્યાયા સ્થાપ્યા ન પ્રથમ ભંગ વર્તિનઃ । એવં દશા કલ્પ વ્યવહારધરાદિ પદાનાં અપિ વ્યાખ્યા કર્તવ્યાઃ ।

યદ્યપિ પૂર્વમાચાર્યાદયસ્ચતુર્દશ પૂર્વધરાદયઃ આસીરન્ તથાપિ ઇદાર્ની આચાર્યા(ઉપાધ્યાયાદયસ્ચ) યુગાનુરુપા દશા કલ્પ વ્યવહાર ધરાદયસ્તપો નિયમ સ્વાધ્યાયાદિષુ ઉધુક્તા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવોચિત યતના પરાયણા, ભવંતિ જ્ઞાતવ્યાઃ । - વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૩, સૂત્ર-૩ ભાષ્ય ટીકા ।

સંક્ષિપ્ત અર્થ :- ઓછામાં ઓછું આચાર પ્રકલ્પ શાસ્ત્ર ધારણ કરનારા બહુશ્રુત

જ સંઘાડાની આગેવાની ધારણ કરી વિચરણ કરી શકે છે, ઉપાધ્યાય પદ ગ્રહણ કરી શકે છે અને બે અંગસૂત્ર તથા ૪ છેદસૂત્રને ધારણ કરનારા જ આચાર્યપદ ગ્રહણ કરી શકે છે.

અત્રે ધારણ કરવાને, સૂત્ર અને અર્થથી ભંગ બનાવીને સૂચવ્યું છે, કે સૂત્ર અને અર્થ બંનેને જે ધારણ કરે છે, તેજ વાસ્તવિક યોગ્ય ગણાય. તે જ ઉપરોક્ત પદોને ગ્રહણ કરી શકે છે, એ જ રાજમાર્ગ છે. અપવાદથી અર્થાત્ કોઈ પણ સૂત્ર તથા અર્થ ઉભયને ધારણ કરનારા ન મળે તો ફક્ત અર્થ ધારણ કરનારને (અન્ય યોગ્યાભાવથી) યોગ્ય માની તેને ઉક્ત પ્રતિષ્ઠાના કાર્યો હાથ ધરવા મંજૂરી આપી શકાય છે.

યદ્યપિ પહેલાંના વખતમાં પૂર્વધર જ્ઞાની જ આચાર્યો થતાં હતાં પરંતુ આજે યુગાનુરૂપ ઉપરોક્ત અધ્યયન કરનાર તથા સંયમ તપમાં ઉદ્યત અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવોચિત વિવેક રાખનાર કુશળને આચાર્ય વગેરે પદ પર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે છે.

નિબંધ - ૪૮

દ્રવ્ય પૂજા ભાવ પૂજા પરિજ્ઞાન

છજ્જીવ કાય સંજમેસુ, દવ્વ થણ્ણો વિરુજ્જઈ કસિણો ।
તો કસિણ સંજમ વિરુ, પુપ્પાઈયં ન ઇચ્છંતિ ॥

અર્થ :- દ્રવ્ય સ્તવ કરવાથી પૃથ્વીકાય આદિ છ કાયની હિંસા ત્યાગ રૂપ સંપૂર્ણ સંયમનું સમ્યગ્ પાલન ન થઈ શકે. (પુષ્પાદિનાં લુંચન સંઘટ્ટનાદિના કૃત્સ્ન સંયમ અનુપપદ્યતે) એટલે સંપૂર્ણ સંયમ પ્રધાન વિદ્વાન મુનિ પુષ્પાદિ દ્રવ્યસ્તવની ચાહના પણ કરતા નથી.

તર્ક- કહેવાય છે કે દ્રવ્યસ્તવ કરવામાં જે ધનનો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે શુભ અધ્યવસાય થાય છે.

જવાબ : તદપિ યત્કિંચિત, વ્યભિચારાત્- આ તો કોઈકમાં જ હોય, અધિકમાં ન હોય. આમ જોવા જઈએ તો મોટેભાગે લોકો યશકીર્તિ માટે જ તેવું કરતા હોય છે અથવા દેખાદેખી રૂઢિવશ કરે છે. શુભ અધ્યવસાય થઈ જાય તો તે ભાવ સ્તવ છે. કેમ કે શુભ અધ્યવસાયમાં દ્રવ્ય સ્તવ અપ્રધાન કારણ છે. પ્રધાન કારણ ભાવ સ્તવ જ છે. આરંભ સમારંભ તો કર્મ ફળદેવાની પ્રધાનતાવાળા છે. ભાવ સ્તવ એવ ચ સતિ તત્ત્વતઃ તીર્થસ્ય ઉન્નતિ કરણં । ભાવ સ્તવ એવ તસ્ય

સમ્યગ્ અમરાદિભિરપિ પૂજ્યત્વાત્ । તમેવ ચ દૃષ્ટ્વા ક્રિયમાણં
અન્યેઽપિ સુત્તરાં પ્રતિબુદ્ધ્યંતે શિષ્ટાઃ, इति स्वपरानुग्रहो अपि
इहैव(भावस्तवएव) इति गतार्थः। આની પૂર્વ ગાથા ૧૯૨માં કહ્યું છે કે—
દ્રવ્ય સ્તવ અનેક અપેક્ષાઓથી ગુણકારી પણ છે; એવું કહેવું સમજણ વગરનું
કથન છે. (અનિપુણ મતિ વચનમિદં) તીર્થકર તો છ કાયના હિતકર વચન જ
કહે છે. ‘છ કાયની રક્ષા’ એજ પ્રધાન મોક્ષ સાધન છે, તેવું તીર્થકર પ્રભુ ફરમાવે
છે. ગાથા— દવ્વથઓ ભાવથઓ, દવ્વથઓ बहुगुणति बुद्धि सिया ।
अणिउणमई वयणमिणं, छज्जीव हिये जिणा बेति ॥ १९२ ॥ पृथ्वी
कायादिनो हितं प्रधानं मोक्ष साधनमिति जिना तीर्थकरा ब्रुवते ।
वित्तनो परित्याग, शुभाध्यवसाय, तीर्थनी उन्नति जेधने अन्य પણ બોધ પામે
તે રીતે સ્વપરનો અનુગ્રહ કરનાર છે— દ્રવ્ય સ્તવ. તેની અસારતા બતાડવા માટે—
असारता ख्यापनाय आह-अनिउण मई वयणमिणं इत्यादि । यः
प्रकृत्यैव असुंदरः स कथं श्रावकाणामपि युक्तः ॥ तस्मात् सति
बोधि लाभे तप संयमानुष्ठान परेण भवितव्यं । न यत किंचित
चैत्यादि आलंबनं चेतसि आधाय प्रमादादिना भवितव्यं । तपः
संयमोद्यमवतः चैत्यादि कृत्येषु अविराधकत्वात् । तथा चाह-चेइय
कुल गणसंचे आयरियाण च पवयण सुए य सव्वेसु वि तेण कयं,
तवसंजमुज्जमंतेणं ॥ १९० ॥ આ બધા પ્રતિ ભક્તિ વગેરે કૃત્ય કરનાર તે જ
હોય જે તપ સંયમમાં ઉદ્યમવાન છે, તેણે આ બધા પ્રત્યે પોતાની ભક્તિનો વિનય
કર્યો તેમ સમજવું. यः तप संयमेषु उद्यमवान् वर्तते तेन एतेषु सर्वेषु
स्थानेषु कृत्य(विनय भक्ति) कृतं ।

ભાવાર્થ :- (ઉપરોક્ત સર્વ પ્રમાણ યર્યાનો ભાવાર્થ) છ કાય જીવોની હિંસારૂપ
દ્રવ્ય પૂજાથી સંયમનું સમ્યગ્ પાલન ન થઈ શકે, અર્થાત્ સમ્યગ્ સંયમના જ્ઞાતા
મુનિ ફૂલ-ફળાદિથી પૂજા કરવાની ઈચ્છા પણ ન કરે.

દ્રવ્યપૂજાથી ભાવોની શુદ્ધિ થાય તેવું પણ એકાંતે યોગ્ય જણાતું નથી
કારણ કે દ્રવ્યપૂજા વગર પણ ભાવોની શુદ્ધિ થઈ શકે છે. ભાવશુદ્ધિનું પ્રધાન
કારણ છે ભાવસ્તુતિ અને ભાવ પૂજા; તેમજ તે જ તીર્થની ઉન્નતિનું કારણ છે.

છ કાયના જીવોની રક્ષા કરવી એ જ મોક્ષનું પ્રથમ સાધન છે. તીર્થકર
તથા શ્રમણ છકાયને હિતકારી જ કથન કરે છે. છ કાયની હિંસા પ્રેરક કથન તે
ત્યાગી પુરુષો કરતા નથી.

દ્રવ્ય પૂજા અને દ્રવ્ય સ્તવનું મહત્ત્વ બતાવનારાના વચન(તર્ક) અનિપુણ
બુદ્ધિના વચનો છે. એટલે બોધ પ્રાપ્ત કરીને સંયમ તપમાં પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.
મૂર્તિપૂજા વગેરે બહાને સંવર તપમાં આળસ ન કરવી જોઈએ. સંયમ તપમાં જે
ઉદ્યમવંત થાય તે જ ચૈત્યાદિ કૃત્યનો સ્વતઃ આરાધક બની જાય છે. અર્થાત્ તપ
સંયમમાં ઉદ્યમ કરેલ હોય તો તેણે ચૈત્ય, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગુરુ, કુળ, ગણ,
સંઘ, પ્રવચન, શ્રુત આ બધા પ્રત્યે કર્તવ્ય પાલન અથવા વિનય ભક્તિ કરેલ છે,
તેમ સમજવું જોઈએ.

આ મૂર્તિપૂજાકોના માન્ય નિર્યુક્તિ ગ્રંથોમાં આપેલ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખનો
ભાવાર્થ છે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે, કે મૂર્તિપૂજા સંયમ ધર્મ તપ
ગુણોમાં આળસ કે બહાનું કાઢવાની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તક પણ છે. તેનાથી
અધિકગણું મહત્ત્વ સંવર પ્રવૃત્તિનું છે. એટલે સંવર સામાયિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓને
છોડીને ફક્ત પૂજા કરીને ધર્મ કર્યો એવો સંતોષ કરનાર વાસ્તવમાં અનિપુણ
બુદ્ધિ એટલે મૂઢમતિ જ છે.

નિબંધ - ૪૯

પદાર્થોને પરઠવા સંબંધી પરિજ્ઞાન

શ્રમણ સૂત્રના ચોથા પાઠના પાંચમી સમિતિના પ્રસંગે વિવેચનમાં
આચાર્ય હરિભદ્ર સૂરિએ અન્યત્રથી સંપૂર્ણ પરિઠાવણિયા નિર્યુક્તિ પોતાની
ટીકામાં ઉદ્ઘૃત કરી છે. જેમાં અજીવ અને જીવ, એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના
જીવોના પરઠવાના પ્રસંગ તેમજ વિધિ બતાવી છે—

चाउलोदगमाईहिं, जलयर माइण होई सच्चित्ता ।

जल थल खह काल गयं, अचित्ते विगिंचणं कुज्जा ॥

તંદુલામ્બુના સહ મત્સ્યો મંડૂકી વા સમેતૌ; તૌ ચાલ્ય અંબુના સહ જલે
નયેત । જલ સ્થલ યગેષુ કાલગતેષુ, અચિત્ત નો મનુજ પારિષ્ઠાપનિકા
સ્યાત્ । મૃતમત્સ્ય ડંદરકાકાદૌ ।

ત્રસ(વિકલેન્દ્રિય)જીવ ઊરણિકા(લટ) વગેરેથી સંસક્ત આહાર પાણીને
શુદ્ધ કરવાની અને ખાવા-પીવાની વિધિ તથા પરઠવાની વિધિ બતાવી છે. પાણીની
જેમ જીવથી સંસક્ત છાશની વિધિ કહી છે.

દહીં, માખણ, આ બંને ત્રસ જીવ સંસક્ત હોય, તેની વિધિ આ પ્રમાણે
છે— પાણી કાઢીને પાણી રહિત દહીં તથા માખણને છાશમાં કે પાણીમાં નાખી

દો, જીવ હશે તો દેખાઈ જશે; તેને પરદી દેવું, જીવ ન દેખાય તો ખાઈ લેવું. સંસકત તકસ્ય અંબુવદ્ વિધિ.

દધિ નવનીતયોસ્તુ અયં વિધિ-પૂર્વ જલં ગાલયિત્વા પિંડી ભૂત દધ્નઃ એ કાઠંડી તક્રાદૌ પ્રક્ષેપ્યા ચેત્રાણા સ્યુસ્તદા પ્રેક્ષ્યંતે તતસ્ત્ય જ્યતે, ન સ્યુસ્ત દા ભુજ્યતે। નવનીતોઽપિ એકાઠંડી ત્યાદિ કાર્યઃ । તક્રાભાવે ગોરસ ધાવને ક્ષેપ્યા। તસ્યાભાવે શીતી ભૂતે ઉણ્ણાપ્સુ, તસ્યાપ્યભાવે તંદુલાપ્સુ ક્ષિપ્ત્વા વીક્ષ્ય શુદ્ધે, ભોજ્યમ્ । અશુદ્ધયોર્વિધિના ત્યાગં ।

દધ્નિ પાત્ર પતિતે સંસક્ત ભ્રાંતૌ દધિઃ પાત્રતીરં આનીય પુનઃ પશ્વાત્ કૃત્વા દધિ લિપ્ત તીરે જીવા ઈક્ષ્યાઃ । ઈક્ષુવિકારે કવકંબેપ્યેષ વિધિઃ । પરસમુત્થમપ્યેવં । અર્થાત્ ગૃહસ્થના વાસણમાં હોય અને શંકા થાય તો પણ આ વિધિ મુજબ પરીક્ષા કરી લેવી.

રસજ-રસજૈ સંસક્તં તુ કાંજિકાદિ(ઉદક) સપાત્રં ત્યાજ્યમ્ ।

સંસકત પાણીમાં-જીવ પરિણત થઈ જાય તો ત્રણ સાધુઓએ જોઈને પછી ગાળીને પીવું અનુજાત છે. પરિણત ન થયા હોય તેને કાઢવાની વિધિથી કાઢી નાખે. ધોવણમાં પાણીના જીવ હોય તો ધાવન જલે પૂતરેષુ સત્સુ ગાળીને થોડા પાણીમાં તે જીવોને લઈ, જો દાતા પાછું ન લે તો અપ્કાયમાં યતનાથી પરદી દેવું જોઈએ.

પાણીમાં જીવંત કીડીઓ પડી જાય તો તુરંત ગાળીને વિવેક કરવો. માખી હોય તો જોઈને જ કાઢી નાખવી અને મરી જાય તો ગાળીને ઉપયોગ કરવો. અન્યથા-મેઘા ઉવહણંતિ પિવિલિકા, મચ્છિયાહિ વમી હવઙ્ ॥ પર હત્થે ભક્તે પાણે વા જઙ્ મચ્છિયા મરઙ્ તં અણેસણિજ્જં । સંજય હત્થે, ઉદ્ધિરિજ્જઙ્; નેહે પઢિયા છારેણ ગુંડિજ્જઙ્ ॥-આવશ્યક હરિભદ્રીય ટીકા : પારિકાવણિયા નિર્યુક્તિ.

સારાર્થ :- (૧) પાણીમાં દેડકાં કે માછલાં આવી જાય તો તેને પાણીમાં રાખી, બીજા પાણીમાં પરદી આવવા (૨) પશુ પક્ષીના મૃત કલેવર ઉપાશ્રયમાં હોય તો વિવેકપૂર્વક યથાસ્થાને પરદવા (૩) આહાર પાણીમાં, દહીં છાશમાં અને માખણ તથા શેરડીના રસમાં ત્રસ જીવ સંસકત હોય તો તેને વિવેકથી કાઢીને ખાવું અથવા ન નીકળે તો તે ખાધા વિના યથાસ્થાને પરદી આવવું (૪) ત્રસ જીવ યુક્ત જળમાં જો જીવ પરિણત થઈ જાય અને તે પાણી જીવ રહિત થઈ જાય તો ત્રણ સાધુઓએ નિરીક્ષણ કરીને પછી ગાળીને તે પાણી ઉપયોગમાં લેવું. (૫) પાણીમાં, પાણીના જીવ હોય તો તેને થોડા પાણીમાં કાઢીને દાતા પાછું લે તો તે પાણી દઈ દેવું

અન્યથા બીજા જળમાં યતનાથી પરદી દેવું (૬) રસજ જીવોત્પતિ યુક્ત આહાર હોય તો પરદી દેવું અને એવું પાણી આવી જાય તો પાત્ર સાથે પરદી દેવું અથવા માટીના વાસણમાં નાખી પરદી આવવું (૭) પાણીમાં કીડી પડી જાય તો તરત જ વિવેકથી કાઢી નાખવી, માખી પડે તો કાઢી નાખી, પછી ઉપયોગમાં લઈ શકાય. ચીકણો પદાર્થ હોય તો માખીને કાઢી રાખમાં નાખી દેવી (૮) કીડી, માખી આદિ મરી જાય તો તે પાણી ગાળીને ઉપયોગમાં લઈ શકાય (૯) ગૃહસ્થના હાથમાં રહેલ આહાર વહોરાવતી વખતે તેમાં માખી પડી જાય અને મરી જાય તો તે આહાર અનેષનીય છે (અગ્રાહ્ય છે) અને સાધુએ વહોર્યા પછી તે આહારના પાત્રમાં ત્યાં જ માખી પડે તો તુરંત કાઢી નાખવી જોઈએ.

ટિપ્પણ : (૧) અત્રે માખણ સંબંધી લેવા તથા સંશોધન કરવા અને ખાવા કે પરદવાનું જે વર્ણન છે, તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે માખણને અભક્ષ્ય કહેવાની પ્રથા આ ટીકાના કર્તા હરિભદ્રસૂરિના સમય સુધી ઉત્પન્ન થઈ નહોતી પાછળથી જ કોઈએ પ્રચારિત કરી છે. (૨) રસજ જીવોત્પતિવાળા આહાર અને જીવયુક્ત આહારાદિ પરદવાના આ અનેક પ્રકરણોમાં દ્વિદળ સંબંધી કિંચિત્ પણ કથન નથી. એટલે દ્વિદળ સંબંધી અયુક્ત તથા અનાવશ્યક કલ્પના પણ પાછળથી કોઈની સ્વચ્છંદ મતિથી ઉત્પન્ન થઈ હશે. ૨૨ અભક્ષ્યોની કલ્પના પણ પાછળથી શરૂ થઈ હશે. (૩) જળના જીવોને પરદવાની વિધિથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે તેને ગમે ત્યાં પણ પાણીમાં જ પરદવા જોઈએ.

નિબંધ - ૫૦

દશાશ્રુતસ્કંધની આઠમી દશાનો પ્રાચીન મૂળપાઠ

૧. કપ્પઈ ણિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા વાસાવાસાણં સબીસરાઈએ માસે વીઙ્કંતે પજ્જોસવણં પજ્જોસવિત્તે ।
૨. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં કપ્પઈ ણિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા સવ્વઓ સમંતા સકોસં જોયણં ડગ્ગહં ઓગિણિહત્તાણં ચિટ્ઠિત્તે અહાલંદમવિ ડગ્ગહે ।
૩. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં નો કપ્પઈ ણિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા પજ્જોસવણાએ ઇત્તરિયં પિ આહારં આહારિત્તે ।
૪. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં નો કપ્પઈ ણિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા અણ્ણયરિં વિગ્ગં આહારિત્તે ।

૫. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં કપ્પઙ્ગિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથી વા સંથારગાઈં ગિણ્ણિહત્તે ધારિત્તે વા ।

૬. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં કપ્પઙ્ગિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા તિણ્ણિ મત્તગાઈં ગિણ્ણિહત્તે વા ધારિત્તે વા ।

૭. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં નો કપ્પઙ્ગિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા પરં પજ્જોસવણાઓ ગોલોમમેત્તાઈં પિ કેસાઈં ઉવાઙ્ગાવેત્તે વા ।

૮. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં નો કપ્પઙ્ગિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા સેહં વા સેહિં વા પવ્વાવિત્તે ણણ્ણત્થ પુવ્વભાવિણ્ણં સંવિગ્ગેણં

૯. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં ણિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા સમિઙ્ગસુ ગુત્તીસુ સમ્મં ઉવઝત્તે ભવિત્તે વા ।

૧૦. વાસાવાસં પજ્જોસવિયાણં નો કપ્પઙ્ગિગ્ગંથાણ વા ણિગ્ગંથીણ વા પરં પજ્જોસવણાઓ અહિગરણં વઙ્ગિત્તે વા ।

અર્થ : (૧) નિર્ગ્રંથ નિર્ગ્રંથીઓએ વર્ષાવાસના એક મહિના ઉપર વીસ દિવસ વીત્યા પછી પર્યુષણ કરવા જોઈએ.

(૨) વર્ષાવાસમાં રહેલાં સાધુ સાધ્વીઓએ ગમનાગમન માટે સવા યોજનનું સીમિત ક્ષેત્ર રાખવું જોઈએ. એનાથી બહાર ગમનાગમન કરવું જોઈએ નહીં.

(૩) ચાતુર્માસ કરતા સાધુ-સાધ્વીઓએ પર્યુષણના દિવસે સહેજ પણ આહાર ન લેવો જોઈએ.

(૪) ચાતુર્માસ કાળમાં રહેલા સાધુ સાધ્વીઓએ કોઈપણ વિગયનું સેવન ન કરવું જોઈએ.

(૫) વર્ષાવાસમાં સાધુ સાધ્વીઓએ સંસ્તારક(પાટ, ઘાસ વગેરે) ગ્રહણ કરવું તથા ઉપયોગમાં લેવું કલ્પનીય છે, યોગ્ય છે.

(૬) ચાતુર્માસમાં સાધુ સાધ્વીએ ત્રણ માત્રક ગ્રહણ કરવા કલ્પે છે. (અ) ઉચ્ચાર માત્રક (બ) પ્રશ્રવણ માત્રક (ક) ખેલ માત્રક.

(૭) વર્ષાવાસમાં સ્થિર સાધુ સાધ્વીઓએ પર્યુષણના દિવસે ગોરોમ જેટલા વાળ રાખવા કલ્પતા નથી.

(૮) ચાતુર્માસમાં રહેલા સાધુ સાધ્વીએ સ્ત્રી પુરુષ કોઈને પણ દીક્ષા દેવી કલ્પે નહીં પરંતુ ચાતુર્માસના પહેલાંથી જે પૂર્વ ભાવિત છે તેને દીક્ષા દઈ શકે છે.

(૯) ચાતુર્માસમાં સંત-સતીજીઓએ સમિતિ ગુપ્તિમાં વિશેષ ઉપયોગવંત રહેવું જોઈએ.

(૧૦) ચાતુર્માસમાં રહેતા સાધુ સાધ્વીઓએ કોઈપણ કલ્પને પર્યુષણના દિવસે પૂર્ણ સમાપ્ત કરી નાખવો જોઈએ. ત્યાર પછી તે કલ્પને રાખવાનું કે બોલવાનું કલ્પે નહીં.

તીર્થકરોનું વર્ણન, સ્થવિરાવલી, સંવત-મિતિના વિકલ્પો, વગેરે વિષયોનું નિર્ચુક્તિમાં કથન નથી. નિર્ચુક્તિમાં પણ અંતિમ પાંચ ગાથા પ્રક્ષિપ્ત થયેલી છે. આગમના મૂળપાઠમાં પણ અનેક પ્રક્ષેપ કરેલા છે, તે પ્રમાણ સિદ્ધ છે તો નિર્ચુક્તિમાં પાંચ ગાથાનો પ્રક્ષેપ કોઈ અસંભવ નથી.

નિબંધ - ૫૧

ઐતિહાસિક પ્રમુખ ઘટનાઓ અને તેનો સમય

વીર સંવત	ઘટના
૬૪	દસ બોલ વિચ્છેદ
૨૧૪	તૃતીય અવ્યક્તવાદી નિન્હવ
૨૨૦	ચતુર્થ શૂન્યવાદી નિન્હવ
૨૨૮	પંચમ ક્રિયાવાદી નિન્હવ
૩૩૫	પ્રથમ કાલકાર્યાર્ય
૪૫૨	દ્વિતીય કાલકાર્યાર્ય
૪૭૦	વિક્રમ સંવતની શરૂઆત
૫૪૪	છટ્ટા નિન્હવ રોહગુપ્ત
૫૮૪	સાતમા નિન્હવ ગોષ્ઠામાહિલ
૫૮૪	વજ્રબાહુના સ્વર્ગ ગમનના સમયે ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન, યોથું સંહનન, યોથું સંસ્થાન વિચ્છેદ.
૬૦૯	સહસ્ત્રમલ દિગંબરમત (શિવભૂતિ)
૯૮૦	સૂત્ર લેખન વલ્લભીપુર
૯૯૨	લઘ્વિઓનો વિચ્છેદ
૧૦૦૦	એક પૂર્વનું જ્ઞાન રહ્યું
૧૦૦૦	દિગંબરના વિશેષ ગ્રંથોની રચના, કુંદકુંદાર્યાર્ય દ્વારા
૧૦૦૮	પૌષઘશાળા, ઉપાશ્રયોનું નિર્માણ
૧૦૦૯	સમસ્ત પૂર્વનો વિચ્છેદ
૧૦૦૯	વીરભદ્રસ્વામી દેવદ્વિગણિની પાટ પર ૨૮ મી પાટ, ૧૦૫ વર્ષની ઉંમર, ૫૫ વર્ષ આચાર્ય પદ પર રહ્યાં વીર નિર્વાણ ૧૦૬૪ સંવત ૫૮૪માં દિગંવત થયા.
૧૬૭૦	ખરતર ગચ્છ સ્થાપના

૧૭૫૫	તપાગચ્છ સ્થાપના
૨૦૦૧	લોકાશાહ દ્વારા શુદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તન વિ.સં. ૧૫૩૧.
૨૦૫૨	તપાગચ્છના આનંદવિમલસૂરિ દ્વારા ક્રિયોદ્ધાર
૨૦૭૨	આચલિયા ગચ્છ ક્રિયોદ્ધાર
૨૦૭૫	ખરતર ગચ્છ ક્રિયોદ્ધાર
૨૧૮૬	ધર્મદાસજીની દીક્ષા
૨૨૮૫	રુગનાથજીથી ભીખણજીનો મતભેદ(તેરા પંથ)

નિબંધ - ૫૨

વિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન શ્રમણ પરિજ્ઞાન

ક્રમ	પૂર્વાચાર્ય	વિશેષ માહિતી
૧	અગસ્ત્યસિંહ સૂરિ	વિક્રમની આઠમી શતાબ્દી/દશવૈકલિક યૂર્ષિની રચના કરી.
૨	આર્ય રક્ષિત	સાડા નવપૂર્વી/અનુયોગદ્વાર સૂત્ર રચનાકાર
૩	અમૃતચંદ્રસૂરિ	વિ. સં. ૮૬૨ દિગંબર આચાર્ય.
૪	અભયદેવસૂરિ	વિ. સં. ૧૦૮૮માં આચાર્ય પદ, ૧૧૩૫માં દેવલોક થયા. નવાંગી ટીકાકાર.
૫	અમિતગતિ	વિ. સં. ૧૦૫૦માં થયા હતા. ગુરુ માધવસેન.
૬	ઉદયપ્રભસૂરિ	વિ. સં. ૧૨૨૦માં/આરંભસિદ્ધિ ગ્રંથ રચના.
૭	ઉમાસ્વાતિવાચક	વીર. નિ. સં. ૧૦૦૧, તત્ત્વાર્થ સૂત્રકર્તા.
૮	કાલકાચાર્ય	ત્રણ થયા (૧) વીર નિ. સં. ૨૮૦માં જન્મ, દીક્ષા ૩૦૦માં, ૩૩૫માં પદ, ૩૭૬ સ્વર્ગ, પન્નવણા સૂત્રના રચનાકાર (૨) વીર નિ. સં. ૪૫૩માં (૩) વીર નિ. સં. ૮૮૦ માં હતા.
૯	કુંદકુંદાચાર્ય	વીર નિર્વાણ સંવત ૧૦૦૦માં.
૧૦	કોટ્યાચાર્ય	વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની અવશેષ ટીકા પૂર્ણ કરી.
૧૧	ગંધહસ્તી સૂરિ	પ્રથમ આચારાંગની ટીકા પ્રારંભ કરી, બીજું નામ. સિદ્ધસેનાચાર્ય તત્ત્વાર્થ ભાષ્યની ટીકા પૂર્ણ કરી
૧૨	જિનેવર સૂરિ	અભયદેવ સૂરિના ગુરુ ખરતર ગચ્છનો પ્રારંભ કરનારા, કથારત્ન કોશ વિ. સં. ૧૦૮૦માં હતા.
૧૩	જિનદાસગણિ મહત્તર	પ્રમુખ યૂર્ષિકાર, હરિભદ્રસૂરિથી પ્રાચીન. વિ. સ. ૬૫૦-૭૫૦, નંદીસૂત્ર યૂર્ષિ ૭૩૨માં.
૧૪	જિનવલ્લભસૂરિ	વિ. સં. ૧૧૬૦, અભયદેવ સૂરિના શિષ્ય.

૧૫	જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ	જીતકલ્પ, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, ક્ષેત્ર સમાસ, બૃહત્સંગ્રહણી વગેરે રચ્યાં. વિ. સં. ૬૫૦-૬૦ ની આસપાસ થયા. જન્મ ૬૧૦માં
૧૬	તિલકાચાર્ય	વિ. સં. ૧૨૮૬ માં
૧૭	દેવેન્દ્રગણિ	પ્રવચન સારોદ્ધાર, પંચસંગ્રહ વગેરે બનાવ્યાં.
૧૮	દેવસૂરિજી	૧૨૨૬માં સ્વર્ગ, સ્યાદવાદ રત્નાકરની રચના.
૧૯	દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ	વીર નિર્વાણ ૮૮૦, વિ. સં. ૫૧૦, આગમ લેખન કરાવ્યું. દેવવાચક નામ, નંદીસૂત્રની રચના કરી.
૨૦	દેવસેન ભટ્ટારક	વિ. સં. ૮૫૧, દિગંબર, ઘણાં ગ્રંથ રચ્યાં.
૨૧	દેવભદ્ર સૂરિ	વિ. સં. ૧૧૬૮માં કથા રત્નકોશ બનાવ્યો.
૨૨	દેવગુપ્ત સૂરિ	વિ. સં. ૧૧૮૫માં બૃહત્ક્ષેત્ર સમાસ વૃત્તિ.
૨૩	નેમીચંદ્રાચાર્ય	વિ. સં. ૧૨૦૦, વૈર સ્વામીના શિષ્ય.
૨૪	નેમીચંદ્ર સૂરિ	વિ. સં. ૧૧૨૮, ઉત્તરાધ્યયન ટીકા કરી.
૨૫	પ્રદ્યુમ્ન સૂરિ	વિ. સં. ૮૦૦માં યશોદેવ સૂરિના શિષ્ય.
૨૬	પ્રદ્યુમ્ન સૂરિ	વિ. સં. ૧૩૨૨ માં કનકપ્રભ સૂરિના શિષ્ય.
૨૭	પાર્શ્વચંદ્ર સૂરિ	વિ. સં. ૧૫૮૭ બાલાવબોધ ટિપ્પણ.
૨૮	પાદલિપ્ત સૂરિ	વિ. સં. આકાશગામિની વિદ્યા સિદ્ધ.
૨૯	બપ્પભટ્ટ સૂરિ	વિ. સં. ૮૦૦માં જન્મ, ૮૦૭માં દીક્ષા, ૮૧૧માં આચાર્ય સિદ્ધસેનના શિષ્ય.
૩૦	ભદ્રબાહુ સ્વામી	વીર નિ. સં. ૧૭૦માં સ્વર્ગ. ત્રણ છેદ સૂત્ર બનાવ્યાં.
૩૧	મુનિ સુંદર સૂરિ	વિ. સં. ૧૫૦૩માં સ્વર્ગ. હજાર અવધાન કરતા હતા.
૩૨	માનતુંગ સૂરિ	વિ. સં. ૮૦૦માં. ભક્તામર રચનાકાર.
૩૩	મલ્લિસેન સૂરિ	વિ. સં. ૧૨૧૪, સ્યાદવાદ મંજરી બનાવી.
૩૪	યશોદેવ સૂરિ	પિંડ વિશુદ્ધિ ટીકા તથા પાક્ષિક સૂત્ર વૃત્તિ બનાવી. વિ. સં. ૧૧૭૬માં.
૩૫	રત્નપ્રભ સૂરિ	વિ. સં. ૧૨૩૮માં. રત્નાકરાવતારિકા બનાવી.
૩૬	લઘ્વિસાગરજી	વિ. સં. ૧૫૫૭માં શ્રીપાળ કથા રચી.
૩૭	વર્ધમાન સૂરિ	વિ. સં. ૧૦૮૮માં. ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચ કથા રચી.
૩૮	વજ્ર સ્વામી	વીર નિ. સં. ૫૪૮ માં સ્વર્ગગમન.
૩૯	વજ્રસેન સૂરિ	વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વીર. નિ. સં. ૫૮૫માં હતા.
૪૦	શ્યામાચાર્ય	વીર નિ. સં. ૩૭૮ થી ૩૮૬ માં. પન્નવણા સૂત્રની રચના કરી (તેમાં શંકા પણ છે) અપરનામ કાલકાચાર્ય.
૪૧	શાંતિસૂરિ વાદિવેતાળ	વિ.સં.૧૦૮૬માં સ્વર્ગગમન. ઉત્તરાધ્યયનના ટીકાકાર.

૪૨	શીલાંકાર્ય	શક સંવત્ ૭૯૮માં અને વિ. સં. ૮૩૩ થી વિદ્યમાન હતા. બે અંગ સૂત્રોના ટીકાકાર.
૪૩	સ્થૂલભદ્ર	વીર નિ. સં. ૨૧૯માં સ્વર્ગ. એમની બહેનો માટે મહાવિદેહથી ચૂલિકા લાવવાની કિંવદંતિ પ્રચલિત છે.
૪૪	સ્કંધિલાચાર્ય	વૃદ્ધવાદીના ગુરુ.
૪૫	સિદ્ધસેન દિવાકર	વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય વીર નિ. સં. ૫૦૦માં સ્વર્ગવાસી.
૪૬	સમય સુંદર	વિ. સં. ૧૬૮૬માં વિદ્યમાન.
૪૭	સંભૂતિવિજય	વીર નિ. સં. ૧૫૬ માં સ્વર્ગગમન.
૪૮	સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ	પંચકલ્પ ભાષ્ય અને વસુદેવ હિંડીના રચયિતા વિ. સં. ૬૦૦થી ૬૨૦.
૪૯	સ્વયંભવાચાર્ય	વીર નિ. સં. ૯૮માં સ્વર્ગગમન.
૫૦	દ્વિતીય ભદ્રબાહુ	વિ. સં. ૫૫૦ થી ૬૦૦માં. દસ નિર્ધુક્તિઓ, ભદ્રબાહુ સંહિતા, ઉપસર્ગહર સ્તોત્રના રચનાકાર, વરાહ-મિહિરના ભાઈ.
૫૧	હરિભદ્ર સૂરિ	વિ. સં. ૭૫૦ થી ૮૨૭ માં. પ્રધાન ટીકાકાર થયા. અનેક ગ્રંથ (૧૪૪૪) રચ્યાં.
૫૨	હેમચંદ્રાચાર્ય	જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫માં, દીક્ષા ૧૧૫૦માં, ૫૬વી ૧૧૬૬માં, સ્વર્ગ ૧૨૨૯માં.
૫૩	હેમચંદ્ર(મલધારી)	વિ. સં. ૧૧૬૪માં વિદ્યમાન. અભયદેવ સૂરિના શિષ્ય.

નિબંધ - ૫૩

કેટલાંક વીણેલાં સંકલનો અને તેના પરનું ટિપ્પણ

(૧) મૂર્તિપૂજક આગમોદ્ધારક મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ એવું માન્યું છે, કે કલ્પસૂત્રના 'સમાચારી' વિભાગમાં અંતરાવિ સે કમ્પઈ, નો સે કમ્પઈ, તં રચણિં ઉવાઈણાવિત્તણ આ પાઠ સંભવતઃ આચાર્ય કાલકની પછી રચવામાં આવેલો છે.

ટિપ્પણ :- સમાચારી વિભાગનું આ વિસ્તૃત સૂત્ર જ ઘડી કાઢેલું લાગે છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આઠમી દશાના બ્યાવરથી પ્રકાશિત વિવેચનમાં તથા ચરણાનુયોગના સમાચારી પ્રકરણના ટિપ્પણમાં જોઈ લેવું. મૂર્તિપૂજક તટસ્થ ચિંતક આગમોદ્ધારક મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી પણ આ પાઠના પ્રક્ષિપ્ત દોષને કબૂલ કરે છે.

(૨) 'પ્રબંધ પરિજાત' પૃ. ૧માં લખ્યું છે કે 'નિશીથ' પૂર્વશ્રુતથી પૃથક્ કરાયેલું છે.

પૃષ્ઠ- ૨ માં લખ્યું છે કે સંત સતિઓની સંખ્યા વધી, પછી પરિસ્થિતિએ પલટો ખાધો અને અનેક નવી સમસ્યાઓ ઉભી થઈ, જેના કારણે છેદ સૂત્ર (દશા, કમ્પ, વ્યવહાર)ને ઉકેલવામાં બધાં અપર્યાપ્ત રહ્યાં. નવીન પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવા દોષો અને દુષ્ટપ્રવૃત્તિઓને રોકવા નિશીથાધ્યયનનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું.

આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ બે સૂત્રોમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાન કરેલું તે તત્કાલીન નિર્ગ્રંથ શ્રમણ શ્રમણીઓ માટે જ પર્યાપ્ત હતું, પરંતુ ત્યારપછી.....

ટિપ્પણ : આજના અલ્પજ્ઞ આચાર્યો પણ પોતાના ગચ્છોની વ્યવસ્થા ચલાવવા માટે સાધારણ નિયમોપનિયમ બનાવવામાં લાંબા સમયનો વિચાર કરી તે મુજબ સમાચારી બનાવી શકે છે. વચ્ચેના પૂર્વધરોની રચનાઓ પણ સેંકડો, હજારો વર્ષો સુધી ચાલતી આવી છે અને ચાલશે. ત્યારે ચૌદ પૂર્વી ભદ્રબાહુની રચનાને તથા તેમના વિધાનોને 'તત્કાળ માટે જ પર્યાપ્ત હતાં' એમ કહી દેવું ઉચિત છે ખરું? શું આપણા સૂત્રોની રચના એટલી કાચી છે, તેમાંય આચાર શાસ્ત્ર અને તે પણ ગણધર કૃત પૂર્વોથી ઉદ્ભૂત કરેલાં વ્યવસ્થિત સૂત્રોની, એ પણ ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામીની રચના ? કમાલ છે વિદ્વાનોની બુદ્ધિને !!

વીર નિર્વાણના ૪૦૦ વર્ષમાં જ કાલદોષ અને અગણિત પરિવર્તન થયેલાં, તો ૨૧૦૦૦ વર્ષમાં આગમોનાં શું હાલ થશે ? અને કેટલી વાર નવા આચાર શાસ્ત્રો બનાવવાની કલ્પના કરીશું ? આવી બધી કલ્પના કરવાનો શો અર્થ ? સમયની શિથિલતાથી શાસ્ત્ર પરિવર્તનની કલ્પના કરવી એટલે ૧૪ પૂર્વી કે ગણધરના મહત્વને અથવા તો 'ઉદ્ભૂત'ના મહત્વને ન સમજવાથી થવા વાળી એક ભૂલ છે અથવા સમજતા હોવા છતાં પણ ઉદયકર્મની ભૂલભૂલામણીથી તે ચિંતનની તરફ ઉપેક્ષા કે અલક્ષ રહી જવાથી થવાવાળી આ ભૂલ છે. તેને સુધારવાની ખૂબ જ જરૂર છે.

(૩) ાંબર સાહિત્યમાં વિશાખાગણિનું નામ જ નથી. બારમી શતાબ્દી પછી કોઈ અર્ધદગ્ધ પંડિતે આ ત્રણ ગાથાઓ બનાવીને લહીયાને આપી દીધી હશે, જેણે ઉદ્દે.-૨૦ પછી પ્રશસ્તિ રૂપે નિશીથસૂત્રમાં જોડી દીધી હશે.-**પ્રબંધ પરિજાત.**

ટિપ્પણ :- મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનું આ ચિંતન યોગ્ય પ્રતીત થાય છે, આ જ રીતે મદ્યમાંસ વિષયના પાઠ તથા અન્ય અસંગત વાતો માટે પણ સમજી શકાય છે. ત્યારે જ આચારાંગ, દશવૈકાલિક, ભગવતી, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ વગેરે સૂત્રોની શુદ્ધિ થઈ શકશે.

(૪) અગ્રાવતારનું કથન કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં ન હોવાથી સાર્વત્રિક વિધિરૂપમાં મહત્વ દેવા લાયક નથી અને ચોલપટ્ટક રાખવાનું આગમ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રથી પ્રમાણિત થાય છે.

(૫) ‘ભદ્રબાહુના સૂત્રમાં સાધ્વીઓને આચાર પ્રકલ્પ વાંચવાનું વિધાન હોવાથી આર્યરક્ષિતે તે વિધાન બદલ્યું નહીં, પરંતુ મૌખિક આજ્ઞા લગાડી’ જે આજ સુધી ચાલે છે. જેથી આજે પણ સાધ્વીઓને છેદસૂત્ર ભણાવાતું નથી. —**પ્રબંધ પારિજાત**

ટિપ્પણ :- ચૌદ પૂર્વીની આજ્ઞા આજ સુધી સૂત્રમાં ઉપલબ્ધ રહી અને તેનાથી વિરુદ્ધ સાડા નવ પૂર્વીની આજ્ઞા પણ ચાલતી રહી, આવો ખોટો ઇતિહાસ તે પૂર્વા-ચાર્યોને પણ બદનામ કરે છે અને આગમ અને ઇતિહાસના મહત્વને નષ્ટ કરે છે.

(૬) આચાર્ય કાલક અને દેવદ્વિનૌ વિવાદ સમાપ્ત ન થયો. બંને પોતપોતાની જગ્યાએ અડગ રહ્યા. એટલે કલ્પસૂત્રમાં ૯૮૦ અને ૯૯૩ બે સંવત બતાવવી પડી. —**પ્રબંધ પારિજાત.**

ટિપ્પણ :- સૂત્ર લેખનકાળની બે સાધુઓની સમસ્યાને ભદ્રબાહુના સૂત્રમાં, તે પણ વયમાં લાવવાની શી જરૂર પડી ? ત્યાં તો વચ્ચે તે સૂત્રનો વિષય પણ ચાલતો નહોતો ! કોઈ પાઠ ભેદનું કે વાચના ભેદનું કારણ પણ નહોતું અને જો કદાચ કારણ હોય તો પણ અનેક સંદિગ્ધ અનિર્ણિત વિષય, સૂત્રોથી બહાર કાઢ્યા હતા, ત્યારે આ તો કોઈ પાઠ પણ નહોતો ! પછી નકામી બંનેની સમસ્યા સૂત્રની વચ્ચે જબરજસ્તી કેમ નંખાય ? અને એજ સમસ્યા પછી આગળ જતાં પાર્વનાથ તથા નેમિનાથ ભગવાનના વર્ણનમાં ક્યાં ગાયબ થઈ ગઈ ? દેવદ્વિગણિ દ્વારા આવું પદ્ધતિ વિરુદ્ધ કાર્ય થયું, એવી કલ્પના કેમ કરી ?

જ્યારે ભદ્રબાહુના સૂત્રમાં તત્સંબંધી કોઈ પાઠ હતો જ નહીં તો આવી અપ્રાસંગિક ચર્ચા વિચારણા કેમ ઉદ્ભવી ? ‘બધાથી અંતમાં કલ્પસૂત્ર લખવાની’ કલ્પના પણ બિનજરૂરી છે. તે સમયે તો એ કલ્પસૂત્ર દશાશ્રુતસ્કંધનું એક અધ્યયન માત્ર હતું, તેમાં જ તેનો નંબર આવી ગયો હતો. ત્યાર પછી તો અનેક સૂત્રોના નંબર હતા જ. જ્યારે મૂળ સૂત્ર પાઠોના વિવાદમાં તે બંને આચાર્યોએ કોઈ દુરાગ્રહ નહોતો રાખ્યો. તો પછી તેમના નામે ઇતિહાસને પ્રદૂષિત કરવાનો શો અર્થ ?

સંવત સંબંધી ઇતિહાસની કલ્પનાઓ કે કલ્પસૂત્રની બાબતો બધી મૂળ થી જ આધાર વિનાની છે. એટલે એવી બાબતો માટે થઈ દેવદ્વિગણિ, કાલકચાર્ય,

શાંતિસૂરિ વગેરે પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યોને અયોગ્ય ઠરાવી તેમના વિશે નિંદા-ટીકા કરવામાં કોઈ વિશેષ લાભ નથી. કલ્પસૂત્ર વિશેની બધી કરામતો મલયગિરી આચાર્ય પછીની છે. તેની પહેલાં પર્યુષણાકલ્પ નામે કોઈ સૂત્ર હતું જ નહીં, કારણ કે તેનો આછો ઉલ્લેખ પણ ક્યાંય થયો નથી ! એટલે સંવતના વિકલ્પ વિશે દેવદ્વિગણિનું નામ ચરી ખાવું તે સ્વાર્થાન્ધતા છે. ભસ્મગ્રહના નઠારા પ્રભાવથી જ કોઈકે પોતાના મોટેરાં સાધુ આચાર્યોના નામે સ્વાર્થ વૃત્તિથી પ્રેરાઈ આવી શરમજનક કલ્પનાઓ ઠોકી બેસાડેલી છે.

(૭) છેદસૂત્ર ન વાંચવા સંબંધી આર્યરક્ષિતના પ્રસ્તાવને તે સમયે સર્વ સંમતિ નહોતી મળી, સ્કંદિલાચાર્યની વાચનાના સમયે પણ નહીં એટલે વ્યવહારસૂત્રમાં આજે પણ તે વાંચવું જોઈએ એવું વિધાન છે. તેમ છતાં ૧૫૦૦ વર્ષથી સાધ્વીઓ તે વાંચતા નથી વગેરે. — **પ્રબંધ પારિજાત.**

ટિપ્પણ :- આવી અંધશ્રદ્ધા વાળો ઇતિહાસ કેમ ચાલી શકે ? ૧૫૦૦ વર્ષમાં શું કોઈને એવું ન સુઝ્યું કે ૧૪ પૂર્વીને ગણધરની રચનાથી વિપરીત પણ કોઈ આજ્ઞા કરવાનો કોઈને અધિકાર હોય ? શું આર્યરક્ષિત આવી મૌખિક આજ્ઞા કરી શકે ખરાં ? જે સૂત્ર વિધાનથી વિપરીત હોવાં છતાં ચાલતી રહે !! આવું વિચારવું તે આર્યરક્ષિત જેવા પ્રતિષ્ઠિત સાધુઓને, ગણધર, ૧૪પૂર્વીની આજ્ઞાતના કરીને કલાંકિત કરવા જેવું ગણાય.

(૮) જિનદાસગણિ કૃત દશવૈકલિક ચૂર્ણિમાં કહેલી ધ્યાનની પરિભાષાનું ખંડન અગસ્ત્ય ચૂર્ણિમાં કરેલું છે.

(૯) જિનદાસગણિએ અનેક ભાષ્ય ગાથાઓનો પ્રયોગ ચૂર્ણિઓમાં કરેલો છે તથા હરિભદ્રસૂરિએ ચૂર્ણિઓનો ઉપયોગ કરેલ છે. ભાષ્યકાર જિનભદ્રનો ઉત્તરકાળ વિક્રમસંવત ૬૫૦-૬૦ની આસપાસ છે. ચૂર્ણિકાર જિનદાસગણિનો સમય ૬૫૦-૭૫૦ની મધ્યે છે.

હરિભદ્રનો સત્તાકાળ ૭૫૦ થી ૮૨૭નો મધ્યકાળ છે. અગસ્ત્યસિંહ સૂરિ જિનદાસના સમકાલીન કે થોડા પશ્ચાત્વર્તી હતા. લગભગ ૮મી શતાબ્દીનાં હોવાની સંભાવના છે.

(૧૦) ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુસ્વામી નિર્યુક્તિકાર હતાં, તે મુજબનું કથન વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની ટીકામાં છે, તે સ્વોપજ ટીકાંશમાં નથી પણ અન્ય ટીકાકાર શ્રી કોટ્યાચાર્યની ટીકામાં છે, આવું **પં. દલસુખ માલવાણિયાજીએ** સ્થળ કાઢીને

બતાવ્યુંને સમજાવ્યું છે. કોટ્યાચાર્ય ૮મી ૯મી શતાબ્દીનાં હતાં. જે હરિભદ્ર સૂરિના સમકાલીન અથવા થોડા પૂર્વવર્તી છે.

(૧૧) નિશીથ ઉદે. ૧૯ના પાઠ વિશે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે કે મહારાષ્ટ્રમાં નિશીથની રચના થઈ એટલે અમાંત માન્યતાનો પ્રભાવ સૂત્રની રચનામાં પણ વર્તાય છે.

ટિપ્પણ :- શું આર્યરક્ષિત વગેરે પૂર્વધારી પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યો અનેક આગમોથી વિરુદ્ધ ક્ષેત્રિક માન્યાતાઓથી પ્રભાવિત થઈ શકે ખરાં? અને તેને સૂત્રમાં સંબંધ કરી શકે? આવી ક્લિષ્ટ કલ્પના કરવાના બદલે યોગ્ય રીતે સૂત્રનો સંગત અર્થ કરવો જ યોગ્ય છે. જેથી પૂર્વાચાર્યોને કલંકિત પણ ન કરવા પડે અને આગમથી વિપરીત પ્રરૂપણા પણ ન થાય.

(૧૨) અગત્યસિંહ સૂરિની દશવૈકલિક સૂત્રની ચૂર્ણિમાં અનેક ભાષ્ય ગાથાઓ હોવાનું મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ સ્વીકાર્યું છે. ભાષ્યકાર જિનભદ્ર ગણિનો વિ. સં. ૬૧૦માં જન્મ હોવાનો સંભવ છે. ઈ. સ. ૬૦૯માં તેઓ હયાત હતા. —**અગત્ય ચૂર્ણિની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ-૭માંથી**

(૧૩) આ પ્રમાણે ૭૨ સૂત્રોનું લેખન દેવદ્વિગણિ દ્વારા થયા પછી કાળાંતરે વ્યાખ્યાઓ પણ સમય સમય પર ક્રમથી લખવામાં આવી અર્થાત્ પહેલાં નિર્યુક્તિઓ, પછી ભાષ્ય, પછી ચૂર્ણિઓની રચના થઈ જે અનેક રચનાકારોના સંવતથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

(૧૪) વરાહમિહિર દ્વારા પંચ સિદ્ધાંતિકા વિ. સં. ૫૬૨માં રચેલી છે. આ જ વરાહમિહિરના ભાઈ દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી હતા, તેમને ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુના ભાઈ ગણી લેવા ભ્રામક છે. —**બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય, ભાગ-૬ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૭ના આધારે.**

(૧) વિ. સં. ૫૧૦માં દેવદ્વિગણિ, કાલકાચાર્ય, શાંતિસૂરિ વગેરે દ્વારા આગમ લેખન થયું. (૨) વિ. સં. ૫૬૦-૬૦૦ માં વરાહમિહિરના ભાઈ દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી નિર્યુક્તિકાર બન્યા. (૩) વિ. સં. ૬૦૦-૬૨૦ સંઘદાસગણિ, ભાષ્ય તથા વસુદેવહિંડિના રચનાકાર થયા. (૪) વિ. સં. ૬૫૦-૬૦ જિનભદ્રગણિ ભાષ્ય-કારનો ઉત્તરકાળ છે, તેમનો જન્મ વિ. સં. ૬૧૦માં છે. (૫) વિ. સં. ૬૮૦ થી ૭૫૦ જિનદાસગણિ ચૂર્ણિકાર થયા. તેઓની નંદી સૂત્રની ચૂર્ણિમાં ૭૩૨મી વિ. સં. લખેલ છે. (૬) વિ. સં. ૭૦૦ પછી અગત્યસિંહ સૂરિ. (૭) વિ. સં. ૭૨૦-૭૦ સુધી કોટ્યાચાર્ય, વિશેષાવશ્યક ભાષ્યના ટીકાકાર (અપૂર્ણ હતી તે

પૂર્ણ કરી) (૮) વિ. સં. ૭૫૦-૮૫૦ ગંધહસ્તિ અપરનામ સિદ્ધ સેનાચાર્ય-તત્ત્વાર્થ ભાષ્યની ટીકા પૂર્ણ કરી તથા આચારાંગ ટીકા પ્રારંભ કરી. (૯) વિ. સં. ૭૫૭-૮૨૭ હરિભદ્રસૂરિ-અનેક ગ્રંથકર્તા તથા ટીકાકાર થયાં. (૧૦) વિ. સં. ૮૦૦ પછી બે અંગોના ટીકાકાર શીલાંકાચાર્ય થયા. (૧૧) વિ. સં. ૮૫૦-૧૦૦૦ નવાંગી ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ થયાં. (૧૨) વિ. સં. ૧૦૫૦ થી ૧૧૩૦ આચાર્ય મલધારી હેમચંદ્ર તથા દેવેન્દ્ર સૂરિ અને મલયગિરિ આચાર્ય ટીકાકાર થયા. (૧૩) વિ. સં. ૧૨૦૦-૧૩૦૦માં કલ્પસૂત્રની રચના થઈ. (૧૪) વિ. સં. ૧૩૦૦-૧૪૦૦માં કલ્પાંતર વાચ્યોની રચના (કલ્પસૂત્રની ટીકાઓ) થઈ. (૧૫) વિ. સં. ૧૨૦૦-૧૪૦૦ પટ્ટાવલીઓ વગેરે ઇતિહાસોની રચના થઈ. શક સંવત તથા વિક્રમ સંવતમાં ૧૩૫ વર્ષનું અંતર હોય છે. વીર સંવત અને વિક્રમ સંવતમાં ૪૭૦ વર્ષનું અંતર હોય છે. વિ. સં. અને ઈ. સ. માં ૫૭ (ગુજરાતી ૫૬) વર્ષનું અંતર હોય છે.

સિદ્ધસેન ગણિએ અકલંક દેવની તત્ત્વાર્થ વાર્તિકનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે અને અકલંક દેવે પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મકીર્તીનું ખંડન કરેલ છે. સિદ્ધસેન ગણિના દાદાગુરુ સિંહસૂરિએ નયચક ટીકામાં ધર્મકીર્તિનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કર્યો. પરંતુ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાંથી ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી. ભાષ્યકાર જિનભદ્ર ગણિનો તથા ધર્મકીર્તિનો સમય નિશ્ચિત છે અર્થાત્—

૧	ભાષ્યકારનો સમય	વિ. સં. ૬૫૦ નિશ્ચિત
૨	સિંહસૂરિનો	વિ. સં. ૬૭૫ અનુમાનિત
૩	ધર્મકીર્તિનો	વિ. સં. ૬૮૨-૭૦૭ નિશ્ચિત
૪	અકલંક દેવનો	વિ. સં. ૭૫૦ અનુમાનિત
૫	હરિભદ્રસૂરિનો	વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ નિશ્ચિત
૬	સિદ્ધસેન ગણિનો	વિ. સં. ૭૭૫ થી ૮૬૦ અનુમાનિત
૭	હરિભદ્રસૂરિએ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યની ટીકામાં સિદ્ધસેનની ટીકાનું અનુસરણ કર્યું છે.	

નોંધ :- આ બધા વર્ણનોની વિગત જાણવા માટે બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ભાગ-૬ની પ્રસ્તાવના અને જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ (લે. પંડિત કેલાશચંદ્રજી શાસ્ત્રી) જોઈ લેવું જોઈએ.

(૧૫) સંપૂર્ણ કલ્પસૂત્રના રૂપમાં દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રનું આઠમું અધ્યયન હોવાના પ્રચારમાં નિમ્ન સ્થળ, સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારા છે તથા તેને અસત્ય સિદ્ધ કરે છે—

(૧) કોઈ પણ આગમમાં **સંવત માન્યતા ભેદ** અનાવશ્યક તથા અનુપયુક્ત હોય છે. આ ચર્ચાનો છેદ સૂત્ર સાથે કોઈ સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી (૨) સ્થવિરાવલીગત વંદન સ્તુતિ વગેરે વર્ણનોને આંખો મીચીને ભદ્રબાહુના માની લેવા, અંધશ્રદ્ધાથી જ થઈ શકે (૩) સમાચારીની રચના શૈલી તથા વિષય વર્ણન ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુસ્વામી દ્વારા રચાયેલાં પાઠો તથા અન્ય આગમોથી વિરુદ્ધ અને અસંગત જણાય છે (૪) ઉપસંહાર વાક્યની રચના અને ભાવાર્થ પણ ભક્તિ કે સ્વાર્થના અતિરેકથી યુક્ત છે અને હાસ્યાસ્પદ જણાય છે.

(૧૬) કલ્પસૂત્ર માટે શ્રદ્ધા કે પ્રચાર ગમે તેટલો હોય પરંતુ ૭૨-૪૫-૩૨ કે ૮૪ આગમોની પ્રચલિત સંખ્યામાં ક્યાંય પણ તેનું સ્વતંત્ર નામ નથી. નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિઓ, ટીકા વગેરે મલયગિરિ આચાર્ય સુધીના કોઈ પણ વ્યાખ્યાગ્રંથમાં આ સૂત્રનું નામોનિશાન નથી.

(૧૭) આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિના વિદ્વાન સંતો પણ એને પૂર્ણ શુદ્ધ તથા ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ભદ્રબાહુનું રચેલું નથી, એવું સ્વીકારે છે અને અન્ય કૃત ચૂલિકાઓ પરિશિષ્ટ અને હસ્તપ્રતની બાજુની ટિપ્પણીઓ ભળવાથી અશુદ્ધ અને વિકૃત થયાનું પણ સ્વીકારે છે.

કોઈપણ દેરાવાસી વિદ્વાન સંત ૧૩મી શતાબ્દીની પૂર્વનું એવું કોઈ પ્રમાણ ગોતીને બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે કે જેમાં આ પર્યુષણા કલ્પસૂત્રના ૧૨૦૦ શ્લોક જેટલાનું નામ સહિત સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય !

(૧૮) આ નવીન નામધારી કલ્પસૂત્રને વ્યવસ્થિત કરનારા આચાર્ય દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર આઠમા અધ્યયનના નામે પ્રસિદ્ધ કરવા તેની મૌલિક રચના નહોતી કરી, પરંતુ પાછળથી તેને સ્વતંત્ર સૂત્ર રૂપે ઇન્દ્રસ્થિક દોષથી આઠમી દશાના નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણે આઠમી દશાના મૂળ પાઠમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવેલ છે, એટલું સુનિશ્ચિત છે.

આનું કારણ એ છે કે આ સૂત્રના સંકલનમાં શરૂઆતમાં તીર્થંકર વર્ણન છે જ્યારે આઠમી દશામાં અને તેની નિર્યુક્તિ ચૂર્ણિમાં પ્રારંભથી 'પર્યુષણા'ની વ્યાખ્યા છે.

(૧૯) આજે દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રની આઠમી દશામાં જે સંક્ષિપ્ત પાઠ પ્રાયઃ પ્રતિઓમાં ઉપલબ્ધ છે, દશાશ્રુત સ્કંધ ચૂર્ણિ (શ્રી ચંપક સાગર દ્વારા સંપાદિત)માં પણ તે જ સંક્ષિપ્ત પાઠ ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ આ સંક્ષિપ્ત પાઠ દશાશ્રુતસ્કંધની

નિર્યુક્તિ ચૂર્ણિનું અનુકરણ કરનારો નથી પણ સ્વતંત્ર બન્યા પછીના કલ્પસૂત્રનું અનુકરણ કરનારો પાઠ છે. આ દોષ સૂત્રકાર કે લિપિ પ્રારંભ કાળનો નથી પરંતુ વચ્ચેના કાળમાં જે અશુદ્ધ આગમ હસ્તક્ષેપ થયેલ, તેના ફળ સ્વરૂપ છે.

આઠમી દશામાં ઉપલબ્ધ તે સંક્ષિપ્ત મૂળ પાઠમાં **તેણં કાલેણં તેણં સમણં** (પાંચ હસ્તુત્તર કહીને) **જાવ ભુજ્જો ઉવદંસેઙ્ગ** એવો સંક્ષિપ્ત પાઠ છે જેની નિર્યુક્તિ તથા ચૂર્ણિથી જ તેની અપ્રમાણિકતા સ્પષ્ટ થાય છે. નિર્યુક્તિકાર ૧૦૦૦-૧૧૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સૂત્ર પાઠને છોડીને આગળના પાઠથી નિર્યુક્તિ કરે અને તેની ચૂર્ણિ કરનારા આચાર્ય પણ તેની જ પ્રારંભિક રૂપથી વ્યાખ્યા કરે અને કોઈ સ્પષ્ટીકરણ ન કરે કે અમે અમુક સૂત્ર છોડીને આગળથી નિર્યુક્તિ ચૂર્ણિ એ કારણોથી કરીએ છીએ વગેરે. ટૂંકમાં આઠમી દશામાં ઉપલબ્ધ સંક્ષિપ્ત પ્રારંભ અને અંત બંને જ અશુદ્ધ માનસથી ચલાવેલ પાઠ છે, મૌલિક નથી.

(૨૦) ગણધર તથા ભદ્રબાહુસ્વામીના અન્ય સૂત્રો પણ ઉપલબ્ધ છે, તેમાં કોઈ પણ વચ્ચેના અધ્યયનોમાં નવકારમંત્રનો પ્રયોગ નથી. તે એટલે સુધી કે ત્રણ છેદ સૂત્રોમાં તો કોઈ મંગલપાઠનું નામ પણ નથી. તો આ નવકારમંત્ર યુક્ત નવીન પ્રસિદ્ધ સૂત્રને શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીના નામે અક્ષરશઃ ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ કરવું શું ઉચિત કહી શકાય ? અને આ પૂર્ણતઃ મિશ્રિત સૂત્રનું ભગવાન દ્વારા પરિષદમાં અનેકો વખત અર્થસહિત, વિસ્તારપૂર્વક વાંચન કરવાનું કથન, ઉપસંહાર વાક્યથી સમજવું એ હાસ્યાસ્પદ અને મૂર્ખતા ભરેલું છે.

(૨૧) નિર્યુક્તિ ગાથા ૫૨માં જે સંકેત કરવામાં આવ્યો છે, તે સંદિગ્ધ પણ છે, વિચારણીય પણ છે. તે ગાથામાં મંગલ નિમિત્ત પણ કહ્યું છે. વિચારવાની બાબત એ છે કે પ્રારંભની ૬૧ ગાથામાં તથા તેના આધારભૂત મૂળપાઠમાં કોઈપણ મંગલ કહ્યા વગર જ વર્ણન કર્યું છે. મંગલની પ્રથાવાળા આદિ મંગલ તો અવશ્ય કરે છે, મધ્ય કે અંત મંગલમાં ભજના કે નાસ્તિ હોય છે. પરંતુ આ અધ્યયન માટે નિર્યુક્તિમાં આદિ મંગલ વિના મધ્ય મંગલ કેમ ?

વાસ્તવમાં આ દશાના મૌલિક વિષયની વ્યાખ્યા ૬૧ ગાથા સુધી પ્રાયઃ પૂર્ણ થઈ જાય છે અને પછીની બાસઠમી ગાથાની ચૂર્ણિમાં 'સ્થવિર ગણધર' એવો વિકલ્પ પાઠ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. (જુઓ **પુણ્યવિજયજી કૃત કલ્પસૂત્ર ચૂર્ણિ**) મૂળપાઠના સંક્ષિપ્ત પાઠમાં પણ જ્યારે નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યાથી વિપરીત ઘડીને

રાખવામાં આવી છે તો તેની સામે ૨૨ થી ૬૭ સુધીની પાંચ નિર્યુક્તિ ગાથાને ઘડીને રાખવી એ કોઈ અસંભવ વાત નથી.

(૨૨) ભગવાનના મુખથી વારંવાર કહેવામાં આવેલ અધ્યયનમાં, તેમના હજાર વર્ષ પછીના સાધુઓના વંદનના પાઠને જોડી, તે ભગવાને કે ભદ્રબાહુએ રચેલું અધ્યયન છે, તેવી અસત્ય પ્રરૂપણાના નગારા વગાડી, તેનો પ્રચાર કરી દૈનિક સમાચારોમાં છપાવી, લોકોને ભ્રમિત કરવા; તે ઘણું જઘન્ય કૃત્ય છે. જો અજ્ઞાણતાં આવું બન્યું હોય તો તે ક્ષમ્ય છે.

બાકી કોઈ પણ મૌલિક સૂત્રમાં તીર્થંકર, ગણધર આદિનું વર્ણન હશે અને ત્યાંથી તે કલ્પસૂત્રમાં સમાવીને વિશેષ વૃદ્ધિ પામેલું હોય તો પણ મૌલિક તો એટલું જ સમજવું જોઈએ કે.. જાવ ગણધરા સાવચ્છા નિરવચ્છા વોચ્છિણ્ણા। આટલાને જ આગમિક મૌલિક તીર્થંકર થેરાવલી કે ગણધરાવલી માની શકાય. જેનો સંકેત સમવાયાંગ અને પુણ્યવિજયજી સંપાદિત આ અધ્યયનની ૨૨મી નિર્યુક્તિ ગાથાની ચૂર્ણિથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(૨૩) દેવદ્વિગણિએ સૂત્રમાં ખુદને વંદન કર્યા હોય એ શક્ય નથી, એટલે તે અન્યની કૃતિ છે તેવું માની શકાય. 'દેવદ્વિગણિએ સુધારો-વધારો કરીને સ્થવિરાવલીનું અંતિમરૂપ રચ્યું' આ કથન પણ વ્યર્થ કલ્પના કરવા જેવું છે ! દેવદ્વિગણિ અને દેવવાચક એક જ વ્યક્તિ છે, તેવું પૂર્વાચાર્યોનું માનવાનું હતું. ન માનવામાં આવે, તો પણ એ બંને સમકાલીન હતાં તેમ કહી શકાય. દેવદ્વિગણિ વીર નિર્વાણ ૯૮૦ તથા ૯૯૩ ના મધ્યમાં થયા અને તેમણે આગમ લેખન કાર્ય શરૂ કરાવ્યું દેવવાચક પણ નંદીસૂત્રમાં સંકલિલાચાર્યના પછી ૬ મહાપુરુષોને વંદન ગુણગ્રામ કરીને, દૂષ્યગણિનું કીર્તન કરે છે. ઈતિહાસ તથા કાળગણનાથી દૂષ્યગણિને વંદન કરનારા એ સમયના જ સંભવે છે એટલે નંદીસૂત્ર રચનાકાળ અને આગમ લેખન કાળ લગભગ સમકાલીન જણાય છે.

દેવદ્વિગણિ, ભદ્રબાહુ રચિત આઠમી દશામાં આવું મિશ્રણ શું કામ કરે? સ્વતંત્ર પર્યુષણા કલ્પસૂત્ર બનાવેલ હોત તો ૮૪ આગમમાં, ત્રણ કલ્પસૂત્રની જગ્યાએ ચોથું પર્યુષણા કલ્પસૂત્રનું નામ પણ સામેલ હોત.

વળી પોતાને પોતે કેમ વંદે ? માટે આ કલ્પસૂત્રને દેવદ્વિગણિ સુધી ખેંચીને તેમાં સુધારા-વધારા કરવાની બાબતોમાં કલ્પના અને પરંપરા વિગેરેની વાતો મહત્વપૂર્ણ નથી પરંતુ વ્યર્થ જ છે, જે ઉપરોક્ત ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(૨૪) આ ઈતિહાસ સંગ્રહ કરનારાઓએ નંદીસૂત્રની યુગ-પ્રધાનાવલી તથા કલ્પ સૂત્રની સ્થવિરાવલીની પછી શ્રી ધર્મઘોષસૂરિકૃત સ્તોત્રગત પટ્ટાવલીને ત્રીજા સ્થાને લઈ તેની રચના તેરમી શતાબ્દીની ગણાવી છે. 'કહાવલી' ગ્રંથની પટ્ટાવલીને ત્રીજા નંબરના સ્થાને લીધી નથી એટલે તે 'કહાવલી'નું સ્થાન કદાચ ચોથું હોઈ શકે. તેથી તે પટ્ટાવલી તેરમી શતાબ્દી પછીની અર્થાત્ ૧૪મી શતાબ્દીની રચના હોઈ શકે— (૧) કલ્પસૂત્રની (૨) નંદીસૂત્રની (૩) સ્તોત્રગત પટ્ટાવલી (૪) કહાવલીગત પટ્ટાવલીઓ વગેરે ઈતિહાસ ચિંતકોની કલ્પના છે. વાસ્તવમાં પ્રથમ ક્રમ સ્તોત્રગત, દ્વિતીય ક્રમમાં કહાવલીગત પટ્ટાવલી તથા ત્રીજા ક્રમમાં કલ્પસૂત્ર ગત સમજવું.

(૨૫) પુણ્યવિજયજીએ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ભાગ-૬ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રમાણ ચિંતન સહિત સ્પષ્ટ નિર્ણય આપેલ છે. જે તેના ઊંડા અધ્યયન, ચિંતન-મનનનું પરિણામ છે. તે પ્રસ્તાવનાના પ્રકાશનની પૂર્વે કોઈના નિરીક્ષણ તથા ઉપાલંભના કંઈક પ્રમાણ તર્ક કે બુદ્ધિ પ્રભાવથી તે છટ્ટા ભાગમાં જ 'આમુખ' લખ્યું છે, જે વિચારણાની કસોટી પર ખરૂં ઉતરતું નથી. તેમજ ત્યારપછીની તેમની સંપાદન કરેલી દશવૈકાલિક ચૂર્ણિની પ્રસ્તાવનાથી તે ખંડિત થઈ જાય છે. દશવૈકાલિક પ્રસ્તાવનાના લેખક સ્વયં શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાજીએ પ્રમાણ ચર્ચા સહિત એલ. ડી. ભારતીય વિદ્યા મંદિર અમદાવાદમાં સમજાવ્યું કે આ અગસ્ત્ય ચૂર્ણિ ભાષ્યોની પછીની રચના છે. પુણ્યવિજયજીને તે કંઈ દેવદ્વિગણિ પૂર્વે બન્યાનો ભ્રમ થયેલ, પરંતુ એ વધારે ચિંતનમાં નહોતા ઉતર્યા, નહીં તો તેમના ધ્યાનમાં આવી શક્યું હોત કે અમુક બાજુની વિચારસરણી માત્રથી તેને તે કાળમાં ન લઈ જઈ શકાય. નિર્યુક્તિઓ દ્વિતીય ભદ્રબાહુની હોવી, દેવદ્વિગણિ પછીની હોવી, વિક્રમ સંવત ૫૫૦ વર્ષ પછી તેમજ વીર નિર્વાણ ૧૦૦૦ વર્ષ પછી હોવાનો તેમનો આશય પ્રસ્તાવનામાં સપ્રમાણ ચર્ચિત છે.

તે બૃહત્કલ્પ ભાષ્યના છટ્ટા ભાગના 'આમુખ'માં જિનભદ્રગણિ ક્ષમા શ્રમણના વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની સ્વોપજ ટીકાના પ્રમાણને નિરસ્ત કરતાં શ્રી દલસુખ માલવણિયાએ સપ્રમાણ સમજાવ્યું કે આ ટીકા, પછીના વ્યાખ્યાકાર કોટ્યાચાર્યની છે. જિનભદ્રગણિની સ્વોપજ ટીકા પણ છે, પરંતુ તે અધૂરી છે, જે કોટ્યાચાર્યે પૂર્ણ કરી છે. કોટ્યાચાર્યની ટીકાની અંતર્ગત તે પુણ્યવિજયજીના 'આમુખ'નું કથન છે. વાસ્તવમાં બીજાની પ્રેરણા તથા ઉતાવળમાં તેમણે 'આમુખ' લખ્યું હોવાથી, આ ભૂલ થઈ છે. ખરૂં ચિંતન તો તેમની બૃહત્કલ્પ સૂત્રની

પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, ભાષ્ય, વ્યાખ્યાઓ સંબંધી આ ઐતિહાસિક નોંધ ચિંતન, નિર્ણય, મૂર્તિપૂજક પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પુણ્ય વિજયજી મ.સા. તથા પં. દલસુખ માલવણિયાના અનુભવથી સમ્મત છે. આ બંને વ્યક્તિ સમકાલીન સાથી આગમ સંપાદન કર્તા થયા છે.

(૨૬) દશાશ્રુત સ્કંધની નિર્યુક્તિમાં પ્રથમ ગાથામાં જે પ્રાચીન ભદ્રબાહુને વંદન કરેલ છે તેને પણ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ સારી રીતે સમજાવ્યું છે કે ચૂર્ણિકારે આ ગાથાને નિર્યુક્તિકારની જ છે, તેમ માન્યું છે અને તેમણે સૂત્રકર્તા ભદ્રબાહુને વંદન કરેલ છે, તેમ બતાવ્યું છે. તેઓને એવો સ્હેજે વિચાર પણ નહીં આવ્યો હોય કે નિર્યુક્તિ ગાથામાં ભદ્રબાહુને વંદન કેમ કર્યા છે? એટલે કે ચૂર્ણિકર્તાના સમય સુધી તો ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિ રચી હોય તેવું વાતાવરણ નહોતું. ત્યારે તેમણે કોઈપણ ખચકાટ વિના કહેલ કે નિર્યુક્તિ કર્તા, સૂત્ર કર્તા ભદ્રબાહુને આદિ મંગલરૂપે વંદન કરે છે. પુણ્યવિજયજી મ. સાહેબે એમ પણ કહ્યું છે કે ચૂર્ણિની વ્યાખ્યા થવાથી કોઈ એવી કલ્પના ન કરી શકે કે આ તો પાછળની પ્રક્ષિપ્ત કે ભાષ્ય ગાથા છે. આમ છતાં પણ કોઈ પોતાનો આગ્રહ પોષવા માટે કોઈ પણ કલ્પનાઓ કરતા રહે અને કલ્પનાઓ રહિત મૂળ શુદ્ધ તત્ત્વને દુરાગ્રહના કારણે સ્વીકાર ન કરે બલકે અન્વેષણ તટસ્થ વિચારને અવિચારપૂર્ણ મસ્તક વાળાનું માને અને આત્મ વંચના કરે તો તેનો કોઈ ઉપાય નથી.

(૨૭) હિમવંત થેરાવલી કે કલ્પ થેરાવલીને નંદીસૂત્ર પૂર્વેની રચના કહેવાથી કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી. કલ્પસૂત્ર સંબંધી તર્કોના ઉત્તર દેવા આવશ્યક છે. અન્યથા જે સૂત્રનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અને નામકરણ જ ન હોય તેને પ્રાચીન પ્રમાણ કોટીમાં કેવી રીતે ગણિ શકાય? પ્રકાંડ ઇતિહાસ વેત્તાઓએ પણ હિમવંત થેરાવલીને નંદી સૂત્રથી પહેલાની નથી ગણાવી, જે **પટ્ટાવલી પરાગ** વગેરે ગ્રંથોમાંથી જાણી શકાય છે.

(૨૮) શિલાલેખો તથા ખોદકામના પ્રમાણો અને તે અંગેના નિર્ણયો પણ ભ્રામક છે. દેવદ્વિગણિ પછી પ્રતિસ્પર્ધી જૈન કે જૈનેત્તર સાધુઓ, રાજાઓ વગેરેના સંસ્કારો નકલો અને કરામતોનું એ પરિણામ છે. એટલે શિલાલેખોના પ્રાચીનપણાની કલ્પના તથા ખોદકામ વિશેના સમયની ખરી કલ્પના પણ ધૂંધળી ભાસે છે.

(૨૯) દેવદ્વિગણિની પૂર્વે થયેલી વાચનાઓનું તાત્પર્ય મૌખિક વાચનાને સંગ્રહિત કરી વ્યવસ્થિત ચલાવવા પૂરતું હોય તેમ સમજવું જોઈએ. દેવદ્વિગણિથી '૧૫૦ વર્ષ પહેલાં સ્કંદિલાચાર્યે સમસ્ત પંચાંગી સહિત આગમ લખાવીને સુરક્ષિત કર્યા.'

આ કથન ઘણાં કાળ પછીની અસંગત કલ્પના માત્ર છે. કેમ કે તેમાં તર્ક એમ પણ થઈ શકે કે એવી કઈ સુરક્ષા હતી જે ૧૫૦ વર્ષમાં વિલુપ્ત અને પૂર્ણ લુપ્ત થઈ ગઈ. જ્યારે દેવદ્વિગણિ દ્વારા કરાયેલ સુરક્ષા આજે ૧૫૦૦ વર્ષ સુધી ચાલી છે અને કુલ ૨૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી પણ ચાલશે.

જો સ્કંદિલાચાર્યના સમયમાં પંચાંગી (મૂળ, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ટીકા, ચૂર્ણિ)ની રચના અને તેની સુરક્ષા થઈ ગઈ હોય તો તેનો અર્થ એટલો જ કે તે વ્યાખ્યાઓના રચનાકર્તા ત્રણ પૂર્વથી વધારે જ્ઞાની હતા એ નક્કી છે. તો પછી તેમની લિપિબદ્ધ રચના તેમના નામથી મૌખિક કે લેખિત શું ૧૫૦ વર્ષ સુધી પણ નહીં ચાલી હોય? નંદીસૂત્ર કર્તા દૂષ્યગણિના શિષ્ય એક પૂર્વધરની રચનાનો શ્રુત જ્ઞાન વર્ણનમાં કે ગ્રંથ અથવા આગમમાં નામ સાથે નિર્દેશ કરે તો ૧૪ પૂર્વીથી લઈને ત્રણ પૂર્વધારીના વ્યાખ્યા ગ્રંથોનો સ્વતંત્ર રૂપે કે પંચાંગી રૂપમાં નામનો ઉલ્લેખ માત્ર પણ નંદીમાં ન કરે તે અસંભવ લાગે છે. એટલે એ પાછળથી શરૂ કરાયેલ ભ્રમિત ધારણા માત્ર છે. કેટલીક નામ સામ્યથી અને કેટલીક અન્ય બીજા વિચારોથી ચલાવેલી પરંપરાઓ છે. વાસ્તવમાં એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે દેવદ્વિગણિ ના સમયે આગમ લિપિબદ્ધ થયાં, તે પહેલાં અર્થ અને પરમાર્થ ફક્ત મૌખિક ગુરુ પરંપરાથી ચાલતા રહ્યા હતા અને જ્યારે આગમ લિપિબદ્ધ થયાં ત્યારે સર્વ પ્રથમ આચાર શાસ્ત્રોની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, પછી ચૂર્ણિ વગેરે લેખિત તૈયાર થયાં. ત્યારબાદ અન્ય સૂત્રોની ટીકાઓ અને ભાષ્યોની ટીકાઓ હરિભદ્ર સૂરિ, શીલાંકાચાર્ય, અભયદેવસૂરિ તથા મલયગિરિ આચાર્ય દ્વારા કરવામાં આવી. કેટલાકે સંકલ્પ, સહયોગ અથવા પ્રારંભ માત્ર કર્યો. કેટલાકની ટીકા પ્રસિદ્ધિ પ્રચારમાં આવ્યા વિના જ લુપ્ત થઈ. પ્રસિદ્ધ પર્યુષણા- કલ્પસૂત્ર પર વિદ્વાનોની કૃપા દષ્ટિ મલયગિરિ આચાર્યના પછી થઈ. જ્યારે દશાશ્રુત સ્કંધની નિર્યુક્તિપરક ચૂર્ણિ મૌલિક છે અને તેમાં સ્વતંત્ર પદ વ્યાખ્યા ચૂર્ણિ અન્ય કર્તૃક પ્રક્ષિપ્ત થઈ છે. જેનો ભેદ પણ ચૂર્ણિમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

(૩૦) ધ્રુવસેન નામે ત્રણ રાજા થઈ ગયા, તેવું વર્ણન મળે છે— **પ્રથમ** : (૧) ગુપ્ત સંવત ૨૦૦ થી ૨૩૦ માં, વીર નિર્વાણ સંવત ૧૦૪૬ થી ૧૦૭૬માં, વિક્રમ સંવત ૫૭૬ થી ૬૦૬માં. **દ્વિતીય** : (૨) વિક્રમ સંવત ૬૪૮ થી ૬૮૮ માં, વીર નિર્વાણ ૧૧૫૪થી ૧૧૫૮માં. **તૃતીય** : (૩) વિક્રમ સંવત ૭૦૭ થી ૭૧૧ માં, વીર નિર્વાણ ૧૧૭૭ થી ૧૧૮૧માં. ધ્રુવસેન રાજાના પુત્રનું મૃત્યુ વિક્રમ સંવત ૫૮૪માં, શાસ્ત્રલેખન વિક્રમ સંવત ૫૧૦ થી ૫૨૩ ની વચ્ચેના સમયમાં.

(૩૧) ગુપ્ત સંવત, વલભી સંવત, મૈત્રક સંવત આ ત્રણેય એક જ પર્યાય છે.

(૩૨) આજ કાલનું પર્યુષણકલ્પ સૂત્ર બારસો શ્લોકો કરતાં પણ વધારે પરિમાણ-વાળું છે પરંતુ આ પરિમાણ મૌલિક નથી. વર્તમાનમાં જે અંતિમ અધિકાર સમાચારી રૂપ છે, તેટલો પર્યુષણ કલ્પ હતો, જેનો સ્વાધ્યાય શ્રમણ વર્ગ કાલ ગ્રહણ પૂર્વક રાત્રિના સમયે કરતાં હતાં. તેની એ સમયે નવ વાયનાઓ (વ્યાખ્યાનો) હતી તેમજ એ ચતુર્વિધ સંધની સભાઓમાં ખુલ્લેઆમ વંચાતું ન હતું !' આમ મૂર્તિપૂજક શ્રી કલ્યાણજીવિજયજી મ.સા. લખે છે.

(૩૩) 'પ્રબંધ પારિજાત' પૃષ્ઠ- ૧૫૨-સંદેહ વિષોષધિ નામનું કલ્પ પંજિકા (કલ્પસૂત્ર ટીકા) છે, જેમાં પોતાનું મંગલાચરણ કર્યા પછી ટીકાકારે લખ્યું છે કે- 'પર્યુષણ કલ્પની કોઈક બે પ્રતોમાં મંગલાર્થ પંચ નમસ્કાર કરેલ દષ્ટિગોચર થાય છે કેષુચિદાદર્શણુ આ શબ્દોથી એટલું પ્રતીત થાય છે કે પંચ નમસ્કાર પ્રારંભમાં નહોતાં પરંતુ પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત કરીને ઉમેરાયેલ છે.

(૩૪) અદ્યાસી ગ્રહોમાં ભસ્મરાશિ નામનો ત્રીસમો ગ્રહ છે, જે ભગવાનના જન્મ નક્ષત્ર પર હતો. તેની સ્થિતિ બે હજાર વર્ષની હોય છે. આવું વર્ણન કલ્પસૂત્રના મૂળ પાઠમાં છે. આ ગ્રહના કારણે મૂર્તિપૂજા ધર્મ અને શિથિલાચાર પ્રસર્યો અને એ ગ્રહદશા સમાપ્ત થયા પછી જ સ્થાનકવાસી ધર્મ પ્રગટ્યો.

(૩૫) તિત્થોગાલીય પઙ્ગણા અમે સારી રીતે વાંચ્યું છે. તેમાં આ ગાથાનું નામોનિશાન પણ નથી. વાસ્તવમાં પૂર્ણમિક આંચલિક આદિ નૂતન (મૂર્તિપૂજક) ગચ્છ પ્રવર્તકોએ આ પ્રકારની અનેક નવીન ગાથાઓ બનાવીને તિત્થોગાલીય પઙ્ગણા મહાનિશીથ વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રક્ષિપ્ત કરેલી છે. એવા જ કોઈ પ્રકારનું પુસ્તક જિનપ્રભસૂરિના હાથમાં આવ્યું અને તેને પ્રમાણિક માની લેવાયું, જે તેમણે ઠીક નહોતું કર્યું. એ ગાથાઓમાં સાંવત્સરિક, ચાતુર્માસિક તિથિના સંબંધનો વિષય છે. જિનપ્રભસૂરિ તપાગચ્છી વિદ્વાન હતા.

(૩૬) જિનપ્રભસૂરિજીએ 'શુદ્ધ વિકટ' શબ્દનો અર્થ કાથા વિગેરેથી અચેત કરેલ જળ એમ કર્યો છે અને 'ઉષ્ણવિકટ' શબ્દનો અર્થ ઉષ્ણ જળ કર્યો છે.

(૩૭) 'પ્રબંધ પારિજાત' પૃ. ૧૫૬માં ટીકા કરી છે. જેમાં ધોવણ પાણીના અર્થ જણાવ્યાં છે. તેમાં અંતમાં લખ્યું છે કે અદ્યમથી વધારે તપસ્યાવાળાના શરીરમાં પ્રાયઃ દેવતા નિવાસ કરે છે એટલે તેમણે શુદ્ધ ગરમ પાણી જ પીવું જોઈએ. અર્થાત્ અદ્યમ સુધીની કે તેથી ઓછી તપસ્યામાં ધોવણ પાણી પી શકાય.

(૩૮) ચાર વખત ઉપાશ્રય પ્રમાર્જન- ૧. સવારના પ્રતિલેખના પછી ૨. આહાર કરતાં પહેલાં ૩. આહાર કર્યા પછી ૪. ચોથા પહરના અંતમાં.

(૩૯) પન્યાસ સંધવિજયજીએ કલ્પસૂત્ર પ્રદીપિકાવૃત્તિમાં શુદ્ધોદકનો અર્થ ગરમ પાણી કે વર્ણાંતરાદિ પ્રાપ્ત શુદ્ધ જળ એમ કર્યો છે અને ઉષ્ણ વિકટનો અર્થ ઉષ્ણ જળ એમ કર્યો છે.

(૪૦) 'પ્રબંધ પારિજાત' પૃ. ૧૬૦માં પાદપ્રોંછનનો અર્થ રજોહરણ કરવાનું ખંડન કર્યું છે. અને કહ્યું છે કે- ઉપાશ્રય બહાર જાતા શ્રમણે પોતાના ઉપકરણ ગૃહસ્થને સંભાળાવવા- સાચવવા માટેની સૂચનામાં પાદપ્રોંછનનું નામ છે. રજોહરણ તો સદા સાથે રાખવાનું હોય છે, જે સાધુની પાસે એક જ હોય છે. તેને છોડીને બહાર જવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી પરંતુ પાદપ્રોંછન નાનકડો એક હાથ પ્રમાણ વસ્ત્રનો ટુકડો હોય છે. તેને રજોહરણ માનવામાં અવિચારકતા છે.

(૪૧) 'પ્રબંધ પારિજાત' પૃ. ૧૮૧ પંક્તિ પાંચમાંથી- 'સ્કંદિલાચાર્યે બધા સૂત્રો તથા નિર્યુક્તિ વગેરે આગમોના વ્યાખ્યાંગ લખાવીને સિદ્ધાંતની રક્ષા કરી. નાગાર્જુન વાચકે નષ્ટાવશેષ તમામ આગમોને પંચાગી સહિત લખાવડાવીને સુરક્ષિત કર્યા હતા.'

ટિપ્પણ : તો પછી તે સુરક્ષિત વ્યાખ્યાંગ દેવદ્વિગણિ સુધી પણ ન રહ્યાં ! તેમના દ્વારા નંદીસૂત્રોક્ત શ્રુતજ્ઞાનમાં તેનો ઉલ્લેખ પણ નથી. આજદિન સુધી તેની કોઈ સાબિતી પણ ઉપલબ્ધ નથી. કોઈએ તે જોયેલ કે વાંચેલ પણ નથી. તો એ કેવી સુરક્ષા થઈ ? અને કયા કયા રચયિતાની તે પંચાગી નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા વગેરે હતી ? કોઈ ખુલાસો મળતો નથી. એટલે તે બાબત ૧૪મી શતાબ્દીની માત્ર કલ્પના લાગે છે. જેમાં સત્ય તત્વનો સદંતર અભાવ છે.

(૪૨) સુવિહિત શ્રમણો દ્વારા સભામાં વાંચન માન્ય થયા બાદ ધીમે ધીમે તેરમી- ચૌદમી શતાબ્દીથી કલ્પાંતર્વાચ્ય(કલ્પસૂત્ર વ્યાખ્યા)ની સૃષ્ટિ થઈ.

(૪૩) વરાહ મિહિરે વિ. સં. ૫૬૨માં પંચસિદ્ધાંતિકા ગ્રંથ રચ્યો, તેની પ્રશસ્તિમાં શક સંવત ૪૨૨ લખ્યું છે. જેમાં ૧૪૦ ઉમેરતા વિક્રમ સંવત થાય છે.

(૪૪) તિત્થોગાલીય પઙ્ગણા, આવશ્યક ચૂર્ણિ, આવશ્યક હરિભદ્રીય ટીકા તથા પરિશિષ્ટ પર્વ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ભદ્રબાહુનું જીવન ચરિત્ર વર્ણિત છે. તેમાં ૧૨ વર્ષીય દુકાળ, નેપાળ દેશમાં રહેવાનું, મહાપ્રાણ ધ્યાનની આરાધના, સ્થૂલભદ્ર વગેરેને વાચના દેવાનું, છેદસૂત્રોની રચનાનું વર્ણન વગેરે હકીકતો આવે

છે. પણ વરાહમિહિરના ભાઈ હોવાનો, નિર્યુક્તિઓ રચવાનો, ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર, ભદ્રબાહુ સંહિતા વગેરે રચવા આદિ અંગે કશોય ઉલ્લેખ નથી. અર્થાત્ ઉક્ત પરિશિષ્ટ પર્વ આદિની રચનાના સમય સુધી નિર્યુક્તિકાર તરીકે દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામીની માન્યતા હતી પરંતુ પ્રથમ ભદ્રબાહુના માટે તેઓ નિર્યુક્તિકાર હતા કે વરાહમિહિરના ભાઈ હતા એવી કોઈ સ્પષ્ટ માન્યતા ન હતી—**પ્રબંધ પારિજાત.**

(૪૫) કેટલાક વિદ્વાનો ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુને જ વરાહમિહિરના ભાઈ, સહોદર હતા, તેમ માને છે; સાથે જ છેદ સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, સ્તોત્ર અને સંહિતાના પ્રણેતા પણ માને છે. પરંતુ આ કથન કોઈ રીતે સંગત નથી— **પુણ્યવિજયજી મ.સા.**

(૪૬) સ્થવિર અગસ્ત્યસિંહની યૂર્ણિમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ઓઘ— નિર્યુક્તિ, વ્યવહાર ભાષ્ય, કલ્પ (બૃહત્કલ્પ) વગેરે ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ યૂર્ણિમાં ભાષ્યની ગાથાઓ પણ ઉદ્ધૃત કરેલી છે.

(૪૭) યૂર્ણિ સાહિત્યમાં જિનદાસ ગણિ મહત્તરનું મૂર્ધન્ય સ્થાન છે. તેમના વિદ્યાગુરુ હતા પ્રદ્યુમ્ન ક્ષમાશ્રમણ. જિનદાસ ગણિ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની પછી અને હરિભદ્રસૂરિની પહેલાં થયા હતા, સંભવતઃ વિ. સં. ૬૫૦ થી ૭૫૦ની વચ્ચે થયા હોઈ શકે. નંદીસૂત્ર યૂર્ણિના ઉપસંહારમાં શકસંવત— ૫૮૮ આપેલ છે, જેના રચયિતા પણ જિનદાસ ગણિ જ હતા. તેમણે કેટલી યૂર્ણિ રચી તે જ્ઞાત નથી પરંતુ હાલ ૭ યૂર્ણિ મળે છે— ૧. નિશીથ ૨. નંદી ૩. અનુયોગ દ્વાર ૪. આવશ્યક ૫. દશવૈકલિક ૬. ઉત્તરાધ્યયન ૭. સૂયગડાંગ.

(૪૮) જીતકલ્પ યૂર્ણિ કરનારા સિદ્ધસેન સૂરિ અને બૃહત્ક્ષેત્ર સમાસની ટીકા કરનારા ગંધહસ્તિ એક જ વ્યક્તિ છે એ તેનું અપરનામ હોય શકે છે.

(૪૯) જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો કાળ વિક્રમ સંવત ૬૫૦થી ૬૬૦ની આસપાસનો છે. તેમની કુલ ૯(નવ) રચનાઓ મળે છે— (૧) વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય (૨) તેની ટીકા (૩) બૃહત્સંગ્રહણી (૪) બૃહત્ક્ષેત્ર સમાસ (૫) વિશેષણવતી (૬) જીતકલ્પ (૭) જીતકલ્પ ભાષ્ય (૮) અનુયોગ દ્વાર યૂર્ણિ (૯) ધ્યાન શતક.

(૫૦) જીત કલ્પ ભાષ્યમાં— બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય, પંચકલ્પ ભાષ્ય, પિંડનિર્યુક્તિ વગેરેની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરેલી છે.

(૫૧) સંઘદાસગણિ—ભાષ્યકર્તા અને વસુહિંડીના કર્તા, એમ બે થઈ ગયા. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે (ભાષ્યકર્તા) પોતાના વિશેષણવતી ગ્રંથમાં વસુદેવ હિંડીની ગાથાઓનો ઉપયોગ કરેલ છે. તેમના નિશીથ ભાષ્યમાં બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય, નંદી સૂત્ર, સિદ્ધસેન(ગંધહસ્તિ) અને ગોવિંદ વાચક વગેરેના નામનો ઉલ્લેખ છે.

(૫૨) સાર એટલો જ છે કે બધા ભાષ્યકાર લગભગ દેવદ્વિગણિ પછીના કાળમાં થયા છે, એટલે યૂર્ણિઓ પણ એ પહેલાની હોય તેવી શક્યતા જણાતી નથી, ભલેને પછી તે અગસ્ત્યસિંહની યૂર્ણિ કેમ ન હોય. તેમાં પણ ભાષ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે. એટલે(યૂર્ણિ અંગે) વિક્રમની ત્રીજી શતાબ્દીના સમયની કલ્પના ઉતાવળ ભરી લાગે છે. અગસ્ત્યસિંહ સૂરિના ગુરુનું નામ ઋષિગુપ્ત પણ કહેલ છે. — **‘પ્રબંધ પારિજાત’ પૃ. ૪૯૦.**

(૫૩) વૃદ્ધવાદી, યક્ષસેન, દેવગુપ્ત, યશોવર્ધન ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય રવિગુપ્ત, નેમિચંદ્ર, જિનદાસગણિ ક્ષપક, સત્ય શ્રી પ્રમુખ શ્રુતધરો દ્વારા મહાનિશીથ સૂત્રનું સમર્થન કરાયેલ છે, તે સંદેહજનક લાગે છે. તે બધા શ્રુતધરો સમકાલીન નહોતા. વૃદ્ધવાદી અને સિદ્ધસેન દિવાકર, હરિભદ્રસૂરિ કરતાં ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલાં છે. કેટલાક નામો અપ્રસિદ્ધ છે. નેમિચંદ્રનો સમય ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધનો છે તો જિનદાસ ગણિ નિશીથ યૂર્ણિકર્તા વિક્રમની આઠમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હતા.

(૫૪) મહાનિશીથનો હરિભદ્રસૂરિ દ્વારા ઉદ્ધાર કરવાનું પ્રમાણિત થઈ શકતું નથી કેમ કે આ સૂત્રની વચ્ચે હરિભદ્રનું નામ જે શ્રદ્ધા સાથે લીધું છે તેથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેના કર્તા હરિભદ્ર સિવાયના કોઈ હતા.

હરિભદ્રસૂરિના લગભગ ૬૦ ગ્રંથ વાંચ્યા છે પરંતુ તેમાં મહાનિશીથના ઉદ્ધારની વાત તો દૂર પણ તેના નામનો નિર્દેશ પણ ક્યાંય જણાતો નથી— **મુનિ કલ્યાણવિજયજી.** તેથી મહાનિશીથ સૂત્ર ઉદ્ધૃત થઈ ખંડિત કરાયું અને આચાર્ય હરિભદ્ર સૂરિએ પાછળથી તેને અન્યાન્ય શાસ્ત્રોના પાઠો વડે વ્યવસ્થિત કર્યું. પછી સિદ્ધસેન વગેરે આઠ શ્રુતધર યુગપ્રધાન આચાર્યોએ તેને પ્રમાણિક ગણાવ્યું, વગેરે કિંવદંતીઓ સત્ય નથી— **પ્રબંધ પારિજાત પૃષ્ટ. ૭૧-૭૨.**

(૫૫) નંદીસૂત્રમાં કાલિકશ્રુતની સૂચિમાં કમ્પ શબ્દ બૃહત્કલ્પ માટે વપરાયો છે અને ઉત્કાલિક સૂત્રમાં યૂલ્લ કલ્પસૂત્ર અને મહાકલ્પસૂત્ર એ બે કલ્પસૂત્રના નામ આવે છે, જેથી મુનિશ્રી કલ્યાણ વિજયજીનું માનવું એમ છે કે મહાકલ્પનો વિચ્છેદ થયાને ૧૦૦૦ વર્ષથી પણ વધારે સમય થઈ ગયો છે અને યુલ્લકલ્પને જ આજે ‘પર્યુષણા કલ્પ સૂત્ર ગણવામાં આવે છે’— **પ્રબંધ પારિજાત પૃ. ૧૩૪.**

(૫૬) આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિનું ટીકાકારોમાં સર્વ પ્રથમ નામ આવે છે. તેમનો સત્તા સમય વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો છે. ગુરુ જિન ભદ્ર(જિનદત્ત) સૂરિ હતા. આજે હરિભદ્રના ૭૫ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે. તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથની રચના કરી

હતી. નંદી, અનુયોગ, દશવૈકલિક, પ્રજ્ઞાપના, આવશ્યક આદિ સૂત્ર પર હરિભદ્ર- સૂરિની ટીકાઓ મુદ્રિત ઉપલબ્ધ છે.

(૫૭) કોટ્યાચાર્ય- હરિભદ્રના સમકાલીન કે પૂર્વવર્તી હતાં. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય પર નવીન વૃત્તિ લખી જિનભદ્ર ગણિની અપૂર્ણ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યની ટીકાને પૂર્ણ કરી, તેમની પ્રત્યે શ્રદ્ધા સ્મરણ કર્યું. પરંતુ હરિભદ્રસૂરિનું નામ ક્યાંય નથી આપ્યું. (એટલે હરિભદ્રના સમકાલીન કે પૂર્વવર્તી હશે). હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાચીન ટીકાકારના રૂપમાં કોટ્યાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમનો સમય વિક્રમની આઠમી સદીનો છે તો શીલાંકાચાર્યનો નવમી-દસમી સદીનો છે. એટલે બંને ભિન્ન-ભિન્ન છે. પ્રભાવક ચારિત્રમાં બંને(શીલાંકાચાર્ય, કોટ્યાચાર્ય)ને એક કરી દેવાયા છે.

(૫૮) શીલાંકાચાર્ય- પ્રભાવકચારિત્રમાં જણાવ્યા મુજબ એમનો સમય નવમી-દસમી સદીનો મનાય છે. તેમણે આચારાંગ પ્ર. શ્લુ. સ્કંધની વૃત્તિ ગુપ્ત સંવત ૭૭૨ (ઈ. સ. ૧૦૯૨)ના ભાદરવા ૫ સુધીમાં પૂરી કરી.

(૫૯) નિર્યુક્તિ પરિભાષા- સૂત્રાર્થયો પરસ્પર નિયોજને સંબંધનં નિર્યુક્તિ-આ. નિ. ૮૩. નિશ્ચયેન અર્થ પ્રતિપાદિકા યુક્તિ નિર્યુક્તિ- આચા. ૧/૨/૧. સૂત્ર અને અર્થના નિશ્ચિત સંબંધ બતાવવાવાળી વ્યાખ્યાને નિર્યુક્તિ કહે છે

(૬૦) ગોવિંદાચાર્યની ગોવિંદ નિર્યુક્તિનો ઉલ્લેખ બૃહત્કલ્પ ભાષ્યમાં, અનુયોગ દ્વાર સૂત્રની ચૂર્ણિમાં તથા નિશીથ ચૂર્ણિમાં મળે છે.

(૬૧) શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી સિદ્ધસેનાચાર્ય(ગંધહસ્તિ) તથા શ્રી કોટ્યાચાર્ય આ ત્રણેય લગભગ સમકાલીન હતા.

(૬૨) જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણથી હરિભદ્રસૂરિ ૧૦૦ વર્ષ પછી થયા પરંતુ ૧૫મી ૧૬મી શતાબ્દીઓમાં બનેલી પટ્ટાવલીઓમાં જિનભદ્રગણિને હરિભદ્ર સૂરિના પટ્ટધર શિષ્ય ગણાવીને એક ભ્રામક પરંપરા ચલાવેલ છે.

(૬૩) નમિસાધુ ૧૧૨૨ વિક્રમ સંવતમાં થયા. તે આવશ્યક વૃત્તિકાર થયા.

(૬૪) આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૧૧૨૦ તથા ૧૩૪૬માં નંદી સૂત્રનું કથન છે.

(૬૫) મૂર્તિપૂજક મુનિશ્રી અમરવિજયજીના શિષ્ય પૂ. ચતુરવિજયજી મ.સા. એ નિર્યુક્તિઓને દ્વિતીય ભદ્રબાહુની રચના માની છે. 'મંત્રાધિરાજ ચિંતામણી' જૈન સ્તોત્ર સંદોહ 'પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૨-૧૩ પ્રકાશક સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, અમદાવાદ સન્ ૧૮૩૬.

(૬૬) પંચકલ્પ ભાષ્યકારે તથા ચૂર્ણિકારે ૪ છેદ સૂત્ર ભદ્રબાહુ રચિત માન્યા છે.

(૬૭) ેતાંબર સાહિત્યમાં વિશાખાગણિનું નામ જ નથી. બારમી સદી પછી કોઈ દૂષિતબુદ્ધિવાળા પંડિતે ત્રણ ગાથાઓ બનાવી કોઈ લેખકને આપી નિશીથ ચૂર્ણિના અંતે જોડાવી દીધી. તેના ૨૦મા ઉદ્દેશાની ચૂર્ણિની પછીની પ્રશસ્તિ રૂપે જોડેલી તે ગાથાઓ આજે પણ મળે છે.

(૬૮) ચૂર્ણિકાર જણાવે છે, કે સોય વગેરે ચારે ય ઔપગ્રહિક ઉપકરણો છે. તેમાંના દરેક ઉપકરણ આચાર્ય પાસે હોવા જોઈએ. બાકીના સાધુઓ પણ તેનાથી પોતાનું કામ કરી શકે છે. જો બાકીના સાધુને જરૂર પડે તો વાંસ કે સિંગના ઉપકરણો રાખી શકે, લોઢાના નહીં.

(૬૯) પુરિમ ચરિમાણ કપ્પો, મંગલં વદ્ધમાણ તિત્થમ્મિ ।

इहं परिकहिया जिण, गणहराण थेरावली चरित्तं ।-દશા ૮/ગા ૬૨.

ચૂર્ણિ :- અવિ વદ્ધમાણ તિત્થમ્મિ જિણં ગણધરાવલિયા સવ્વેસિં ચ જિણાણં સમોસરણાણિ પરિકહિજ્જંતિ । સમવાયાંગ સૂત્રનો ભલામણ પાઠ પણ ઉપયોગી છે, જોઈ લેવો- દશા ૦ સ્કંધ સૂત્ર, દશા ૦ ૮, નિર્યુક્તિ ગાથા-૬૨.

(૭૦) મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ભાગ ૬ પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે- 'અહીં પ્રસંગવશાત્ એક વાત સ્પષ્ટ કરી લઈએ કે ચૌદપૂર્વી ભગવાન ભદ્રબાહુના જમાનાના નિર્યુક્તિ ગ્રંથોને આર્યરક્ષિતના જમાનામાં વ્યવસ્થિત કરાયા અને તે ફરીથી પછીના જમાનામાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે, એટલું જ નહીં પણ એ નિર્યુક્તિ ગ્રંથોમાં ઉત્તરોત્તર ગાડા ભરીને વધારો ઘટાડો કરવામાં આવે; આ જાતની કલ્પના કરવી જરાય યુક્તિ સંગત નથી. કોઈપણ મૌલિક ગ્રંથમાં આવા ફેરફાર કર્યા પછી એ ગ્રંથને મૂળ પુરુષના નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં ખરે જ એના પ્રણેતા મૂળ પુરુષની તેમજ પછીના સ્થવિરોની પ્રમાણિકતા દૂષિત જ થાય છે. વસ્તુતઃ વિચાર કરવામાં આવે તો કોઈ પણ સ્થવિર મહર્ષિ પ્રાચીન આચાર્યના ગ્રંથમાં અનિવાર્ય રીતે વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થતાં, તેમાં સંબંધ જોડવા પૂરતો ઘટાડો ઉમેરો કે સહેજ ફેરફાર કરે એ સહ્ય હોઈ શકે. પણ તેને બદલે તે મૂળ ગ્રંથકારના જમાના પછી બનેલી ઘટનાઓને કે તેવી બીજી અયુક્ત બાબતોને મૂળ ગ્રંથમાં નવેસરથી પેસાડી દે, એથી એ ગ્રંથનું મૌલિકપણું, ગૌરવ કે પ્રમાણિકતા ઉજવલ થશે ખરી ? આપણે નિર્વિવાદપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મૂળ ગ્રંથમાં એવો નવો ઉમેરો ક્યારેય પણ વાસ્તવિક કે માન્ય કરી શકાય નહીં. કોઈપણ મહર્ષિ એવો ઉમેરો કરે પણ નહીં અને તે જમાનાના બીજા સ્થવિરો પણ તેને સ્વીકારે નહીં.'

ટિપ્પણ :- એટલે નિર્યુક્તિઓમાં અનુચિત ફેરફાર કરવાનું માનવા કરતાં પછીથી થયેલ દ્વિતીય ભદ્રબાહુની જ સંપૂર્ણ રચના માનવી સુસંગત છે, એવું જ કલ્પસૂત્ર બાબતમાં સમજી લેવું જોઈએ. પરંતુ એમ ન કહેવાય કે પૂરું અક્ષરે અક્ષર ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુનું રચેલ છે અને પછી દેવદ્વિગણિએ જે યોગ્ય લાગે તેમ સુધારો-વધારો કર્યો અને પાછળથી બીજાઓએ પણ ઉમેરો કર્યો, યથા—૯૮૦—૯૮૩ ની સંવત મિતિ બાબત અને દેવદ્વિગણિની વંદન ગુણ ગ્રામ યુક્ત ગાથા રચવા બાબત વિગેરે.

(૭૧) 'અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે આજના જૈન આગમોમાં મૌલિક અંશો ઘણાં ઘણાં છે, એમાં શંકા નથી, પરંતુ જેટલું અને જે કાંઈ છે તે બધુંય મૌલિક જ છે એમ માનવા કે મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સર્વજ્ઞ ભગવંતોને દૂષિત કરવા જેવી વસ્તુ છે.'

'આજના જૈન આગમોમાં એવા ઘણાં ઘણાં અંશો છે જે જૈન આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યા ત્યારના અથવા તે આસપાસ ઉમેરાયેલા કે પૂર્તિ કરાયેલા છે. કેટલાક અંશો એવા પણ છે જે જૈનેતર શાસ્ત્રોને આધારે ઉમેરાયેલા હોઈ જૈન દષ્ટિથી પણ દૂર જાય છે. ઈત્યાદિ અનેક બાબતો જૈન આગમના અભ્યાસી ગીતાર્થ ગંભીર જૈન મુનિગણે વિવેકથી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.' — બૃહ. ભાષ્ય ભાગ. ૬ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૫થી. સંપાદક : મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી.

ટિપ્પણી :- શાસ્ત્રોદ્ધારક મૂર્તિપૂજક પૂ. શ્રી પુણ્યવિજયજી મ. સાહેબે મૌલિક આગમોમાં પણ ગીતાર્થ મુનિઓને વિવેક બુદ્ધિ રાખવાનું જણાવ્યું છે તો અન્ય આગમેતર ગ્રંથો, વ્યાખ્યાઓમાં અંધબુદ્ધિનો આગ્રહ રાખવાનું અને વિવેક બુદ્ધિનો નિષેધ કરવાનું કદાપિ કોઈને પણ માટે ઉચિત નથી.

સાર :- નિર્યુક્તિઓ દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામીની બનાવેલ છે અને ભ્રમથી પ્રથમ (પ્રાચીન) ભદ્રબાહુ સ્વામીની માનવામાં આવે છે, જેથી ઘણી અસંગત વાતો ઉભી થાય છે. પછી અસત્ય કલ્પનાઓ કરવામાં આવે છે. એટલે ભ્રમિત માન્યતાઓનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. તેથી અસત્ય કલ્પના ન કરવી પડે.

આગમ તો મૌલિક રૂપથી ગણધરકૃત જ છે. તેમાં થયેલ લિપિદોષ કે સુધારા વધારા અથવા પ્રક્ષેપોને યથાવત્ સમજીને વિવેક બુદ્ધિથી તત્ત્વ નિર્ણય કરવો જોઈએ. સંક્ષેપમાં નિર્યુક્તિઓના વાસ્તવિક કર્તાને અને આગમોમાં થયેલ વિકૃતિઓને સરળતાથી સ્વીકારી લેવી જોઈએ.

(૭૨) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ભગવાન મહાવીરની અંતિમ વાણી : સમવાયાંગ સૂત્રમાં ૩૬ અસ્પૃષ્ટ—વ્યાકરણોનો કોઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. ત્યાં એટલું જ સૂચન

છે કે ભગવાન મહાવીર અંતિમ રાત્રિના સમયે પંચાવન કલ્યાણ ફળ વિપાકવાળા અધ્યયનો તથા પંચાવન પાપ ફળ વિપાકવાળા અધ્યયનોનું વ્યાકરણ કરી મોકલે ગયા. છત્રીસમા સમવાયમાં જ્યાં ઉત્તરાધ્યયનના છત્રીસ અધ્યયનોના નામોનો નિર્દેશ છે ત્યાં પણ આ સંબંધમાં કોઈ નિર્દેશ નથી કે આ અધ્યયનો ભગવાન મહાવીરની અંતિમ દેશનામાં ફરમાવેલાં છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર શબ્દશઃ ભગવાન મહાવીરની અંતિમ દેશના જ છે એવું ભારપૂર્વક તો ન કહી શકાય, કેમ કે કલ્પસૂત્રમાં ઉત્તરાધ્યયનના અધ્યયનોને અસ્પૃષ્ટ વ્યાકરણ અર્થાત્ કોઈને પૂછ્યા વિના જ સ્વતઃ કથન કરેલ શાસ્ત્ર ગણાવ્યું છે. પરંતુ વર્તમાનના ઉત્તરાધ્યયનમાં જણાવેલ કેશીગૌતમીય, સમ્યક્પરાક્રમ અધ્યયન જે પ્રશ્નોત્તર શૈલીમાં છે તે તત્ત્વચિંતકોને ચોક્કસ ચિંતન કરવા પ્રેરે તેવા છે. કેશીગૌતમના ત્રેવીસમા અધ્યયનમાં ભગવાન મહાવીરનો જે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા સાથે ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સ્વયં ભગવાન પોતા માટે કરે એવું તો કેમ બને ? એટલે એમ જણાય છે કે ઉત્તરાધ્યયનમાં કેટલાક અંશો સ્થવિરોએ પોતાના તરફથી સંકલિત કર્યા છે અને એ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન અધ્યયનોને એક સહસ્ત્રાબ્દી પશ્ચાત્ દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સંકલિત કરી તેને વ્યવસ્થિત રૂપે રજૂ કરેલ છે.— દેવેન્દ્રમુનિકૃત : જૈનાગમ સાહિત્ય મનન અને મીમાંસા.

ટિપ્પણ : આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રમુનિનું એ અનુમાન પણ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની રચનાનો સમય વીર નિર્વાણ દસમી શતાબ્દીનો બતાવે છે, જે પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રના મહાવીર ભાસિયાઈ, આચરિય ભાસિયાઈ વગેરે અધ્યયનોથી સંકલિત કરીને બનાવેલ છે, તે કથનનું સમર્થક છે. જેથી એટલું તો સિદ્ધ થઈ જાય છે કે પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રના અધ્યયનોના સંકલન વડે આ અધ્યયન ગણધર સુધર્મા રચિત છે અને એટલે જ આ સૂત્રને કાલિકસૂત્રમાં ગણાવ્યું છે અને મહાવીર ભાષિત અધ્યયનોની પ્રમુખતાની અપેક્ષાએ ભગવાન મહાવીર સ્વામીની અંતિમ દેશનાના નામથી પ્રચારિત થઈ ગયું છે કે ક્યારેય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

નિબંધ - ૫૪

ઐતિહાસિક મહત્વના પ્રશ્નો; વિદ્વાનોથી

(૧) પજ્જોસવણા કલ્પ સૂત્ર નામના આ સૂત્રનું અલગ અસ્તિત્વ ક્યારથી થયું ? (૨) શું કોઈ આગમમાં કે નિર્યુક્તિમાં, ભાષ્યમાં, ચૂર્ણિમાં, ટીકામાં તેનું

સ્વતંત્ર રૂપે અસ્તિત્વ હોવાનું જણાવ્યું છે ? (૩) નંદીસૂત્ર રચનાકારે શ્રુતજ્ઞાનમાં આ સ્વતંત્ર સૂત્રને કોઈ નામથી નિર્દેશ્યું છે ખરું ?

(૪) નિર્યુક્તિઓમાં નંદીસૂત્રનો નિર્દેશ મળે છે. તો શું નંદી સૂત્રની રચના પછી નિર્યુક્તિઓ બની ?

(૫) ઉપલબ્ધ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળા પર્યુષણા કલ્પસૂત્રના આદિ પાઠરૂપ નમસ્કાર મંત્રનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં પણ મતભેદ છે ?

(૬) દશાશ્રુત સ્કંધના આઠમા અધ્યયનના નામથી ઉપલબ્ધ પર્યુષણા કલ્પસૂત્રમાં તે સૂત્ર તથા તેના અધ્યયનના નામનો મુખ્ય વિષય સૌથી છેલ્લે છે, પ્રારંભમાં લગભગ ૧૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વર્ણન અન્ય વિષયોનું છે. જ્યારે નિર્યુક્તિઓમાં પ્રારંભથી જ મુખ્ય વિષયોની વ્યાખ્યા છે અને ૧૦૦૦ શ્લોક જેટલા મૂળપાઠ માટે ફક્ત એક ફરમી ગાથામાં સંકેત માત્ર આપેલ છે આવું કેમ ? શું આમાં પણ કોઈ ખાસ રહસ્ય છે ?

(૭) ભગવાને સભામાં કથન કર્યું, ૧૪ પૂર્વી ભદ્રબાહુસ્વામીએ ગુંથન નિર્યુક્તિ કર્યું; તેટલું જ આઠમા અધ્યયનના ભાગરૂપ સ્વતંત્ર કલ્પ સૂત્ર માત્ર છે ? કે પછી તે પ્રક્ષિપ્ત થયેલું વધારેલું રૂપ છે ?

(૮) દશાશ્રુત સ્કંધના રચયિતા ભદ્રબાહુ સ્વામી વીર નિર્વાણ બીજી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા. હવે પેલા સૂત્રના આઠમા અધ્યયનની વાત કરનારા સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધારી સૂત્રમાં વીર નિર્વાણ ૯૮૦ તથા ૯૯૩ નો વિવાદ કોણે, ક્યારે પ્રક્ષિપ્ત કર્યો, એવી આવશ્યકતા કેમ પડી ? કે જેથી એક પ્રામાણિક પુરુષકૃત સૂત્રને વિકૃત કર્યું ? તોપણ તેને જ આજ સુધી ભદ્રબાહુના સૂત્ર તથા તેના જ શબ્દોના નામથી સ્વીકાર કરવામાં અચકાસિત અનુકરણ માત્ર નથી ?.....!!

(૯) ભદ્રબાહુ પછીના આચાર્યો આદિની સ્તુતિ અને વંદન નમસ્કાર પણ ભદ્રબાહુ કૃત નિર્યુક્તિમાં પોતે જ કરેલ છે તેમ માનવું અસત્ય કે પાપયુક્ત નથી લાગતું ? તેને ૧૨૦૦ શ્લોકથી અલગ કેમ નથી રખાયું ? પ્રક્ષેપોને જાણવા અને માનવા છતાં ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ભદ્રબાહુનું બનાવેલ છે તેમ કહેવું ઉચિત છે ખરું ? અને વળી તેને ભગવાને સભામાં કહ્યું(કથિત કર્યું) એવો પાઠ પણ સાથે જોડી દેવો શું યોગ્ય છે ?

(૧૦) શું ભગવાને આવું ૧૨૦૦ શ્લોકવાળું આઠમું અધ્યયન પરિષદમાં ફરમાવ્યું એ વાત ગળે ઉતરે છે ખરી ? અને જો વારંવાર પરિષદમાં એ ફરમાવ્યું હતું તો એક જ દિવસે કે અનેક દિવસોમાં ?

(૧૧) દશાશ્રુત સ્કંધનું આઠમું અધ્યયન ગૃહસ્થની સામે વાંચવાની વાત પણ નિશીથ સૂત્ર તથા તેની નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ વગેરેથી ગુરુ ચૌમાસીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કાર્ય હોય તેમ સિદ્ધ થાય છે અને એ આઠમા અધ્યયનમાં તીર્થકરોનું વર્ણન હોય તો તેને ગૃહસ્થને સંભળાવવામાં સૂત્રકાર તથા વ્યાખ્યાકાર પ્રાયશ્ચિત્ત કથન અને વિવેચન કરે એ કઈ રીતે સંભવ હોઈ શકે ?

(૧૨) જે સૂત્ર-અધ્યયનને માટે આગમકાર ગૃહસ્થોને સંભળાવવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે અને જેને કાલિક સૂત્ર કહે તેજ અધ્યયનને સ્વતંત્ર સૂત્રનું અસ્તિત્વ દઈ કોઈ ઉત્કાલિક કરી દે અને છતાંય તેને ભદ્રબાહુનું ગણાવીને ત્રીજા પ્રહરમાં વાંચન કરે તેય વળી ગૃહસ્થ પરિષદમાં, એવું દુઃસાહસ પણ પોતાના પૂર્વાચાર્યો પાસે કરાવે !! આ બધું કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય ? આ બધું કરવું-કરાવવું એટલે જાણે જીવંત માખીને ગળી જવા જેવું થાય નહીં ?

(૧૩) ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુ સ્વામી નિશીથ સૂત્રના ૧૦મા ઉદ્દેશમાં અપર્યુષણોમાં પર્યુષણ કરવાનું તથા પર્યુષણમાં પર્યુષણ ન કરવાને ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત કહે તો આ આઠમી દશામાં એમ કેમ પાછું કહે કે પહેલા પર્યુષણ(સંવત્સર) કરવામાં કોઈ દોષ નથી લાગતો ?

(૧૪) શું ભદ્રબાહુ સ્વામીની રચનામાં અને ભગવાનના મુખેથી કહેવાયેલ આ અધ્યયનમાં એવું કથન ઉપયુક્ત છે કે ‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પર્યુષણ કર્યું તેવી જ રીતે(એક મહિનો અને ઉપર ૨૦ દિવસ પછી) ગણધરો કરતા, તેવી જ રીતે ગણધર શિષ્યો પણ કરતા, તે જ રીતે સ્થવિરો કરતા, તે જ રીતે આજના સાધુ કરે, તે જ રીતે આપણા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કરે, તે જ પ્રમાણે અમે પણ કરીએ છીએ’ ઈત્યાદિ ભાવ પર્યુષણા કલ્પસૂત્રની સમાચારી વર્ણનના પ્રથમ સૂત્રમાં છે તોપણ આ પાઠને ભગવાન કે ભદ્રબાહુના નામથી માનવો કેવી રીતે ઉચિત હોઈ શકે ? નિર્યુક્તિકારે આવી પરંપરાયુક્ત મૂળ પાઠની વ્યાખ્યા કરી નથી. અમારા આચાર્ય ઉપાધ્યાય કરતાં તેમ અમે કરીએ, અહીં ‘અમે’ કહેવાવાળા કોણ છે ? સ્વયં તીર્થકરના કથનમાં પણ આગમોમાં અહં પુણ ગોયમા; તયાણં અહં ગોયમા એવો પ્રયોગ છે, તો આ પાઠમાં વચ્ચે કહેનાર છે કોણ ? આવી કલ્પિત શ્રૃંખલા ભદ્રબાહુની હોઈ શકે, કે પ્રક્ષિપ્ત કરેલી છે ?

(૧૫) નંદી સૂત્રમાં ૭૨ આગમોના નામ છે તો ૪૫ માનવાનું શું કારણ ? ૨૦ પ્રકીર્ણક આજે પણ ઉપલબ્ધ છે, તો ૧૦ને જ આગમ માનવા અને ૧૦ને નહીં ? નંદીસૂત્રમાં નામો હોવા છતાં તે પ્રકીર્ણકોને આગમ ન માનવામાં શું કારણ ?

(૧૬) હરિભદ્રસૂરિ, મલયગિરિ, આચાર્ય હેમચંદ્ર વગેરે યુગપ્રધાન ધુરંધર વિદ્વાનોની ઉપલબ્ધ રચનાઓને આગમમાં કેમ નથી ગણવામાં આવતી? પંચાંગી સિવાય પણ અનેક ગ્રંથ છે.

(૧૭) સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિમાં માંસ ભોજન વિષયક પાઠ પ્રક્ષિપ્ત હોવા છતાં પણ તેને કેમ માનવામાં આવે છે?

(૧૮) આચારાંગ સૂત્રનું આઠમું અધ્યયન ઓછું હોવા છતાં, અર્થાત્ આ સૂત્ર ખંડિત હોવા છતાં તેને આગમ કેમ માનવામાં આવે છે?

(૧૯) પ્રશ્નવ્યાકરણમાં નંદી તથા સમવાયાંગ કથિત વિષય ન હોવા છતાં પણ તેને આગમમાં કેમ માનવામાં આવે છે?

(૨૦) ૪૫ આગમમાં કેટલાય આગમોના રચનાકારના, તેમની રચના સમયનો ઈતિહાસ નામ સાથે ઉપલબ્ધ ન હોવા છતાં આગમમાં કેમ અને કયા આધારે ગણવામાં આવે છે?

(૨૧) બૃહત્સંગ્રહણી ગાથા ૧૫૪માં 'સૂત્ર'ની પરિભાષા આપી છે, તે અનુસાર આગમનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે શું? અને એવો નિર્ણય કરવામાં આવે તો ૫-૧૦ આગમોને ૪ માનવા પડશે? તો પછી ૪૫ કેવી રીતે થાય? અથવા બૃહત્સંગ્રહણીની પરિભાષાને ખોટી માનશો?

(૨૨) ગણધર કે ૧૪ પૂર્વી આદિ રચિત આગમનો પૂર્ણ વિષય બદલાવીને નામ તે ૪ રહી જાય તો શું તેની આગમમાં ગણતરી થાય ખરી?

(૨૩) ગણધર કે ૧૪ પૂર્વી રચિત આગમના થોડાક અંશો ઘટી જાય, વિચ્છેદ જાય તો શું તેની આગમમાં ગણતરી થાય ખરી?

(૨૪) ગણધર કે ૧૪ પૂર્વીના સૂત્રના મૂળપાઠમાં, જેને જે મન ફાવ્યું તે વધાર્યું, સંવતો જોડી, તેમાં ગાથાઓ તથા ગદ્ય પાઠ રૂપ સ્તુતિ વંદન વગેરે વધારી, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ચોથની સંવત્સરી હેતુ પર્યુષણના પાઠને વધારી, આવા વિકૃત બનેલ શાસ્ત્ર (કલ્પસૂત્ર)ને ૧૪ પૂર્વીના નામથી અક્ષરે અક્ષર પૂરા ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આગમ માનવામાં આવે તેને કેવી વિદ્વત્તા સમજવી? અને આવી પ્રરૂપણા કરવાને પાપ સમજવું કે ધર્મ? આવી પ્રરૂપણા કરનારાને શ્રમણ કહેવા કે શ્રમણ ભગવાનની આજ્ઞાના ચોર કહેવા?

(૨૫) મહાનિશીથ અને કલ્પસૂત્રમાં અનેક શબ્દ, અનેક વાક્ય, અનેક અંશ મૌલિક સૂત્ર કર્તાના ન હોવા છતાં પણ મૂળપાઠમાં રખાયેલા વિકૃતિઓથી ભર્યા

પડેલા આવા સૂત્રોને આગમરૂપમાં સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પછી હરિભદ્રસૂરિ આદિની અનેક રચનાઓને ૪૫ની બહાર કેમ રાખવામાં આવી છે? અને અનેક પ્રકીર્ણકોને નંદીસૂત્ર સૂચિમાં નામ હોવા છતાં ૪૫ આગમ બહાર કેમ રાખ્યાં છે?

(૨૬) લિપિકાલની ભૂલોને જાણીબૂઝીને પ્રમાણિક પુરુષોના આગમ રૂપ માની તેની પ્રમાણિકતાને કલંકિત કરવું યોગ્ય છે ખરું? સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર, પર્યુષણા કલ્પ સૂત્ર અને મહાનિશીથ સૂત્રોના અનેક પાઠો સ્પષ્ટરૂપથી મૌલિક રચના તથા મૌલિક રચનાકારોને દૂષિત કરે છે, તેને પ્રમાણિક પુરુષના રચેલા આગમ મૂળ પાઠના રૂપમાં સામેલ રાખીને પણ એવું કહેવું કે 'એ વાક્યો મૌલિક નથી, વિકૃતિથી પ્રવિષ્ટ થઈ ગયાં છે' આવા લકીરના ફકીરનું શું કહેવું? અર્થાત્ વિકૃતિથી પ્રવિષ્ટ પણ માનવું અને પાછું મૌલિક પાઠમાં સમ્મિલિત રાખવું કદાપિ ઉચિત ન ગણાય. તો પછી સંપાદન, પ્રકાશન કે નકલમાં અક્કલથી ન્યાય કેમ નથી કરાતો? પાઠ કેમ નથી સુધારાતો?

(૨૭) ભગવતીની અંતિમ મંગલ પ્રશસ્તિને અભયદેવસૂરિ સ્વયં લિપિકર્તાની જણાવી વ્યાખ્યા પણ કરતા નથી. તેમ છતાં આજના સંપાદક તેને ગણધર રચિત મૂળ પાઠમાં કેમ સ્વીકારે છે?

(૨૮) ઠાણાંગ સૂત્રમાં અનેક જગ્યાએ દેવોના ચૈત્યવૃક્ષ એમ કહ્યું છે— ઠાણાંગ સૂત્ર ઠાણા ૪, ઉદ્દેશક ત્રીજો, સૂત્ર-૪૪૮. ચોવીસ તીર્થકરોના અશોકવૃક્ષ સિવાયના પણ ચૈત્યવૃક્ષ કહ્યાં છે. તો દેવો અને દેવાધિદેવોના ચૈત્યવૃક્ષના વૃક્ષમાં 'ચૈત્ય' કેમ લખ્યું છે? તેનો શબ્દાર્થ અને તાત્પર્યાર્થ ઉદ્ધરણ પ્રમાણ ટીકા ગ્રંથ વગેરે સહિત સ્પષ્ટ કરવો ઘટે.

(૨૯) નંદી અને ઠાણાંગ સૂત્રમાં દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રનું નામ મળે છે અને તે સૂત્ર પ્રકાશિત ઉપલબ્ધ પણ છે, તો તેને આગમ કેમ નથી માનવામાં આવતું?

(૩૦) સ્થાનકવાસી તેરાપંથી આદિ વિભિન્ન સમુદાયોમાં જે રીતે ૩૨ સૂત્રની માન્યતાવાળા બત્રીસે-બત્રીસ સૂત્રો તથા તેના નામો બાબત કોઈ વિકલ્પ નથી બલ્કે તે ૩૨ જ સર્વ માન્ય છે, તો દેરાવાસીમાં એવી એકરૂપતા કેમ નથી? અને ૪૫ માનવામાં પણ અહીં-તહીં વિભિન્ન વિકલ્પો કેમ આપવામાં આવે છે એટલે પંચકલ્પ, જીતકલ્પ, પાક્ષિક સૂત્ર, ઓઘનિર્યુક્તિ, પિંડ નિર્યુક્તિ વિગેરે માટે ગણના ભેદ છે, જેમાં ક્યાંક ૪૬ તો ક્યાંક ૪૭ નામ પણ લખે છે અને સંખ્યા ૪૫ જ ગણાવે છે, તો આવું કેમ?

(૩૧) (૧) દસ પ્રકીર્ણકની સિવાયના પ્રકીર્ણક ન માનવામાં કયું કારણ છે? (૨) અને દસને માનવા પાછળનો કયો હેતુ છે કે, નંદી સૂત્રમાં જે નથી, તેને દસમાં ગણિ રાખ્યાં છે? (૩) પ્રકીર્ણકોના રચયિતાના નામ જ જ્ઞાત નથી તો તેને આગમમાં માનવાનો શો અધિકાર છે? તેનો સમય પણ જ્ઞાત છે?

(૩૨) હરિભદ્ર સૂરિ તો ઘણાં મોટા પ્રકાંડ વિદ્વાન જ્ઞાની પ્રભાવક સંત શિરોમણિ યુગ પ્રધાન આચાર્ય થઈ ગયાં છે, તેમના લખેલા ગ્રંથ-સાહિત્ય અનેક છે તેને આગમ ન માનવામાં કયો હેતુ છે?

(૩૩) ધ્યાન શતકને આગમ કેમ નથી માનતા? જે હરિભદ્ર સૂરિથી પણ પૂર્વેના આચાર્ય જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણનું રચેલું છે?

(૩૪) સુત્તં ગણહર રઙ્ગયં, તહ પત્તેય બુદ્ધ રઙ્ગયં ચ ।

સુયકેવલિણા રઙ્ગયં, અભિન્ન દસ પુલ્વિણા રઙ્ગયં । ૧૫૬ ।

અર્થ- ગણધર, પ્રત્યેક બુદ્ધ, ૧૪ પૂર્વીથી ૧૦ પૂર્વી સુધીના જ્ઞાની ગીતાર્થ શ્રમણો દ્વારા કરવામાં આવેલી રચનાને આગમ કહી શકાય. આ બૃહત્સંગ્રહણીની ગાથા છે, આ અનુસાર આપની આગમ માનવાની માન્યતા છે કે નહીં? જો આ ગાથા અને તે મુજબના ગ્રંથો માન્ય હોય તો ૪૫ આગમ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? અને જો આ ગાથા માન્ય ન હોય તો કોઈ વિદ્વાન આચાર્યની રચનાને આગમ માનો અને કોઈ પ્રામાણિક પુરુષની રચનાને આગમ ન માનો તો તેમાં શું કારણ હોઈ શકે? આમાં શો ભેદ છે?

(૩૫) શું મંદિર બંધાવવાનો ઉપદેશ વ્રતધારી સાધુ આપી શકે કે સચેત ફૂલ, પાણી અને અગ્નિ વડે પૂજા કરવાનું જૈન સાધુ કહે ખરા? શું વર્તમાનના મંદિરમાર્ગી સાધુઓ આ ક્રિયાઓની પ્રેરણા કરે છે કે પૂર્વાચાર્યોએ આવી પ્રેરણા કરી હતી? અને આવી પ્રેરણા કરનારાનું પહેલું મહાવ્રત દૂષિત થાય તેમ માની શકાય?

(૩૬) શું દેવલોકની શાવત પ્રતિમામાં આ અવસર્પિણીના પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના નામ આવે તે ઉચિત છે? કે પછી મંદિરમાર્ગીઓએ કરેલ સૂત્રમાં પ્રક્ષિપ્ત પાઠનો આ પ્રભાવ છે?

(૩૭) મુહપોત્તિયં મુખવસ્ત્રિકા કે મુહપત્તિ નામ કહેવા (હોવા) છતાં તેને હાથમાં રૂમાલની જેમ રાખવી ઉચિત છે?

(૩૮) બોલતી વખતે મુખવસ્ત્રિકાને હાથમાં ન રાખે કે મુખ પાસે લઈ જવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરે, તેવા સાધુ પોતાને જિનાજ્ઞાને પાળનારા ગણાવી શકે ખરા?

(૩૯) શું કોઈ સ્વચ્છંદમતિ સાધુ પોતાનું પુસ્તક બનાવીને, તે સ્થાનકવાસીના નામે છપાવે, પોતાનું નામ ખાનગી રાખી, ખોટાં નામો છપાવી, પ્રચાર કરાવે, પ્રસિદ્ધ કરાવે, તેવા કુમાર્ગી સાધુને જૈન સાધુ માની શકાય?

(૪૦) વરાહસંહિતા બનાવનારા વરાહમિહિરિ નિર્યુક્તિ કર્તા ભદ્રબાહુ સ્વામીના સગા નાના ભાઈ હતા?

(૪૧) વરાહસંહિતા અને પંચસિદ્ધાંતિકા ગ્રંથની રચનાનો સમય તેના અંતમાં જાણવા મળે છે કે નહીં? જો જણાય તો બતાવો.

(૪૨) કયા બાર વ્રતધારી શ્રાવકે મૂર્તિપૂજા કરી હતી, તે શાસ્ત્રમાં ૪૫ આગમ કે ૭૨ આગમમાંથી જણાવો, અન્ય ગ્રંથમાંથી નહીં.

નોંધ :- ઉપરોક્ત પ્રશ્નોના જવાબ સરળતા યુક્ત પત્ર સંપર્ક સૂત્રના સ્થાને લખી શકો છો. જો કોઈ ફરી પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો પહેલાં ઉપરના બધા પ્રશ્નોના જવાબ લખી જણાવે, તો જ તે પ્રશ્ન કરવાને યોગ્ય ગણાશે.

સામાન્ય પાઠકોએ આ બધા પ્રશ્નોના સમાધાન સારાંશ-પુસ્તકોમાંથી મેળવી લેવા. દેરાવાસીઓની અપેક્ષા અને તેઓની જ્ઞાન શક્તિ કે ભક્તિ જાણવા આ પ્રશ્નોની રજૂઆત કરવામાં આવી છે. માટે તેઓ વિવેકબુદ્ધિથી સમાધાન કરે.

જ્ઞાતવ્ય :- ઉપરોક્ત અનેક પ્રશ્ન કેટલાંક મૂર્તિપૂજક વિદ્વાન સંતોને મૌખિક પૂછેલા છે. સંતોષકારક ઉત્તર ન મળવાથી અત્રે એ બધા સંકલિત કરેલા છે.

નિબંધ - ૫૫

સાવંત્સરિક વિચારણા સંવાદ

પ્રશ્ન : સંવત્સરી પર્વની મૂળ તિથી કઈ છે?

જવાબ : ભાદરવા સુદ પાંચમ.

પ્રશ્ન : આજકાલ યૌથના દિવસે પણ સંવત્સરી હોય છે આમ કેમ?

જવાબ : એવી લોકવાયકા પ્રચલિત છે કે કોઈ એક ક્ષેત્રમાં ચાતુર્માસમાં એક રાજાના આગ્રહથી એક આચાર્યને યૌથના દિવસે સંવત્સરી કરવી પડી હતી, તેને પરંપરા બનાવી આજ સુધી કેટલાક યૌથના દિવસે સંવત્સરી કરે છે.

પ્રશ્ન : યૌથના દિવસે સંવત્સરી કોણ મનાવે છે?

જવાબ : શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સમાજ.

પ્રશ્ન : પાંચમની સંવત્સરી કોણ મનાવે છે?

જવાબ : શ્વે.સ્થાનકવાસી સમાજ તથા શ્વે.તેરાપંથી સમાજ .

પ્રશ્ન : દિગંબર સમાજ સંવત્સરી ક્યારે મનાવે છે ?

જવાબ : દિગંબર સમાજ પણ સંવત્સરી ભાદરવા સુદ પાંચમના મનાવતા હતા, પરંતુ તેમણે સંવત્સરી પછી નવ દિવસ આરાધના માટે રાખ્યા અને ધીરે-ધીરે ભાદરવા સુદ પાંચમનું મહત્વ ઓછું થયું, ધર્મારાધનાનો અંતિમ દિવસ ચૌદસનું મહત્વ વધારે થઈ ગયું અને તે જ દિવસ માટે સંવત્સરીનું મહત્વ પ્રચલિત થઈ ગયું. છતાં પણ તેમની પર્યુષણ પર્વ આરાધના ભાદરવા સુદ પાંચમથી જ પ્રારંભ થયાનું માનવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન : જૈનના ચાર મુખ્ય ફિરકા છે, એમાંથી ચોથના સંવત્સરી મનાવવા વાળા કેટલા છે અને પાંચમના મનાવવા વાળા કેટલા છે ?

જવાબ : શ્વે.મૂર્તિપૂજક સિવાય ત્રણેય જૈન ફિરકા ભાદરવા સુદ પાંચમના દિવસે સંવત્સરી મનાવે છે. શ્વે.મૂર્તિપૂજકમાં પણ કોઈક સમુદાય પાંચમના સંવત્સરી ની માન્યતાવાળા છે.

પ્રશ્ન : ચોથના સંવત્સરી માનવાવાળા પણ પાંચમના સંવત્સરી અંગેની પ્રાચીનતા તથા મૌલિકતાનો સ્વીકાર કરે છે ?

જવાબ : હા, ચોથના સંવત્સરી મનાવવાળા સર્વે સૂજ સાધક પાંચમની મૌલિકતા તથા પ્રાચીનતા સહર્ષ સ્વીકાર કરે છે અને ચોથના મનાવવાનું ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણના સેંકડો વર્ષ પછી વ્યવહારમાં આવેલ પરંપરા માને છે.

પ્રશ્ન : એક આચાર્યએ એક નગરમાં ચોથની સંવત્સરી કોઈ કારણસર કરેલ તો તેને હંમેશ માટે પરંપરા કેમ બનાવી ?

જવાબ : સમાજમાં એવી પરંપરા એમ જ ચાલતી રહે છે . પછીનો સમાજ તેને નિશ્ચિત્ત સિદ્ધાંત બનાવી લે છે. તેનું કારણ અવિચારીપણું તેમજ ભક્તિનો અતિરેક જ સમજવો જોઈએ.

પ્રશ્ન : શું ચોથની સંવત્સરી આગમ વિરુદ્ધ છે ? તેનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત છે ?

જવાબ : ચોથના સંવત્સરી કરવી તે આગમ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું છે, અને તેનું શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે.

પ્રશ્ન : તેનું આગમ પ્રમાણ શું છે ?

જવાબ : નિશીથસૂત્ર ઉદ્દેશક ૧૦નું ૩૬ અને ૩૭મા સૂત્રમાં આપેલ છે.

પ્રશ્ન : એ સૂત્રમાં શું વર્ણન છે ?

જવાબ : નિશીથસૂત્રના આ બે સૂત્રોનો આશય આ પ્રમાણે છે— ૧. સંવત્સરીનો જે દિવસ નક્કી કરેલ છે, તે દિવસે સંવત્સરી પર્વ આરાધના ન કરવી એક અપરાધ

છે. ૨. સંવત્સરીના નક્કી કરેલ દિવસે સંવત્સરી આરાધના ન કરીને અન્ય કોઈ પણ દિવસે સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરવી તે પણ બીજો અપરાધ છે. આ બંને અપરાધ કરવાવાળા શ્રમણ ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બને છે.

પ્રશ્ન : સંવત્સરીનો નક્કી દિવસ તો આજકાલ ચોથ અને પાંચમ બંને પ્રચલિત છે ? તો પ્રાયશ્ચિત્ત કોને આવે છે ?

જવાબ : નિશીથસૂત્રનો આ પાઠ તો અતિપ્રાચીન અને ગણધર રચિત છે તથા ચોથની પરંપરાતો વીર નિર્વાણના સેંકડો વર્ષ પછીની માનવામાં આવે છે. પાંચમની નક્કી તિથિ જ આગમ કાળની છે. અને આગમ નિશીથ સૂત્રનું ઉપરોક્ત વિધાન પણ પાંચમની અપેક્ષાએ જ છે.

પ્રશ્ન : પાંચમનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ શું છે ?

જવાબ : ચોથ કે પાંચમ કોઈ પણ દિવસ સંવત્સરી મનાવવાવાળા સર્વે સાધક પાંચમને મૌલિક, પ્રાચીન તથા આગમ કાળથી સહર્ષ સ્વીકાર કરે છે એટલે પાંચમની મૌલિકતા સ્વીકાર કરવામાં દરેક સાધક એકમત છે, એ માટે કોઈનો વિરોધ છે જ નહીં. આ સત્ય વાત છે. આ જ પાંચમની પ્રાચીનતાનું પ્રમાણ છે.

આગમમાં સંવત્સરીનો એક નિશ્ચિત દિવસ હોવાનો નિર્દેશ છે અને આગમની વ્યાખ્યામાં અનેક જગ્યાએ ભાદરવા સુદ પાંચમનો જ ઉલ્લેખ કરેલ છે. પ્રચલિત ચોથ માટે એક રાજા અને એક આચાર્યની બનેલી ઘટનાનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, તેમાં પણ પાંચમની જ મૌલિકતા પ્રગટ થાય છે. અને ચોથતો પાછળથી ચલાવવામાં આવેલી પરંપરા જ છે, તે પણ સ્પષ્ટ છે.

પ્રશ્ન : નિશીથ સૂત્રમાં નિશ્ચિત તિથિના દિવસે સંવત્સરી આરાધના કરવા ઉપરાંત સંવત્સરી સંબંધી અન્ય કઈ-કઈ વાત છે ?

જવાબ : નિશીથ સૂત્રના ઉદ્દેશક ૧૦માં સંવત્સરી સંબંધી અન્ય વિધાન પણ છે, જે આ પ્રમાણે છે— ૧. સંવત્સરીના દિવસ સુધીમાં શ્રમણે જરૂરી લોચ કરી લેવો જોઈએ. ગાયના રૂંવાટાથી પણ નાના વાળ હોયતો લોચ કરવો જરૂરી નથી. ૨. સંવત્સરીના દિવસે શ્રમણે ચૌવિઆરો ઉપવાસ કરવો જરૂરી છે. તણે સંવત્સરીના દિવસે આહાર કે પાણીનું સેવન કરવું જોઈએ નહીં. ૩. પર્યુષણ કલ્પ નામના દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્રનું આઠમું અધ્યયન છે જેમનું સંવત્સરીના દિવસે વાચન, શ્રવણ, ચિંતન, મનન કરવું જરૂરી છે તેને સંસારી લોકોની સભામાં ન સંભળાવવું જોઈએ .

પ્રશ્ન : શું નિશીથના આ વિધાનોમાં સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ અંગે વિધાન છે

જવાબ : ત્યાં નિશીથ સૂત્રમાં ઉપર બતાવેલ સાધ્વાચારનું વિશેષ વિધાન છે. પ્રતિક્રમણ બાબત ત્યાં કોઈ વિધાન નથી. પ્રતિક્રમણતો શ્રમણોનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે તેથી વિશેષ વિધાનોમાં તેના ઉલ્લેખની કોઈ જરૂરીયાત પણ નથી.

પ્રશ્ન : શ્રમણ-શ્રમણીઓએ સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કરવું એ ખાસ કર્તવ્ય નથી?

જવાબ : ચોવીસમા તીર્થકરના શાસનમાં શ્રમણ-શ્રમણીઓએ દરરોજ સવાર સાંજ પ્રતિક્રમણ કરવું જરૂરી હોય છે, જેનાથી શ્રમણ હંમેશા વ્રત શુદ્ધિ તથા ક્ષમાપના ભાવમાં જાગૃત રહે છે. આ પ્રતિક્રમણ ધર્મવાળા શ્રમણોનું નિત્ય અવશ્ય કરવાનો અચાર છે. એ માટે સંવત્સરી આરાધનાના આ વિષયોમાં તેનું અલગથી કથન કરવામાં આવેલ નથી.

પ્રશ્ન : પાખી, ચૌમાસી તથા સંવત્સરી પ્રતિક્રમણનું અલગ મહત્ત્વ માનવામાં આવે છે તે કઈ રીતે ?

જવાબ : શ્રાવક વર્ગ માટે ઉભયકાળ પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક નથી હોતું કેટલાક શ્રાવકો જ હમેશાં પ્રતિક્રમણ કરે છે. પરંતુ, મોટા ભાગના પક્ષી, ચૌમાસી કે સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કરનાર હોય છે. તેથી શ્રાવક સમાજની અપેક્ષાએ પખવાડીક, ચૌમાસી તથા સંવત્સરી પ્રતિક્રમણનું મહત્ત્વ સમજવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : જ્ઞાતા સૂત્રના પાયમાં અધ્યયનમાં શ્રમણો માટે પણ પર્વદિને ચૌમાસી, પાખીના દિવસે પ્રતિક્રમણ બાબતે વર્ણન છે ને ?

જવાબ : જ્ઞાતા સૂત્રમાં વર્ણવેલ શ્રમણ રરમાં તીર્થકરના શાસન સમયના હતા. બીજા તીર્થકરથી રરમાં તીર્થકર સુધીના શાસનકાળમાં શ્રમણોએ નિયમિત દેવશી-રાયશી પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક ન હતું. એટલા માટે શ્રાવક વર્ગની જેમ શ્રમણોના પણ પર્વ તિથિઓના વિશેષ રૂપે પ્રતિક્રમણ હોય છે. આ અપેક્ષાએ જ્ઞાતા સૂત્રમાં તે વર્ણન છે.

પ્રશ્ન : નિશીથ સૂત્ર સિવાય અન્ય કોઈ આગમમાં સંવત્સરી અંગે કોઈ પણ વિધાન છે ?

જવાબ : સમવાયાંગ સૂત્ર સમવાય ૭૦માં કંઈક વિધાન છે જેનો આશય એ માનવામાં આવે છે કે ચૌમાસાનો એક મહિનો અને વીસ દિવસ પસાર થયા પછી અને સિત્તેર દિવસ બાકી રહે ત્યારે સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરવી જોઈએ. તે સિવાય અન્ય કોઈ વિધાન નથી. આ સૂત્રની ટીકામાં પણ ભાદરવા સુદ પાંચમનું જ કથન છે.

પ્રશ્ન : કલ્પ સૂત્રમાં પણ સંવત્સરી સંબંધી વિધાન છે ને ?

જવાબ : કલ્પ સૂત્ર ૩૨ આગમમાં નથી તથા ૪૫ આગમોમાં પણ આ સૂત્રની ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. તે દશાશ્રુત સ્કંધના આઠમાં અધ્યયનના નામથી અન્ય અનેક ઉચિત/અનુચિત મિશ્રણોવાળું પિંડ બનાવી સૂત્ર બનાવેલ છે. આ કલ્પસૂત્રનું પ્રથમ સૂત્ર સંવત્સરી વિષયનું છે જે અસંગત છે. આગમ વિપરીત પણ છે તેમજ મનહંદે બનાવેલ સૂત્ર છે. આ વિષયની બીજી વધારાની જાણકારી એ જ પુસ્તકમાં જોવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : સ્થાનકવાસી, તેરાપંથી તથા દિગંબર એ ત્રણેય જૈન કિરકાવાળા પાંચમનો સ્વીકાર કરવાવાળા છે તો પણ ક્યારેક ચોથના અને ક્યારેક પાંચમના દિવસે સંવત્સરી કરતા જોવા મળે છે. સ્થાનકવાસી સમાજના જુદાજુદા સમુદાય પણ એક જ વર્ષમાં ચોથ, પાંચમ કે બે સંવત્સરી મનાવતાં જોવા મળે છે તથા સંવત્સરી પર્વની એકતા અનકેતાના નામથી આ પાંચમના પક્ષવાળા પણ અંદરોઅંદર કેમ વિવાદ કરે છે ?

જવાબ : આમાં બે વિભાગ છે, એક વિભાગ પ્રતિક્રમણના સમયે પાંચમના ઘડી પલ હોવાનો આગ્રહ રાખે છે. બીજો વિભાગ પચાંગમાં લખેલ પાંચમનો સ્વીકાર કરે છે. આ જ વિવાદ અને ભેદભાવનું મુખ્ય કારણ છે.

પ્રશ્ન : આ બે વિભાગો કોના અને કયા છે ?

જવાબ : શ્વે.તેરાપંથ, સ્થાનકવાસી શ્રમણ સંઘ તથા પ્રાય:(લગભગ) દિગંબર સમાજનું એક સંકળાયેલ સંગઠન છે. જે પચાંગમાં લખેલ પાંચમને દિવસે સંવત્સરી કરવાના નિર્ણયમાં દ્રઢ છે. આ પહલો વિભાગ છે. બીજા વિભાગમાં બાકી રહેલા સ્થાનકવાસીના કોઈક સ્વતંત્ર સંપ્રદાય છે. તેઓ સ્તિથિના આધારે પર્વ કરે છે. તેને તેઓ પોતાની પ્રાચીન(૨૦૦-૨૫૦) વર્ષની પરંપરા સમજે છે તથા પ્રતિક્રમણના સમયે ઘડી-પળથી પાંચમ આવવાનું ધ્યાન રાખે છે. આ કારણે તે સમુદાય ક્યારેક પચાંગમાં લખેલ ચોથના દિવસે સંવત્સરી કરે છે, ક્યારેક પચાંગમાં લખેલ પાંચમના દિવસે સંવત્સરી કરે છે.

પ્રશ્ન : સ્થાનકવાસી શ્રમણસંઘ વાળા પણ ક્યારેક ચોથના સંવત્સરી કરતા જોવામાં આવે છે, આમ કેમ ? એ તો મોટા સંઘ સાથે જોડાયેલ છે ને ?

જવાબ : આમાં પણ કોઈ પ્રમુખ શ્રમણ પરંપરાગત અસ્તિથિને માનવાવાળા છે. તેઓ ક્યારેક પૂર્વના સંસ્કારોના પ્રવાહમાં આવી જાય છે, ત્યારે ચોથના સંવત્સરી કરતા જોવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણ સમયે પાંચમના ઘડી પળ જોવા યોગ્ય છે ?

જવાબ : ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે કે શ્રમણો માટે સંવત્સરીનું મહત્ત્વ ઉપવાસ વગેરે કર્તવ્યો માટે છે, પ્રતિક્રમણ માટે નથી. આગમમાં સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કરવા સંબંધે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કહીને ચૌવિહાર ઉપવાસ ન કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે. તેથી પાંચમના ઘડી પળને પ્રતિક્રમણ માટે જોવા યોગ્ય નથી. ઉપવાસ માટે યોગ્ય પાંચમનો દિવસ કયો છે તે શોધવું જોઈએ, વિચારવું જોઈએ .

પ્રશ્ન : પાંચમના ઘડી પળ સાડા ચાર વાગ્યે પૂર્ણ થઈ જાય તો પ્રતિક્રમણના સમયે પાંચમના ઘડી પળ જોવાવાળા પ્રતિક્રમણ ક્યારે કરે ?

જવાબ : એવા સંજોગોમાં કેટલાક લોકો સાડા ચાર વાગ્યે જ પ્રતિક્રમણ કરે છે.

પ્રશ્ન : કસમયે પ્રતિક્રમણ કરવું યોગ્ય છે ?

જવાબ : નહીં, એમ કરવાથી હાસ્યપાત્ર બનવું પડે છે.

પ્રશ્ન : શાસ્ત્રમાં સંવત્સરીએ ઉપવાસ કરવો મુખ્ય કર્તવ્ય છે તો એને પાંચમના ઘડી પળ સાથે કરવાનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ શું ?

જવાબ : ઘડી પળની પાંચમના ઉપવાસ કરવાનું શક્ય પણ નથી અને એવો ઉપવાસ જૈન માન્યતાથી વિપરીત અને હાંસીપાત્ર હોય છે.

પ્રશ્ન : એમ કેમ ?

જવાબ : ચોથના દિવસે સવારે/બપોરે ચાર વાગ્યે પાંચમની ઘડિયાં ચાલુ થઈ બીજે દિવસે ત્રણ વાગ્યે સમાપ્ત થઈ જાય તો ઘડીપલની પાંચમ કરવાવાળા ચોથના ચાર વાગ્યા સુધી આહાર લેશે અને પાંચમના ત્રણ વાગ્યા પછી પારણા કરી લેશે. આ પ્રકારે આગમ પ્રમાણે ચોથનો તેને ઉપવાસ નહી થાય અને પાંચમનો પણ નહી થાય. તેથી ઉપવાસ તો પંચાંગમાં લખેલ તિથિએ કરવો બરાબર થશે. તે જ પાંચમની તિથિ નક્કી તિથિ હોય છે. ઘડી પળથી ઉપવાસ કરવો તે જૈન તો શું, જૈનેત્તર સમાજ પણ માન્ય કરતો નથી.

પ્રશ્ન : શું અસ્તતિથિના આગ્રહ વાળા આવી સ્પષ્ટ પ્રમાણવાળી વાત નથી સમજી શકતા ?

જવાબ : પ્રતિક્રમણ અને ઉપવાસમાંથી આગમમાં ઉપવાસનું મહત્ત્વ છે, એ જ્યાં સુધી નહી સમજે, ત્યાં સુધી તે પ્રતિક્રમણના પ્રાધાન્યમાં અટવાયેલા રહેવાને કારણે આ વાતને સહજ સમજી શકતા નથી તેમજ સ્વીકારી પણ શકતા નથી.

પ્રશ્ન : ઉદય અસ્તના સંબંધમાં આગમ કે ગ્રંથોમાં કોઈ કથન છે ?

જવાબ : ઊરઆગમોમાં અથવા ઝપઆગમોમાં ડ્રપર્વ તિથિઓનું તથા ચાર્તુમાસ સંવત્સરી પર્વ દિવસનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ, ઉદય-અસ્ત, ઘડી-પલ વગેરેના

હિસાબનો કોઈ ઉલ્લેખ કે ઈશારો પણ નથી. પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાં ઉદય તિથિને અર્થાત્ પ્રચલિત વ્યવહારિક તિથિની જ પર્વઆરાધના માટે પ્રેરણા કરવામાં આવેલ છે, તેની જ યોગ્યતા બતાવેલ છે.

પ્રશ્ન : જૈન ગ્રંથના એ વાક્યોની અર્થ સહિત સ્પષ્ટતા કરશોજી ?

જવાબ : ધર્મ કર્માદિષુ (પ્રગટ) તિથિરૂપા તિથિરેવ ગ્રાહ્યા . તિથિશ્ચ પ્રાતઃ પ્રત્યાખ્યાન વેલાયાં યા સ્યાત સા પ્રમાણમ્ . સૂર્યોદયાનુસારેણેવ લોકે પિ દિવસાદિ વ્યવહારાત્ આહુરપિ—

ચાઉમ્માસિ ય વરિસે, પકખી ય પંચઅટ્ઠમીસુ ।

તાઓ તિહિઓ જાસિં, ઉદેઈ સૂરો ન અણ્ણાઓ ॥૧॥

પૂઆ પચ્ચકખાણં પડિક્કમણં તહ ય નિયમ ગહણં ય ।

જીએ ઉદેઈ સૂરો, તીએ તિહિએ ઉ કાયવ્વં. ॥૨॥

ઉદયમ્મિ જા તિહિ સા પમાણં, ઈયરાએ કીરમાણીએ ।

આણાભંગ અણ્ણવત્થા, મિચ્છત્ત વિરાહણં પાવે ॥૩॥

ભાવાર્થ— ધર્મ કાર્યમાં જે વ્યવહારિક તિથિ હોય છે તે જ તિથિ સ્વીકારવી જોઈએ. ચાર્તુમાસ, સંવત્સરી, પાંચમ, આઠમ, પાખી વગેરેની તે જ તિથિઓ હોય છે, જેમાં સૂર્ય ઉદય થાય છે, અન્ય તિથિ નહી. પૂજા, પ્રત્યાખ્યાન, પ્રતિક્રમણ, નિયમગ્રહણ વગેરે ઉદય તિથિ—વ્યવહારિક તિથિ પ્રમાણે કરવું સ્વીકાર્ય છે. અન્ય અવ્યવહારિક તિથિએ ઉપરોક્ત કાર્ય કરવાથી આગમ આજ્ઞા ભંગ કરવાનો દોષ લાગે છે તથા અન્ય પણ અનેક દોષ લાગે છે— અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ ભાગ ૩ તિહિ શબ્દ.

પ્રશ્ન : આ પ્રમાણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરેલ છે ?

જવાબ : સ્થા. જૈન કોન્ફરંસના મુખપત્ર જૈન પ્રકાશ ઉદ્દેશ્યુઆરી, ૧૯૯૧ના પાક્ષિક પત્રમાં પ્રકાશિત શ્રમણ સંઘના મહામંત્રીશ્રી સૌભાગ્ય મુનિજી મ.સા. કુમુદ ના નિબંધમાંથી મેળવી છે .

પ્રશ્ન : ઘડીપળ જોઈને જ પર્વ તિથિનો નિર્ણય કરવાની પરંપરા જે ચાલી રહેલ છે તે કેટલી યોગ્ય છે ?

જવાબ : પરંપરા તો અનેક બનતી રહે છે અને બદલાતી રહે છે. કોઈ પણ એવો સમુદાય નથી કે જે દાવો કરી શકે કે અમારા સમુદાયમાં ૫૦-૧૦૦ વર્ષમાં કોઈ પરંપરા બદલાઈ નથી. તેથી અહીં પરંપરાનો તર્ક તથા આગ્રહનું મહત્ત્વ નથી.

પ્રશ્ન : શું પરંપરાનું કોઈ મહત્ત્વ નથી? કોઈ પણ પરંપરા બદલી શકાય છે?

જવાબ : ૧. કોઈ પણ પરંપરા આગમથી વિરુદ્ધ છે તેમ ધ્યાનમાં આવતા જ

પરિવર્તન કરવું સર્વથા યોગ્ય છે. તેનો આગ્રહ રાખવો સર્વથા અનુચિત છે. ૨. કોઈ પરંપરાના સંબંધમાં આગમમાં ન સંમતિ છે કે ન વિરોધ છે, તે પરંપરાના સંબંધમાં ક્ષેત્રકાળની અપેક્ષાએ લાભ-હાનિ તથા સમાજની શાંતિ, એકતા વગેરેનો વિચાર કરી નિર્ણય કરવો જોઈએ. ૩. જે પરંપરા આગમ સંમત છે, આગમઆજ્ઞા તથા ભગવતઆજ્ઞા રૂપ છે, તેનું પરિવર્તન કરવું કે તેના પરિવર્તનનો નવો સિદ્ધાન્ત બનાવવો તે જિન શાસનનો મહાન અપરાધ છે. આ અધિકાર કોઈને પણ હોતો નથી, પરંતુ વ્યક્તિગત કે થોડા સમય માટે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ પરંપરામાં અપવાદ સેવન કરવો તથા પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવું જિનશાસનમાં ક્ષમ્ય છે.

પ્રશ્ન : સંવત્સરીના એ પ્રકરણમાં પરંપરાથી ઉપરોક્ત ત્રણ વિકલ્પોમાંથી કયો વિકલ્પ વધારે યોગ્ય છે ?

જવાબ : નિશીથ સૂત્રના પ્રમાણથી સંવત્સરી પર્વના દિવસે ઉપવાસની મુખ્યતા હોવાથી ઘડી પળ જોવાની પરંપરા પહેલા વિકલ્પમાં આવે છે. તે મુજબ તેણે સંવત્સરીના દિવસે એટલે ભાદરવા સુદ પાંચમના દિવસે ઉપવાસ વ્રત; પ્રચલિત તથા પંચાંગમાં લખેલ પાંચમના રોજ જ કરવો જોઈએ અને માન્યતાથી ચાલી રહેલ પરંપરાને છોડી દેવી જોઈએ. આગમ આધાર વગર પ્રતિક્રમણની મુખ્યતા વાળી પરંપરા બીજા વિકલ્પમાં આવે છે. તે પ્રમાણે પણ સમાજની એકતા અને હાનિ-લાભનો વિચાર કરી પરિવર્તન કરવું સંભવ છે. તેથી ઘડી પળ પ્રતિક્રમણ માટે જોવામાં ચાલી આવતી પરંપરામાં પરિવર્તન કરવામાં કોઈ પણ દોષ નથી.

પ્રશ્ન : કોઈને વર્ષમાં પાંચમના ૨૪ ઉપવાસનો નિયમ કરવાનો હોય તો તેણે ઘડી પળની પાંચમ કે અસ્ત તિથિની પાંચમ જોવી જોઈએ શું ?

જવાબ : તેણે પંચાંગમાં લખેલ પાંચમના જ દરેક ઉપવાસ કરવા જોઈએ .

પ્રશ્ન : ઘડી પળથી તથા અસ્ત તિથિથી સંવત્સરી કરવાવાળા જ્યારે ચોથની સંવત્સરી કરશે તો પાંચમનો ઉપવાસ ક્યારે કરશે ?

જવાબ : તે વર્ષના ૨૩ ઉપવાસ તો પંચાંગમાં લખેલ પાંચમના કરશે અને ભાદરવા સુદ પાંચમનો ઉપવાસ તે ચોથના સંવત્સરીના દિવસે કરશે અને પાંચમના પારણા કરી લેશે અથવા પાંચમનો ઉપવાસ કરી છટ્ટ કરી લેશે.

પ્રશ્ન : પાંચમના કાઈને બ્રહ્મચર્ય પાલનનો નિયમ હોય કે લિલોતરી ત્યાગ હોય તો તે શું કરશે ?

જવાબ : ઘડી પળની ચોથની સંવત્સરી કરનાર એ બન્ને નિયમનું ચોથની

સંવત્સરીના દિવસે પણ પાલન કરશે અને પંચાંગમાં લખેલ પાંચમના દિવસે પણ પાલન કરશે .

પ્રશ્ન : તેની સંવત્સરીની પાંચમ જુદી અને ત્યાગ પ્રત્યાખ્યાન વગેરની પાંચમ જુદી, એમ જુદી-જુદી કરવી યોગ્ય છે ?

જવાબ : ઉપર આપેલ પ્રમાણ અનુસાર દરેક ધાર્મિક વ્રત નિયમ ઉપવાસ વગેરે કરવા માટે પર્વના દિવસની તિથિ પંચાંગમાં લખેલ તિથિનો જ સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે તેમજ તેમ કરવાથી ઉપર દર્શાવેલ અસંગતતા પણ ઉત્પન્ન થતી નથી. એટલે કુમેળ પણ પેદા થશે નહીં.

પ્રશ્ન : આપણા આ વાર્તાલાપનો સાર શું રહ્યો ?

જવાબ : નિશીથ સૂત્રમાં વર્ણવેલ સાધુ માટે મુખ્ય કર્તવ્ય સંવત્સરીનો ચૌવીહારો ઉપવાસ છે. અન્ય પણ કર્તવ્ય શાસ્ત્રમાં બતાવેલ છે પરંતુ પ્રતિક્રમણ મુખ્ય નથી. એટલા માટે સંવત્સરીએ પાંચમના ઉપવાસ માટે તિથિ સમજવી જોઈએ. તેથી પ્રતિક્રમણના સમય માટે ઘડી પળ જોઈને ક્યારેક ચોથ અને ક્યારેક પાંચમ, એમ અસ્થિર તિથિએ સંવત્સરી ન કરતાં સ્થિર તિથિ પંચાંગમાં લખેલ પાંચમના જ સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : એમ કરવાથી છટ્ટની ઘડીમાં પ્રતિક્રમણ થશે ને ?

જવાબ : એમાં કોઈ વાંધો નથી, કોઈ પણ શાસ્ત્રથી વિરોધ થતો નથી અલબત્ત, ઉપવાસ તો હંમેશ પાંચમના જ થશે, જેથી આગમ આજ્ઞાની આરાધના થશે.

નિશીથ સૂત્રની આજ્ઞા ઉપવાસ વગેરે માટે નિશ્ચિત્ત તિથિની અપેક્ષાએ છે અને તે તિથિ ભાદરવા સુદ પાંચમ સર્વ સ્વીકૃત તથા પ્રાચીન છે. પ્રતિક્રમણ સમયે પાંચમ જોનાર શ્રમણ શાસ્ત્રાજ્ઞા વાળો પાંચમનો ઉપવાસ ક્યારેક ચોથનો કરે છે જેનું ઉદ્દેશક ૧૦ સૂત્ર ૩૭માં ગુરુચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે .

પરંતુ છટ્ટની ઘડીમાં પ્રતિક્રમણ કરવાથી કોઈ પણ શાસ્ત્રપાઠના આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી અને ન તો કોઈ શાસ્ત્રાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. જાહેર ચોથનો ઉપવાસ કરી જાહેર પાંચમનો ઉપવાસ ન કરવો, તે સ્પષ્ટ પણે શાસ્ત્રાજ્ઞા નું ઉલ્લંઘન છે.

પ્રશ્ન : પર્વના દિવસોની આરાધના કાર્ય શું જાહેર તિથિએ ન કરીને, અસ્ત તિથિએ તથા ઘડી પળથી કરવી જોઈએ ?

જવાબ : તે કલ્પના આગમ સમ્મત તો છે જ નહીં તથા વ્યવહાર સંમત પણ નથી. કારણ કે આગમમાં પર્વ તિથિઓ ૬ બતાવેલ છે— બે આઠમ, બે ચૌદશ,

અમાશ અને પૂનમ. તથા બે પાંચમ, બે અગિયારશ અને બે બીજ એપર્વ તિથિઓ પણ જૈન સમાજમાં માન્ય છે. આ સર્વે તિથિઓના દિવસે ઉપવાસ પૌષ્ઠ તથા અન્ય ત્યાગ નિયમ શ્રમણ વર્ગ તથા શ્રમણોપાસક વર્ગમાં થાય છે. તે સર્વે લોકો આ પર્વ તિથિઓના પ્રતારાધન જાહેર તિથિએ જ કરે છે. અસ્તતિથિએ નથી કરતા આ સત્ય બાબત છે. તેથી અસ્તતિથિએ પર્વતિથિની પ્રતારાધનાની કલ્પના સત્ય કે વાસ્તવિક નથી અને ઘડી પળમાં પર્વતિથિએ પ્રતારાધનાની વાત પણ પૂણરીતે વ્યવહાર વિરુદ્ધ અને આગમ વિરુદ્ધ છે. અર્થાત્ પાંચમ, આઠમ, ચોથ વગેરે જ્યારે જે ઘડી પળથી શરૂ થઈ અને જે ઘડી પળમાં સમાપ્ત થાય તેના મધ્યકાળના સમયમાં તે તિથિના પ્રત, નિયમ, ઉપવાસ, પૌષ્ઠપ્રત વગેરે કરવા મૂર્ખતા હશે. જેમ પાંચમના ઘડી પળ, દિવસના બે વાગ્યે શરૂ થઈ અને બીજે દિવસે ૧૨વાગ્યે સમાપ્ત થતો ઉપવાસ, લિલોતરી ત્યાગ, પૌષ્ઠ, મૌનપ્રત વગેરે કયા પ્રકારે કરવામાં આવશે? એવા ઘડી પળની તિથિનો ઉપવાસ વગેરે નિંદા પાત્ર થશે. તેથી અસ્તતિથિ અને ઘડી પળની પર્વ તિથિએ પ્રતારાધના ન કરીને પ્રસિદ્ધ તિથિએ કરવા જોઈએ.

પ્રશ્ન : પાંચમ તિથિ ક્ષય કે વૃદ્ધિ થવા પર શું કરવું જોઈએ ?

જવાબ : આગમોક્ત અન્ય પર્વ તિથિઓની વૃદ્ધિ કે ક્ષય થાય ત્યારે જે નિર્ણય લેવામાં આવે છે. અર્થાત્ તે તિથિના પ્રત-નિયમ તથા ઉપવાસ વગેરે જે રીતે કરવામાં આવે છે તે જ રીતે ભાદરવા સુદ પાંચમની વૃદ્ધિ કે ક્ષય થાય ત્યારે નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ .

પ્રશ્ન : પર્યુષણમાં અઠાઈ કયા દિવસે આવવી જોઈએ ?

જવાબ : આગમમાં માત્ર સંવત્સરીના એક જ દિવસનો ઉલ્લેખ તથા તે બાબત વિધાન છે. તેથી તેનો સાચો નિર્ણય કરવો એ પુરતું છે. પછી એ હિસાબથી સાત દિવસ પહેલાથી કોઈ પણ તિથિએ અઠાઈ કરવામાં શાસ્ત્રમાં કોઈ વિરોધ નથી.

પ્રશ્ન : પર્યુષણમાં પાખી વગેરે કયા દિવસે આવવી જોઈએ ?

જવાબ : એમાં પણ સંવત્સરીના દિવસનો અવરોધ નથી. અન્ય પાખીના દિવસોના નિર્ણય પ્રમાણે આ પાખીનો પણ નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. એટલે કે પર્યુષણમાં પાખી બીજે દિવસે આવે કે ત્રીજે દિવસે આવે અથવા ચોથા દિવસે. આમાં આગમનો કોઈ વિરોધ થતો નથી.

પ્રશ્ન : ઉપરોક્ત ચર્ચા મુજબ પાખી વગેરેનો નિર્ણય પણ અસ્ત તિથિ ઘડી પળ થી ન કરવો જોઈએ શું ?

જવાબ : શ્રમણ માટે પાખી વગેરે પર્વ દિવસ ઉપવાસ પ્રત નિયમની પ્રમુખતાથી જ હોય છે. તેથી પક્ષનો અંતિમ દિવસ અમાશ પૂનમ જ્યારે પંચાંગ મુજબ હોય અર્થાત્ જાહેર અમાસ પૂનમના જ પાખી પર્વ સ્વીકારવા જોઈએ.

પ્રશ્ન : અમાશ કે પૂનમનો ક્ષય કે વૃદ્ધિ હોય ત્યારે શું કરવું ?

જવાબ : જેવું અન્ય આઠમ વગેરે પર્વ તિથિઓના ક્ષય થવાથી તે તિથિનું પ્રત નિયમ વિગેરે કરવાનો વ્યવહાર છે એ જ રીતે પાખી પર્વ માટે પણ સમજી લેવું જોઈએ. ધ્યાન એટલું જ રાખવાનું કે પાખી પર્વના દિવસ પછી બીજે દિવસે આગળનો પક્ષ આવી જવો જોઈએ. કારણ કે પાખી પર્વનો અર્થ એ છે કે પક્ષના અંતિમ દિવસની આરાધના .

પ્રશ્ન : જ્યારે ભાદરવા મહિનો વૃદ્ધિ પામે અર્થાત્ જે વર્ષે બે ભાદરવા મહિના હોય તો ભાદરવા સુદ પાંચમની સંવત્સરી પ્રથમ ભાદરવામાં કરવી જોઈએ કે બીજા ભાદરવામાં ?

જવાબ : જ્યારે અન્ય મહિના વધે છે ત્યારે તે મહિનામાં આવતા પર્વ જે રીતે કરવામાં અને તે જ રીતે ભાદરવા મહિનો વધવાથી સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : અન્ય મહિના વધવાથી કયું પર્વ ક્યારે કરવામાં આવે છે તે પણ સ્પષ્ટ કરો ?

જવાબ : અષાઠ મહિના બે હોય તો અષાઠી ચૌમાસી બીજા અષાઠમાં કરવામાં આવે છે. શ્રાવણ મહિના બે હોય તો રક્ષાબંધન બીજા શ્રાવણમાં કરવામાં આવે છે. ભાદરવા મહિના બે હોય તો ગણેશ ચતુર્થી બીજા ભાદરવામાં કરવામાં આવે છે. બે ભાદરવા હોય તો ઋષિ પંચમી બીજા ભાદરવામાં આવે છે. કારતક બે હોય તો કારતક ચૌમાસી પાખી પર્વ બીજા કારતકમાં મનાવવામાં આવે છે. ફાગણ બે હોય તો ફાગણની ચૌમાસી પાખી બીજા ફાગણમાં કરવામાં આવે છે. ચૈત્ર બે હોય તો મહાવીર જયંતિ, આર્યબિલ ઓળી આરાધના બીજા ચૈત્રમાં કરવામાં આવે છે. વૈશાખ બે હોય તો અખાત્રિજ બીજા વૈશાખમાં મનાવવામાં આવે છે. એટલા માટે ભાદરવા બે હોય તો ભાદરવા સુદ પાંચમની સંવત્સરી પર્વ બીજા ભાદરવામાં કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : બે શ્રાવણ હોય તો સંવત્સરી ક્યારે કરવી જોઈએ ?

જવાબ : સંવત્સરી ભાદરવા માસનું પર્વ છે શ્રાવણ મહિના બે હોય કે એક, સંવત્સરી માટે તો ભાદરવા સુદ પાંચમ જ નિશ્ચિત તિથિ છે અને નિશ્ચિત તિથિમાં

ફેરફાર કરી પર્વ આરાધના કરવા માટે નિશીથ સૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવેલ છે. તેથી ભાદરવો મહિનો અને પાંચમની તિથિમાં પરિવર્તન કે ફેરફાર કરવો એ આગમ વિરુદ્ધ સમજવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : અષાઢી ચૌમાસીના પચાસમા દિવસે સંવત્સરી કરવી જોઈએ એવું શાસ્ત્રમાં છે ને ?

જવાબ : આ એક કલ્પના છે. પચાસ કે ઓગણપચાસ દિવસ એવી કોઈ સંખ્યા કોઈ આગમમાં નથી. એ માટે જે કોઈ આગમનું નામ લેવામાં આવે છે તે તો શાસ્ત્રના નામની માત્ર કલ્પિત ધારણા છે .

પ્રશ્ન : મહિનો વધે ત્યારે એ પર્વ બીજા મહિનમાં કેમ કરવામાં આવે છે ?

જવાબ : મહિનો વધે ત્યારે પહલો મહિના નપુંસક માસ કહેવામાં આવે છે. વધનાર મહિનાને આગળ દર્શાવેલ દરેક પર્વો માટે ગૌણ-નગણ્ય માનવામાં આવે છે અને બીજા મહિનાને જ મૂળ વાસ્તવિક મહિનો માનવામાં આવે છે. આ વિષયની બીજી સૂક્ષ્મ ચર્ચાઓ છે જે બીજેથી જાણવી.

પ્રશ્ન : ધર્મ કાર્ય તો પહલાં કરવું જોઈએ, તેને આગળના મહિનામાં ન કરવું જોઈએ ?

જવાબ : કોઈ પણ કાર્ય માટે નિશ્ચિત કરેલ દિવસ છે તેનાથી પહેલાં-પહેલાં કરતા જવાથી અવ્યવસ્થા થાય છે. જ્યારે ચૌમાસી, મહાવીર જયંતિ, અક્ષય તૃતીયા વગેરે કોઈ માટે પહલા મહિનામાં કરવાનો સંકલ્પ કરવામાં આવતો નથી. તો પછી માત્ર સંવત્સરી માટે એવો સંકલ્પ કેમ કરવો જોઈએ ? જ્યારે એ માટે તો, એક નિશ્ચિત દિવસે જ કરવી, પરિવર્તન-ફેરફાર ન કરવો, એવી આગમ આજ્ઞા છે અને પરિવર્તન કરવાથી નિશીથ સૂત્ર પ્રમાણે ગુરુચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કહેવામાં આવેલ છે. તેથી જો ધર્મકાર્ય પહેલાં કરવાનું મહત્ત્વ હોત તો ઉપર દર્શાવેલ સર્વે પર્વ પણ મહીનો વધે ત્યારે પહલા મહીનામાં કરવા જોઈએ, પરંતુ એવું કરવામાં આવતું નથી. તેથી એ કથનનું મહત્ત્વ નથી.

પ્રશ્ન : આ આગળની ચર્ચાનો સાર શું થયો ?

જવાબ : કોઈ પણ મહિનો કે તિથિ વધેતો સંવત્સરી પર્વની નિશ્ચિત તિથિ ભાદરવા સુદ પાંચમમાં કોઈ ફેરફાર કરવો જોઈએ નહીં. પ્રતિક્રમણના સમય માટે ઘડી પળની ભાંજગડમાં ન પડવું જોઈએ. જાહેર તિથિ મુજબ પર્વ દિવસનો ઉપવાસ પૌષ્ઠ વગેરે વ્રત નિયમ કરવા જોઈએ. જે પ્રમાણે અન્ય મહિનામાં ધાર્મિક પર્વ

કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવે છે તે રીતે સરળતા પૂર્વક સંવત્સરી પર્વનો નિર્ણય કરવો જોઈએ .

પ્રશ્ન : આગામી વર્ષ ૨૦૪૯ ની ભાદરવા સુદી પંચમી ક્યારે છે ?

જવાબ : પંચાંગમાં ૩૧ ઓગષ્ટના ગણેશ ચતુર્થી, ભાદરવા સુદ ચોથ લખેલ છે અને ૧ સપ્ટેમ્બરના ભાદરવા સુદ પાંચમ ઋષિ પંચમી લખી છે .

પ્રશ્ન : આ વર્ષની ઘડી પળની અસ્તની પાંચમ ક્યારે છે ?

જવાબ : આ વર્ષે ભાદરવા સુદ ચોથને દિવસે સૂર્યાસ્ત સમયે ચોથ હોવાથી પંચાંગમાં ગણેશ ચતુર્થી લખેલ છે, તેથી તે દિવસ તા ૩૧ ઓગષ્ટના અસ્તની ઘડી પળની પાંચમ નથી. તેથી ભાદરવા સુદ પાંચમના દિવસે સૂર્યાસ્તના પહેલાં જ પાંચમ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેથી તે દિવસે પણ ઘડી પળની અસ્ત તિથિની પાંચમ નથી છતાં પણ પંચાંગમાં સૂક્ષ્મ ગણિત મુજબ ઋષિપંચમી ભાદરવા સુદ પાંચમના જ લખી છે.

પ્રશ્ન : આ સ્થિતિમાં આ વર્ષે સંવત્સરી અસ્ત તિથિની માન્યતા વાળા અને જાહેર તિથિની માન્યતા વાળા એક જ દિવસે પાંચમ કરશે ? કારણ કે ચોથના આખા દિવસે પાંચમ છે જ નહીં ?

જવાબ : પોત પોતાની પરંપરાના આગ્રહને લઈને કોઈ ચોથના ન પાંચમ માનશે અને ચોથના સંવત્સરી કરશે અને કોઈ ઋષિ પંચમી તથા જાહેર પાંચમના સંવત્સરી કરશે. આ રીતે આ વર્ષે પણ સંવત્સરી પર્વમાં ભેદ ભાવ રહેશે.

પ્રશ્ન : તો આપણે ક્યા દિવસે કરવી જોઈએ ?

જવાબ : જે ક્ષેત્રમાં અને સમાજમાં આપણે રહીએ છીએ તે સમાજની એકતા, શાંતિ જે પ્રકારે રહે, પ્રેમ વાત્સલ્યતા જે પ્રકારે રહે, તે દિવસે આપણે સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરવી જોઈએ, અને સંપૂર્ણ જૈન સમાજને જાહેર પાંચમની સંવત્સરી કરવાની ખાસ પ્રેરણા મળે એવો પ્રયત્ન રાખવો જોઈએ. જેથી સંપૂર્ણ જૈન સમાજની કાયમી એકતા તથા જિનાજ્ઞા પ્રમાણે સાચી આરાધના થઈ શકે.

તિથિ નિર્ણય(રાજેન્દ્ર કોષમાંથી) પારાસર સ્મૃતિ વિગેરેમાં :-

આદિત્યોદય વેલાયાં, યા સ્તોકા પિ તિથિ ભવેત્ ।

સા સંપૂર્ણાં ઇતિ મન્તવ્યા, પ્રભૂતા નોદયં વિના ॥

અર્થ- સૂર્યોદયના સમયે થોડી પણ જે તિથિ હોય તેને જ સંપૂર્ણ તિથિ રૂપે માન્ય કરવી જોઈએ. સૂર્યોદયની સમયે ન હોય અને પછી અનેક કલાકો માટે પણ

હોય તો તે તિથિ માન્ય ન કરી શકાય. ઉમાસ્વાતિ વાચક પ્રચોષશ્ચૈવં ઉચ્યતે -
ક્ષયે પૂર્વા તિથિ કાર્યા, વૃદ્ધૌ કાર્યા તથોત્તરા ।

एवं पौषधादिना पर्व दिवसा, आराध्या इति पर्व कृत्यानि॥

અર્થ - કોઈ પણ તિથિનો ક્ષય થતો હોય તો તે તિથિનું ધર્મકાર્ય પહેલાંની તિથિના દિવસે કરવું જોઈએ. કોઈ પણ તિથિની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે બીજા દિવસે તે તિથિનું કાર્ય કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે સ્વીકારી પૌષધ વગેરે પર્વ દિવસોની આરાધના કરવી જોઈએ- **ઉમાસ્વાતિવાચક વચન પ્રમાણ્યાદ્ વૃદ્ધૌ સત્યાં સ્વલ્પાપિ અગ્રેતના તિથિઃ પ્રમાણ્યમ્ ।**

અર્થ- ઉમાસ્વાતિ આચાર્યના વચનને પ્રમાણ ગણીને તિથિની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે બીજા દિવસે અલ્પ સમયની તિથિ હોય તો પણ આગલા દિવસની પર્વ તિથિ માનવી જોઈએ.-**અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ ભાગ-૪, 'તિથિ' શબ્દ.**

નિબંધ - ૫૬

માસિક ધર્મમાં અસ્વાધ્યાય અને વિવેક

[નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશક-૧૯ સૂત્ર ૧૫] સ્વયંની અસ્વાધ્યાય બે પ્રકારે હોય છે- (૧) વ્રણ સંબંધી (૨) ઋતુધર્મ સંબંધી. એમાં ભિક્ષુને એક પ્રકારનો તેમજ ભિક્ષુણી(સાધ્વી)ને બન્ને પ્રકારનો અસ્વાધ્યાય હોય છે.

શરીરમાં ફોડલા-ફુન્સી, ભગંદર, મસા વગેરેમાંથી જ્યારે લોહી-રસી બહાર આવે છે ત્યારે તેનો અસ્વાધ્યાય હોય છે. તેની શુદ્ધિ કરીને ૧૦૦ હાથની બહાર પરદીને સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. શુદ્ધિ કર્યા પછી પણ લોહી વગેરે નીકળતું રહે તો પણ **સ્વાધ્યાય** કરી શકાતો નથી, પરંતુ તેમાં એક, બે કે ત્રણ વસ્ત્ર પટ બાંધીને પરસ્પર આગમ **વાંચણી** લઈ-દઈ શકાય છે. ત્રણ પટ પછી લોહી દેખાય તો ફરીથી તેને શુદ્ધ કરવું આવશ્યક હોય છે.

ઋતુધર્મનો અસ્વાધ્યાય ત્રણ દિવસ સુધી રહે છે. પરંતુ વ્યવહારસૂત્રના ઉદ્દેશક ૭ સૂત્ર ૧૭માં પોતાના અસ્વાધ્યાયમાં પરસ્પર વાચના લેવા-દેવાનું વિધાન કરવામાં આવેલ છે. તેની ભાષ્યમાં વિધિ આ પ્રકારે બતાવેલ છે- રક્ત વગેરેની શુદ્ધિ કરીને આવશ્યકતાનુસાર એક, બે અથવા સાત સુધી વસ્ત્રપટ બાંધીને સાધુ-સાધ્વી પરસ્પર વાંચણી લઈ-દઈ શકે છે. પ્રમાણને માટે જુઓ- **વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દે.૭, ભાષ્ય ગાથા-૩૯૦થી ૩૯૪ તથા નિશીથ ભાષ્ય ગાથા-૬૧૬૭થી ૬૧૭૦ તથા અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ ભાગ ૧ પાના-૮૩૩ અસજ્ઞાઈય શબ્દ.**

સૂત્ર ૧૪ અને ૧૫માં વર્ણન કરેલ બધો અસ્વાધ્યાય આગમોના મૂળ પાઠના ઉચ્ચારણથી જ સંબંધિત જાણવો જોઈએ. કારણ કે તેની ભાષા **'દેવવાણી'** છે અને અસ્વાધ્યાયનું પ્રમુખ કારણ દેવોના ઉપદ્રવ સાથે સંબંધિત છે.

માસિક ધર્મ વગેરે અવસ્થામાં આગમોનો અર્થ, વાચના કે અનુપ્રેક્ષા, પ્રશ્નો, વ્યાખ્યાન શ્રવણ વગેરે કરવાનો નિષેધ નથી. ગૃહસ્થને સામાયિક પૌષધ આદિ તથા પ્રભુ સ્તુતિ-સ્મરણનો નિષેધ પણ કોઈપણ શાસ્ત્રમાં નથી. આગમ સ્વાધ્યાયના નિયમોને સામાયિક-પ્રતિક્રમણ વગેરે ધર્મ પ્રવૃત્તિઓને માટે પણ જો લાગુ કરવામાં આવે તો એ પ્રરૂપણાનું અતિક્રમણ થાય છે. તેમજ અકારણ બધી ધર્મક્રિયાઓમાં અંતરાય થાય છે. એક વિષયના નિયમને અન્ય વિષયમાં જોડવો અનુચિત પ્રયત્ન છે.

વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૭માં જ્યારે સ્વયં આગમકાર માસિક ધર્મ વગેરે પોતાના અસ્વાધ્યાયમાં આગમની વાંચણી અર્થાત્ અર્થ લેવાનું પણ વિધાન કરે છે તો પછી કોઈપણ આચાર્ય સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પ્રભુ સ્મરણ, નવકારમંત્ર તેમજ લોગસસ વગેરેના ઉચ્ચારણનો નિષેધ કરે, એ ક્યારેય પણ ઉચિત નથી. કારણ કે આ પ્રકારની આગમ વિપરીત માન્યતા રાખવાથી સંવત્સરી મહાપર્વના દિવસે પણ સામાયિક-પૌષધ, પ્રતિક્રમણ, વ્યાખ્યાન શ્રવણ, મુનિ દર્શન તેમજ નમસ્કાર મંત્રોચ્ચારણ વગેરે બધી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી વંચિત રહેવું પડે છે. બધા પ્રકારની ધર્મપ્રવૃત્તિથી વંચિત ગૃહસ્થ પર્વ દિવસોમાં પણ સાવધ પ્રવૃત્તિ તેમજ પ્રમાદમાં જ સંલગ્ન હોય છે. માટે એવી પ્રરૂપણા કરવી સર્વથા અયોગ્ય છે.

માટે સ્વક્રીય અસ્વાધ્યાયમાં શ્રાવક-શ્રાવિકા વિવેકપૂર્વક સામાયિક પ્રતિક્રમણ વગેરે ક્રિયા કરે તો તેમાં કોઈ દોષ ન સમજવો જોઈએ અને ઘરકાર્યથી નિવૃત્તિના આ દિવસોમાં તેને સંવર વગેરે ધર્મક્રિયામાં જ વધારે સમય પસાર કરવો જોઈએ. સાધ્વીઓએ અન્ય અધ્યયન, શ્રવણ, સેવા, તપ, આત્મચિંતન, ધ્યાન વગેરેમાં સમય પસાર કરવો જોઈએ.

નિબંધ - ૫૭

અસ્વાધ્યાયનો મર્મ તેમજ વિવેક

[નિશીથ સૂત્ર, ઉદ્દેશક-૧૯, સૂત્ર-૧૪] અસ્વાધ્યાયમાં સ્વાધ્યાયનો નિષેધ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ભગવતી સૂત્ર શતક-૫, ઉદ્દે.-૪માં દેવોની ભાષા અર્ધમાગધી કહી છે અને આ ભાષા આગમની પણ છે માટે મિથ્યાત્વી તેમજ

કુતૂહલી દેવો દ્વારા ઉપદ્રવ કરવાની સંભાવના રહે છે. અસ્વાધ્યાયના આ સ્થાનોથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્પષ્ટ ઘોષની સાથે ઉચ્ચારણ કરતા થકા આગમોની પુનરાવૃત્તિ રૂપ સ્વાધ્યાય કરવાની પદ્ધતિ હોય છે, તે અપેક્ષાથી આ અસ્વાધ્યાય કહેલ છે. તેની અનુપ્રેક્ષા, આગમના ભાષાંતરનો સ્વાધ્યાય કરવાનો અસ્વાધ્યાય થતો નથી. અસ્વાધ્યાયના સંબંધમાં વિશેષ વિધાન એ છે કે આવશ્યક સૂત્રના પઠન-પાઠનમાં અસ્વાધ્યાય થતો નથી કારણ કે એ હંમેશાં બન્ને કાળે સંધ્યા સમજે જ અવશ્ય કરણીય હોય છે. માટે ‘નમસ્કાર મંત્ર’ ‘લોગસ્સ’ વગેરે આવશ્યક સૂત્રના પાઠ પણ હંમેશાં સર્વત્ર વાંચી કે બોલી શકાય છે.

કોઈપણ અસ્વાધ્યાયની જાણકારી થયા પછી બાકી રહેલા અધ્યયન કે ઉદ્દેશકને પૂર્ણ કરવાને માટે સ્વાધ્યાય કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય કે મનુષ્યના રક્ત વગેરેની જળથી શુદ્ધિ કરવી હોય તો સ્વાધ્યાય સ્થળ થી ૬૦ હાથ કે ૧૦૦ હાથ દૂર જઈને કરવી જોઈએ. તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયના લોહી કે કલેવરનો અસ્વાધ્યાય ગણવામાં આવતો નથી.

ઔદારિક સંબંધી અશુચિ પદાર્થોની વચમાં રાજમાર્ગ હોય તો અસ્વાધ્યાય થતો નથી. ઉપાશ્રયમાં તથા તેની બહાર ૬૦ હાથ સુધી બરાબર પ્રતિલેખન કરીને સ્વાધ્યાય કરવાથી પણ કોઈ ઔદારિક અસ્વાધ્યાય રહી જાય તો સૂત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી.

માટે સાધુ દિવસમાં બધા પ્રકારના અસ્વાધ્યાયનું પ્રતિલેખન અને વિચાર કરીને સ્વાધ્યાય કરે છે અને રાત્રિમાં સ્વાધ્યાય કાળનું પ્રતિલેખન કરવા યોગ્ય ભૂમિ, અર્થાત્ જ્યાં ઊભા રહેવાથી બધી દિશાઓ તેમજ આકાશ સ્પષ્ટ દેખાય, એવી ત્રણ ભૂમિઓનું સૂર્યાસ્ત પહેલાં પ્રતિલેખન કરી રાખે છે, વર્ષા વગેરેના કારણે ક્યારેક મકાનમાં રહીને પણ કાળ પ્રતિલેખન કરવામાં આવે છે.

વિશાળ સાધુ સમુદાયમાં બે સાધુ આચાર્યની આજ્ઞા લઈને કાળનું પ્રતિલેખન કરે છે. પછી સૂચના દેવા પર બધા સાધુ સ્વાધ્યાય કરે છે. વચ્ચે અસ્વાધ્યાયનું કારણ જણાય તો તેનો પૂર્ણ નિર્ણય કરીને સ્વાધ્યાય બંધ કરી દેવાય છે.

સ્વાધ્યાય આભ્યંતર તપ તેમજ મહાન નિર્જરાનું સાધન હોવા છતાં પણ અસ્વાધ્યાયમાં સ્વાધ્યાય કરવાથી જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય છે, મર્યાદાનું ભંગ વગેરેથી કર્મબંધ થાય છે. ક્યારેક અપયશ તેમજ ઉપદ્રવ પણ થાય છે. માટે સંયમવિરાધનાની તેમજ પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે. — નિશીથ ચૂર્ણિ.

સ્વાધ્યાય પ્રિય ભિક્ષુઓએ અસ્વાધ્યાય સંબંધમાં પણ હંમેશા સાવધાની રાખવાની ફરજનું આવશ્યક રૂપથી પાલન કરવું જોઈએ. યાદ રાખવાનું કે આ કર્તવ્ય ફક્ત અર્ધમાગધી ભાષાવાળા કાલિક તેમજ ઉત્કાલિક સૂત્રોનાં મૂળ પાઠની અપેક્ષાએ છે. આવશ્યક સૂત્ર(પ્રતિક્રમણ સૂત્ર)ને માટે અસ્વાધ્યાય સંબંધી કોઈ કર્તવ્ય નથી. તેમજ સૂત્રોની વ્યાખ્યા, ભાષાન્તર, અર્થ ચિંતન, વાંચન તેમજ સંવર પ્રવૃત્તિ વગેરે માટે પણ અસ્વાધ્યાય સંબંધી કોઈ નિયમ લાગુ પડતો નથી.

નિબંધ - ૫૮

ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ

[વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૧ : સૂત્ર-૩૩] સૂત્રમાં સમ્મં ભાવિયાઈ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે. ટીકાકારે તેનો “જિન વચનોથી ભાવિત અંતઃકરણ-વાળા” એવો અર્થ કર્યો છે.

ચેઙ્ગ શબ્દના અનેક અર્થ શબ્દકોષમાં બતાવેલ છે. તેમાં જ્ઞાનવાન અને ભિક્ષુ વગેરે અર્થ પણ ચેઙ્ગ શબ્દના કરેલ છે. અનેક સૂત્રોમાં તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીને માટે ચેઙ્ગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે. તે શબ્દથી ભગવાનને જ્ઞાનવાન કહ્યા છે.

ઉપાસકદશાંગ અ. ૧માં શ્રમણોપાસકની સમકિત સંબંધી પ્રતિજ્ઞાનો પાઠ છે. તેમાં અન્યતીર્થિકથી ગ્રહણ કરેલ ચૈત્યને અર્થાત્ સાધુને વંદન નમસ્કાર તેમજ આલાપ-સંલાપ કરવાનો તથા આહાર-પાણી દેવાનો નિષેધ છે. ત્યાં સ્પષ્ટ રૂપથી ચેઙ્ગ શબ્દનો ભિક્ષુ અર્થમાં પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે. ત્યાં ચૈત્યથી આલાપ સંલાપ કરવાનું આગમ કથન વિશેષ મનનીય છે, કારણ કે મૂર્તિની સાથે આલાપ-સંલાપ થાય નહીં.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રયુક્ત ચેઙ્ગ શબ્દનો અર્થ મૂર્તિપૂજક સમુદાયવાળા ‘અરિહંત ભગવાનની મૂર્તિ’ પણ કહે છે. પરંતુ તે ટીકાકારના અર્થથી વિપરીત છે, તથા પૂર્વાપર સૂત્રોથી પણ વિરુદ્ધ છે. કારણ કે ટીકાકારે અહીં અંતઃકરણ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે મૂર્તિમાં થઈ શકતો નથી.

સૂત્રમાં સમ્યક્ ભાવિત ચૈત્યનો અભાવ થવા પર અરિહંત-સિદ્ધની સાક્ષી માટે ગામ વગેરેની બહાર જવાનું કહ્યું છે. જો અરિહંત ચૈત્યનો અર્થ મંદિર હોય તો મંદિરમાં જ અરિહંત સિદ્ધની સાક્ષીથી આલોચના કરવાનું કથન હોત, તો ગામની બહાર જવાનો અલગ વિકલ્પ દેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. માટે

"**ચેઇય**" શબ્દનો પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'જ્ઞાની' સમ્યગ્ દષ્ટિ અથવા સમજદાર પુરુષ, એવો અર્થ કરવો ઉપયુક્ત છે.

સમવાયાંગ સૂત્રમાં તીર્થકરોને જે વૃક્ષની નીચે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને 'ચૈત્ય વૃક્ષ' અર્થાત્ જ્ઞાનોત્પત્તિ સ્થળનું વૃક્ષ કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે મૌલિક ગણધર રચિત આગમોમાં તેમજ વિશાળ શબ્દકોષોમાં પણ 'ચૈત્ય' શબ્દનો અર્થ 'જ્ઞાન' સૂચિત કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પણ 'જ્ઞાની' સમ્યગ્ દષ્ટિ અર્થ જ અપેક્ષિત છે, તેમજ પ્રસંગોચિત પણ છે.

નિબંધ - ૫૯

જૈન ધર્મનો નકશો

પ્રશ્ન : દિગંબરોનો ત્યાગ ધર્મ કેવો છે ?

ઉત્તર : આ એક ઓઘડ પંથ જેવો અર્થાત્ અજ્ઞાનીઓ, ઇન્દ્રસ્થોએ ચલાવેલો ધર્મ છે. તે ભગવાન મહાવીર અને ગણધરોની પ્રાપ્ત પરંપરાના આગમોની ઉપેક્ષા કરે છે અને નવા જોડી જોડી આગ્રહ બુદ્ધિથી તીર્થકર મહાવીરથી નિરપેક્ષ બુદ્ધિથી, સ્વછંદ મતિથી બનાવેલા ગ્રંથોથી, પોતાની વિકૃત બુદ્ધિથી શુચિધર્મીપણાના સિદ્ધાંતોથી દૂષિત આચારો, નિયમો અને નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની વિરુદ્ધ સમજને પકડેલ છે. જેમ કે— (૧) નિર્વસ્ત્ર રહેવાનો એકાંતવાદ, છતાં પણ સ્ત્રીઓના ટોળાને સાથમાં રાખી સાધ્વી-આર્યિકાની ગણત્રી મોકલી બાબુલાલ જૈન ઉજ્જવલ થી ચાતુર્માસ સૂચિમાં (ધનના પ્રલોભન દ્વારા છપાવે છે.)

(૨) પૂછવા પર સ્પષ્ટ કહે છે અને લખે છે કે સ્ત્રી શરીરમાં સાધુપણા નથી, મહાવ્રત નથી, અહિંસાનું પૂર્ણ પાલન નથી, અપરિગ્રહ નથી, ત્રણ સંઘયણ નથી, મોક્ષ નથી; આ અમારો સિદ્ધાંત હતો, છે અને રહેશે. બાબુલાલ જે ચાતુર્માસ સૂચિમાં છાપે છે તેને નહીં જુઓ, તેનો તો પોતાનો ધંધો છે.

(૩) કાયા પાણીને ગાળવા માત્રથી અચિત માની પી જાય છે.

(૪) આધાકર્મી આદિ દોષોથી ભરેલ ખાદ્ય સામગ્રી મેહમાનની જેમ ઉભા થઈ સ્ત્રી સંઘટાથી ખાય છે. ૪૨ દોષ ગોચરીના ટાળવા નહીં અને પોતાના ઘરના અનેક નિયમો બિલાડી આવી જાય તો, ઈર્ષિક આવી જાય તો જમવાનું બંધ કરી દેવું આદિ અનેક ખોટા-ખોટા નિયમોનો ઢોંગ કરે છે.

(૫) અપરિગ્રહી સાધુ કહેવડાવી, નગ્ન શરીર રાખીને પણ વિહારમાં ટૂક ભરીને સામાન લઈને ફરવું અને બધી સુવિધા સાથે રાખવી.

(૬) દ્રવ્ય સ્ત્રી શરીરમાં મોક્ષ નથી, સાધુપણું નથી પરંતુ પુરુષ શરીરની અંદરમાં સ્ત્રી વેદના ઉદય વિટંબણા વાળાને સાધુપણું અને મોક્ષ કહી દે છે. જેમકે— ભાવથી કોઈપણ વેદવાળા મોક્ષ નથી જાતા. ભાવવેદ તો ૮મા ગુણસ્થાનમાં સમાપ્ત થઈ જવાથી માત્ર દ્રવ્ય શરીર જ રહે છે. છતાં પણ પુરુષ શરીરથી સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ માનવાની આગમ વિપરીત, જિનમત વિરુદ્ધ ધારણા ગ્રંથોમાં ભરી રાખેલ છે. અને એવા ગ્રંથોનો પ્રમાણ ધરતાં વાસ્તવિક આગમોની ઉપેક્ષા કરે છે.

(૭) બ્રહ્મચારી કહેવડાવી સ્ત્રીઓ ના સંઘટા થી જમે છે અને તેના દ્વારા પોતાનું નંગુ શરીર લુંછાવે, પોતાના કાર્ય માતાજીથી કરાવડાવે, પાડોશમાં માતાજી-સાધ્વીઓ સ્ત્રીઓને રહેવા દે છે, જે રાત્રે પણ આવજા કરી શકે.

(૮) ઉઘાડા મોઢે બોલી ભગવતી સૂત્રથી વિરુદ્ધ આચરણ કરી સાવધ ભાષા બેઘડક બોલે છે.

(૯) સ્ત્રીને છ સંઘયણ ન માનવા છતાં પણ બધી નરકોમાં અને બધા દેવલોકોમાં જવાનું માને છે. દેવલોકોની સંખ્યા પણ આગમ વિપરીત માને છે, અનાજને પણ અચિત માને છે.

(૧૦) સ્ત્રીઓના શરીર પર પોતે હાથ, મોર પીંછી રાખી દે છે અને તેને પગે અડવા દે છે.

(૧૧) એક સમય(ટાઈમ) ખાવા-પીવાનું કરીને પણ કેટલાક સાધુ કે આચાર્ય પેટનો ઘેરાવો વધાર્યા રાખે છે. જેનાથી નંગાપણુ કઢંગુ દેખાય છે.

પ્રશ્ન : જૈન શ્વેતાંબર અને દિગંબરમાં કોનામાં સાધુપણુ સત્ય હોય છે અથવા તો બધા દિખાવાના સાધુ હોય છે ?

ઉત્તર : ઉપર બતાવ્યા અનુસાર દિગંબરોમાં મહાવ્રતનું કોઈ ઠેકાણુ હોતું નથી. તેનામાં મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણના અનેક દોષ ભરેલા પડ્યાં છે. ખોટી પ્રરૂપણા આગમ વિપરીત પણ કરતા રહે છે. ભગવતી સૂત્રશતક અનુસાર તેમાં કોઈ ૧માં પણ સાધુપણુ હોઈ શકતું નથી.

મંદિરમાર્ગી સાધુ હિંસાધર્મ પ્રેરક અને અનુમોદક તથા તેવાનાં સહવાસી હોવાથી મહાવ્રતધારી હોવું શક્ય નથી. કારણ કે નિત્ય નવા પાપોનું પોષણ કરવાના પ્રેરક અને આરંભના પ્રેરક બની નવા-નવા મંદિર-પૂજાના પાપારંભમાં પડ્યા રહે છે. એવા પાપારંભી-ધર્મને નિર્વધ-ધર્મ માનવાને કારણે તેમાં પણ મહાવ્રતધારી હોવાની અથવા સમ્યક્ત્વી હોવાની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી.

સ્થાનકવાસીમાં પણ અનેક ગચ્છોમાં આત્માર્થીપણુ ખતમ જેવું જ

છે, મનમોજીપણુ, સ્વછંદતા ભરપૂર છે. આગમ નિયમોની ઉપેક્ષા છે. મેલ પરીષદ સંબંધી ભગવાનની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા છે. વિભૂષાવૃત્તિથી ચિક્ષણકર્મ બાંધી ધારે સંસારમાં પડવાની વૃત્તિ કરી, દશવૈકલિક અધ્યયન-૬ અનુસાર સાધુપણથી ભ્રષ્ટ થાય છે. રાત્રે વિહાર કરનારાઓમાં તથા આધાકર્મી આહાર-પાણી કરવાવાળામાં સાધુપણની કલ્પના કરવી પણ ભગવત્ આજ્ઞા વિપરીત છે.

તેના સિવાય દેખાવમાં શુદ્ધ આચારવાળા શ્રમણપણ એકબીજાથી પરસ્પરમાં રાગ-દ્વેષથી ભરેલા રહે છે, નિંદા જેવા પાપનો ત્યાગ પણ કરી શકતા નથી. ગામેગામ, ઘર-ઘર, શ્રાવક-શ્રાવિકામાં મારા-તારાની પરિગ્રહવૃત્તિથી યુક્ત હોય છે, અથવા મૂર્છા પરિગ્રહવાળા, ૧૮ પાપના પૂર્ણતઃ ત્યાગી વાસ્તવમાં તે હોતા નથી. કષાય-કલેશમાં, સંપ્રદાયની ફૂટ-ફાટમાં તેના મનની આત્માની પરિણામિમાં વાસ્તવિક રૂપથી ક્યારેય સંવત્સરીની સત્ય આરાધના પણ થઈ શકતી નથી. તેઓમાં અનંતાનુબંધી કષાયની પુષ્ટી થતી રહે છે. જેનાથી તે વેર, દ્વેષ રાખતા રહે છે, તેને તે વધારતા રહે છે, છોડવાનું નામ નથી લેતા. તે સમભાવી નહીં, વિષમ પરિણામી અંદર થી હોવાના કારણે તેમના શ્રાવક લોકો ૮૦ પ્રતિશત મિથ્યાત્વ જ ભોગવે છે. માટે ત્યાં સાધુપણુ તો શું સમકિત રહેવું પણ મુશ્કેલ છે. અર્થાત્ પોતે પોતાને ઉત્કૃષ્ટાચારી માનનારા વિષમભાવી, રાજનીતિ ધર્મમાં ઘૂસાડી, પ્રાયઃ સાચા મિથ્યાત્વી દશા ભોગવનારા જ શ્રાવક-સાધુ હોય છે. આવા સ્થાનકવાસી પરસ્પર પૂર્ણ અંતરંગ સમભાવી નહીં હોવાથી કહેવા પૂરતા માત્ર સાધુ હોય છે અને કેટલી નાની-મોટી આગમ આજ્ઞાનું પાલન ન કરતાં પણ પોતાના દુરાગ્રહ અને અહંથી પ્રાયશ્ચિત-પશ્ચાતાપ કરતા નથી. તે સાધુપણાથી કોસો દૂર રહી વાસ્તવમાં વેશમાત્રના સાધુ રહે છે.

ઉપરોક્ત સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાંત પણ અપવાદ સ્વરૂપ પોત-પોતાની અંતરંગ જાગૃતિ-સાવધાની થી કોઈક પરમ પવિત્ર હૃદયી, ભગવાનની આજ્ઞાને ઈમાનદારીથી પાલન કરનારા મહાત્મા, આત્માર્થી, હલુકર્મી, જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનમાં સાચા સાધુ હોય તો તે એક પ્રતિશત પણ મુશ્કેલથી હોઈ શકે છે.

આ વર્તમાનના સમસ્ત (૧૪૦૦૦) જૈન સાધુઓનો નકશો બતાવેલ છે. આ અરીસાની અંદર પોતાનું કાળું મોઢું દેખાય તો કોઈ વધારે કાળુ કરવાનો પ્રયત્ન (કોધકરી) કરશે નહીં. પરંતુ આગમ આજ્ઞારૂપ પાણીથી પોતાની મુખની કાલીમા ને ધોઈને સ્વચ્છ ચહેરો બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી લેખક દ્વારા સૂચિત અપવિત્ર સાધુતાથી ઉપર ઉઠી સાચી સાધુતા કરી દેખાડશે અને મુક્તિના અધિકારી બનશે, તેને જ લાખ લાખ ધન્યવાદની સાથે આ લેખન સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

સ્થાનકવાસીઓની દશા :-

(૧) કેટલાક સાધુ પોતાના મૂળ સ્થાનકવાસી સિદ્ધાંતના લોપક બની ભગવાન મહાવીર આદિ તીર્થકરોની મૂર્તિ મંદિરનું ખંડનના સિદ્ધાંતવાળા થઈને પણ પોતાના ગુરુઓના પગલાઓ, સ્ટેચ્યૂ, સમાધિસ્થળ, ચિત્રગૃહશાળા, ગુરુની ગાદી આદિ બનાવીને ભક્તો પાસે વંદના કરવાવે છે અને સ્થાનકવાસી ધર્મ લજાવે છે. તથા મંદિરમાર્ગી લોકો દ્વારા નિંદા કરવાનો હાથો બને છે.

(૨) કોઈ સ્થાનક આદિ મકાનો, સંસ્થાઓના ભવન બનાવીને મહારંભી બનીને સ્થાનકવાસી ધર્મ લજાવી મંદિરમાર્ગી લોકોને નિંદાનો ચાન્સ આપે છે.

(૩) રાત્રિ વિહાર કરી જિનાજ્ઞાના લોપક થાય છે. વાહન પ્રયોગ કરી સાધુધર્મની વિટંબણા કરે છે અર્થાત્ વિલચેર, કાર અને એરોપ્લેનમાં અકારણ(ગાઢાગાઢી કારણ વિના) હરે-ફરે છે, ધર્મ પ્રચારના નામે અથવા કપટ પ્રપંચ કરીને.

(૪) પોતાના તૂટેલા વિભાગરુપ સાધુ સંઘથી દ્વેષ રાખી હંમેશા કલુષતા નિંદા ભાવ રાખે છે. અમાનવીયતા નિર્દયતા કરી અનુકંપા ધર્મનો પણ નાશ કરે છે. તથા ગામમાં ચાતુર્માસ હોય તો દર્શન કરવામાં ધર્મ સમજતા નથી અને કષાય ત્યાગના ઉપદેશની વાતો કરતા રહી સંવત્સરી ઘર બેઠાં મનાવે છે.

(૫) પ્રાય : સંપ્રદાયોમાં કોઈ ન કોઈ સાધુ-સાધ્વી એક બીજાની કાપવામાં અને હલકા દેખાડવામાં લાગી રહ્યા છે.

(૬) કોઈ ભેરવ, ભવાનીની મૂર્તિ મંદિર બનાવી પૂજા-આરતી કરાવી અખાડા જમાવે છે અને સ્થાનકવાસી ધર્મ લજાવે છે તેમજ ગુજરાતને બદનામ કરે છે.

(૭) કોઈ લોકો પરસ્પર એક બીજા સંપ્રદાયથી કુતરા બિલાડા જેવો વૈરભાવ રાખે છે. તો પણ ઉપરથી મંદિર દિગંબર સંપ્રદાયથી શાનની સાથે મળવા-બેસવાનો ઢોંગ દેખાડે છે.

(૮) શ્રમણસંઘ એક હોવા છતાં પણ સમકિત અને વાડાબંધીને પકડે છે.

(૯) યૌથા વ્રતથી ભ્રષ્ટ સાધુઓ ને પણ રાગી લોકો અંતરંગ પોષણ આપે છે. તેને છુપાવી શાન રાખે છે.

(૧૦) આધાકર્મી પાણી અને નિમંત્રણ કે આદેશ પૂર્વકનું ખાવાનું લઈ ને પણ કેટલાંક સાધુ-સાધ્વી ખાવા લાગી જાય છે.

(૧૧) ટિકીન મંગાવી વિહારનું ખાવાનું ખાઈ અને ખોટું પ્રરૂપણ કરે છે. આગમમાં આવા વિહાર કરવાની મનાઈ છે છતાં પણ પોતે પોતાને શાનની સાથે ધર્મ પ્રચારક સાધુ માને છે.

નિબંધ - ૬૦

આત્મ નિરક્ષણીય સમાચારિક આગમ આજ્ઞાઓ

સાધવાચારના કેટલાક આવશ્યક આગમ નિર્દેશ :-

અઠાર પાપનો ત્યાગ, પાંચ મહાવ્રતનું પાલન, પાંચ સમિતિનું પાલન, બાવન(પર) અનાચારનો ત્યાગ વગેરે અનેક આચાર નિર્દેશ પ્રસિદ્ધ છે. છતાં પણ એનાથી નિકટના સંબંધવાળા કેટલાક જાણવા-ચિંતવવા યોગ્ય આગમ વિષયોનો સંગ્રહ આ પ્રમાણે છે-

(૧) જો પરિભવઙ્ગ પરં જળં, સંસારે પરિવત્તઙ્ગ મહં ।

અદુ ઙ્ગિણિયા ડ પાવિયા, ઙ્ગિ સંખાય મુળી ઙ મજ્જઙ્ગ ॥

-સૂચ્યઙ્ગ શ્લુ.૧, અ.૨, ઉ.૨, ગા. ૨.

બીજાની નિંદા કરવી, પરાભવ(અવહેલના વગેરે) કરવું પાપ છે. એવું કરવાવાળા મહાન સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

(૨) ન પરં વઙ્ગજ્જાસિ અયં કુસીલે, જેણં ચ કુપિજ્જ ન તં વઙ્ગજ્જા।

-દશવૈ. અ. ૧૦, ગા. ૧૮.

આ કુશીલિયો છે, એવું નહિ બોલવું અને જેનાથી અન્યને ગુસ્સો આવે તેવા નિંદાજનક શબ્દ નહિ બોલવા.

(૩) નિદ્દં ચ ન બહુ મણિજ્જા, સપ્પહાસં વિવજ્જઙ્ગ ।

મિહો કહાર્હિં ન રમે, સજ્જાચમ્મિ રઓ સયા ॥

- દશવૈ. અ. ૮, ગા. ૪૮.

પરસ્પર વાતો કરવામાં આનંદ નહિ લેવો, સ્વાધ્યાયમાં સદા લીન રહેવું, નિદ્રાને વધુ આદર નહિ દેવો તથા હાંસી ઠટ્ટા-મશ્કરીનો ત્યાગ કરવો.

(૪) મોહું ઙ્ગાડીને ખડખડાટ હસવાથી પ્રાયશ્ચિત આવે છે. - નિશીથ - ૪

(૫) પ્રતિલેખન કરતાં-કરતાં પરસ્પરમાં વાતો કરવી નહિ, પરચ્છાણ પણ કરાવવા નહિ. -ઉત્તરા. - અ. ૨૬, ગા. ૨૯

(૬) સવાર સાંજ બન્ને વખત ઉપધિનું પ્રતિલેખન કરવું. -આવ. - ૪

પાત્ર, પુસ્તક વગેરે કોઈપણ ઉપકરણનું એક જ વાર પ્રતિલેખન કરવાનું કોઈ પણ આગમ પ્રમાણ નથી. માત્ર પરંપરાને આગમ પાઠની સામે મહત્વહીન સમજવું જોઈએ.

(૭) ચારે કાલમાં સ્વાધ્યાય ન કરે તો ચોમાસી પ્રાયશ્ચિત.-નિશીથ. ૧૯.

અસજ્જાઙ્ગ સજ્જાઙ્ગયં, સજ્જાઙ્ગ ન સજ્જાઙ્ગયં ।

કાલે ન કઓ સજ્જાઓ,અકાલે કઓ સજ્જાઓ॥આ. ૪.

સેવા કાર્યના અભાવમાં આગમનો સ્વાધ્યાય આવશ્યક સમજવો જોઈએ.

(૮) પોરસી આવ્યા પછી કાલિક સૂત્રની સ્વાધ્યાય કરે તો ચોમાસી પ્રાયશ્ચિત જેમ કે- દીપાવલીના દિવસે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો સ્વાધ્યાય. -નિશીથ ૧૯.

(૯) આગમ નિર્દિષ્ટ ક્રમથી વિપરીત વાચના આપે તો પ્રાયશ્ચિત.-નિ. ૧૯.

(૧૦) પ્રથમ આચારાંગ સૂત્રની વાચના આપ્યા વિના કોઈપણ આગમ નિર્દિષ્ટ સૂત્રની વાચના દે તો પ્રાયશ્ચિત - નિશીથ ૧૯.

(૧૧) આચાર્ય ઉપાધ્યાય દ્વારા વાચના આપ્યા વિના કે આજ્ઞા આપ્યા વિના, કોઈ પણ સૂત્ર વાંચે તો પ્રાયશ્ચિત - નિશીથ ૧૯

(૧૨) દશ બોલ યુક્ત ભૂમિ હોય ત્યાં પરઠવું જોઈએ.-ઉ.અ.૨૪, ગા. ૧૭-૧૮.

(૧૩) રસ્તે ચાલતાં વાતો ન કરવી. - આચારાંગ ૨-૩-૨.

(૧૪) ચરે મંદ મણુવિગ્ગો, અવક્ષિત્તેણ ચેચસા । - દશવૈ. ૫,૧,૨

ઉતાવળે ચાલવું અસમાધિ સ્થાન છે. દશા., દ.-૧. સમાજમાં ઉતાવળ થી ચાલવાવાળા પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરીને ખુશી થાય છે, એ અજ્ઞાન દશાનું પરિણામ છે. આગમમાં તેને પાપી શ્રમણ કહેવામાં આવેલ છે.-ઉત્ત. ૧૭ ગા. ૮.

(૧૫) થોડીક પણ કઠોર ભાષા બોલવાનું માસિક પ્રાયશ્ચિત. -નિશીથ-૨. ગૃહસ્થ કે સાધુને કઠોર વચન બોલવા અથવા તેની કોઈ પણ પ્રકારની આશાતના કરવી એ લઘુ ચૌમાસિક પ્રાયશ્ચિતનું કાર્ય છે- નિ.૧૫ અને ૧૩. રત્નાધિકોને કઠોર વચન કહે અથવા કોઈપણ પ્રકારની આશાતના કરે તો ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત -નિ.૧૦.

(૧૬) દર્શનીય દશ્યોને જોવા અને વાજિંત્ર વગેરેના સ્થાનોમાં સાંભળવાને માટે જાય કે મકાનની બહાર આવીને જુએ તો લઘુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત.

- નિશી. ૧૨ તથા ૧૭.

(૧૭) રોગના આતંક સમયે આહારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

-ઉત્તરા - અ. ૨૬, ગા.-૩૪, ૩૫

(૧૮) ઝડપથી ખાવું, અતિ ઘીરે ખાવું, બચકારા બોલાવતાં ખાવું-પીવું, નીચે ઢોળતાં ખાવું, સ્વાદ માટે સંયોગ મેળવવો, વગેરે પરિભોગેષણાના દોષ છે -પ્રશ્ન-૬.

(૧૯) સાધુ સાધ્વીએ ત્રણ જાતના પાત્ર રાખવા કલ્પે છે. —**ઠાણાંગ-૩.** એના સિવાય ધાતુ હોય કે કાચ, દાંત, વસ્ત્ર, પત્થર વગેરે કોઈપણ પ્રકારના પાત્ર કલ્પતા નથી. — **નિશીથ ઉ.૧૧**

(૨૦) આચાર્ય ઉપાધ્યાયની વિશિષ્ટ આજ્ઞા વિના વિગય ખાવાનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. — **નિશીથ ઉ.૪**

(૨૧) અન્ય સાધુ કાર્ય કરવાવાળા હોય તો કોઈપણ સેવા કાર્ય, સીવણ વગેરે સાધ્વી પાસે કરાવવાનું કલ્પતું નથી. અન્ય સાધ્વી કાર્ય કરનાર હોય તો સાધ્વી, સાધુ દ્વારા પોતાનું કોઈપણ કાર્ય નથી કરાવી શકતી. તે કાર્યમાં કપડા સીવવા હોય કે બજારથી લાવવા અથવા આહાર ઔષધ વગેરે લાવવું દેવું, — **વ્ય. ઉ.૫.**

(૨૨) સ્વલિંગવાળાના અભાવની સ્થિતિ વિના સાધુ સાધ્વીએ આપસમાં આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું પણ નથી કલ્પતું. — **વ્ય. ઉ.૫.**

(૨૩) સાધુ સાધ્વી બન્નેને એક બીજાના ઉપાશ્રયે જવું, બેસવું વગેરે કોઈ કાર્ય કરવાનું કલ્પતું નથી. વાચના લેવા દેવાનું હોય તેમજ સ્થાનાંગ કથિત પાંચ કારણ હોય તો જઈ શકે છે, એ સિવાય કેવળ દર્શન કરવા, સેવા(પર્યુપાસના) કરવા, અહીં તહીંની વાતો કરવા વગેરે માટે જવાનું કલ્પતું નથી.

—**બૃહત્કલ્પ ઉદ્દે.૩ સૂ. ૧,૨ અને વ્યવ. ઉ.૭. ઠાણાંગ. અ.૫**

(૨૪) જે સાધુ મુખ વગેરેને વીણા જેવું બનાવે અને તેનાથી વીણા જેવો અવાજ કાઢે તો પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. — **નિશી.૫**

(૨૫) કોઈના દીક્ષાર્થી કે સાધુના ભાવ પલટાવી અને પોતાના બનાવવાનું ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત. — **નિશીથ ૧૦.**

(૨૬) ગૃહસ્થનો ઔષધ ઉપચાર કરે કે તેને ઉપચાર બતાવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત. — **નિ.**

(૨૭) વિહાર વગેરેમાં ગૃહસ્થ પાસે ભંડોપકરણ ઉપડાવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત. — **નિ.**

(૨૮) ચાલીશ વર્ષથી ઓછી ઉંમર વાળા તરુણ, નવદીક્ષિત અને બાળમુનિ એ દરેક સાધુએ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વિના રહેવું કલ્પતું નથી. કારણકે એ શ્રમણ બે થી અનુશાસિત રહે તો જ તે દીર્ઘકાલ સુધી સમાધિવંત રહી શકે છે એટલે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય બેની એના પર સંભાળ રહેવી આવશ્યક છે. — એ ત્રણેને આચાર્ય ઉપાધ્યાયની નિશ્રામાંજ રહેવાનું સૂત્રમાં કહ્યું છે. માત્ર સ્થવિરની નિશ્રામાં કે કેવલ એક પદવીધરની નિશ્રામાં એમનું સદાને માટે રહેવાનું આગમ વિપરીત છે. અર્થાત્ કોઈ પણ વિશાળ ગચ્છને આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને પ્રવર્તિનીની પદ વ્યવસ્થા વિના લાંબા સમય સુધી રહેવું કલ્પતું નથી. — **વ્ય.ઉદ્દે.૩.**

(૨૯) સંઘાડાના મુખી બનીને વિચરનારમાં ૬ ગુણ હોવા જોઈએ. ઠાણા. ૬, તેમાં એક એ પણ છે કે બહુશ્રુત હોવા જોઈએ. જઘન્ય માં જઘન્ય સંપૂર્ણ આચારાંગ અને નિશીથ અર્થ સહિત કંઠસ્થ કરનાર બહુશ્રુત કહેવાય છે. — **બૃહત્કલ્પસૂત્ર ઉદ્દે.૩ સૂત્ર-૧,૨ અને ભાષ્યગાથા-૬૯૩, નિ.યૂ.ગા. ૪૦૪**

(૩૦) પોતાના પારિવારિક કુળોમાં ‘બહુશ્રુત’ જ ગોચરીએ જઈ શકે છે બીજા નહિ. — **વ્ય.૬.** મોટા આજ્ઞા આપે તો પણ એકલા અબહુશ્રુત જઈ શકે નહિ. સાથે અથવા સ્વયં બહુશ્રુત હોવા જોઈએ.

(૩૧) યોગ્ય અયોગ્ય સર્વને એક સાથે વાચના દેવી પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ છે.

(૩૨) પ્રતિક્રમણ— તત્ત્વિત્તે, તમ્મણે, તલ્લેસે, તદજ્ઞવસિણ, તત્તિવ્વજ્ઞવ સાણે, તદદ્વોવત્તે, તદપ્પિયકરણે, તલ્ભાવણા ભાવિણ, અણત્થ કત્થઈ મણં અકરેમાણે, આ પ્રમાણે એકાગ્રચિત્ત થઈને કરવાથી ભાવ પ્રતિક્રમણ થાય છે અન્યથા નિદ્રા અને વાતોમાં કે અસ્થિર ચિત્તમાં દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ થાય છે. — અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર ૨૭ મું સૂત્ર. કહ્યું પણ છે. — દ્રવ્ય આવશ્યક બહુ, કર્યા ગયા વ્યર્થ સહુ, અનુયોગ દ્વાર જોઈ લેવો રે. ॥ આથી પ્રતિક્રમણમાં નિદ્રા અને વાતો કરવાનું ક્ષમ્ય નથી થઈ શકતું.

(૩૩) આહારની કોઈ વસ્તુ ભૂમિ પર કે આસન પર રાખે તો પ્રાયશ્ચિત્ત. — **નિ.**

(૩૪) મકાન નિર્માણના કાર્યમાં સાધુએ ભાગ લેવો જોઈએ નહિ. — **ઉત્તરા-૩૫.**

(૩૫) સાધુ કોઈપણ વસ્તુના ખરીદ વેચાણની પ્રવૃત્તિ કરે તો તે વાસ્તવિક સાધુ નથી હોતો. ક્ય વિક્રય મહાદોષકારી છે. — **ઉત્તરા. અ. ૩૫. આચા.**

(૩૬) આહાર બનવા બનાવવામાં સાધુએ ભાગ ન લેવાય. અગ્નિનો આરંભ બહુ જીવ હિંસા જનક છે. — **ઉત્તરા. અ. ૩૫-૧૦,૧૧,૧૨**

(૩૭) વિભૂસાવત્તિયં ભિક્ષૂ કમ્મં બંધઈ ચિક્કણં ।

સંસાર સાયરે ધોરે, જેણં પડઈ દુરુત્તરે ॥ — **દશવૈ. અ.૬ ગા.૬૬**

સ્વાસ્થ્ય દષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક તેમજ અસહનશીલતાની સ્થિતિમાં કરવામાં આવતી પ્રક્ષાલનપ્રવૃત્તિને વિભૂષા કહેવામાં આવતી નથી. સારા દેખાવાની ભાવના અને ટાપટીપની વૃત્તિને વિભૂષાનું પ્રતીક સમજવું જોઈએ. ગાહાવર્ણનામેગે સૂઈ સમાચારા ભવતિ ભિક્ષૂ ય અસિણાણે, મોયસમાચારે સે તગ્ગંધે દુગ્ગંધે, પડિકૂલે પડિલોમે યાવિ ભવઈ । આચા. ૨,૨,૨. એવા આગમ પાઠ, સારા દેખાવાની વૃત્તિના પક્ષકાર નથી. ઉત્તરાધ્યયન અ.૨.ગા.

૩૭ માં જાવ સરીર ભેઓ ત્તિ, જલં કાણ ધારણ । કથનમાં મેલ પરીષદ સહન કરવાની વિશિષ્ટ પ્રેરણા છે.

(૩૮) સર્વ સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ જાવજ્જીવાણ તિવિહં તિવિહેણં ।
—આવશ્યક સૂત્ર. અઢાર પાપ કરવા, કરાવવા અને ભલા જાણવાનો જીવનપર્યંત ત્યાગ હોય છે. ક્રોધ કરવો, જૂઠ-કપટ કરવું અને નિંદા કરવી તેમજ અંદરો અંદર કલહ કરવો એ પણ સ્વતંત્ર પાપ છે. તેના સાધુને પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

(૩૯) ગૃહસ્થને— બેસો, આવો, આ કરો, તે કરો, સૂવો, ઉભા રહો, ચાલ્યા જાઓ; વગેરે બોલવું ભિક્ષુને કલ્પતું નથી —દશવૈ. અ.૭ ગા. ૪૭.

(૪૦) માર્ગમાં લીલું ઘાસ, બીજ, અનાજ વગેરે કોઈપણ સચિત ચીજ હોય તો તે દોષયુક્ત માર્ગેથી નહિ જતાં અન્ય માર્ગે થઈને જવું, અન્ય માર્ગ ન હોય તો પગને આડા ત્રાંસા કે પંજાભર કરીને સંભાળી સંભાળીને યથાશક્ય બચાવ કરીને ચાલવું અર્થાત્ આખા પગલા ધરતી પર રાખીને આરામથી ચાલવું નહીં. —આચા.

(૪૧) એષણાના ૪૨ દોષ ટાળીને આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, શય્યા વગેરે ગ્રહણ કરવા જોઈએ—ઉત્તરા. અ. ૨૪. ગા. ૧૧. એ દોષ યુક્ત ગ્રહણ કરવાથી ગુરુ ચૌમાસી તેમજ લઘુ ચૌમાસી વગેરે જુદા-જુદા પ્રાયશ્ચિત આવે છે. — નિશીથ.

(૪૨) ઉઘાડા મુખે બોલવું સાવધ ભાષા છે અર્થાત્ મુહપત્તિથી મુખ ઢાંક્યા વિના જરા પણ બોલવું નહિ. — ભગ. શ. ૧૬ ઉ. ૨.

એ આગમોક્ત નિર્દેશો તથા અન્ય પણ એવી અનેક આજ્ઞાઓથી વિપરીત જો પોતાની પ્રવૃત્તિ હોય અને પ્રાયશ્ચિત્ત શુદ્ધિ પણ કરવામાં ન આવે, તો એવી સ્થિતિમાં પોતાને શિથિલાચારી ન માનતાં શુદ્ધાચારી માનવું, તે પોતાના આત્માને છેતરવા સમાન છે.

જો શિથિલાચારીનું કલંક પસંદ ન હોય તો ઉપરોક્ત આગમ નિર્દેશો અનુસાર ચાલવાની અને અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કે પરંપરા છોડવાની સરલતા અને ઈમાનદારી ધારણ કરવી જોઈએ.

આત્મ નિરીક્ષણ યોગ્ય કેટલીક દૂષિત પ્રવૃત્તિઓની સૂચિ :-

(૧) કારણ અકારણનો વિચાર કર્યા વિના, પ્રવૃત્તિ રૂપે ત્રીજા પ્રહર સિવાયના સમયમાં અર્થાત્ પ્રથમ, ચોથા પ્રહરમાં આહાર લાવવો કે વાપરવો.—ઉત્ત. ૨૬.

(૨) અકારણ વિગય યુક્ત આહાર કરવો અથવા આચાર્ય આદિની આજ્ઞા વિના વિગયોનું સેવન કરવું કે મહાવિગયનું સેવન કરવું. —નિશીથ. ૪

(૩) માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં કોઈની સાથે વાર્તાલાપ કરતા રહેવું.—આચા.

(૪) કીડીઓ આદિ જીવોની અધિકતાવાળા ઉપાશ્રયમાં રહેવું. —આચા.

(૫) મળ-મૂત્ર પરઠવાની ભૂમિ રહિત ઉપાશ્રયોમાં રહેવું.— આચા. ૨. દશ. ૮

(૬) કોઈ આવે નહિ, કોઈ દેખે નહિ; એવા સ્થાન સિવાય સ્થળમાં તેમજ નિષિદ્ધ સ્થળોમાં મળ-મૂત્રાદિનો પરિત્યાગ કરવો. —ઉત્ત. ૨૪. નિ.૩.૧૫.

(૭) પુસ્તકો અને શાસ્ત્રાદિને પોતાની પાસે રાખવા અને તે ઉપકરણોનું ઉભય કાલ પ્રતિલેખન નહિ કરવું.— નિશી. ઉદ્દે.—૧૬ તથા ૨, આવ. ૪

(૮) સામાન્ય રૂપે કોઈપણ લેખન કાર્ય કરવું. પુસ્તકનું પ્રકાશન કરાવવું, આ પ્રકાશન કાર્યમાં ભાગ લેવો અર્થાત્ સંશોધન ભૂલનો સુધારો કરાવવો યા સંપાદન કરવું, પ્રગટ અથવા ગુપ્તરૂપે પ્રેરણા કરવી. — દશવૈ. ૪, પ્રથમ મહાવ્રત.

(૯) ઓપરેશન કરાવવું, સાવધ ચિકિત્સા એવં ગૃહસ્થની સેવા લેવી. — આચા. શ્લુ. ૨. અ. ૧૩. ઉત્ત. ૨ ગા. ૩૨.

(૧૦) ગૃહસ્થોને કોઈપણ પ્રયોજનથી આવવા માટે, જવા માટે અને બેસવા અથવા કોઈ કાર્ય કરવા વગેરેનું કોઈપણ શબ્દોમાં કહેવું કે પ્રેરણા કરવી. —દશ. ૭.

(૧૧) અલ્પ વર્ષા કે ત્રસ જીવોના વરસવાના સમયે ગોચરી જવું. — દશવૈ. ૫

(૧૨) જલદી-જલદી ચાલવું કે પૂરી રીતે અપ્રમાર્જિત ભૂમિમાં ચાલવું.—દશા. ૧

(૧૩) સુખપૂર્વક નહિ વિચરતાં ઉગ્ર (લાંબા લાંબા) વિહાર કરવા. — ભગવતી

(૧૪) આધાકર્મી યા મિશ્રજાત દોષયુક્ત ગરમ પાણી અથવા ધોવણ પાણી ગ્રહણ કરવું. —આચા. શ્લુ. ૨ અ. ૧.

(૧૫) ભૂખ વગેરે કારણનો વિચાર કર્યા વિના આહાર કરવો તથા રોગાંતક વગેરે કારણ હોવા છતાં પણ આહાર ત્યાગ નહિ કરવો, પરંતુ ઔષધ ઉપચાર કરવો તથા ડોક્ટરો—વૈદ્યોની આવ જા કરાવવી. — ઉત્ત. ૨૬

(૧૬) બધા ઉપકરણોનું તેમજ પાત્રોનું અને પુસ્તકોનું બન્ને સમય પડિલેહણ નહિ કરવું કે પડિલેહણ પ્રમાર્જન વિધિપૂર્વક નહિ કરવું. — આવ. ૪

(૧૭) પરપરિવાદ— બીજાઓના અવગુણ અપવાદ નિંદા કરવી અર્થાત્ પંદરમાં પાપનું સેવન કરવું. કોઈનો તિરસ્કાર, બહિષ્કાર કે અપમાન કરવું. જૂઠો આરોપ લગાવવો. — સૂચ. ૧.૨.૨.૨.

(૧૮) કોઈપણ સાધુ-સાધ્વી કે ગૃહસ્થ અથવા પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે અશુભ મન, અપ્રશસ્ત સંકલ્પ રાખવો, અશુભ વચનોનો પ્રયોગ કરવો અર્થાત્ પ્રથમ મહાવ્રતની બીજી, ત્રીજી ભાવનાને દૂષિત કરવી. — ઉત્ત. ૨૪ ગુપ્તિ.

(૧૯) કોઈપણ સાધુ શ્રાવક વગેરે પ્રત્યે રંજભાવ (નાખુશ ભાવ), અમિત્ર ભાવ અથવા શત્રુ ભાવ રાખવો. — ભગ. શ. ૧૩ ઉદ્દે. ૬ અભીચિ કુમાર

(૨૦) આચારંગ અને નિશીથ સૂત્ર અર્થ સહિત કંઠસ્થ કર્યા વિના સંઘાડા પ્રમુખ બનવું કે જઘન્ય બહુશ્રુત થયા વિનાજ કોઈપણ પદ ધારણ કરી લેવું. — વ્યવ. ૩

(૨૧) આચાર્ય-ઉપાધ્યાય બે પદવીધરના નેતૃત્વ વિના કોઈપણ તરુણ કે નવ-દીક્ષિત સાધુને રહેવું અથવા તેનાથી યુક્ત ગચ્છને રહેવું આગમ વિરુદ્ધ છે, એમ છતાં બે પદ વિના વિશાળ ગચ્છને ચલાવવો અને આચાર્ય ઉપાધ્યાય તેમજ પ્રવર્તિની એ ત્રણ પદવીધરોના નેતૃત્વ વિના સાધવીઓએ રહેવું. — વ્યવ. ૪

(૨૨) ફળ, સુકામેવા વગેરે માટે નિમંત્રણ આપેલ સમયે અથવા ગોચરી સિવાયના સમયે જવું. — દશ. ૩, ૬

(૨૩) તપસ્યા નહિ કરવા છતાં પણ સદા વિગયનું સેવન કરવું. — ઉત્તર. ૧૭

(૨૪) યા વગેરે કોઈપણ પદાર્થનું કોઈપણ સમયને માટે વ્યસન હોવું.

(૨૫) પ્રતિક્રમણ એકાગ્ર ચિત્તે સ્ફુર્તિ સાથે અને ભાવ પૂર્વક ન કરવું પરંતુ ઉંઘતા અને વાતો કરતા કરવું. — અનુયોગ દ્વાર સૂ. ૨૭

(૨૬) યોગ્ય-અયોગ્યનો વિવેક કર્યા વિના બધાને એક સાથે વાચના દેવી. — નિશીથ

(૨૭) પોતાના પારિવારિક કુળમાં બહુશ્રુત જ ગોચરી માટે જઈ શકે છે અબહુશ્રુત સાધુ સાધવી આજ્ઞાથી પણ નથી જઈ શકતા; છતાં પણ અબહુશ્રુતને મોકલવા અથવા જવું. — વ્યવહાર સૂત્ર, ઉદ્દે-૬.

(૨૮) ઉક્ત દૂષિત આચાર વાળાઓને શિથિલાચારી ન માનવા અથવા તેની સાથે રહેવું અને વંદન, આહાર વગેરે સંબંધો રાખવા. — નિશી ૧૬.

જો શુદ્ધાચારી કહેવાતા પણ એમાંથી કેટલીય દૂષિત પ્રવૃત્તિઓ કરીને પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિ નહિ કરતા તો તે પણ આગમ સમાચારીમાં દોષ લગાડનારા હોવાથી પૂર્વોક્ત પરિભાષાઓ અનુસાર ‘અવસન્ન’ (ઓસન્ના) શિથિલાચારીમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ સ્થિતિમાં તેઓ પણ દૂષિત આચારવાળાની બીજી શ્રેણીમાં આવે છે. આ કારણથી તેઓને પણ પરસ્પર બીજી ત્રીજી શ્રેણીવાળાને ગીતાર્થના નિર્ણયથી વંદન વગેરે કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી.

સંભવ છે કે આ પ્રકારની સમજણથી જ ગુજરાતના વિભિન્ન સમાચારી-વાળા સંપ્રદાયોમાં આજે પણ વંદન આદિ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. જૈન સમાજમાં પ્રેમમય વાતારણને માટે અન્ય પ્રાંતોના શ્રમણોએ પણ આ બાબત

પર ગહન વિચાર અને ચિંતન કરીને કોઈ ઉદાર નિર્ણય લેવો જોઈએ. જેથી જૈન સમાજમાં સંપ્રદાયવાદ, કાદવ ઉછાળવો, ઈર્ષા-દ્રેષ, નિંદાની પ્રવૃત્તિ, પરસ્પર વધતું જતું અંતર અને મનની મલિનતાની વૃદ્ધિ વગેરે અવગુણોમાં સુધારો થઈ શકે. સાથો સાથ પ્રેમ, એકતા, સહૃદયતા, ભાવોની શુદ્ધિ, શાંત-સુંદર વાતાવરણ રહેવાથી ધર્મ સાધકોના આત્મ ગુણોનો વિકાસ થઈ શકે.

જુદા-જુદા ગચ્છ અને વિભિન્ન સમાચારીવાળા આજે પણ પોતપોતાની ઈચ્છા અનુસાર પરસ્પર મૈત્રી સંબંધ અને વંદન વ્યવહાર રાખે છે. આ વ્યવહાર પણ ઉક્ત નિર્ણયને પુષ્ટ કરવાવાળો છે.

પોતે પોતાને શુદ્ધાચારી માનનારા શ્રમણ કોઈ પ્રકારની કલુષિતતા અથવા અન્ય વાતાવરણના કારણે પોતાની ઈચ્છા થવા માત્રથી જ પુનઃ વંદન વ્યવહાર બંધ કરી દે છે. જ્યારે આચાર તો તે બન્નેના પહેલાં અને પછી એજ હોય છે. આમ વર્તમાનમાં વંદન વ્યવહારનો નિર્ણય આગમ ઉદ્દેશની આડમાં કષાયો અને ઈચ્છાઓ ઉપર મુખ્યત્વે આધારિત દેખાય છે. જેમ કે— સ્વતંત્ર સંપ્રદાયોવાળા પરસ્પર સમય સમય પર વંદન વ્યવહાર કરી લે છે અને ક્યારેક તોડી પણ દે છે.

સ્વતંત્ર સંપ્રદાયના ઉત્કૃષ્ટાચારી મુખી પૂ. શ્રમણ પણ પોતાની જ્યારે ઉદાર ભાવના હોય ત્યારે અન્ય સંઘના આચાર્ય કે પ્રમુખ શ્રમણને સવિધિ વંદન કરી લે છે. અભિવાદન વંદન કરી શકે છે પરંતુ તેમના જ શ્રાવક તેઓને અવંદનીય કહી દે છે. આ એક અવિચારી પણ છે.

સાર : ઉક્ત વિચિત્ર વ્યવહાર માન કષાય અને સંકુચિત માનસ તેમજ સ્વેચ્છાઓનું પરિણામ છે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચન જિનાજ્ઞાની આરાધનાને માટે તો ઉપર વર્ણિત સમન્વયાત્મક સૂચનાઓની વિચારણા કરીને તેની પરિપાલના કરવી જોઈએ.

નિબંધ - ૬૧

એક ચર્યા : એકલ વિહારથી મુક્તિ

एगत्तमेयं अभिपत्थएज्जा, एवं पमोखो, न मुसं ति पास ।

एस पमोक्खे अमुसे वरे वि, अकोहणे सच्च रए तवसी ॥

અર્થ : સમૂહમાં આધાકર્મ આદિ દોષોની શુદ્ધિ ન થઈ શકે તો મુનિએ એકલા રહેવાનું પણ સ્વીકારી લેવું જોઈએ. એવું કરવાથી પણ મોક્ષ મળી શકે છે, તે મિથ્યા ન સમજવું. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર અ.૧૦ ગાથા-૧૨.

સાધુ ને એકલા વિચરવાનો એકાંતે નિષેધ કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં નથી. એકલા વિચરવાની પ્રેરણાવાળા અનેક વર્ણન આગમમાં છે. આગમ, ભાષ્ય, ટીકા વગેરે અનેક પ્રમાણોનું સંકલન અહીં ત્રણ વિભાગોમાં ૧૦+૧૫ +૭ = ૩૨. પ્રમાણો ક્રમશઃ આપ્યા છે. તેને ધ્યાનથી વાંચવા.

એકલ વિહાર :-

જૈન આગમોમાં તેમજ ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળોએ જુદા-જુદા રૂપથી એકલ વિહાર સંબંધી વર્ણન ઉપલબ્ધ છે. આ આગમ વર્ણિત એકલ વિહાર મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે—૧. એકલ વિહાર પડિમા ૨. એકલ વિહાર ચર્યા. અથવા ૧. અપરિસ્થિતિક એકલ વિહાર(વિશેષ તપરૂપે સ્વીકારેલ) અને ૨. સપરિસ્થિતિક એકલ વિહાર(શારીરિક કે માનસિક અથવા સામાયારિક પરિસ્થિતિને વશ થઈને સ્વીકારેલ)

(૧)અપરિસ્થિતિક એકલ વિહાર— આભ્યંતર કે બાહ્ય કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ન સપડાયા હોવા છતાં વિશેષ કર્મ નિર્જરા માટે આગમ વર્ણિત વિશિષ્ટ તપ સાધના—સમાચારી પાલન કરવા માટે ગુરુ કે ગચ્છાધિપતિની આજ્ઞા લઈ સન્માનપૂર્વક ગચ્છથી અલગ થઈ વિચરણ કરે છે, તે એકલવિહારી પડિમાધારી કહેવાય છે અથવા તે અપરિસ્થિતિક(કોઈપણ પરિસ્થિતિ વિના તપ માટે) એકલ-વિહાર કરનાર કહેવાય.

અપરિસ્થિતિક એકલ વિહાર સંબંધી આગમ સ્થળ —

- (૧) દશા. ૬. ૭માં— અગિયાર ભિક્ષુ પડિમાનું વર્ણન છે.
- (૨) વ્યવ. ઉ.૫. તથા બૃહ. ઉ.૬માં— જિનકલ્પ નું વર્ણન છે.
- (૩) ઠાણાંગ ઠા. ૩માં— એકલ વિહારના મનોરથનું વર્ણન છે.
- (૪) ઠાણાંગ ઠા. ૮માં— એકલ વિહારની ગુણ સંપત્તાનું વર્ણન છે.
- (૫) સૂય.સૂત્ર,શ્વે.૧,અધ્ય.૨,ઉ.૨માં— એકલા વિચરવાના સ્થાન, શય્યા, આસનનું તથા ત્યાં સમાધિમાં રહેવાનું કથન છે.
- (૬) ઉત્તરા.સૂત્ર, અધ્ય.૨૬ માં— સંભોગ પર્યક્ષબાણથી બીજી સુખ સમાધિની પ્રાપ્તિનું વર્ણન છે, તથા ત્યાંજ સહાય પર્યક્ષબાણ કરવાથી સંવર, સંયમ અને સમાધિની વૃદ્ધિ તેમજ કલેશ આદિની અલ્પતાનું વર્ણન છે.
- (૭) આચા.સૂત્ર,શ્વે.૧,અધ્ય.૮,ઉ.૪,૫,૬,૭માં— વસ્ત્ર સંબંધી વિશિષ્ટ અભિગ્રહધારી સાધુનું વર્ણન છે, તથા સેવા કરવી, ન કરવી કે કરાવવી, ન કરાવવી એ સંબંધે ચૌભંગીયુક્ત વર્ણન છે.

(૮) દશા.૬.૪માં— શિષ્ય ને એકલ વિહારી સમાચારી(વિવેક-વર્તન-આચરણ) શિક્ષા શીખવવાથી આચાર્યને શિષ્યના ઋણથી ઋણમુક્ત થવાનું વર્ણન છે.

(૯) ઉવવાઈ સૂત્ર તેમજ ભગ.સૂત્ર,શ.૨૫,ઉ.૭માં— તપના વર્ણનમાં(તપના જે પ્રકારો કહ્યા છે તેમાં) વ્યુત્સર્ગ નામના અભ્યન્તર તપ માં ગણ(સાથે વિચરનાર સાધુ સમૂહનો) ત્યાગ કરવો એ પણ તપનો પ્રકાર કહ્યો છે.

(૧૦) અનેક આગમોમાં વર્ણિત વિશિષ્ટ અભિગ્રહ તેમજ મોયપડિમાઓ વગેરે એકલા રહીને કરવામાં આવે છે.

આ સર્વે અપરિસ્થિતિક એટલે વિશેષ તપ માટે સ્વીકારેલ એકલ વિહાર સંબંધી આગમ સ્થળ છે.

(૨)સપરિસ્થિતિક એકલ વિહાર— ગચ્છ સંબંધી, શરીર સંબંધી અથવા આત્મ સમાધિ સંબંધી કોઈ પરિસ્થિતિથી ગચ્છનો ત્યાગ કરવો પડે તેમજ એવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કોઈ સાથી ન મળે તો પોતાની પરિસ્થિતિની જાણકારી આપી ખુલાસો કરી, ગચ્છ ત્યાગ કરી જે એકલા વિચરણ કરે છે તેને સપરિસ્થિતિક એકલવિહારી(પરિસ્થિતિને વશ થઈ એકલ વિહાર ચર્યાવાળા) સાધુ કહેવાય છે.

સપરિસ્થિતિક એકલ વિહારી સંબંધી આગમ સ્થળ—

૧. ઠાણાંગ સૂત્ર ઠા.૩ માં— આત્મ સુરક્ષાના ત્રણ ઉપાયોના કથનમાં અંતિમ કથન પોતાની જાતને(ગચ્છથી)અલગ કરી લેવાનું દર્શાવેલ છે.
૨. ઉત્તરા.સૂત્ર,અધ્ય.૨૭માં— શિષ્યો તરફથી અસમાધિ પ્રાપ્ત થવાથી ગર્ગાચાર્યનું એકલા ગમન તેમજ બાદમાં મોક્ષગમનનું વર્ણન છે.
૩. ઉત્તરા.અધ્ય.૩૨માં— આત્મશાંતિ-આત્મસમાધિની ઈચ્છા રાખનાર સાધુને યોગ્ય સાથી ન મળે, જિન શાસનમાં અનેક શ્રમણો હોવા છતાં પણ પુણ્યાંશોની નિર્ભગતાના કારણે કોઈ શિષ્ય ન મળે(જેમ કે ગર્ગાચાર્યને) તો એકલા વિચરણ કરવાની આજ્ઞા તેમજ શિક્ષા(શિખામણ) આપવામાં આવેલ છે.
૪. દશવૈ.સૂત્રની બીજી યૂલિકા— તેનું નામ જ વિવિક્તચર્યા રાખવામાં આવેલ છે, તેમાંની દશમી ગાથામાં યોગ્ય સાથી ન મળે તો એકલા વિચરણ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવેલ છે, તથા અધ્યયનની સમાપ્તિ સુધી એકલા સાધુને અનેક પ્રકારની સાવધાની રાખવાની શિક્ષા આપવામાં આવેલ છે. યૂર્ણિકાર શ્રી અગસ્ત્યસિંહ સૂરીએ પણ કહ્યું છે કે એ ગાથાઓમાં એકલ વિહારમાં ભિક્ષુએ કેવી રીતે રહેવું, તે વિષયમાં સૂત્રકાર કહે છે. આ યૂર્ણિકાર શ્રી અગસ્ત્યસિંહ સૂરી

આજથી ૧૩૦૦ વર્ષથી પણ વધારે પ્રાચીન સમયમાં થયા છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિને વશ થઈને સ્વીકારેલ એકલ વિહારચર્યાને નવ પૂર્વી માટે કહેવું એ અજ્ઞાનદશા છે, પૂર્વજ્ઞાનના ધારી તો કોઈ પણ પરિસ્થિતિ ને વશ થયા વિના કેવળ તપ સાધના માટે એકલ વિહાર કરે છે.

૫. આચા.સૂત્ર,શ્લુ.૧,અધ્ય.૬,ઉદ્દે.૨માં— શુદ્ધ એષણા તેમજ સર્વેષણાની અભિરુચિથી એકલા વિહાર કરતાં-કરતાં આરાધના કરનારનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

૬. સૂય.સૂત્ર,શ્લુ.૧,અધ્ય.૧૦ ગાથા ૧૧,૧૨માં— આધાકર્મ દોષયુક્ત આહારની ઈચ્છા રાખવી કે આધાકર્મી દોષ સેવતા હોય તેની સાથે રહેવું, આ બંનેનો નિષેધ કરતાં શોક-પરિતાપ રહિત બની કર્મનો ક્ષય કરવાની પ્રેરણા સાથે એકત્વને(એકલવિહારી પણાને) સ્વીકાર કરવાની પ્રેરણા કરવામાં આવેલ છે. સાથે એ પણ આસન આપવામાં આવેલ છે કે ‘એકલવિહાર’ થી પણ મોક્ષ મળી શકે છે, એવો વિસ રાખો, જૂઠું ન સમજો; આવા સમયે જો ભિક્ષુ કોંધાદિ કષાય ન કરે અને સંયમમાં સત્યનિષ્ઠ રહે તો તેનું અવશ્ય કલ્યાણ થાય છે.

૭. વ્ય.સૂત્ર ઉદ્દે. ૬ માં— એકલવિહારી ભિક્ષુએ કેવા ઉપાશ્રયમાં એકલા કેવી રીતે રહેવું, તે વર્ણન છે તથા તેને બહુશ્ચુત હોવો જોઈએ તેમ નિર્દેશ છે.

૮. વ્ય.સૂત્ર,ઉદ્દે. ૮માં— પરિસ્થિતિને વશ થઈ ને એકલ વિહારી સાધુની વૃદ્ધાવસ્થાનું વર્ણન છે, તેમાં છત્ર, લાઠી, ચર્મ, ચર્મછેદનક વગેરે ઉપકરણોનું કથન છે. અહીં એવું વિધાન કરવામાં આવેલ છે, કે એ ભિક્ષુ ઉપરોક્ત દર્શાવેલ ઉપકરણોને ભિક્ષા આદિ કાર્યમાં સાથે ન રાખી શકે તો કોઈ ગૃહસ્થ ને તેની સુરક્ષાની જવાબદારી સોંપીને જઈ શકે છે અને કાર્ય સમાપ્તિ બાદ આવી ને તેને સૂચિત કરીને ગ્રહણ કરી શકે છે. જો કે જિનકલ્પી કે પડિમાધારી સાધુની આવી સ્થિતિ હોતી નથી, તેઓ તો એકાંત ઉત્સર્ગ વિધિ થી(અપવાદ કે દોષ સેવન વિના) અને ઓછામાં ઓછા ઉપકરણોથી નિર્વાહ કરે છે, અને કોઈની પણ મદદની ઈચ્છા રાખ્યા વગર સંયમ તપની આરાધના કરે છે.

૯.આચા. શ્લુ.૧,અધ્ય.૫,ઉદ્દે.૧માં— પોતાની પ્રકૃતિ અને ખરાબ સ્વભાવના કારણે દોષિત આચરણ સહિત સંયમ જીવન જીવનાર એકલવિહારીનું વર્ણન છે.

૧૦. બૃહ. ઉદ્દે.૪માં— યથાયોગ્ય, આગમમાં વર્ણિત હોય તે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર ન કરનારને ગચ્છથી અલગ કરી દેવાનું વિધાન છે. તે પ્રમાણે અન્ય

અપરાધના કરનારને કે અનુશાસનનો સ્વીકાર ન કરનારને પણ ગચ્છમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે છે તો તે અસહાય બની એકલવિહાર ચર્યા ધારણ કરે છે.

૧૧. ઠાણાંગ સૂત્ર ઠા.૫માં— ગણ ત્યાગ કરવાના અનેક કારણ આપવામાં આવેલ છે, જેમાં ગચ્છની અવ્યવસ્થા સંબંધી તેમજ સંયમ જીવનની વિધિઓના યથાવત્ અનુસરણ સંબંધી છે, આ કારણોસર ગણ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે તથા **બૃહ.ઉદ્દે.૪માં**— સંયમ ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તેવા ગચ્છમાં ભળી જવાની આજ્ઞા છે, પરંતુ સંયમ ગુણોની પોતાના ગચ્છની સરખામણીથી હાનિ થતી હોય તો તેવા ગચ્છમાં જવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે અને તેવા ગચ્છમાં જો ગયા હોય તો તે માટે નિશીથસૂત્ર,ઉદ્દે.૧૬ માં ચોમાસી પ્રાયશ્ચિત્તનું કહ્યું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ તે ગણ ત્યાગી ભિક્ષુનો એકલવિહાર સંભવિત છે.

૧૨. વ્ય.સૂત્ર, ઉદ્દે.૧માં— આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગણાવછેદક, તેમજ સામાન્ય સાધુ કે જેમણે પોતાની સમજણથી એકલવિહાર ચર્યા સ્વીકારેલ હોય, તેઓ તે એકલ વિહાર ચર્યા ત્યાગી ફરીથી ગચ્છમાં જોડાવા ઈચ્છે, કુશીલ સાધુ વિગેરે પણ પોતાની આવી(એકલવિહાર ચર્યા)અવસ્થાનો ત્યાગ કરી ફરી ગચ્છમાં આવવા ઈચ્છે તો તે દરેક ને ગચ્છમાં સમાવી લેવાનું વિધાન છે. જો કે આવા સાધુને લીધા પહેલા ગચ્છ વ્યવસ્થાના હેતુથી પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત બધાજ એકલ વિહાર ચર્યાવાળા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે યથાયોગ્ય તપ કે દીક્ષા છેદ કરીને લેવાનું વર્ણન છે એકાંત દીક્ષા છેદનું કથન નથી.

શિથિલાચારી સાધુ માટે એક શરત એ પણ છે કે, જો તે સાધુ ને હજુ થોડી સંયમ અવસ્થા બાકી રહી હોય તો તેને તપ અથવા છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને ગચ્છમાં સમાવવા. આ વાતનો મતલબ એ છે કે શિથિલાચારી સાધુને યોગ્ય લાગે તો ફરી દીક્ષા આપીને લેવામાં આવે છે. પરંતુ સર્વ એકલવિહારી માટે આ શરત નથી. અહીંયા એકલવિહાર ચર્યાવાળા માટે પડિમા શબ્દ વાપરવામાં આવેલ છે, પરંતુ તેને માત્ર શૈલી વિશેષ જ સમજવી જોઈએ, પરંતુ(તપરૂપે સ્વીકારેલ એકલ વિહાર) પડિમાવાળા ન સમજવા. કારણકે તેઓ તો આજ્ઞાપૂર્વક, અભ્યાસપૂર્વક તેમજ પરીક્ષાપૂર્વક પડિમા સ્વીકાર કરે છે, વચ્ચેથી છોડીને આવવાની ઈચ્છાનો તો ત્યાં પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, પડિમાઓ પૂર્ણ કરીને ગચ્છમાં પાછા આવવા પર તેમને આદર પૂર્વક ગચ્છની અંદર સમાવી લેવામાં આવે છે. તેના માટે છેદ કે તપ પ્રાયશ્ચિત્તની જરૂરિયાત રહેતી નથી. આ રીતે આ વિધાન પણ સપરિસ્થિતિક એકલ વિહારચર્યા સંબંધી છે તથા ગચ્છમાં અવ્યવસ્થા ન સર્જાય તેના માટે ગીતાર્થ,

અગીતાર્થ, પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત કારણવાળા આદિ વિકલ્પોથી તપ કે છેદ યુક્ત પ્રાયશ્ચિત્તના જુદા-જુદા પ્રકાર થાય છે.

૧૩. વ્યવ.સૂત્ર,ઉદ્દે.૧માં— પરિહાર તપ પ્રાયશ્ચિત્ત વહન કરવાવાળા ભિક્ષુનું સેવામાં એકલા જવાનું વર્ણન છે. આ પણ સાધુનું પરિસ્થિતિ વશ થઈને સ્વીકારેલ એકલ વિહારીપણું છે જોકે આ એકલવિહારીપણું ગચ્છ નિર્ગત નથી, પરંતુ ગચ્છની અંતર્ગત સેવાના હેતુથી ઉદ્ભવેલ છે. આ વર્ણન મુજબ અન્ય સાધુને સેવામાં કે ગચ્છ આજ્ઞાથી ક્યાંક એકલા જવાનું કે રહેવાનું પણ માનવામાં આવે છે. આવા એકલવિહારમાં ભિક્ષુ સેંકડો માઈલ પણ જઈ શકે છે અને અનેક દિવસો કે મહિના સુધી પણ એકલો રહી શકે છે.

૧૪. વ્યવ.સૂત્ર,ઉ.૧માં— સપરિસ્થિતિક એકલ વિહાર કરનારનું ગ્રામ,નગર વગેરેની બહાર અરિહંત ભગવંત તેમજ સિદ્ધ ભગવંતની સાક્ષીએ આલોચના કરવાનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. ગચ્છગત સાધુ માટે આ સ્થિતિ હોતી નથી. ત્યાં તો ગુરુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર વગેરે અનેક બહુશ્રુત આલોચના સાંભળવા માટે યોગ્ય હોય છે.

આ સર્વે એકલવિહારીના આગમ વર્ણનોનો સારાંશ એ જ છે કે પરિસ્થિતિથી એકલ વિહારચર્યા સ્વીકારી પ્રશસ્ત સંયમ જીવનમાં જ વિચરણ કરનાર ફરી ગચ્છમાં આવવા ન ઈચ્છે તો તે સાધુને એકલ વિહારીપણાનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી આવતું તેમજ તે સંયમની આરાધના કરી શકે છે. જો તે ગચ્છમાં આવવા ઈચ્છે તો એકલવિહારનો પ્રાયશ્ચિત્ત લઈને ગચ્છમાં પુનઃ દાખલ થઈ, આરાધના કરી શકે છે.

પરિસ્થિતિને વશ થઈ સ્વીકારેલ એકલ વિહારીપણા માટે પૂર્વ જ્ઞાન કે ત્રણ સંહનન વગેરેની પ્રરૂપણા કરવી ઉચિત ન કહેવાય, પરંતુ સંયમ રુચિ, ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાય, ૪૦ વર્ષની વય હોવી તે તો સૂત્ર પ્રમાણ મુજબ પણ જરૂરી છે. બિન જરૂરી કે ગેરવ્યાજબી કારણોસર વિહાર કરનાર એકલવિહારી શ્રમણ શિથિલાચારીનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરે છે અને સંયમનો વિરાધક બને છે.

૧૫. ઠાણાંગ સૂત્ર ઠા.૭માં— ગણાપકમણના સાત કારણ કહેવામાં આવેલ છે જેમાં સાતમા કારણમાં એકલ વિહાર પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરવાનો સંકલ્પ છે. અહીં ગણાપકમણનું કથન હોવાથી આ એકલવિહાર સપરિસ્થિતિક છે. અપરિસ્થિતિક (વિશેષ તપ ત્યાગ માટે સ્વીકારેલ એકલવિહારી પણું) એકલવિહાર રૂપ પડિમા

ધારણ કરવાને ગણાપકમણ કહેવામાં આવતું નથી. તે તો આચાર્યની નિશ્રા તેમજ સંપદામાં જ ગણવામાં આવે છે.

(૩) એકલ વિહારી સંબંધી અન્ય વિધાન —

૧.આચા.સૂત્ર,શ્રુત.૧, અધ્ય.૫, ઉદ્દે.૪માં— અવ્યક્ત તેમજ અશાંત સ્વભાવ વાળાને એકલવિહારનો નિષેધ કરવામાં આવેલ છે. તેમજ તેનું અહિતકારી પરિણામ બતાવેલ છે. ‘જ્ઞાનથી— બહુશ્રુત ન હોય તે અવ્યક્ત છે. વયમાં— સોળ વર્ષથી પૂર્વ અવ્યક્ત છે. સંયમ પર્યાયથી—ત્રણ વર્ષથી પૂર્વ અવ્યક્ત છે.’

૨. સૂય.સૂત્ર,શ્રુત.૧,અધ્ય.૧૪માં— વર્ણન છે, કે પાંખ આવ્યા પહેલાં પંખી માળામાં રહે તો જ તેની સલામતી છે, તેવી જ રીતે સાધુને ‘અવ્યક્ત’ અવસ્થા સુધી ગુરુકુળમાં જ રહેવું શ્રેયકર છે, ન કે સ્વતંત્ર વિચરણ કે એકલવિહારચર્યા.

૩. વ્યવ.સૂત્ર ઉદ્દે.૩માં— નવદીક્ષિત(૩વર્ષ), બાળક(૧૬વર્ષ) તેમજ તરુણ(૪૦ વર્ષ) વય સુધીના ભિક્ષુઓને આચાર્ય-ઉપાધ્યાયના નેતૃત્વ વિના રહેવાનો એકાંતે નિષેધ કરેલ છે. અહીંયા એવું પણ કહેવામાં આવેલ છે કે આવી ત્રણ અવસ્થાના સાધુ હંમેશા(આચાર્ય-ઉપાધ્યાય) બેના નેતૃત્વમાં જ રહે છે. સારાંશ એ જ કે આ ત્રણ અવસ્થાવાળાને ગચ્છથી મુક્ત એકલવિહાર ચર્યા ધારણ કરવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે. કોઈ પણ પરિસ્થિતિ હોય, આ ત્રણ, અવસ્થા સુધી તો ધૈર્ય રાખી ગચ્છવાસી(ગચ્છ સાથે) બની રહેવું જરૂરી છે.

આ સૂત્રથી એમ પણ સ્પષ્ટ છે કે આચાર્ય-ઉપાધ્યાય વિના કોઈ સાધુને કે સાધુગણને રહેવું એ આગમથી ઉચિત રીત ન કહેવાય. કારણકે આ સૂત્રમાં પ્રશ્નના જવાબમાં કહેવામાં આવેલ છે કે શ્રમણ-નિર્ગ્રંથ હંમેશા આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના નેતૃત્વ નીચે જ રહે છે, મતલબ કે આ બંને પદવીધારકની નિશ્રા વિના કોઈ સાધુ કે સાધુગણનું રહેવું સર્વથા અનુચિત છે, તેમજ આગમ વિરુદ્ધનું પગલું છે. પરિસ્થિતિને વશ થઈને ક્યારેક રહેવું પડે તો તે અલ્પકાલીન-ટૂંક સમય માટે સમજવું. અલ્પકાલીન લીધેલ અપવાદ(છૂટ)ને હંમેશા માટે રાજમાર્ગ બનાવી લેવો ઉચિત ન ગણાય અને તેની પુષ્ટિ કરવી તે તો અનુચિત જ છે.

વિશાળ ગચ્છ(સાધુ સમૂહ) માટે **વ્યવ.ભાષ્ય,ઉદ્દે.૧** માં પાંચ પદવીધારી હોવાનું જરૂરી બતાવ્યું છે. યથા— (૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) પ્રવર્તક (૪) ગણાવધેદક (૫) સ્થવિર. અગર આમાંથી કોઈ પદવીધારી જે ગચ્છમાં ન હોય તો તે ગણનો ત્યાગ કરી દેવો, તેવો ઉલ્લેખ ભાષ્યમાં કરવામાં આવેલ છે, તથા

આવા પદવીધારી વિનાના ગણમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થતી અસમાધિની અવસ્થાઓનું ત્યાં દષ્ટાંત પૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવેલ છે. ઉચિત તો એ જ છે, કે દરેક ગચ્છ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય યુક્ત હોય, ત્યારે જ તે પરમેષ્ઠી મંત્ર મુજબ બને છે. આ પદો માટે શાસ્ત્ર આજ્ઞા સ્પષ્ટ છે, એવી સ્થિતિમાં આ પદોને હાનિપ્રદ માની પદાધિકારી વિના ગચ્છ ચલાવવો ઉચિત કે શાસ્ત્રોક્ત નથી, પરંતુ એ તો તીર્થંકર કે ગણધર ભગવંતની આશાતના જેવું થાય છે.

૪. વ્યવ.ઉદ્દે.૪ તથા પમાં— આચાર્ય-ઉપાધ્યાય કે પ્રવર્તિની ને એકલા વિહાર કરવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે. બૃહત્કલ્પ ઉદ્દેશક ૫ માં સાધ્વીએ ગોચરી વગેરે કાર્ય સંબંધે એકલા જવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે. આ વર્ણનોમાં સાધુ-સાધ્વી બંનેના કલ્પ, અકલ્પોનું વર્ણન હોવા છતાં અહીં સામાન્ય સાધુ માટે એકલવિહાર, ગોચરી આદિનો નિષેધ કરેલ નથી.

૫. બૃહ.ભાષ્ય,ગાથા ૬૬૦માં— ગીતાર્થનું સ્વરૂપ બતાવતા આગળ કહ્યું છે, કે ગીતાર્થનું એકાકી વિહારી પણ હોઈ શકે છે. તે સિવાય અન્ય ગીતાર્થ, અગીતાર્થ બધા શ્રમણો ગીતાર્થ આચાર્ય તેમજ ઉપાધ્યાયના નેતૃત્વમાં જ રહે છે.

૬. વ્યવ.સૂત્ર,ભાષ્ય ઉદ્દે.૧માં— એકાકી વિહારચર્યાના કારણો બતાવેલ છે. જેમ કે— (૧) રોગાંતક (મહામારી) (૨) દુર્ભિક્ષ (૩) રાજદ્વેષ (૪) અન્યભય (૫) શારીરિક કે માનસિક ગ્લાનિ (૬) જ્ઞાન-દર્શન કે ચારિત્રની વૃદ્ધિના હેતુથી (૭) સાથી કાળઘર્મ પામવાથી (૮) આજ્ઞાથી સેવામાં એકલા જવાનું બને.

૭. ઓઘર્નિયુક્તિમાં એકલ વિહાર ચર્યાના બે પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) સકારણ (૨) અકારણ. **(૧) સકારણ—** ગીતાર્થ સાધુનું જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની વૃદ્ધિના ઉદ્દેશથી કે આગમોક્ત અન્ય પરિસ્થિતિના કારણે કરવામાં આવેલ એકલ વિહારને **સકારણ** કહેવામાં આવે છે. **(૨) અકારણ—** અનુશાસનથી ગભરાઈ, મનને અનુકૂળ આવે તેવા સ્થાન, ક્ષેત્ર, આહાર, વસ્ત્ર વગેરે પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી અથવા અનેક સ્થળો જોવાના હેતુથી; કરવામાં આવેલ એકલવિહાર(ભલે તે ગીતાર્થ હોય) **અકારણ** છે. તે સિવાય અગીતાર્થોનો એકલવિહાર હંમેશાં અકારણ જ હોય છે મતલબ કે અગીતાર્થોને એકલવિહાર કરવાનો સર્વથા નિષેધ છે. ગીતાર્થને સકારણ એટલે પ્રશસ્ત કારણોથી વિહાર કરવાનું અનુમત છે. અપ્રશસ્ત કારણોથી એકલવિહાર કરવાનું ગીતાર્થને પણ નિષેધ છે.

ઉપસંહાર— ગીતાર્થ અને બહુશ્રુત શબ્દ એકાર્થે—સમાનાર્થેજ વપરાય છે. જ્યાં

આગમકાર બહુશ્રુત શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ત્યાં વ્યાખ્યાકાર ગીતાર્થ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. બંનેની(ગીતાર્થ તેમજ બહુશ્રુતની) વ્યાખ્યા સમાન છે, જેમ કે— ૧. આચાર્યંગ, નિશીથ સૂત્ર ને અર્થ સાથે ધારણ કરનાર કે કંઠસ્થ કરનાર જઘન્ય ગીતાર્થ તેમજ બહુશ્રુત છે. ૨. આચારંગ, સૂચગડાંગ તેમજ છેદ સૂત્રના મૂળ તેમ જ અર્થ ને ધારણ કરનાર મધ્યમ ગીતાર્થ તેમજ બહુશ્રુત છે. ૩. નવપૂર્વથી ઉપરનું જ્ઞાન ધરાવતા જ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ ગીતાર્થ—બહુશ્રુત કહેવામાં આવે છે. **[બૃહત્કલ્પ ભાષ્યપીઠિકા ગાથા ૬૬૩ અને નિશીથ ચૂર્ણ પીઠિકા ગાથા—૪૦૪.]**

જે સાધુ જઘન્ય ગીતાર્થ કે બહુશ્રુત ન હોય તેને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય પદ તેમજ એકલવિહારચર્યાનો નિષેધ છે. તેમનું સંઘાડાના પ્રમુખ બની સ્વતંત્ર વિચરવું કે, ગોચરીએ જવું તે પણ નિષેધ છે.

આગમોમાં એકલ વિહારના ઉપરોક્ત પ્રમાણો હોવા છતાં એકાંત રૂપે એકલવિહારીપણાને આગમવિરુદ્ધ કહેવું કે તેવું પ્રરૂપણ કરવું ન્યાયયુક્ત ન કહેવાય. સમજૂ પાઠક આગમોમાં શ્રદ્ધા રાખી, આપેલ આ પ્રમાણોમાંથી સાચો નિર્ણય લઈ એકાંત પ્રરૂપણ કે દૂષિત વિચારોથી બચવું જોઈએ. સ્વતંત્ર રીતે સંઘાડા પ્રમુખ બની વિચરનારની યોગ્યતાનું પણ ગચ્છમાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ. તેમજ એકલવિહાર કરતાં પણ પદરહિત ગચ્છ વ્યવસ્થા ચલાવવી અતિઅહિતકર અને આગમથી વિપરીત સમજવી જોઈએ.

એકલવિહારના ઉપરોક્ત પ્રમાણોથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે— ૧. ભિક્ષુનો એકલવિહાર એક વિશિષ્ટ સાધના છે તેમજ કોઈને શારીરિક કે માનસિક પરિસ્થિતિમાંથી નીકળવા માટે આ એક અવલંબન ભૂત અવસ્થા છે. જેની આગમોમાં ઘણી બધી જગ્યાએ સ્પષ્ટરૂપથી આજ્ઞા તેમજ પ્રેરણા પણ છે. આવું આપેલા પ્રમાણોથી સમજી શકાય છે.

૨. આચાર્ય, પદવીધારી સાધુ તેમજ સાધ્વી માટે એકલ વિહારનો પૂર્ણ નિષેધ છે. સામાન્ય સાધુ માટે કોઈ પણ આગમમાં પૂર્ણ નિષેધ નથી, આ સ્પષ્ટ અને સત્ય વાત છે તેની ઉપેક્ષા કરવી, એ આગમથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણ છે.

૩. આગમમાં અવ્યક્ત ભિક્ષુ માટે તથા અનુપશાંત અનાત્માર્થી ભિક્ષુ માટે એકલ વિહારનો નિષેધ છે. કાયા સાધકોને અપરિપકવ પંખીની ઉપમા આપી ગુરુકુળ વાસ આવશ્યક ગણાવ્યો છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યક્ત, ઉપશાન્ત, શાંત, આત્માર્થી તેમજ બહુશ્રુત ગીતાર્થને એકલવિહારનો નિષેધ નથી.

અનેક દષ્ટિકોણોથી ભરપૂર આવા આગમ વર્ણન ઉપલબ્ધ હોવા છતાં જે પોતાને વિદ્વાન માનીને એકાંત પ્રરૂપણા કરે છે, તે સાચાં આગમ પક્ષકાર નથી, પરંતુ તેઓ ગાડરિયા પ્રવાહની વૃત્તિવાળા બની આગમોને બંને આંખે જોવાના પ્રયત્ન નહિ કરવાવાળા છે. તેઓ એક આંખથી જોવાની વૃત્તિવાળા એક ચક્ષુ વ્યક્તિ છે તેમ સમજવું. તે મહાનુભાવોએ આવા આગમયુક્ત આ સંકલનનો અભ્યાસ કરી, મનન કરીને એક ચક્ષુમાંથી દ્વિચક્ષુ બનવું જોઈએ અર્થાત્ આગમ વર્ણિત ઉભયપક્ષના દષ્ટિકોણોને સમજી અનેકાંત સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ત્યારે જ તે પોતાને વિદ્વાન માનનારાઓ શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના આરાધક બની શકે છે. વિશેષમાં—(૧) આગમ વિરુદ્ધ એકાંત પ્રરૂપણા કરવી મહાપાપ છે. (૨) અનેકાંત સત્ય સ્વીકારવું પરમ ધર્મ છે. (૩) અકલ્પનીય એકલ વિહાર કરવો જિનાજ્ઞાની ચોરી છે.

(૧) વિશિષ્ટ એકલવિહાર—ભિક્ષુની બાર પડિમા, મોયપડિમા, ચંદ્ર પડિમા વગેરે વિશિષ્ટનિયમ અભિગ્રહ તેમજ સંપૂર્ણ રાત્રિના કાયોત્સર્ગવગેરેથી યુક્ત પડિમાઓ ઈત્યાદિ સાધનાઓ વિશિષ્ટ સંહનનવાળા જ ધારણ કરી શકે છે અને તે સર્વે ય ગુરુ નિશ્રામાં આચાર્યની સંપદામાં કહેવાય છે.

(૨) નિષિદ્ધ એકલવિહાર—(૧) આચા.સૂત્ર,શ્રુત.૧,અધ્ય.૫, ઉદ્દે.૪માં—અવ્યક્તનો એકલવિહાર નિષિદ્ધ છે. (૨) આચા.શ્રુ.૧,અ.૫, ઉ.૧માં—કોઠી, માની, ધૂર્ત વિગેરેનો એકલ વિહાર દૂષિત કહેવામાં આવેલ છે. (૩) સૂચ. શ્રુ.૧, અધ્ય.૧૪માં—અલ્પ દીક્ષા પર્યાયવાળા ને સ્વતંત્ર વિહાર નિષેધ છે. (૪) વ્ય.સૂત્ર,ઉદ્દે.૩,સૂ.૧૧,૧૨માં—નિર્દિષ્ટ નવદીક્ષિતનો(ઉવર્ષસુધીની દીક્ષા પર્યાય) તેમજ ચાલીસ વર્ષ સુધીની ઉંમરવાળા ભિક્ષુએ આચાર્ય-ઉપાધ્યાયની નિશ્રા વિના વિચરણ કરવું નિષિદ્ધ બતાવેલ છે. આ દરેક વિહાર આગમમાં નિષિદ્ધ છે. આ વિહાર ચર્યાને ધારણ કરનાર યોગ્ય-અયોગ્ય કોઈ પણ ભિક્ષુ હોઈ શકે છે અને તે બધાનું આચરણ આગમ વિરુદ્ધ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય છે.

(૩) કલ્પનીય એકલવિહાર—(૧) દશવૈ.યૂલિકા-૨,ગાથા-૧૦ તથા ઉત્તરા. અધ્ય. -૩૨,ગાથા-૫ માં દર્શાવેલ સપરિસ્થિતિક એકલ વિહારચર્યા કલ્પનીય છે(યોગ્ય છે). (૨) આચા.સૂત્ર,શ્રુત.૧,અધ્ય.૬,ઉ.૨માં નિર્દિષ્ટ શુદ્ધ ગવેષણા અને શુદ્ધ સંયમરુચિથી ધારણ કરેલી એકલવિહાર ચર્યા કલ્પનીય છે તથા (૩) સૂચ. શ્રુ.૧,અધ્ય.૧૦, ગાથા-૧૨ માં દર્શાવેલ મોક્ષ પ્રાપ્તિના આસ્વાસન સાથેની એકલ

વિહારચર્યા કલ્પનીય છે. ઓઘનિર્યુક્તિ, બૃહત્કલ્પ ભાષ્યની પીઠિકા તથા વ્યવહાર ભાષ્યમાં સકારણ કરવામાં આવેલ ગીતાર્થની એકલ વિહારચર્યાનું વિધાન છે. ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા, ચાલીસ વર્ષની ઉંમરવાળા તથા આચાર્યનિશીથ સૂત્રને અર્થ-પરમાર્થ સહિત કંઠસ્થ ધારણ કરનાર એકલવિહાર સ્વીકાર કરી શકે છે કારણ કે, તે આગમ સંમત છે. આ યોગ્યતા પૂર્વે સકારણ પણ કરવામાં આવેલ એકલ વિહાર આગમ વિરુદ્ધ છે.

ઉપસંહાર—વર્તમાનમાં અયોગ્ય એકલ વિહારચર્યાવાળાને લક્ષ્યમાં રાખીને એકાંગી દષ્ટિથી એકલ વિહારનો સર્વથા નિષેધ કરવામાં આવે છે. તેમજ આગમોના નામે એકાંત અકલ્પનીય કહેવામાં આવે છે, અને હાલમાં એકલ વિહારનો વિચ્છેદ છે એવું માનવામાં આવે છે તે સર્વથા અનુચિત કથન કહેવાય અને તે આગમ વિપરીત પ્રરૂપણ છે.

તેથી આ નિબંધમાં, સંગ્રહિત આગમયુક્ત અનેકાંત દષ્ટિકોણને સમજીને તથા એકાંત કે આગમ વિરુદ્ધ પ્રરૂપણોને મહાપાપ સમજીને સાધુ-સાધ્વીજીઓએ તથા ચતુર્વિધ સંઘે વિવેકયુક્ત કથન કે લેખન કરવું જોઈએ.

કેટલાક પ્રમાણોનું સ્પષ્ટીકરણ :-

[ઉપરોક્ત એકલવિહાર સંબંધી વિચારણાઓમાં સંકેત માત્ર કરેલ પ્રમાણોને સ્પષ્ટ કરીને સમજાવવામાં આવશે]

(૧) ઠાણાંગ સૂત્ર ઠાણા-૩માં—સાધુના તથા શ્રાવકના ત્રણ મનોરથ બતાવવામાં આવેલ છે. તેમાં સાધુના ત્રણ મનોરથ આ પ્રમાણે છે—(૧) જે સમયે જેટલા પણ આગમ ઉપલબ્ધ હોય તેનું અલ્પ કે વધારે સમય અધ્યયન પૂર્ણ કરીશ. (૨) મારા માટે એ દિવસ કલ્યાણમય હશે, કે જે દિવસે હું ગચ્છથી નિરપેક્ષ બની એકાંત આત્મ સાધના માટે એકલવિહાર પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી એકલો વિચરીશ. (૩) એ દિવસ મારા માટે પરમ કલ્યાણકારી હશે કે જ્યારે મને સંલેખણા સંથારાયુક્ત પંડિતમરણ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રાવકનો બીજો મનોરથ પણ ગૃહત્યાગ કરી સંયમ લેવાનો છે, પરંતુ આવો મનોરથ બધાં શ્રાવકોને નથી આવતો જે શ્રાવકની ભાવના પ્રબળ હોય અને યોગ્યતા તેમજ અવસર હોય તેને જ સંયમ પ્રાપ્ત થાય છે. મનોરથ વસ્તુ મહત્ત્વની છે. મનોરથ છે તો ક્યારેક કોઈને આવે પણ છે. મનોરથ ક્યારે ય વિચ્છેદ જતા નથી. મનોરથનો વિચ્છેદ કહેવો એ સર્વથા અનુચિત છે. તેવું જ સાધુના મનોરથ માટે પણ સમજવું જોઈએ.

(૨) દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્ર— આચાર્યની સંપદાના વર્ણનની સાથે આચાર વિનયના ભેદોમાં એકલ વિહાર સમાચારીવાળા સાધુને ગચ્છમાં આચાર્યની સંપદા રૂપે ગણેલ છે. ત્યાં કહેવામાં આવેલ છે કે— જો કોઈ ગુણ સંપન્ન સાધુ એકલ વિહાર ઈચ્છતા હોય તો તેમને એકલવિહાર કરવા દેવો. આ સૂત્રની ચૂર્ણિના પ્રકાશનમાં એવું લખવામાં આવ્યું છે કે ‘એકલવિહારનો નિષેધ કરનાર મહાપુરુષોએ આ આગમોક્ત વિધાન પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, ન રાખે તો તેનો અનંત સંસાર વધી જવાનો સંભવ છે. કહ્યું પણ છે, કે — **ગીતાર્થ એકાકી રહેતો, પામે પદ નિર્વાણ(જગબહુમાન). અજ્ઞાની ટોલે પણ ભોલે, ડૂબે પત્થર નાવ !**— દશાશ્રુત સ્કંધ નિર્ચુકિત-ચૂર્ણિ પ્રસ્તાવના.

(૩) બૃહ.સૂત્ર,ઉદ્દે.૫માં— સાધુ-સાધ્વીના અનેક કલ્પ સંબંધી વિષય બતાવતાં વચ્ચે બતાવવામાં આવેલ છે કે સાધ્વીઓએ એકલા ગોચરી, વડીનીત, વિહાર વગેરે કોઈ પણ કાર્ય કરવું ઉચિત નથી. ત્યાં સાધુ માટે કાંઈ પણ કહેલ નથી.

(૪) વ્ય.સૂત્ર,ઉદ્દે.૪માં— આચાર્ય ઉપાધ્યાયને એકલા વિહાર કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે, ત્યાં સામાન્ય સાધુ માટે કાંઈ પણ કહેવામાં આવેલ નથી.

(૫) વાસ્તવમાં બત્રીસ સૂત્રના મૂળ પાઠ માં એવી ક્યાંય એક લીટી પણ નથી લખેલ કે કોઈપણ સાધુએ એકલા ન રહેવું અને રહે તો પ્રાયશ્ચિત્ત ! પરંતુ દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની મૂળ ગાથામાં અમુક પરિસ્થિતિમાં સાધુએ એકલા જ વિચરવું એવો સ્પષ્ટ પ્રેરણાત્મક પાઠ છે.

(૬) આચા.સૂત્ર,અધ્ય.૫(૧-૫-૪)માં— બતાવવામાં આવેલ છે કે એકલ વિહાર ચર્યા એના માટે ખરાબ હોય છે કે જે અવ્યક્ત છે— શ્રુતજ્ઞાનથી, શ્રદ્ધાથી અને સ્થિરતાથી અને જે વાત વાતમાં કષાય કરે, તેના માટે આવતી અનેક મુશ્કેલીઓ પાર કરવી મુશ્કેલ બની જાય છે. માટે હે સાધક! આવું તારે ન બને તેનો હંમેશા વિચાર કરજે—એ જ્ઞાનીઓનું ફરમાન છે.

(૭) આચા.અધ્ય.૫(૧-૫-૧)માં તથા અધ્ય.૬(૧-૬-૨)માં— એકલ વિહારી સાધુ સંબંધી કથન કરવામાં આવેલ છે. પાંચમાં અધ્યયનમાં કહેવામાં આવેલ છે કે— આ જૈન શાસનમાં કોઈક એકલ વિહારી એવા હોય છે, જેમ કે — બહુ કોઠી, બહુમાની, બહુ માયાવી, અતિ લોભી, અતિ બોલનાર, સ્વાંગ કરનારા, દોષ છુપાવનારા, ઉત્કૃષ્ટતા બતાવનાર, ગુપ્ત પણે ઘણાં બધાં દોષોનું સેવન કરનાર વગેરે તથા તેનાથી વિતરીત છટ્ટા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે ‘આ જૈન શાસનમાં કોઈક

એકલવિહાર ચર્યાવાળા એવા હોય છે, કે જે ગવેષણાની રુચિવાળા તથા સર્વ શુદ્ધિથી સંયમ પાળનાર હોય છે. તેઓ ધર્મબુદ્ધિથી વિચરણ કરતાં કરતાં લાભ-અલાભ, કષ્ટ વગેરે બધું જ શાંતિથી સહન કરે છે. હવે આપણે વિચારવું રહ્યું કે શું આ બંને પ્રકારના સાધુને નવપૂર્વી કે પડિમાધારી કહી શકાય ? કે તેઓ સાધારણ એકલ વિહારી છે ?

(૮) સૂય.સૂત્રનાં બીજા અધ્ય.માં કહ્યું છે કે— **એગચરે ઠાળમાસણે, સયણે એગસમાહિણે સિયા** । વિશેષ સાધના માટે એકલવિહાર ચર્યા કરનાર ભિક્ષુએ વિચરણ, સ્થાન, શયન, આસન વિગેરેમાં સમાધિયુક્ત રહેવું જોઈએ. આ રીતે અહીંયા આસન, શયન, સ્થાન તથા વિચરણમાં એકત્વની પ્રેરણા છે.

(૯) સૂય.અ.—૧૦ ગાથા-૧૧,૧૨માં કહ્યું છે કે— ભિક્ષુ આધાકર્મી દોષ સહિત આહારની ઈચ્છા પણ ન કરે. તેવા સાધુઓની સાથે પરિચય સંસર્ગ પણ ન રાખે પરંતુ પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરવામાં લાગ્યો રહે. આ પ્રસંગે આગળની ગાથામાં કહ્યું છે કે **એગત્તમેયં અભિપત્થાજ્જા**, એકલા રહેવાનો પણ સ્વીકાર કરી લે, એવું કરવાથી પણ મોક્ષ મળી શકે છે. અહીં પણ ગવેષણા દોષના પ્રસંગમાં એકલવિહારનો નિર્દેશ છે અને એકલાથી મોક્ષ નથી મળતો, એવા ભ્રમમાં ન રહેવાનો નિર્દેશ છે. જેને આચારાંગ સૂત્રના છટ્ટા અધ્યયનમાં પ્રશસ્ત કહ્યો છે.

(૧૦) ઠાણાંગ સૂત્ર આઠમા ઠાણામાં— એકલ વિહાર કરવાવાળાની યોગ્યતાના આઠ ગુણ બતાવ્યા છે. તેમાંથી ૬ ગુણો માટે છટ્ટા ઠાણામાં બતાવ્યું છે કે એ છ ગુણોવાળા સંઘાડાનો મુખી બની શકે છે. તેનીઅપેક્ષા અહીં બે ગુણ વિશેષ બતાવ્યા છે— (૧) ઘૈર્યવાન અને (૨) ઉત્સાહી. જેનો અભિપ્રાય એટલો જ છે કે ૧. એકલા રહેવામાં રોગની સ્થિતિ વગેરેમાં ઘૈર્યની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે અને ૨. એકલા રહેવામાં સદા આનંદ માનવાની રુચિ અને લાગણીરૂપ ઉત્સાહ પણ હોવો આવશ્યક છે. બાકી ૬ વિશેષણ તે જ છે જે સંઘાડાની આગેવાની કરીને વિચરણ કરનારમાં હોય છે. **કેટલાક સેંકડો વર્ષોથી એકલવિહારનો એકાંત રૂપથી નિષેધ કરવાની પ્રવૃત્તિ જૈન સમાજમાં થઈ જવાથી તે છ ગુણોનો અહીં જુદો અર્થ કરીને વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયાણ અને નવપૂર્વનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ એવો અર્થ કરી દેવામાં આવેલ છે, પરંતુ મૂળપાઠમાં તો માત્ર બે ગુણ જ વધારે કહ્યા તેનાથી કોઈ એવો અર્થ નીકળતો જ નથી. મૂળમાં ક્યાંય ૮ પૂર્વનું જ્ઞાન અને વજ્ર ઋષભ નારાય સંઘયાણ કહેલ જ નથી.**

જો અહીં છ શબ્દોનો એવો અર્થ કરશું તો કોઈને માટે સંઘાડા પ્રમુખ-મુખી બનવાનું પણ કલ્પશે નહિ. આથી જેનામાં સંઘાડાના મુખી બનવાની યોગ્યતા છે તેનામાં બે ગુણ અધિક હોય તો તે એકલવિહારની યોગ્યતાવાળા કહેવાય છે, એવું મૂળ પાઠથી સાબિત થાય છે. ૯ પૂર્વનું જ્ઞાન અને પ્રથમ સંઘયણની પ્રરૂપણા તો જબરજસ્તી જોડવામાં આવી ગયેલ છે. ભિક્ષુપડિમા આદિ માટે વિશિષ્ટ સંઘયણ બલ આવશ્યક થઈ શકે કારણકે તેમાં વિશિષ્ટ તપ, સંપૂર્ણ રાત્રિનો કાઉસગ્ગ વગેરે અનેક નિયમ હોય છે. જ્યારે ઉપરોક્ત શાસ્ત્રોના પ્રમાણવાળી આ એકલવિહાર ચર્ચા એક જુદી જ સપરિસ્થિતિક સાધના છે, પરંતુ પડિમા નથી. આગળ દશવૈકલિક અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના વિવેચન જોવાથી ધ્યાનમાં આવશે કે ૯ પૂર્વનું જ્ઞાન અને સંઘયણનું કથન કેટલું આગમ સંમત છે ?

(૧૧) વ્યવહાર સૂત્રના આઠમા ઉદ્દેશમાં—એવા એકલવિહારી સ્થવિરકલ્પીનું વર્ણન છે કે જેમને ડંડો, લાઠી, છત્ર, ચર્મ વગેરે અનેક ઉપકરણ રાખવા પડે છે અને તે સ્વયં ગોચરી જતા હોય ત્યારે શું કરવું જોઈએ એ વાતનું વર્ણન છે. એમાં વૃદ્ધાવસ્થા, એકલાપણું અને સ્થવિરકલ્પીપણું એ ત્રણે વાતો વિચારવા યોગ્ય છે. વિશેષ માહિતી માટે આગમ પ્રકાશન સમિતિ બ્યાવરના છેદ સૂત્રોમાં તથા આ સારાંશ પુસ્તકોના ચોથો ભાગ છેદ શાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૧૨૫ અને ૧૮૨માં જુઓ.

દશવૈકલિક સૂત્ર :-

અસંકિલિદ્દેહિં સમં વસિજ્જા, મુળી ચરિત્તસ્સ જઓ ણ હાણિ ॥૧॥

ળ વા લભેજ્જા ણિઝણં સહાયં, ગુણાહિયં વા ગુણઓ સમં વા ।

एक्को वि पावाइं विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणे ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ— સાધુએ તેની સાથે રહેવું ઉચિત છે કે જેની સાથે રહેવામાં કોઈપણ પ્રકારનો માનસિક, વાચિક, શારીરિક સંકલેશ ન થાય અને સ્વીકૃત ચારિત્રમાં કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થાય ॥૯॥ જો શ્રેષ્ઠ મુનિ ન મળે તો શું કરવું જોઈએ ? એનું સમાધાન શાસ્ત્રકાર આગળની ગાથામાં આપે છે કે પોતાનાથી અધિક ગુણવાન અથવા સમાન ગુણવાળો યોગ્ય નિપુણ(સંયમમાં) સહાયક ન મળે તો એકલા જ વિચરવું અને ધ્યાન રાખવું કે પાપોના(૧૮ પાપ) ત્યાગને બરાબર નિભાવવામાં આવે. ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ક્યાંય પણ આસક્ત બન્યા વિના વિચરવું. એનો ભાવાર્થ એજ થયો કે જેની સાથે રહેવામાં સંયમમાં કોઈપણ પ્રકારે હાનિ થાય, કોઈપણ પ્રકારનો સંકલેશ થાય તો મુનિએ ત્યાં ભૂલથી પણ રહેવું નહિ જોઈએ, સહર્ષ એકલા વિચરણ કરવું જોઈએ— આત્મારામજી મ.સા. સંપાદિત ઉત્તરાધ્યયન.

એવી સ્થિતિ ૯ પૂર્વોને માટે નથી હોતી, તેઓ તો વિશેષ તપ, ધ્યાન, નિર્જરા, પડિમા વગેરે માટે અનેક ઉચ્ચ યોગ્ય સાધક સાથીના હોવા છતાં પણ એકલા જાય છે. એથી સૂત્રોક્ત આ ભાવ સાધારણ સાધુની અપેક્ષાએ જ શાસ્ત્રકારે કહેલ છે એવું સ્પષ્ટ છે. આના માટે નવપૂર્વોનું કથન ગમે તેટલું પણ પ્રાચીન કેમ ન હોય આગમ આશયથી વિપરીત અને મનકલ્પિત છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન ૩૨ :-

આહાર મિચ્છે મિયમેસણિજ્જં, સહાયમિચ્છે ણિઝણત્થ બુદ્ધિં ।

ણિકેયમિચ્છેજ્જ વિવેગજોગં, સમાહિ કામે સમણે તવસ્સી ॥ ૪ ॥

ટીકાનો ભાવાર્થ— જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના લાભનો ઈચ્છુક સાધુ જ સમાધિનો ઈચ્છુક કહેવાય છે. સંયમની પ્રવૃત્તિઓમાં પુરુષાર્થ કરવાવાળો શ્રમણ કહેવાય છે. છટ્ટ, અક્રમ વગેરે કરવાવાળો તપસ્વી કહેવાય છે. એવા શ્રમણ તપસ્વી અને સમાધિની ઈચ્છાવાળા મુનિ આ પ્રકારની ઈચ્છાઓ(અર્થાત્ આગળ કહેવામાં આવશે એવી ઈચ્છાઓ) રાખે. જે સંયમ સમાધિના આવશ્યક અંગ છે તેનું સદા ધ્યાન રાખે. તે શું છે ? તે આગળ કહીએ છીએ— સૌ પ્રથમ એષણીય દોષ રહિત આહારની ભાવના રાખે અર્થાત્ મારા સંયમ જીવનમાં આહાર આદિ(પાણી, વસ્ત્ર, શય્યા) માં કોઈ પ્રકારનો દોષ નહિ લાગવો જોઈએ. મારી ગવેષણા શુદ્ધ છે ? અથવા મને લાવી આપનાર શુદ્ધ ગવેષણા કરે છે ? મારા શરીરના ઉપભોગમાં કોઈ પણ અકલ્પનીય વસ્તુ તો નથી આવતી, તેનું પૂરું ધ્યાન(સાવધાની) રાખે. આ પ્રથમ ઈચ્છા છે. [સર્વ પ્રથમ આ ઈચ્છા—આકાંક્ષા સાધુને સંયમ જીવનમાં હોવી જ જોઈએ, કારણકે કહેવત છે કે જેવો આહાર તેવો ઓડકાર. માટે પહેલાં આહાર શુદ્ધિનું ધ્યાન રાખવું.] એમાં પણ એ સાવધાની રહે કે આહાર મર્યાદિત બપ પૂરતો અને સંયમ યાત્રાને ટકાવવા પૂરતો હોય, નહિ કે મન અને ઈન્દ્રિયનો પોષક અને અહિતકર હોય. વળી શાસ્ત્રકાર આગળ બીજી ઈચ્છાની વાત કરે છે કે, સાથી સાધુ તત્પણ, બુદ્ધિમાન, સંયમના યોગોમાં પૂર્ણ સમજ અને વિવેક રાખનાર હોવો જોઈએ, જેથી જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસમાધિનું કારણ ન બને. યોગ્ય સાથી સમય આવ્યે અધિક લાભકારી થાય છે. જેમકે શૈલક રાજર્ષિને યોગ્ય શિષ્યે ફરી ધર્મમાં સ્થિર કરી દીધા હતા. એથી યોગ્ય સાથીની સાથે રહેવાનું જ સદા ધ્યાન રાખવું. તત્પણાત્ સમાધિના ઈચ્છુક તે સાધકે રહેવાને માટે યોગ્ય અને એકાંત શાંત મકાન મેળવવાનું સદા ધ્યાન રાખવું તે ત્રીજી ઈચ્છા છે. ॥૪॥

પાંચમી ગાથાનો સંબંધ— અથ કાલ આદિ દોષ વશાત્ ચૈત પૂર્વોક્ત ગુણ સહાયઃ શિષ્યઃ ન લભેત તદા કિં કર્તવ્યં તદાહ—

ળ વા લભેજ્જા ણિઠણં સહાયં, ગુણાહિયં વા ગુણઓ સમં વા ।

एकौ वि पावाइं विवज्जयंतो, विहरिज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥૫॥

અર્થ : હવે જ્યારે કાલ આદિ દોષવશાત્ કોઈ યોગ્ય સહાયક સાથી ન મળે તો શું કરવું જોઈએ, તે આગલી પાંચમી ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ— જો પોતાનામાં રહેલા વિનય વગેરે ગુણોમાં સમાન અથવા અધિક યોગ્યતાવાળો બુદ્ધિમાન, શુદ્ધ સંયમની ઈચ્છાવાળો, સહાયક સાથી ન મળે તો તે સાધુ એકલો જ શિષ્ય વિના વિચરે પરંતુ સંયમ ગુણ સમિતિ વગેરે તેમજ વિનય આદિમાં કમજોર, અવિનીત શિષ્યને જબરજસ્તી નિભાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે. આ રીતે ચારિત્ર ગુણોમાં અનુકૂળ રુચિવાળા, અસમાધિ પેદા નહિ કરનારા એવા વિનીત શિષ્યના અભાવમાં મુનિ એકલા જ વિચરે. [જેમ ગર્ગ્યાચાર્ય સંકડો શિષ્યોને છોડીને એકલા જ વિચર્યા]. હવે આવી પરિસ્થિતિમાં એકલો વિચરતો સાધુ શી સાવધાની રાખે એ વિષે ભલામણ કરતા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે સાધુએ સાવધ યોગનો ત્યાગ કરેલ છે એથી સદા ૧૮પાપથી બચવા પૂરેપૂરુ ધ્યાન રાખે, આ પહેલી ભલામણ છે અને બીજી ભલામણ એ છે કે પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષય અર્થાત્ શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પાંચ કામ ગુણોમાં આસક્ત નહિ બનતાં એમાં મનને પ્રતિબંધિત નહિ કરતાં, વૈરાગ્યભાવ ને ઉપસ્થિત રાખતાં, ઉદાસીન ભાવોને પુષ્ટ કરતાં વિચરે.—ઉત્તરા.સૂત્ર,અધ્ય. ૩૨—ગાથા ૫.

ઉપસંહાર— આ ભાવવાળી આ ગાથાને બે સૂત્રોમાં સ્થાન મળ્યું છે. શ્રુતિ પરંપરા અનુસાર ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ મોક્ષ જતી વેળાએ જે ૩૬ અધ્યયન ફરમાવ્યા તેના ૩૨ મા અધ્યયનની આ પાંચમી ગાથા છે અને તેમજ પ્રચલિત ઈતિહાસ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર મનકને માટે અલ્પ ઉંમર જાણીને ૧૪ પૂર્વી સ્વયંભવાચાર્ય સૂત્રોના સાર લઈને જે દશવૈકાલિકસૂત્રની રચના કરી તેની બીજી ચૂલિકામાં ગાથા નં. ૧૦ છે.

બંને ચૂલિકાઓ વિશિષ્ટ વિષયવાળી છે. પ્રથમમાં જે સાધક સંયમમાં અસ્થિર ચિત્ત થઈ જાય તેને સ્થિર કરવામાં પૂર્ણ સહાયરૂપ શિક્ષાનું જ કથન છે. એથી એનું નામ છે— ‘રતિવાક્ય’ અર્થાત્ સંયમમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરાવનારા શિક્ષા વાક્યો.બીજી ચૂલિકાનું નામ છે— ‘વિવિક્તચર્યા.’ એમાં ગરજથી મુક્ત થઈને

એકલ વિહાર ચર્યા કરનારાઓનું કથન છે. વાસ્તવમાં બીજી ચૂલિકામાં પ્રારંભની ગાથાઓમાં સંયમની કેટલીક શિક્ષાઓનું કથન કરીને આગળની ગાથાઓમાં આ વિષય(એકલવિહારનો) લીધો છે. દશમી ગાથામાં બે ભલામણ દીધા પછી આગળ અન્ય અનેક ભલામણો કરી છે. કારણકે એકલા હોવાને કારણે તેને અન્ય તો કોઈ કહેનાર રહેતું જ નથી. એથી જાતે જ વિશેષ ધ્યાન રાખે કે માસકલ્પ આદિ મર્યાદાઓનું ક્યારેય ઉલ્લંઘન ન કરે. કારણ કે એકલા વિચરણમાં એની સંભાવના અધિક રહે છે. તેમજ સદા સૂત્ર નિર્દિષ્ટ માર્ગને સમજીને તેને અનુસરવાનું ધ્યાન રાખે. સૂત્ર અને તેનો અર્થ જે જે આજ્ઞા આપે તદનુસાર વર્તે. રાત્રે સૂતાં અને ઊઠતાં બંને સમય આત્મચિંતન(ધર્મજાગરણ) કરે કે મેં કેટલા ગુણ વિકસાવ્યા ? કેટલા વધારવાના છે ? કરી શકવા છતાં પણ શું નથી કરતો ? કયા કયા મારા દોષ છે ? કયા દોષ મને દેખાય છે અને કયા દોષ બીજાઓને દેખાય છે ? આ પ્રમાણે સમ્યક ચિંતન કરી સ્ખલનાઓને દૂર કરવામાં જાગૃત રહે. એકલવિહારીને માટે એવી ઘણી ભલામણો આપી છે. એથી એનું નામ પણ આ મુખ્ય વિષયના કારણે ‘વિવિક્તચર્યા’ રાખ્યું છે.

એ બે ચૂલિકાઓનો મળીને સાર એ થયો કે કોઈપણ દુઃખથી ગભરાઈને સાધુ સંયમ ન છોડે અને જો એકલા રહેવાથી સમાધિ રહી શકે તો તેમ પણ કરે પરંતુ સંયમ છોડવાનો વિચાર તો ન જ કરે. તથા એકલા રહેવામાં અનેક જોખમ રહે છે. એથી ભલામણો, શિખામણોના પાલનનું સારી રીતે ધ્યાન રાખે.

આ પ્રકારની પરિસ્થિતિના નિદેશવાળી, અર્થવાળી તેમજ ભલામણ યુક્ત આ ગાથાના વિષયને આગમ વિહારી ૯ પૂર્વી, જિનકલ્પી આદિને માટે કહેવું એ આગમ આશયને નહિ સમજી શકવાની સ્ખલના ભૂલથી થાય છે અથવા તો જબરજસ્તી ઠોકી બેસાડવાની બુદ્ધિથી પણ થઈ શકે છે. તટસ્થ વૃત્તિથી વિચારીએ તો સમજમાં આવી શકે છે કે ૯ પૂર્વી તો કોઈ સાથી નહિ મળવા આદિની પરિસ્થિતિથી એકલા નથી જાતા. એથી તેઓને માટે એવી પરિસ્થિતિના અર્થવાળા અને ભલામણવાળા પ્રકરણને જોડી દેવું એ ઘણી મોટી ભૂલ છે. એથી આ ગાથાને માટે અને અન્ય પણ જે ઉપર અનેક એકલવિહાર ચર્યાના પ્રસંગ આચારાંગ સૂત્ર આદિના બતાવ્યા છે; તેને માટે ૯ પૂર્વી આદિનું કહેતા રહેવું અને પ્રરૂપણા કરવી, બુદ્ધિમાનોને માટે યોગ્ય નથી અને તેને આગમસંમત પણ ન કહી શકાય.

સૂચ્યગડાંગ સૂત્રમાં આધાકર્મી આદિ દોષ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ કથન છે કે – આધાકર્મી આદિ દોષ લાગે તો મુનિ“એકાકીપણાનો સ્વીકાર કરે, પરંતુ તે દોષ સંયુક્ત અવસ્થામાં ન રહે, આમ એકાકીપણાથી પણ મોક્ષ થઈ શકે છે, એમાં શંકા ન કરવી અર્થાત્ અસત્ય નહિ સમજવું. આ રીતે પણ મોક્ષ મળવાનું સત્ય છે અને(અપેક્ષાએ)સારૂ પણ છે. એથી કષાય રહિત થઈને સત્યતાપૂર્વક સંયમમાં લીન રહેવું.” તે ભાવાર્થવાળી ગાથા આ પ્રમાણે છે—

एगत्तमेयं अभिपत्थएज्जा, एवं पमोक्खो ण मुसं ति पास ।
एसपमोक्खे अमुसे वरे वि, अक्कोहणे सच्चरण तवस्सी ॥

એકલવિહાર કરવા-છોડવાના સંપૂર્ણ પ્રમાણોનો સારાંશ :-

(૧) આગમ સંમત વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ હોય તો— ઠાણાંગ-૫ અને બે ભાષ્યના આધારે; (૨) અન્ય કોઈ અનુકૂળ યોગ્ય સાથીનો સંયોગ ન હોય તો— દશવૈકલિક સૂત્ર અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના આધારે; (૩) ત્રણ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ ગીતાર્થતા અથવા બહુશ્રુતતા હોય તો ઠાણાંગ અને ભાષ્યના આધારે; (૪) ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાય, ૪૦ વર્ષની ઉંમર હોય તો— વ્યવહાર ઉદ્દેશા ૩ ના આધારે. (૫) શરીરની બાહ્ય દરેક પરિસ્થિતિમાં ધૈર્ય રહી શકે. એકલા રહેવામાં પૂર્ણ ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતા રહી શકે તો— ઠાણાંગ ૮ ના આધારે; આ રીતે ભિક્ષુ દશવૈકલિક નિર્દિષ્ટ ભલામણ શિક્ષાઓનું ધ્યાન રાખીને અને પાલન કરીને એકલો વિચરી શકે છે. (૬) કારણની સમાપ્તિ થવા પર એકલવિહાર છોડી શકે છે— અનેક ટીકા, ભાષ્યના આધારે. (૭) સમર્થતા ન રહે તો એકલવિહાર છોડી શકે છે— વ્યવ.સૂત્ર,ઉદ્દે.૧ ના આધારે. (૮) દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન— સાથી અનુકૂળ અને યોગ્ય મળી જાય તો એકલ વિહાર છોડી શકે છે. (૯) અન્યથા વૃદ્ધાવસ્થા તેમજ જીવન પર્યંત પણ એકલ વિહારમાં રહી શકે છે — વ્યવ. ઉદ્દે.—૮ તથા ઉત્તરાધ્યયન—૨૭ મું અધ્યયન.

નિબંધ - ૬૨

વિનય ધર્મમાં સ્યાદ્વાદ

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત આગમ સ્થાનોને જોવાથી આ સહજ સમજી શકાય છે કે સ્યાદ્વાદમય જિનાગમ અને જિનવાણીના આધારે એકાંતિકરૂપથી સાધુનું એકલા વિચરવું નિષિદ્ધ ન સમજવું.

જો કે નિર્ગ્રંથ પ્રવચનરૂપ ભગવાનનો આ માર્ગ વિનય પ્રધાન ધર્મ છે છતાં પણ તેના સ્યાદ્વાદમય હોવાથી તેમાં વિનયથી પણ ક્યારેક સત્ય, સંયમ

સમાધિ અને ભગવદાજ્ઞાનું કંઈ અધિક મહત્ત્વ રહે છે. કેટલાય પચ્યકખાણોમાં મહત્તરાગાર(વડીલોનો આગાર) પણ નથી હોતો.

(૧) દશવૈકલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે રત્નાધિક પ્રત્યે સદા વિનયની પ્રવૃત્તિ રાખવી, છતાં પણ સંયમની હાનિ ન થાય તેનું પૂરું ધ્યાન રાખવું.— અધ્ય.૮, ગાથા—૪૯.

(૨) બૃહત્કલ્પસૂત્રમાં કોઈ ભૂલ અથવા કલેશના પ્રસંગથી આચાર્યની સમીપે આલોચના કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહ્યું છે. ત્યાં એ પણ કહ્યું છે કે જો તે પ્રાયશ્ચિત્ત આગમ અનુસાર હોય તો લેવું, આગમાનુસાર ન હોય તો નહિ લેવું એટલે અસ્વીકાર કરી દેવો. એવું મૂળપાઠમાં સ્પષ્ટ છે ત્યાં તેને કોઈ અવિનય નથી માનવામાં આવ્યો.

(૩) વ્યવહાર સૂત્રમાં— આચાર્ય સંલેખના સંથારો આદિ મૃત્યુના નિકટના સમયમાં શિષ્યોને કહી દે કે મારા પછી અમુકને આચાર્ય બનાવજો, એ વિષયમાં આગળ શાસ્ત્રકાર સ્વયં કહે છે કે તે યોગ્ય લાગે તો તેને આચાર્ય બનાવવા, યોગ્ય ન લાગે અને અન્ય યોગ્ય લાગે તો અન્યને બનાવવા, આટલું મૂલપાઠમાં સ્પષ્ટ છે. અણસમજી તો કહી શકે છે કે આચાર્યની આજ્ઞા ન માની. પરંતુ જિનાજ્ઞાની સત્તા એ છે કે ખોટું કામ કરવાનું ગુરુ આજ્ઞાથી પણ સ્વીકારી શકાતું નથી, એવું ઉક્ત પાઠથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

(૪) ઠાણાંગ સૂત્રમાં ગચ્છ છોડવા માટેના અનેક કારણ બતાવવામાં આવ્યા છે, તે શા માટે? કેમ કે ગુરુની આજ્ઞા ન માનવામાં આવે ત્યારે જ ગચ્છ છૂટે છે. તેમાં બતાવ્યું છે કે— ૧. જે સંયમ જ્ઞાનની રુચિ સાધુને હોય તેવી અનુકૂળતા ગચ્છમાં ન હોય, તેથી તેને સંતોષ ન થઈ શકે, તો તે ગચ્છને છોડી શકે છે. ૨. જ્યાં સારણા, વારણા, વિનય પ્રતિપત્તિની વ્યવસ્થા બરાબર ન હોય ૩. ન્યાય અન્યાય બધું ચાલે ૪. જેના મનમાં જે આવે તે કરે એવી અવ્યવસ્થા જોવા મળે, ૫. આગમ અનુસાર ધારણા, પ્રવૃત્તિ, વ્યવહાર ન હોય તો તે ગચ્છને છોડી શકે છે, વગેરે અનેક કારણ કહ્યા છે.

આમ વિનય પ્રધાન અને આજ્ઞાપ્રધાન ધર્મ હોવા છતાં પણ આ ધર્મ એકાંતિક ન હોઈને સ્યાદ્વાદમય છે. જે ઉપરોક્ત ચાર આગમ કથનોથી સારી રીતે સમજી શકાય છે કે ન્યાય, સત્ય, સંયમ, સમાધિનું મહત્ત્વ વિનય અને ગુરુઆજ્ઞાથી પણ વધારે છે; એમાં પણ કોઈ અવિનય આશાતના સમજી લે તો એમ જાણવું કે તેને હજુ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન વિનય પ્રધાન હોવા છતાં પણ ન્યાય માર્ગ છે એ સમજવાનું બાકી છે.

આગમ નિરપેક્ષ કે આગમ વિપરીત ગુરુઆજ્ઞા અને વ્યક્તિ મહત્ત્વને જિનશાસનમાં સ્થાન નથી. ગૌતમસ્વામીના કથન અને સમજમાં પણ ભૂલ હોઈ શકે અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે. આથી જે વિષયમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ સ્પષ્ટ હોય તો કોઈપણ મોટામાં મોટા છદ્મસ્થ ગુરુ આચાર્યાદિનું અને પરંપરાનું તેનાથી અધિક મહત્ત્વ નથી હોઈ શકતું. નાના મોટા સૌને માટે આગમ તો સર્વોપરી જ છે. ગુરુઆજ્ઞા અને પરંપરાને તેનાથી ઊતરતા જ સમજવા જોઈએ.

બહુશ્રુતની પરિભાષા— નિશીથ ભાષ્ય પીઠિકાની અંતિમ ગાથામાં ગીતાર્થની સમાન જ બહુશ્રુતના ત્રણ ભેદ અને કંઠસ્થ શ્રુતજ્ઞાનનું કથન કરેલ છે અર્થાત્ આ બંનેની પરિભાષા સરખી આપવામાં આવી છે. જેમ કે— (૧) જધન્ય બહુશ્રુત— આચારાંગ, નિશીથસૂત્ર કંઠસ્થ અર્થ સહિત. (૨) મધ્યમ બહુશ્રુત— ઇંદ્રસૂત્રો કંઠસ્થ અર્થ સહિત. (૩) ઉત્કૃષ્ટ બહુશ્રુત— પૂર્વોના ધારક(નવ પૂર્વથી વધારે).

નિબંધ - ૬૩

ભિક્ષુની સ્વતંત્ર ગોચરી

અનેકાંતમૂલક આ જિનશાસનના કોઈપણ વિધાનને એકાંતના આગ્રહમાં નહિ મૂલવવું જોઈએ. તદ્દનુસાર અનેક આગમ વિધાનો અને વર્ણનોથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમૂહમાં રહેવા છતાં પણ સામુહિક અથવા અસામુહિક રૂપથી ગોચરી લાવવા વાપરવાનું સાધુ કરી શકે છે.

દશવૈકલિક અધ્યયન-૫, ઉદ્દેશા-૧માં વર્ણિત આહાર કરવાની વિધિ પણ સ્વતંત્ર ગોચરીની પ્રમુખતાથી કહેવામાં આવેલ છે. આચારાંગ સૂત્રના અનેક વિધાનોથી પણ સ્વતંત્ર ગોચરીની પદ્ધતિ સિદ્ધ થાય છે. સાધ્વીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી સત્તસત્તમિયા આદિ ભિક્ષુ પડિમાઓ સ્વતંત્ર ગોચરીને સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ કરવાવાળી છે. સ્વતંત્ર ગોચરી વિના તે પડિમાઓ થઈ શકતી નથી. આ પ્રમાણે અહીં સાધ્વીઓની સ્વતંત્ર વ્યક્તિગત ગોચરી પણ પ્રમાણિત થાય છે. તો સાધુને માટે તો નિષેધ હોવાનો કોઈપણ પ્રશ્ન જ નથી.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન-૨૯માં કહેવામાં આવેલ સંભોગ પરચક્રખાણ અને સહાય પરચક્રખાણનું વર્ણન સ્વતંત્ર ગોચરીને એક વિશિષ્ટ લાભકારક, આનંદદાયક પ્રવૃત્તિ બતાવે છે.

સંસાર માર્ગથી સ્યાદ્વાદના ત્યાગ માર્ગમાં ભિન્નતા છે. અહીં સમય આવ્યે સેવાનું પણ મહત્ત્વ છે, તો સમય પર આહાર સંબંધ અલગ કરવાનું તેમજ સહાય

લેવા દેવાનો ત્યાગ કરવાને પણ એક મહત્ત્વ પૂર્ણ આચરણ બતાવવામાં આવ્યું છે. અન્યત્ર આગમમાં પણ એવી પ્રતિજ્ઞા છે, ચૌભંગી પણ આવે છે કે કોઈ સાધુ પોતાનું કામ કરાવે, જાતે પણ કરે; કોઈ બીજા પાસે કરાવે(અર્થાત્ સેવા લે) પરંતુ કરે નહિ. કોઈ સેવા કરે પરંતુ સેવા કરાવે નહિ અને કોઈ સેવા કરવા કરાવવાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દે. આચારાંગસૂત્ર ૨, અ.-૭, ઉદ્દેશા-૩ અને આચારાંગ શ્રુતસ્કંધ-૧, અ.-૮, ઉદ્દે.-૫ થી ૭-ત્રણ સ્થાન પર એવી ચૌભંગી છે.

આચારાંગ સૂત્ર અધ્યયન-૮માં સૂચિત ચૌભંગીઓ તો સ્વતંત્ર ગોચરીની સ્પષ્ટપણે પ્રેરક છે. ધર્મરૂચિ અણગાર, ગૌતમ સ્વામી, અર્જુનમાળીના ગોચરીના વર્ણનનો સ્વતંત્ર ગોચરીના ક્રિયાત્મક(પ્રેક્ટીકલ) ઉદાહરણ છે. છ સગા ભાઈઓમાં બબ્બેની સ્વતંત્ર ગોચરીનું ઉદાહરણ પણ અંતગત સૂત્રમાં અત્યંત પ્રેરક ઢંગવાળુ છે.

આજે પરંપરાના નામે સ્વતંત્ર ગોચરીનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. અને તેને અનુચિત સમજવામાં આવે છે. તે આગમ વિપરીત અને એકાંત દષ્ટિવાળી પ્રરૂપણા છે. તેનાથી અનેક અભિગ્રહ આદિના લાભથી સાધકોને વંચિત રાખવામાં આવે છે. તે જ રીતે જે પદ્ધતિ અથવા પરંપરાના આગ્રહથી આગમિક સાધનાઓનો વિચ્છેદ થતો હોય તો તેવો એકાંત આગ્રહ કરવાનું અનુચિત પણ ગણાય છે.

૨૨ આગમોમાં સામુહિક અને સ્વતંત્ર બંને પ્રકારની ગોચરીનું વર્ણન છે. **ઓઘનિયુક્તિમાં** આ વાતનું સમર્થન કરતું વર્ણન છે. તેમાં એ બતાવ્યું છે કે કારણપૂર્વક જ માંડલિક(સામુહિક) આહાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ પૂર્ણ યોગ્ય અને કારણના અભાવવાળા સંત સ્વતંત્ર ગોચરી કરે છે. તેના માટે કારણ આ પ્રમાણે કહ્યા છે— બાળ, ગ્લાન, વૃદ્ધ, પદવીધર, મહેમાન સાધુ(નવા આગંતુક સાધુ) અને તપસ્વી વગેરેની સામુહિક ગોચરી થાય છે. આવા કારણોના અભાવમાં યોગ્ય સાધના પ્રિય સાધક સ્વતંત્ર એક-એક અથવા બબ્બે સાથે ગોચરી કરે છે. આ પ્રમાણે ત્યાંના વિસ્તૃત વર્ણનમાં સામુહિક ગોચરીને અપવાદરૂપ વ્યવસ્થા કહી છે અને યોગ્યતા સંપન્ન સાધક આત્માઓને માટે સ્વતંત્ર ગોચરીનો વિધિમાર્ગ બતાવેલ છે. જે આગમ વર્ણનોથી પણ અવિરુદ્ધ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સેવા વગેરે કારણો સિવાય યોગ્ય સાધકોએ એકલા અથવા બે થી સ્વતંત્ર ગોચરી લાવવી, અન્યને નિમંત્રણ આપવું પછી ગોચરી

વાપરવી, અભિગ્રહ તપ કરવું એ આગમિક વિધિ માર્ગ છે, ધ્રુવ માર્ગ છે તથા સંયમોત્તરિ અને એષણા શુદ્ધિનો માર્ગ છે.

આમાં સાધકોને આત્મ સંતોષ, સંયમોત્તરિ, અભિગ્રહ પાલન, તપવૃદ્ધિ, સમયનો બચાવ, મૌન સાધના, સમાધિ સાધના વગેરે સાધનાઓનો લાભ થાય છે. આગમકાલીન પદ્ધતિનું પાલન અને તેનો પુનરોદ્ધાર થાય છે. જેનાથી ગચ્છમાં થવાવાળી છિન્નભિન્ન સ્થિતિ, પરસ્પર અથડામણ, મન ભેદ થવું, સ્વચ્છંદ અકલ્પનીય એકલ વિહારની સ્થિતિઓ, સંતોના અંતર્મનમાં ગચ્છીય સાધનામાં અસંતોષ આદિ દોષોનું નિરાકરણ થાય છે.

આગમ વર્ણન અનુસાર : ૧. ગૌતમ સ્વામી પોતાના છઠના પારણે ગોચરી લેવા જાતે એકલા જવા અને વાપરવામાં કોઈ અપમાન કે અવ્યવહારિકતા સમજતા નહોતા. ૨. ધર્મરુચિ અણગાર ગુરુની સાથે રહેવા છતાં માસખમણના પારણે સ્વયં ગોચરી લાવે તો પણ આત્મ કલ્યાણમાં રુકાવટ થતી નથી. ૩. નવદીક્ષિત અર્જુનમાળીનું છઠના પારણા માટે સ્વયં જવું અને મહાન કર્મોની નિર્જરા કરવી, એ પણ એક અનુપમ આદર્શ છે. ૪. કૃષ્ણના ૬ ભાઈ મુનિઓનું અલગ-અલગ ગોચરી જવાનું વર્ણન એ સિદ્ધ કરે છે કે – જેને આજનો માનવ કે સંસાર-વ્યવહાર અવગુણના રૂપમાં જોવા ઈચ્છે છે તેને જ આગમમાં સાધુને માટે વિશિષ્ટ સાધના માનવામાં આવેલ છે.

સંસાર વ્યવહારમાં સામુહિકતા આદર્શ ગણાય છે તો સાધના જીવનમાં અસામુહિકતા આદર્શ કહેવામાં આવેલ છે. સાધુનો બીજો મનોરથ જ એકલ વિહારચર્યારૂપ બતાવવામાં આવેલ છે. તથા અહીં તહીં આગમોમાં આત્માને એકત્વથી ભાવિત કરવાની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. સામુહિક ગોચરીમાં અને તેમાં પણ અધિક સમૂહ એકઠો થવામાં આહાર અને પાણીમાં અનેક સૂક્ષ્મ સ્થૂળ દોષ લાગવાની સંભાવના રહે છે.

જ્યારે સ્વતંત્ર ગોચરી અને સ્વતંત્ર એકલવિહારનો એકાંત નિષેધ અપનાવી લેવામાં આવે છે તો ગુણવર્ધક એકલવિહાર અને સ્વતંત્ર ગોચરીનો માર્ગ અવરુદ્ધ થઈ જાય છે અને અવગુણરૂપ સ્વચ્છંદોનો માર્ગ તો વિરોધ કરવા છતાં પણ અટકતો નથી. તેના ફળસ્વરૂપ જિનશાસનમાં સ્વચ્છંદ વિહારની વૃદ્ધિ થતી રહે છે. જો પહેલાથી જ સુંદર વિધિ વિધાનોની સાથે આગમ ચિંતનપૂર્વક આગમસંમત સ્વતંત્ર વિહાર અને સ્વતંત્ર ગોચરીમાં અવરોધ નહિ કરીને સાધકોને

અવસર દેવામાં આવે તો દૂષિત તત્ત્વોનો માર્ગ અવરોધાય અને યોગ્ય સાધકોનો આજ્ઞાપૂર્વક માર્ગ ખુલે જેથી જિનશાસનમાં શુદ્ધ તત્ત્વોની સંખ્યા વધે અને અશુદ્ધ તત્ત્વોની સંખ્યા રોકાય.

ઉપસંહાર : પ્રત્યેક પ્રાવધાન વ્યવસ્થાઓમાં લાભ અને હાનિ બન્ને અલગ અલગ અંશમાં નિહિત હોય છે. અપેક્ષિત હાનિ અથવા લાભ વિના કોઈપણ પ્રવૃત્તિ નથી થતી. તેથી કોઈપણ આગમસંમત સમાધિકારક સાધનાને વિકસિત કરનારી ચિત્ત સમાધિની પ્રવૃત્તિઓનો હાનિના બહાને એકાંત નિષેધ કરવાનું કદાપિ ઉચિત કહી શકાય નહિ.

સ્વતંત્ર ગોચરી અને સ્વતંત્ર વિહારની યોગ્યતા :—

૧. ત્રણ વર્ષની દીક્ષા હોય.
૨. આચારાંગ નિશીથનો ધારક અર્થાત્ ગીતાર્થ અથવા બહુશ્રુત હોય.
૩. ઘૈર્યવાન, ગંભીર, શાંત સ્વભાવી હોય.
૪. પ્રિય-ભાષી અને અલ્પભાષી હોય.
૫. ગવેષણાની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ હોય.
૬. કોઈપણ પદાર્થમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય, આસક્તિ ન હોય, કોઈ વ્યસન ન હોય.
૭. સદા કોઈ અભિગ્રહ ધારણ કરીને ગોચરી જાય.
૮. બીજાઓને માટે તિરસ્કાર પૂર્ણ વ્યવહાર અને ભાષાનો પ્રયોગ ન કરે.
૯. છોદ સૂત્રના વિવેચનનું(ગુરુપ્રાણ રાજકોટથી પ્રકાશિતનું) ઓછામાં ઓછું બે વખત વાંચન કર્યું હોય.
૧૦. નિયમિત સ્વાધ્યાય કરે, વ્યર્થ સમય વ્યતીત ન કરે.
૧૧. સેવાની આવશ્યકતા થવા પર આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં જ તત્પર રહેવા વાળો.
૧૨. શ્રદ્ધા પ્રરૂપણામાં આગમ નિરપેક્ષ બુદ્ધિ ન હોય.
૧૩. ગૃહસ્થો અને અન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ પ્રત્યે સદ્ભાવના—સહૃદયતા હોય.
૧૪. ઉત્સર્ગ અપવાદનો વિવેકપૂર્વક નિર્ણય કરી શકવા સમર્થ હોય.
૧૫. આગમ સંમત પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર કરવાની સરળતા હોય.
૧૬. બ્રહ્મચર્યની સુરક્ષાના સર્વ નિયમ-ઉપનિયમોમાં ઉત્તીર્ણ હોય.
૧૭. મહિનામાં ઓછામાં ઓછા ચાર દિવસ તપસ્યા કરે.(આર્યબિલ, નિવી, ઉપવાસ)

૧૮. ઔષધ સેવન ન કરે, સદા વિશેષ વિગય સેવન ન કરે. વિશેષ કારણ વિના માખણ, મધ ન વાપરે અને સકારણ લે તો મર્યાદા(૧-૨ તોલા)થી વધારે ન લે,

૧૯. સ્વાસ્થ્ય સંબંધી નિયમ-ઉપનિયમ, આહાર-વિહારનો અનુભવી હોય.

૨૦. વિનય સહિત વિનંતી કરી સ્વતંત્ર ગોચરીની આજ્ઞાપ્રાપ્ત કરવી.

૨૧. અપવાદની પરિસ્થિતિમાં અલ્પ યોગ્યતા વાળો પણ ગીતાર્થની આજ્ઞાથી સ્વતંત્ર ગોચરી કરી શકે છે. જેમ કે અર્જુનમાળી.

॥ સાધુનો બીજો મનોરથ : ગચ્છ મુક્ત થઈને એકલવિહાર ચર્ચા ધારણ કરવી ॥

નિબંધ - ૬૪

સામાયિક પ્રતિક્રમણના વિશેષ પ્રશ્નોત્તર

પાંચ પરમેષ્ઠિ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન :-

પ્રશ્ન : નવકાર મંત્રમાં કોને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે ?

જવાબ : અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ; આ પાંચ પદોને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે.

પ્રશ્ન : પદ કોને કહે છે ?

જવાબ : યોગ્યતા, ગુણ વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલા પૂજ્ય સ્થાનને પદ કહે છે અને કાર્ય ક્ષમતાની યોગ્યતાથી આપેલાં પૂજ્ય સ્થાનને પદ કહે છે.

પ્રશ્ન : પ્રથમ અરિહંત પદમાં કોને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે ?

જવાબ : જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય; આ ચાર ઘાતી કર્મોનો નાશ કરીને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય લોકમાં વિચરતાં તીર્થંકર ભગવાનને પ્રથમ અરિહંત પદમાં નમસ્કાર કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન : સિદ્ધ કોને કહે છે ?

જવાબ : જેઓએ આઠ કર્મોનો નાશ કરી સંપૂર્ણ આત્મ કલ્યાણ સાધી લીધું છે, જે મોક્ષમાં પહોંચી ગયા છે, તે સિદ્ધ ભગવાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : આચાર્ય કોને કહે છે ?

જવાબ : જે સાધુસંઘના નાયક છે, સ્વયં આચાર પાળે છે અને સાધુસંઘને પળાવે છે, તેને આચાર્ય કહે છે.

પ્રશ્ન : ઉપાધ્યાય કોને કહે છે ?

જવાબ : જે શાસ્ત્રોના જાણકાર હોય અને શિષ્યોને શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવે, તેને ઉપાધ્યાય કહે છે.

પ્રશ્ન : સાધુ કોને કહે છે ?

જવાબ : જે પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિનું પાલન કરે છે તથા શાસ્ત્રાનુસાર આચરણ કરે છે, તેને સાધુ કહે છે.

પ્રશ્ન : આ પદ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે કે કોઈના દેવાથી ?

જવાબ : અરિહંત અને સિદ્ધ એ બે પદ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે તથા સંયમ ગ્રહણ કરવાથી સાધુ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. સંપૂર્ણ સંઘને સંભાળવાની યોગ્યતા હોય એવા વિદ્વાન સાધુને આચાર્ય પદ આપવામાં આવે છે. શિષ્યોને ભણાવવામાં કુશળ હોય એવા વિદ્વાન સાધુને ઉપાધ્યાય પદ આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ત્રણ પદ ગુણોથી સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે અને બે પદ(આચાર્ય-ઉપાધ્યાય) આપવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન : પાંચ પદમાં દેવ કેટલા અને ગુરુ કેટલા ?

જવાબ : અરિહંત અને સિદ્ધ એ બે આપણા આરાધ્ય દેવ છે અને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ એ ત્રણ આપણા પૂજ્ય ગુરુ ભગવંત છે.

પ્રશ્ન : ગુરુ એક હોય કે અનેક ?

જવાબ : લોકમાં જેટલા પણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ છે, જે ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર વિચરે છે, તેઓ બધા સાધુ સાધ્વી ગુરુ પદમાં ગણાય છે.

પ્રશ્ન : શાસ્ત્રમાં એવું ક્યાં બતાવ્યું છે ?

જવાબ : અરિહંતો મહદેવો, જાવજીવણ સુસાહુણો ગુરુણો આ પાઠમાં બતાવ્યું છે.

પ્રશ્ન : સાધુઓના ગુરુ એક જ હોય છે ?

જવાબ : સાધુ જેની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, તે એક જ દીક્ષા દેનારા તેના ધર્મ ગુરુ ધર્માચાર્ય કહેવાય છે. આ એક અપેક્ષા છે. આ અપેક્ષાથી તો તીર્થંકર અરિહંત દેવ પણ ગૌતમસ્વામી આદિ શ્રમણોના ધર્મગુરુ ધર્માચાર્ય દીક્ષાગુરુ જ હોય છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વ પ્રતિજ્ઞામાં બધા અરિહંત, સિદ્ધ ભગવંત આરાધ્ય દેવ કહેવાય છે અને બધા સાધુ સાધ્વી ગુરુ પદમાં હોય છે.

પ્રશ્ન : ધર્મગુરુ, ધર્માચાર્ય કોને કહે છે ?

જવાબ : જેણે અધર્મીમાંથી ધર્મી બનાવ્યા, ધર્મવિમુખને ધર્મ સન્મુખ કર્યા એવા

પોતાના પ્રથમ ઉપકારીને ધર્મગુરુ, ધર્માચાર્ય કહેવાય છે તથા દીક્ષાદાતા ગુરુને પણ ધર્મગુરુ ધર્માચાર્ય કહેવાય છે કારણ કે તેઓ તો પરમોપકારી હોય છે. એટલે તીર્થંકર ભગવાન કે આચાર્ય કે સાધારણ સાધુ અથવા શ્રાવક કોઈપણ પ્રથમ ઉપકારીને ધર્મગુરુ ધર્માચાર્ય કહી શકાય છે.

પ્રશ્ન : અરિહંત ભગવાન મોટા કે સિદ્ધ ભગવાન ?

જવાબ : સિદ્ધ ભગવાન મોટા છે. અરિહંત પણ તેને નમસ્કાર કરે છે.

પ્રશ્ન : નમસ્કાર મંત્રમાં પહેલા અરિહંતને નમસ્કાર કેમ કરાય છે ?

જવાબ : સિદ્ધ ભગવાન નિરાકાર સ્વરૂપ છે. તેની ઓળખાણ પણ અરિહંત કરાવે છે. તે જ ધર્મનો માર્ગ પ્રકટ કરે છે એટલે પ્રત્યક્ષ ઉપકારી હોવાથી અરિહંત તીર્થંકરને પ્રથમ પદમાં નમસ્કાર કર્યા છે.

પ્રશ્ન : આચાર્ય પાંચમા પદવાળા સાધુઓને નમસ્કાર કરે છે ?

જવાબ : પ્રથમ પદવાળા અરિહંત પોતાનાથી મોટા બીજા પદવાળા સિદ્ધોને નમસ્કાર કરે છે. તેવી રીતે સંયમ પર્યાયમાં પોતાનાથી મોટા સાધુઓને અને પોતાના ગુરુને આચાર્ય પણ વંદન કરે છે. દેશનો પ્રધાનમંત્રી અથવા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ પણ પોતાના માતા પિતા, મોટા ભાઈને પ્રણામ કરે જ છે.

પ્રશ્ન : સિદ્ધ ભગવાનના ગુણ કેટલા હોય છે ?

જવાબ : સિદ્ધ ભગવાન આત્માના સર્વગુણોથી સંપન્ન હોય છે તથા આઠ કર્મના ક્ષય થવાથી તેમનામાં તત્ સંબંધી મુખ્ય ૩૧ ગુણો હોય છે.

પ્રશ્ન : સાધુજીમાં કેટલા ગુણ હોય છે ?

જવાબ : સાધુજીમાં હજારો ગુણ હોય છે. જેને ૧૮ હજાર ગુણ કહે છે તથા મુખ્ય ૨૭ ગુણ કહ્યા છે. અરિહંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય એ પણ સાધુ જ હોય છે. એટલે એને પણ એ ૨૭ ગુણ તો હોય જ છે તથા અન્ય અનેક વિશેષ ગુણ સંપન્ન હોવાથી તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને અરિહંત પદમાં કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : સત્તાવીસ ગુણ ક્યા છે ?

જવાબ : પાંચ મહાવ્રત પાલન કરે, પાંચ ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખે, ચાર કષાયો કરે નહીં, ભાવસત્ય, કરણસત્ય, યોગસત્ય, ક્ષમાવંત, વૈરાગ્યવંત, પવિત્ર મન, મધુર વચન, કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ, જ્ઞાન સંપન્ન, દર્શન સંપન્ન, ચારિત્ર સંપન્ન, વેદનામાં સહનશીલ અને મરણ સંકટને સહન કરનારા.

પ્રશ્ન : અરિહંતમાં વિશેષ ગુણ ક્યા હોય છે ?

જવાબ : ૩૪ અતિશય, ૩૫ વાણીના ગુણ, ૮ મહાપ્રતિહાર્ય તથા તેઓ શરીરના ૧૦૦૮ લક્ષણોથી સંપન્ન હોય છે.

પ્રશ્ન : આચાર્યના વિશેષ ગુણ ક્યા હોય છે ?

જવાબ : આચાર્યની આઠ પ્રકારની સંપદા હોય છે. ૧. આચાર સંપદા ૨. જ્ઞાન સંપદા ૩. શરીર સંપદા ૪. વચન સંપદા ૫. વાચના સંપદા ૬. મતિ સંપદા ૭. તર્ક શક્તિની સંપદા ૮. સંગ્રહ પરિજ્ઞા સંપદા. આચાર્ય શરીરથી સુંદર સુડોળ જાતિ સંપન્ન, બુદ્ધિમાન, વિચક્ષણ, આગમોના જ્ઞાતા, બહુશ્રુત, સંયમ નિષ્ઠ અને પ્રભાવશાળી ઐર્વ્ય સંપન્ન હોય છે.

પ્રશ્ન : ઉપાધ્યાયના વિશેષ ગુણ ક્યા હોય છે ?

જવાબ : શિષ્યોને ભણાવવામાં, સૂત્ર કંઠસ્થ કરાવવામાં કુશળ હોય છે. સ્વયં શાસ્ત્ર જ્ઞાનમાં બહુશ્રુત હોય છે, ભણવા ભણાવવાની તીવ્ર રુચિવાળા હોય છે તથા આચાર્યના અનેક ગુણોથી પણ સંપન્ન હોય છે. બીજા સમૂહમાંથી ભણવા માટે આવનારા સાધુઓને અધ્યયન કરાવે છે. આચાર્ય તો સકલ ગણના નાયક, સકલ શિરોમણી હોય જ છે. તેના પછી સંઘમાં બીજું પૂજ્ય પદ ઉપાધ્યાયનું હોય છે.

પ્રશ્ન : અરિહંત ક્યારે, ક્યાં અને કેટલા હોય છે ?

જવાબ : અરિહંત મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં(પંદર કર્મભૂમિ ક્ષેત્રમાં) હોય છે. ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રમાં ત્રીજા ચોથા આરામાં હોય છે, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સદા શાવૃત હોય છે. ભરત ક્ષેત્રમાં એક સમયમાં એક હોય છે અને ઉત્સર્પિણી અથવા અવસર્પિણી કાળમાં ત્રીજા ચોથા આરામાં કુલ મળીને ૨૪-૨૪ થાય છે. પાંચ મહાવિદેહમાં ૧૬૦ વિજય છે. તે પ્રત્યેકમાં એકેક હોઈ શકે છે. એટલે ઉત્કૃષ્ટ ૧૬૦ (તીર્થંકર) ત્યાં હોઈ શકે છે તથા ઓછામાં ઓછા ૨૦ તીર્થંકર તો સદા રહે છે. એથી ઓછી સંખ્યા ક્યારે ય હોતી નથી.

સંપૂર્ણ લોકમાં કુલ મળીને ઉત્કૃષ્ટ ૧૭૦ તીર્થંકર એક સાથે હોઈ શકે છે. પાંચ ભરતના પાંચ અને પાંચ ઐરવતના પાંચ અને પાંચ મહાવિદેહની ૧૬૦ વિજયના ૧૬૦ અર્થાત્ ૫+૫+૧૬૦ = ૧૭૦ થઈ શકે છે અને જઘન્ય વીસ તો સદા હોય છે. અત્યારે ભરતક્ષેત્રમાં કોઈ અરિહંત નથી. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ૨૦ તીર્થંકરો અત્યારે વિચરી રહ્યા છે.

પ્રશ્ન : સિદ્ધ ભગવાન, ક્યાં ક્યારે ને કેટલા હોય છે ?

જવાબ : સિદ્ધ ભગવાન અનંત છે, સદા અનંતા રહે છે. ઉર્ધ્વલોકમાં દેવલોકની ઉપર લોકના આખરી કિનારે સિદ્ધશિલા છે. તેથી પણ ઉપર લોકાગ્ર ભાગમાં અનંત સિદ્ધ ભગવાન બિરાજમાન છે. તેમને જન્મ મરણ ન હોવાથી, તેઓ આત્મ સ્વરૂપમાં સદાને માટે ત્યાં સ્થિર છે. મનુષ્ય જ કર્મોનો સંપૂર્ણ નાશ કરી સિદ્ધ બને છે. અત્યારે આપણા ભરત ક્ષેત્રમાંથી કોઈ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાંથી અત્યારે પણ મનુષ્ય કર્મ ક્ષય કરી સિદ્ધ બને છે.

પ્રશ્ન : આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ ક્યાં, ક્યારે અને કેટલા હોય છે ?

જવાબ : મનુષ્ય ક્ષેત્રની ૧૫ કર્મભૂમિમાં હોય છે. જ્યારે જ્યાં અનેક સાધુ સાધવી હોય છે ત્યારે ત્યાં તેના આચાર્ય-ઉપાધ્યાય પણ હોય છે. ગચ્છ અત્યંત વિશાળ(મોટો) હોય તો વ્યવસ્થા સંભાળવા માટે પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણધર, ગણિ, ગણાવછેદક આદિ પદવીધર બનાવી શકાય છે. ઉપાધ્યાય એક અથવા અનેક પણ આવશ્યકતાનુસાર થઈ શકે છે. ભરત ક્ષેત્રમાં અવસર્પિણી કાળમાં ત્રીજા, ચોથા આરામાં અને ક્યારેક પાંચમા આરામાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ હોય છે તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સદા શાઠ રહે છે. સાધુઓની સંખ્યા સર્વત્ર મળીને ઓછામાં ઓછી પણ અનેક હજાર કરોડ હોય છે અને અધિકમાં અધિક પણ અનેક હજાર કરોડ હોય છે. તદ્દનુસાર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય પણ અનુમાનથી હજારો લાખોમાં સમજી લેવા જોઈએ. અનેક માં બે કે નવનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : શુદ્ધ સંયમ પાલન કરનારાની સંખ્યા અધિક હોય છે કે સંયમમાં દોષ લગાડનારાની સંખ્યા અધિક હોય છે ?

જવાબ : સંપૂર્ણ લોકની અપેક્ષાએ શુદ્ધ સંયમ પાળનારાની સંખ્યા અધિક હોય છે. અર્થાત્ લોકમાં શુદ્ધ સંયમ પાલન કરનારાની સંખ્યા અનેક હજાર કરોડ હોય છે અને દોષ લગાડનારાની સંખ્યા અનેક સો કરોડ હોય છે. મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણમાં દોષ લગાડનારા સાધુ પણ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સદા શાઠ અનેક સો કરોડ તો હોય જ છે. ભરતક્ષેત્રમાં તો ક્યારેક સાધુ હોય છે અને ક્યારેક હોતા નથી, ક્યારેક ૫૦-૧૦૦ પણ હોય છે, ક્યારેક લાખો પણ હોય છે, ક્યારેક દોષ લગાડનારા વધુ થઈ જાય છે તો ક્યારેક શુદ્ધ સંયમ પાલન કરનારા વધુ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : આ દોષ લગાડનારા અનેક સો કરોડ સાધુ પાંચમા પદમાં રહે છે. તેને વંદન કરાય છે ?

જવાબ : આ અનેક સો કરોડની સંખ્યા પાંચમા સાધુ પદમાં ગણવામાં આવેલાની

બતાવવામાં આવી છે. કારણ કે જે શ્રમણ પરિસ્થિતિથી દોષ સેવન કરીને પણ અંતઃકરણમાં તેનો ખેદ રાખે છે, જેને પોતાના દોષ સમજાય છે અને યથા અવસર તે દોષ પ્રવૃત્તિને છોડીને પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરે છે; એટલે તે પાંચમા પદમાં હોય છે અને વંદનીય પણ હોય છે. એ પોતાના દોષની પુષ્ટી કે પ્રરૂપણા કરતા નથી. પરંતુ પોતાની કાયરતા સમજે છે અને તે નબળાઈ સિવાય તપ, સંયમ અને જ્ઞાન ધ્યાનમાં લીન રહે છે. તેઓ શુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક શુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે, શુદ્ધ સંયમ પાલન કરનારા સાધુઓ પ્રત્યે હૃદયમાં આદરભાવ રાખે છે. તેના સિવાય જે શ્રમણો સંયમ, નિયમ અને ભગવંત આજ્ઞાના પ્રતિ બેદરકારી રાખનારા અથવા અશુદ્ધ શ્રદ્ધા પ્રરૂપણા કરનારા હોય છે, તે આ સંખ્યામાં સમાવેલા નથી. એટલે તેઓ પાંચમા પદમાં પણ સમાવેલા નથી, માટે તેઓ ભાવ વંદનીય પણ હોતા નથી. દ્રવ્યલિંગ અને સમાજથી ગ્રહાયેલા હોવાથી તેઓ વ્યવહારથી વંદનીય છે.

એક ગચ્છમાં પણ અનેક જાતના સાધક હોય છે. તેમાં પણ કેટલાય ભાવ વંદનીય હોતા નથી. તો પણ તેઓ ગચ્છમાં હોય, સાધુના વ્યવહારમાં બંધાયેલા હોય, ત્યાં સુધી વ્યવહાર વંદનીય રહે છે.

પ્રશ્ન : નવકાર મંત્ર ક્યારે ગણવા જોઈએ ?

જવાબ : સૂતાં સમયે, ઉઠતાં સમયે, ઘરથી બહાર જતાં સમયે, અથવા કષ્ટ આપત્તિના સમયે અથવા મૃત્યુ સમયમાં નવકાર મંત્ર અવશ્ય ગણવા જોઈએ.

પ્રશ્ન :— નવકાર મંત્ર ક્યારે ક્યાં ન ગણવા જોઈએ ?

જવાબ : નવકાર મંત્રને માટે કોઈ સ્થાન અથવા કોઈ સમયનું બંધન નથી. જ્યારે જ્યાં સમય હોય, ઈચ્છા થાય, આવશ્યક લાગે ત્યાં તેનું ઉચ્ચારણ કરી શકાય છે. શૌચ ગૃહમાં પણ જો કષ્ટ, સંકટ અથવા મૃત્યુ સમય નજીક લાગે તો ત્યાં પણ નવકાર મંત્રનું સ્મરણ કરી શકાય છે.

પ્રશ્ન : પાંચે પદમાં કુલ કેટલા ગુણ છે ?

જવાબ : પાંચ પદમાં એક પદ સિદ્ધ ભગવાનનું છે અને ચાર પદ સાધુ અવસ્થાના છે. એટલા માટે આ બે પદોની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધોના મુખ્ય ૩૧ ગુણ કહ્યાં છે અને સાધુનાં મુખ્ય ૨૭ ગુણ કહ્યાં છે. શેષ ત્રણ પદની ગુણ સંખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી. પરંતુ આચાર્યોએ બીજી અપેક્ષાએ અરિહંતના ૧૨, સિદ્ધના ૮, આચાર્યના ૩૬, ઉપાધ્યાયના ૨૫ અને સાધુના ૨૭. આ રીતે કુલ ૧૦૮ ગુણ પાંચ પરમેષ્ટી પદના બતાવ્યા છે.

વંદન નમસ્કાર જ્ઞાન-વિજ્ઞાન :-

પ્રશ્ન : આગમમાં વંદનના પાઠ કયા કયા છે ?

જવાબ : તિક્ષ્ણુત્તો, નમોત્યુષાં અને ખમાસમણો.

પ્રશ્ન : રસ્તામાં ચાલતાં મુનિરાજને વંદના કેમ કરવી ?

જવાબ : દર્શન થવાથી કેટલેક દૂરથી હાથ જોડી મસ્તક નમાવી 'મત્યએણં વંદામિ' બોલતાં વંદના કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : અરિહંત, તીર્થંકર અથવા સાધુ સાધ્વીના સ્થાન પર પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં કયા પાઠથી વંદના કરવી ?

જવાબ : અરિહંત અને સાધુ સાધ્વીના સ્થાન પર પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં તિક્ષ્ણુત્તોના પાઠથી ત્રણ વાર આવર્તન કરી, પંચાંગ નમાવીને વંદના કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : નવ આવર્તન કરતાં ત્રણવાર તિક્ષ્ણુત્તોના પાઠથી વંદના કરવી બરાબર છે ?

જવાબ : તિક્ષ્ણુત્તો શબ્દ 'પ્રદક્ષિણા' એટલે આવર્તનનો વિશેષણ છે તેથી ત્રણ આવર્તન કરવા આગમ સમ્મત છે. ત્રણવાર ઉઠ-બેસ કરીને વંદન કરવાની વિધિ કોઈપણ આગમ વર્ણનથી પ્રાપ્ત થતી નથી. ત્રણવાર મત્યએણં વંદામિ બોલીને મસ્તકને ત્રણવાર ભૂમિ પર લગાવી શકાય છે, તેવો ઉલ્લેખ આગમ ઉવવાઈ અને રાયપ્પસેણી આદિ સૂત્રોથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન : અરિહંત, સિદ્ધ અને શ્રમણને પરોક્ષ વંદન કયા પાઠથી કરવું ?

જવાબ : અરિહંત અને સિદ્ધોને પરોક્ષ વંદન નમોત્યુષાંના આખા પાઠનું ઉચ્ચારણ કરીને જ કરવું જોઈએ. સાધુ સાધ્વીને પણ પરોક્ષમાં (આખા જમોત્યુષાં ના પાઠથી નહીં) સંક્ષિપ્ત નમોત્યુષાંના પાઠથી જ વંદન કરવું જોઈએ, આ જ આગમ સમ્મત છે. પરોક્ષમાં કોઈને પણ તિક્ષ્ણુત્તોના પાઠથી વંદન કરવું આગમ સમ્મત નથી. તે ફક્ત ચાલી રહેલી અશુદ્ધ પરંપરા છે.

પ્રશ્ન : ખમાસમણાના પાઠથી વંદના ક્યારે કરી શકાય છે ?

જવાબ : પ્રતિક્રમણની વચ્ચેમાં ત્રણ જગ્યાએ ખમાસમણાના પાઠથી વંદન કરવામાં આવે છે. બીજા કોઈ સમયે આ પાઠથી વંદન કરવાનું આગમસમ્મત નથી. કારણ કે આ પાઠનો સંબંધ પ્રતિક્રમણથી છે. અન્ય સમયમાં વંદના તિક્ષ્ણુત્તોના પાઠથી અને પરોક્ષ વંદના નમોત્યુષાંના પાઠથી કરવામાં આવે છે. રસ્તે ચાલતાં સાધુઓને મત્યએણં વંદામિ કહીને દૂરથી સંક્ષિપ્ત વંદન કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : આ વંદન પાઠોમાં કયો વિષય છે ?

જવાબ : (૧) તિક્ષ્ણુત્તોના પાઠમાં વંદન વિધિ અને વચન સન્માન છે (૨) નમોત્યુષાંના પાઠમાં નમસ્કારની સાથે ગુણાનુવાદ છે (૩) ખમાસમણાના પાઠમાં વંદન, ભક્તિ અને ત્રુટિઓનું પ્રતિક્રમણ તથા ક્ષમાયાચના છે.

પ્રશ્ન : લોગસ્સ અને જમોત્યુષાં પાઠોના વિષયોમાં શું અંતર છે ?

જવાબ : લોગસ્સના પાઠમાં વર્તમાન ૨૪ તીર્થંકરોની નામ સહિત ગુણસ્તુતિ છે, સાથે સાથે વચન દ્વારા ભાવ વંદન પ્રગટ કરવામાં આવે છે. નમોત્યુષાંના પાઠમાં તીર્થંકર સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધ ભગવંતોના ગુણગ્રામ છે, સાથે સાથે નમસ્કાર પણ કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રશ્ન : નમોત્યુષાંના પાઠથી ગુણગ્રામ નમસ્કાર કેટલીવાર કરવા ?

જવાબ : સિદ્ધોની મુખ્યતા હોય તો કેવલ એકવાર ૨. અરિહંતોની મુખ્યતા હોય તો પ્રથમ સિદ્ધને, પછી અરિહંતને એમ બે વાર ૩. ધર્મગુરુ ધર્માચાર્યની મુખ્યતા હોય તો ભરતક્ષેત્રમાં અરિહંત ભગવાન વિચરતાં હોય તો સિદ્ધ, અરિહંત અને ગુરુને એમ ત્રણ વાર નમોત્યુષાંથી વંદન કરવું અને જો અરિહંત ભગવાન ભરત ક્ષેત્રમાં વિચરતાં ન હોય તો સિદ્ધ અને ગુરુને એમ બે વાર નમોત્યુષાંથી વંદન કરવું. ગુરુ માટે જમોત્યુષાં નો પાઠ સંક્ષિપ્ત જુદો હોય છે.

પ્રશ્ન : આ ઉપરોક્ત વંદન સંબંધી જ્ઞાનનો આધાર પ્રમાણ શું છે ?

જવાબ : રાયપસેણીય સૂત્ર, ભગવતી સૂત્ર, ઔપપાતિક સૂત્ર, આદિના વંદન પ્રકરણોના આગમ પાઠ જ કહેવાયેલા વંદન જ્ઞાનના મુખ્ય આધાર છે. તેના હેતુ આધારથી આ સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન : એક જ વારમાં એક સાથે બે વંદન પાઠોથી વંદના કરી શકાય છે ?

જવાબ : ના, એક પ્રસંગમાં ઉપરના સમાધાનો અનુસાર કોઈપણ એક પાઠથી વંદન કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણમાં તિક્ષ્ણુત્તોના પાઠથી વંદન કરીને પછી તેની સાથે ખમાસમણાના પાઠથી વંદન કરવામાં આવે છે ?

જવાબ : તે ખોટી પરંપરા છે. પ્રતિક્રમણની વચ્ચે ત્રણ જગ્યાએ ખમાસમણાના પાઠથી વંદન કરવા તે યોગ્ય છે. તેના સિવાય વચ્ચે વારંવાર તિક્ષ્ણુત્તોના પાઠથી વંદન કરવું તે બરાબર નથી. એ ખોટી ભ્રમણાથી ચાલતી પરંપરા માત્ર છે.

પ્રતિક્રમણ શરૂ કરવાની આજ્ઞા પ્રત્યક્ષમાં ગુરુ અથવા રત્નાધિકને

તિક્ષુત્તો ના પાઠથી પ્રત્યક્ષ વંદન કરીને લેવાય છે અને પ્રતિક્રમણના અંતમાં પ્રત્યક્ષ ગુરુવંદન **તિક્ષુત્તો**ના પાઠથી કરીને ક્ષમાયાચના એવં પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તથા તે બંને સમયે બધા રત્નાધિકોને પ્રત્યક્ષ વંદન તિક્ષુત્તોના પાઠથી કરવામાં આવે છે.

પ્રતિક્રમણની વચમાં— (૧) વ્રત અતિયારોનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પહેલાં, (૨) પ્રાયશ્ચિત્ત શુદ્ધિ કાયોત્સર્ગ કરવા પહેલાં અને (૩) પ્રત્યાખ્યાન કરવા પહેલાં; આ ત્રણ જગ્યાએ ખમાસમણાના પાઠથી વંદન કરવામાં આવે છે.

મધ્યમ વંદના એકવાર કરવી જોઈએ. પ્રત્યક્ષમાં તીર્થંકર ભગવાન માટે શ્રાવક શ્રાવિકાઓ દ્વારા ત્રણ આવર્તનપૂર્વક એકવાર વંદન કરીને બેસી જવાનું વર્ણન અનેક આગમોમાં મળી આવે છે. ફક્ત ઉત્કૃષ્ટ વંદન પ્રતિક્રમણમાં ત્રણ જગ્યાએ, બે-બે વખત કરવામાં આવે છે. ત્રણ વારની મધ્યમ વંદનાનો કોઈ આગમ આધાર નથી. સાધુ હજારો ગુણોના ધારક હોય છે અને મુખ્ય ૨૭ ગુણોના ધારક હોય છે. તો તે ગુણો પ્રમાણે વંદના કરાય નહીં.

તેમ છતાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની અપેક્ષાએ ત્રણ વંદના કરવાનો રિવાજ છે પરંતુ સાધુઓને ત્રણ વાર કરવાની સાથે સિદ્ધોને પણ ત્રણવાર વંદના કરવામાં આવે છે. જો કે તેમાં જ્ઞાન, દર્શન બે જ હોય છે, ચારિત્ર હોતું નથી.

અનેક શ્રાવકો દ્વારા ભગવાનને વંદન કરવાનું વર્ણન આગમોમાં જોવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ત્રણ આવર્તન અને એકવાર પંચાંગ નમાવીને વંદન કરવું, એ આગમ સમ્મત વંદન વિધિ છે.

ઈરિયાવહિ પાઠ જ્ઞાન—વિજ્ઞાન :—

પ્રશ્ન : ગમનાગમન અતિયાર પ્રતિક્રમણનો પાઠ બે પ્રકારે જોવા મળે છે. તેમાં સાચો કયો છે ?

જવાબ : **इच्छामि पडिक्कमिडं इरियावहियाए** આ રીતે શરૂ થવાવાળો પાઠ શુદ્ધ છે અને **इच्छाकरणं संदिसह भगवं इरियावहियं पडिक्कमामि इच्छं** આટલો પાઠ પાછળથી જોડાયો છે; એવું પ્રાચીન પ્રતો જોવાથી જણાય છે.

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણ કરવાની વિધિમાં એક પાઠ કેટલીવાર આવી શકે?

જવાબ : પ્રતિક્રમણ વિધિમાં અલગ-અલગ જગ્યાએ કોઈપણ પાઠ ત્રણવાર આવી શકે છે. તેનાથી અધિક આવે તો તે આગમ આધાર વિનાની અશુદ્ધ પરંપરા છે, તેમ સમજવું અને ત્રણથી અધિક વાર બોલવું આવશ્યક પણ નથી.

કાયોત્સર્ગ સંબંધી જ્ઞાન—વિજ્ઞાન :—

પ્રશ્ન : કાઉસ્સગ્ગ ઊભા-ઊભા કરવો કે બેસીને ?

જવાબ : શારીરિક કારણ ન હોય તો કાઉસ્સગ્ગ ઊભા થઈને જ કરવો જોઈએ. પરિસ્થિતિનું કોઈ કારણ હોવા પર સુખાસનથી બેસીને પણ કાઉસ્સગ્ગ કરી શકાય છે.

પ્રશ્ન : કાઉસ્સગ્ગ પાળવાના સમયે આખો નવકાર મંત્ર બોલવો જોઈએ કે ફક્ત એક જ પદ બોલવું ?

જવાબ : ફક્ત **णमो अरिहंताणं** એટલું જ પદ બોલવું જોઈએ. તસ્સ ઉત્તરીના પાઠથી પણ એ જ સાબિત થાય છે. આખો નમસ્કાર મંત્ર બોલવો, તે પડી ગયેલી પરંપરા માત્ર છે.

પ્રશ્ન : કાઉસ્સગ્ગ શુદ્ધિનો સાચો પાઠ કયો છે ?

જવાબ : આ પાઠ આગમમાં મળતો નથી. એટલે એમાં બે ધ્યાન અને ચાર ધ્યાનના નામ બોલવામાં મતભેદ છે. અપેક્ષાથી બે ધ્યાન બોલવા જ વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

લોગસ્સ સંબંધી જ્ઞાન—વિજ્ઞાન :—

પ્રશ્ન : લોગસ્સનો પાઠ ક્યારે બોલવામાં આવે છે ?

જવાબ : કોઈપણ પ્રકારના આગમોક્ત કાઉસ્સગ્ગ કર્યા પછી પ્રગટમાં લોગસ્સનો પાઠ બોલવામાં આવે છે. પ્રતિક્રમણમાં પણ કાઉસ્સગ્ગ પછી લોગસ્સના પાઠનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. લોગસ્સનો પાઠ તીર્થંકરનું ઉત્કીર્તન છે, નામ સહિત ગુણગ્રામ છે. કીર્તન અને ગુણગ્રામ મનમાં કરવાના અથવા મૌનથી કરવાના હોતા નથી. તે તો પ્રગટથી બોલીને કરવામાં આવે, ત્યારે તેનું કીર્તન નામ સાર્થક થાય છે. આગમ, દશવૈકલિક સૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, આવશ્યક સૂત્રમાં પણ કાઉસ્સગ્ગ પછી લોગસ્સનો પાઠ બોલવાનું વિધાન છે. કાઉસ્સગ્ગની અંદર લોગસ્સનો પાઠ કરવાનું વિધાન કોઈપણ મૂળ આગમમાં નથી પરંતુ કાઉસ્સગ્ગ પછી બોલવાનું વિધાન અવશ્ય છે. તો પણ પૂર્વાચાર્યોએ સામાન્ય લોકોની દૃષ્ટિથી કાઉસ્સગ્ગમાં આલંબન હેતુ લોગસ્સનો પાઠ બોલવાની પરંપરા ચલાવી છે. વાસ્તવમાં તો કાઉસ્સગ્ગ, આત્મ ચિંતન, અતિયાર દોષનું ચિંતન કરવા માટે કરવામાં આવે છે. ગુણકીર્તન કરવા માટે કાઉસ્સગ્ગ કરવાની આવશ્યકતા હોતી નથી. તે તો પ્રગટ ઉચ્ચારણથી કરવાની વસ્તુ છે. ત્યારે તેને કીર્તન કહી શકાય છે.

સામાયિક પાળવાના પાઠની વિચારણા :-

પ્રશ્ન : સામાયિક પાળવાના પાઠ કેટલા છે ?

જવાબ : સામાયિક વ્રતના પાંચ અતિયારનો પાઠ, સામાયિક સમ્મં કાણ્ણ ઈત્યાદિ પાઠ અને ૩૨ દોષોનો પાઠ આ ત્રણ પાઠ મુખ્ય રૂપથી છે. બાકીના પાઠ ૪ સંજ્ઞા, ૪ વિકથા આદિ પાઠ સ્પષ્ટીકરણ માટે જોડવામાં આવ્યા છે. જેનો સમાવેશ ૩૨ દોષોમાં થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : સામાયિક લેવા પાળવાની વિધિમાં ફરક કેમ આવે છે ?

જવાબ : સામાયિક લેવા પાળવાના પાઠોની વિધિ અથવા ક્રમ નિર્દેશ આગમમાં અથવા તેની વ્યાખ્યામાં મળતાં નથી. મૂળ આધાર કંઈપણ ન મળવાથી અને ભિન્ન-ભિન્ન પરંપરાઓથી મળ્યા હોવાના કારણે વિધિમાં ફરક આવે છે.

તત્ત્વદષ્ટિથી સમજવા માટે નીચેના તત્ત્વ વિચારવા યોગ્ય છે. સામાયિક લેતાં સમયે ઈરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ હેતુ ઇચ્છામિ પઙ્કિકમિઙ્ગ ઇરિયા વહિયાણ ના પાઠનું ધ્યાન કરવું તે બરાબર છે. સામાયિક પાળવાના સમયે સામાયિકમાં થયેલ ૧૮ પાપોના ત્યાગ રૂપ વ્રતમાં લાગેલા અતિયારોનું ચિંતન કરવાના હેતુથી ૧૮ પાપસ્થાનના પાઠનું ધ્યાન કરવું બરાબર છે. લોગસ્સનો પાઠ અને કાઉસ્સગ્ગ શુદ્ધિનો પાઠ તો પ્રત્યેક કાઉસ્સગ્ગની પછી બોલવામાં આવે છે. લોગસ્સના પાઠ પછી સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા કરેમિ ભંતેના પાઠથી વિનયપૂર્વક લેવામાં આવે છે.

તસ્સ ઉત્તરીનો પાઠ પ્રત્યેક કાઉસ્સગ્ગ કર્યા પહેલાં બોલવામાં આવે છે. કારણ કે તે કાઉસ્સગ્ગ કરવાનો પ્રતિજ્ઞા પાઠ છે.

આ વિધિના આદિમંગલ માટે નમસ્કારમંત્ર અને ‘મંગલ પાઠ’ બોલવા જોઈએ અને પ્રતિક્રમણની સમાપ્તિમાં જે રીતે સિદ્ધ સ્તુતિ નમોત્થુણાના પાઠથી કરવામાં આવે છે, તે જ રીતે સામાયિક લેવાની વિધિના અંતમાં અને પાળવાની વિધિના અંતમાં નમોત્થુણાનો પાઠ બોલવો જોઈએ.

સામાયિક પાળવાના અતિયાર શુદ્ધિનો પાઠ પણ અંતમાં બોલવો આવશ્યક છે અને અંતિમ મંગલની અપેક્ષા સામાયિક સમાપ્ત કરતાં સમયે નમસ્કારમંત્ર બોલવો, એ પણ બરાબર છે.

આ આવશ્યક તત્ત્વો સામાયિકની વિધિના નિર્ણય માટે આવશ્યક છે. કાઉસ્સગ્ગમાં ઈચ્છાકારેણનો પાઠ બોલવો જ છે, તો કાઉસ્સગ્ગની પહેલાં તેને બોલવો બરાબર નથી. લોગસ્સનો પાઠ કાઉસ્સગ્ગના પછી બોલવો જ છે, એટલે કાઉસ્સગ્ગમાં લોગસ્સ બોલવો પણ બરાબર નથી.

પ્રતિક્રમણનાં સમયની તેમજ અન્ય વિચારણા :-

પ્રશ્ન : રાઈય અને દેવસિય પ્રતિક્રમણનો સમય કયો છે ?

જવાબ : પ્રતિક્રમણ કરવાનો સમય ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન ૨૬થી સૂર્યાસ્ત પછી અને સૂર્યોદય પહેલાં કરવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. સૂર્યાસ્ત પછી દેવસિય પ્રતિક્રમણ અને સૂર્યોદય પહેલાં રાઈય પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ.૨૬માં સૂર્યાસ્ત સમયે થંડિલભૂમિ પડિલેહણનું કાર્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રમાં સૂર્યાસ્તના પહેલા સમય સુધી ચાલવું વિહાર કરવો વગેરે બતાવવામાં આવ્યું છે. બૃહત્કલ્પ સૂત્રમાં સૂર્યાસ્ત પૂર્વ સમય સુધી ખાતાં પીતાં સાધુની પણ આરાધના બતાવવામાં આવી છે. આ રીતે સૂર્યાસ્તની નજીકના પૂર્વ સમયમાં પ્રતિલેખન, વિહાર અને આહાર વિધિનો આગમ નિર્દેશ હોવાથી તે કાળને પ્રતિક્રમણનો કાળ કહી શકાતો નથી. એટલે સૂર્યાસ્તની પૂર્વ પ્રતિક્રમણનો સમય માનવો આગમ વિપરીત થાય છે.

પ્રાતઃ સૂર્યોદયની પછીના સમયમાં આગમમાં પ્રતિલેખન, વિહાર એવં આહારનું કથન છે. એટલે સૂર્યોદયની પહેલાં જ પ્રતિક્રમણનો કાળ માનવો બરાબર છે. આવી રીતે આગમ સંમત તત્ત્વ એ છે કે સૂર્યાસ્ત પછી દેવસિક પ્રતિક્રમણ અને સૂર્યોદય પહેલાં રાત્રિક પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણ ૪૮ મીનિટમાં થવું જોઈએ ?

જવાબ : આગમોમાં એવા કોઈ નિશ્ચિત સમયનો ઉલ્લેખ નથી. છતાં પણ એક રૂપતા એવં વ્યવસ્થિતતાની દષ્ટિથી એવું કહેવાય છે કે ૪૮ મીનિટ અથવા એક કલાકમાં પ્રતિક્રમણ થઈ જવું જોઈએ. વાસ્તવમાં નવી જૂની શીખેલ વ્યક્તિ અથવા અભ્યસ્ત, અનભ્યસ્ત વ્યક્તિની અપેક્ષા હીનાધિક સમય થાય તે સ્વભાવિક છે.

વિશેષ પરિસ્થિતિમાં અને નવા શીખેલા સાધકને ઉક્ત સમયથી અધિક સમય પણ લાગી શકે છે અર્થાત્ કોઈને કલાક, દોઢ કલાક સુધી પણ લાગી શકે છે અને કોઈને ૨૦-૨૫ મીનિટમાં પણ પૂર્ણ થઈ શકે છે.

લાલ દિશા સંબંધી (સંધિકાળ) યૂપકકાળ અસ્વાધ્યાય કાળ પણ ક્યારેક ૩૦, ૪૦, ૫૦ મીનિટ એવં ક્યારેક કલાકથી પણ વધારે સમયનો હોઈ શકે છે.

સાર તત્ત્વ એ છે કે પ્રતિક્રમણ પ્રમાદ રહિત થઈને કરવું, પરસ્પર વાતો ન કરવી જોઈએ. છતાં કોઈને ૩૦, ૪૦, ૫૦ મીનિટ અથવા કલાક પણ લાગી જાય, તોપણ કાંઈ આગમ વિરુદ્ધ થતું નથી.

વાસ્તવમાં જે મૂળ આગમકાલીન પ્રતિક્રમણ છે, તે તો અત્યંત નાનું જ છે. તે માટે તો અડધો કલાક પણ પર્યાપ્ત છે. પરંતુ વર્તમાનમાં કેટલાક પાઠ, દોહા, સવૈયા, ભજન, સ્તુતિ, પ્રતિક્રમણમાં પ્રવેશી ગયા છે.

મૂળ આવશ્યક સૂત્ર તો આજ પણ ૧૦૦-૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ જ માનવામાં આવે છે. છતાં પણ કરવામાં આવતાં વિધિયુક્ત પ્રતિક્રમણ લગભગ એક હજારથી પાંચ હજાર શ્લોક પ્રમાણ મોટું પણ થઈ ગયું છે.

આ રીતે પ્રતિક્રમણના પરિમાણની સમાનતા નથી. વ્યક્તિગત ઉચ્ચારણ ગતિમાં પણ મંદતા તીવ્રતા થાય છે. એટલે સમય પણ હીનાધિક લાગે છે. જે માટે શાસ્ત્રમાં કોઈ સ્પષ્ટોલ્લેખ નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કેટલાક સંકેત છે. તે અનુસાર પ્રતિક્રમણનો સમય અડધા કલાકથી લઈને સવા કલાક થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણની આજ્ઞા લીધા પછી વચમાં પ્રત્યેક આવશ્યકની આજ્ઞા લેવી જોઈએ ?

જવાબ : છ આવશ્યક તો આવશ્યક સૂત્રના અધ્યયન રૂપ વિભાજન છે. તે અધ્યયનોમાં આવેલ પાઠોને આગળ પાછળ એક અથવા અનેકવાર જોડવાથી પૂર્ણ વિધિયુક્ત પ્રતિક્રમણ થાય છે. એની વચ્ચે-વચ્ચે 'આવશ્યક' લગાડવું અને વારંવાર આજ્ઞા લેવી બરાબર નથી.

જેમ આવશ્યક સૂત્રમાં લોગસ્સ બીજા આવશ્યક અધ્યાયમાં, ખમાસમણો ત્રીજા આવશ્યક અધ્યાયમાં છે. જો કે વિધિયુક્ત પ્રતિક્રમણમાં લોગસ્સ બે વાર અને ખમાસમણો ત્રણ વાર બોલાય છે. તો બીજો આવશ્યક બે વાર અને ત્રીજો આવશ્યક ત્રણ વાર કહેવો પડશે. એવી રીતે કરેમિભંતેનો પાઠ આવશ્યક સૂત્રમાં તો પ્રથમ આવશ્યકમાં છે. જો કે વિધિયુક્ત પ્રતિક્રમણમાં ત્રણવાર બોલાય છે. તો પ્રથમ આવશ્યકની આજ્ઞા છે, એમ ત્રણ વાર બોલાશે ? ના, તેમ સંભવ નથી. એટલે એકવાર પૂર્ણ પ્રતિક્રમણની આજ્ઞા લીધા પછી વારે-વારે આજ્ઞા લેવી અનાવશ્યક અને અસંગત છે.

પ્રશ્ન : જે અતિચાર ચિંતનનો પાઠ કાઉસ્સગમાં ચિંતનરૂપમાં બોલાય છે, શું તેને પહેલાં જ બોલીને મિચ્છામિ દુક્કડં દઈ દેવું બરાબર છે ?

જવાબ : વિધિ સંકલનાનો વિસ્તૃત આગમ આધાર નહીં હોવાથી કેટલાક પાઠોની ક્રમ પરંપરા ફરી વિચારણીય છે. જેમ ગમનાગમન અતિચાર પ્રતિક્રમણ (इच्छाकारेण), સંક્ષિપ્ત અતિચાર પ્રતિક્રમણ (इच्छामि ठामि)નો પાઠ, કાયોત્સર્ગ પહેલાં બોલીને પછી કાયોત્સર્ગમાં પણ બોલાય છે, તે બરાબર નથી.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પ્રતિક્રમણની સંક્ષિપ્ત વિધિ બતાવી છે. પરંતુ ક્રમપૂર્વક પાઠોની વિસ્તૃત વિધિ કોઈ આગમમાં ઉપલબ્ધ ન હોવાથી પ્રચલિત ક્રમ થોડોક વિચારણીય એવું સંશોધનીય અવશ્ય પ્રતીત થાય છે. વિચારણાથી આ નિર્ણય થાય છે કે કાઉસ્સગની પહેલાં આદિ મંગલ સામાયિક પ્રતિજ્ઞા એવું કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા પાઠ હોવો જ પર્યાપ્ત છે.

પ્રશ્ન : નમસ્કાર મંત્ર કયા આવશ્યકનો પાઠ છે ?

જવાબ : છ આવશ્યકમાં નવકાર મંત્રનો પાઠ નથી. તેને આદિ મંગલ પાઠના રૂપમાં માનવામાં આવ્યો છે. ભગવતી સૂત્રના પ્રારંભમાં નવકાર મંત્રનો પાઠ છે. અન્ય સૂત્રોના પ્રારંભમાં નથી. એવી રીતે નમોત્યુણનો પાઠ પણ છ આવશ્યકમાં નથી. તેને અંતિમ મંગલ રૂપમાં માનવામાં આવ્યો છે. અન્ય અનેક આગમોમાં નમોત્યુણનો પાઠ મળે છે.

પ્રશ્ન : આગમે તિવિહે અને અરિહંતો મહદેવોનો પાઠ કયાં આવે ?

જવાબ : આ બંને પાઠ છ આવશ્યકમાં નથી. પછી આચાર્યોએ સંપાદિત કરીને બનાવ્યા છે. એટલે એમાં ગુજરાતી, પ્રાકૃત મિશ્ર ભાષા છે. અરિહંતો મહદેવો આવશ્યક નિર્યુક્તિના આધારથી એવું આગમે તિવિહેનો પાઠ યોથા આવશ્યકના તેત્રીસ બોલના પાઠથી લઈને જ્ઞાનાતિચાર અને દર્શનાતિચારની આવશ્યકતા માટે ઉપયોગી સમજીને સંપાદિત કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રશ્ન : શ્રાવક પ્રતિક્રમણનો પાઠ કયા આવશ્યકમાં છે ?

જવાબ : આવશ્યક સૂત્રના છ આવશ્યકોમાં સાધુ પ્રતિક્રમણના પાઠોનો જ ઉલ્લેખ છે. શ્રાવક યોગ્ય પાઠ કરેમિ ભંતે, ઈચ્છામિ ઠામિ આદિ શ્રમણ પ્રતિક્રમણના પાઠથી સંશોધિત સંપાદિત કરવામાં આવ્યા છે અને અન્ય પાઠ અનેક આગમોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. એ બધા મળીને આખું શ્રાવક પ્રતિક્રમણ યથોચિતરૂપથી સંકલિત કરીને સંપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. શ્રાવક પ્રતિક્રમણ કરવાનું પણ જરૂરી હોવાથી તેનું સંપાદન ઉપયોગી જ છે.

ઉપલબ્ધ છ આવશ્યકમાં ફક્ત ૨૩ પાઠ છે અને બે આદિ, અંત મંગલ પાઠ છે. એમ કુલ ૨૫ પાઠથી શ્રમણ પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે. છઠ્ઠા આવશ્યક પછી પરિશિષ્ટ રૂપમાં શ્રાવક પ્રતિક્રમણ સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાકારે સ્વીકાર કર્યો છે. તેના આધારથી વિસ્તૃત રૂપમાં પૂર્ણ શ્રાવક પ્રતિક્રમણ પ્રચલિત છે. જેમાં કાલાંતરથી કેટલીય સ્તુતિઓ, ભજન, દોહા પ્રવેશી ગયા છે.

પ્રશ્ન : ખમાસમણાના પાઠથી ઉત્કૃષ્ટ વંદનની વિધિ ક્યાં બતાવવામાં આવી છે ?

જવાબ : સમવાયાંગ સૂત્રના ૧૨મા સમવાયમાંથી એની વિધિ સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેના આધારે બે વાર ખમાસમણા, ૪ વાર માથું નમાવવું, ૧૨ આવર્તન કરવા, પ્રવેશ, નિષ્ક્રમણ, ઉક્કડું આસન આદિ કરવામાં આવે છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ સમવાયાંગ અને આવશ્યક સૂત્રની નિર્યુક્તિ ટીકામાં ઉપલબ્ધ છે.

પ્રશ્ન : કાઉસ્સગ્ગમાં બોલાતા ૯૯ અતિયાર આદિ પાઠોને બીજીવાર પ્રગટ કેમ બોલાય છે ?

જવાબ : કાઉસ્સગ્ગમાં મૌનપૂર્વક વ્રતોના અતિયાર—દોષોના ચિંતનથી આત્માનુ-પ્રેક્ષણ કરવામાં આવે છે અને પછી પ્રગટમાં બોલીને તેનું આલોચના પ્રતિક્રમણ મિથ્યા દુષ્કૃત આપવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન : બે વાર બોલવું ઠીક છે તો ત્રણ વાર અતિયારોને કેમ બોલાય ?

જવાબ : ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના આધાર થી જ પ્રતિક્રમણની વિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. તદનુસાર બે વાર બોલવાનું જ સ્પષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ કાઉસ્સગ્ગમાં ચિંતન કરીને પછી પ્રગટમાં વ્રત અતિયારોનું પ્રતિક્રમણ સંલગ્ન કરી લેવું જોઈએ અને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શુદ્ધિને માટે પુનઃ કાઉસ્સગ્ગ કરી લેવો જોઈએ. વિશેષ જાણકારી માટે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન ૨૬ જોવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : સંકલિત, સંપાદિત પાઠ કેટલા અને ક્યા છે ?

જવાબ : એમ તો શ્રાવક પ્રતિક્રમણ સંપૂર્ણ જ સંકલિત સંપાદિત છે અને શ્રમણ પ્રતિક્રમણમાં કેટલાક પાઠ સંકલિત સંપાદિત બોલાય છે. આ પાઠોની સ્પષ્ટ જાણકારી માટે સારાંશ પુષ્પ ઉરના પરિશિષ્ટોનું ધ્યાન પૂર્વક અધ્યયન કરવું જોઈએ. ત્યાં અન્ય આગમોથી સંકલિત પાઠ તથા આગમ સિવાય સંકલિત, સંપાદિત, પાઠોનો એક સાથે સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે.

સામાન્ય રૂપથી એ સમજી શકાય છે કે જેટલા પણ પાઠ હિન્દી, ગુજરાતી ભાષામાં અથવા મિશ્ર ભાષામાં છે તે બધા નવા સંપાદિત છે અને ૨૫ મિથ્યાત્વ, ૧૪ સંમૂર્ચિત્તમ, મહાવ્રત, સમિતિ ગુપ્તિ, અણુવ્રત, સંલેખના, પાંચ પદની વંદના, આચરિય ઉવજ્ઞાણનો પાઠ, તસ્સ સવ્વસ્સ આદિ પાઠ સંગ્રહિત સંપાદિત છે.

શ્રાવક પ્રતિક્રમણના કરેમિ ભંતે અને ઇચ્છામિ ઠામિના પાઠ પણ સંપાદિત-સંશોધિત છે.

પ્રશ્ન : શ્રાવકના ૯૯ અતિયાર અને સાધુના ૧૨૫ અતિયારોનું કથન સંકેત ક્યાં છે ?

જવાબ : એવી સંખ્યાનો સંકેત કોઈપણ આગમમાં નથી. બીજી પણ એવી સંખ્યાઓની ગણતરી પરંપરામાં ચાલે છે, જેનો આગમોમાં કોઈ નિર્દેશ નથી, જેમ કે ૨૧ પ્રકારના ધોવણ, પંચ પરમેષ્ટિના ૧૦૮ ગુણ, આચાર્યના ૩૬ ગુણ, ઉપાધ્યાયના ૨૫ ગુણ, જીવના ૫૬૩ ભેદ ઇત્યાદિ.

એ બધા અપેક્ષાથી સંકલિત કરીને બનાવવામાં આવે છે. જે કેટલાક તો આગમ સંમત હોય છે અને કેટલાક અસંગત પણ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : સંલેખના તો જીવનના અંત સમયમાં થાય છે. તેના અતિયારોની રોજના કાઉસ્સગ્ગમાં ચિંતનની શું આવશ્યકતા છે ?

જવાબ : આ તપના અતિયારોની અપેક્ષાએ સંકલિત પાઠ છે. એટલે એમાં સંલેખનાના સ્થાન પર તપના અતિયાર કહેવા જોઈએ અને સાથે જ તપ સ્વરૂપ પણ બોલવું જોઈએ. આ પુસ્તકમાં આ સંલેખના પાઠના સ્થાન પર ‘તપ સ્વરૂપ અને તેના અતિયાર’ નામથી તે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્ન : બાર અણુવ્રતોમાં કરણ-યોગ એક સમાન કેમ નથી ?

જવાબ : શ્રાવકના અણુવ્રત ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગના ૪૯ ભાંગામાંથી કોઈપણ ભંગથી લઈ શકાય છે; એવું ભગવતી સૂત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક વ્રતમાં શ્રાવકની પરિસ્થિતિ અલગ-અલગ હોય છે. એટલે કરણ યોગ સમાન થઈ શકતા નથી. એટલે આ વ્રતો મધ્યમ દરજ્જાના સાધક શ્રાવકોની યોગ્યતાને લક્ષ્યમાં રાખીને સંપાદિત કરાયેલ છે. જે એક પ્રકારની સામૂહિક વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી બરાબર પણ છે. જેટલા અનુકૂળ હોય તેટલા વધારે કરણ યોગ કરી શકાય છે, તેમાં આગમથી કોઈ વિરોધ નથી. એટલે આ પાઠોના સાચા આશયને વિવેક બુદ્ધિથી સમજી લેવા જોઈએ.

અણુવ્રતોના મૂળ પાઠોમાં આગાર, વ્રત સ્વરૂપ અને તેના અતિયારોની સંરચના ઘણી અનુભવ પૂર્ણ છે. આ સંરચનાથી યુક્ત આ વ્રતોને, ગરીબ-અમીર, યુવા યા વૃદ્ધ, સ્ત્રી-પુરુષ એવં રાજા-નોકર, શેઠ-મુનિમ, કોઈપણ ધારવા ઇચ્છે તો ધારી શકે છે.

પ્રથમના ત્રણ વ્રત અને ૮, ૯, ૧૧મું વ્રત બે કરણ ત્રણ યોગથી હોવાનું બરાબર અને પાલનમાં સંભવ છે. પરંતુ ૫, ૬, ૭, ૧૦ મું; આ ચાર વ્રતો એક

કરણ ત્રણ યોગથી જ પાલન કરવા સુગમ છે. આ પ્રકારે બધા વ્રતોમાં કરણ યોગ સમજી લેવા. ૧૨મા વ્રતમાં કરણ યોગને બોલવાની આવશ્યકતા પણ નથી રહી. તેમાં તો સુપાત્ર દાન દેવાનો નિયમ છે. જે ત્રણ કરણ ત્રણ યોગોની સંપૂર્તિની સાથે આપવો જોઈએ. ત્યારે શ્રેષ્ઠ દાન થાય છે.

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણમાં ખામણા-ભાવવંદના કેવી રીતે અને કેમ ?

જવાબ : પ્રતિક્રમણનો(મુખ્ય) ઉદ્દેશ તો વ્રત પર્યક્ષખાણોની શુદ્ધિ કરવાનો છે; દિવસમાં થયેલા અતિચારો(દોષો)નું ચિંતન, સ્વદોષ દર્શન અને તેનું પરિશોધન કરવાનું છે. આત્માના કષાય પરિણામોનું પરિવર્તન સમભાવમાં કરવાનું છે. આ મુખ્ય ઉદ્દેશથી જ મૌલિક પ્રતિક્રમણના પાઠો આવશ્યક સૂત્રમાં ઉપલબ્ધ છે. તેનાથી પ્રતિક્રમણનું પૂર્ણ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે. તો પણ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં અને ૨૬મા અધ્યયનમાં પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ થતાં એટલે પર્યક્ષખાણ થઈ ગયા પછી સ્તવ સ્તુતિ મંગલ કરવાનો પણ નિર્દેશ છે અને તેનું પણ મહત્ત્વ પ્રતિક્રમણ સાથે રાખવામાં આવ્યું છે.

તે બંને સૂત્ર સ્થળોના નિર્દેશ અનુસાર પાંચ પદોની ભાવવંદના કે ખામણા આદિ ગુણગ્રામ વગેરે પર્યક્ષખાણ કર્યા પછી કરવા તે બરાબર છે. પરંતુ પરંપરામાં પ્રતિક્રમણની વચમાં આ સ્તુતિ ગુણગ્રામના પાઠોએ સ્થાન લઈ લીધું છે. એ આગમ સમ્મત નથી. આ બધી સ્તુતિ, ગુણગ્રામ આદિ પર્યક્ષખાણ પછી કરવા જ આગમ સંમત છે પરંતુ વચમાં પ્રવેશ થઈ જવાથી પ્રતિક્રમણનો અધિક સમય એમાં જ લાગી જાય છે; તેથી અતિચાર ચિંતન, સ્વદોષ દર્શન, આત્મ શુદ્ધિનો ઉપક્રમ, ઓછો કરી દેવામાં આવે છે, ગૌણ કરી દેવામાં આવે છે, તેમાં રસ ઓછો લેવામાં આવે છે; સ્તુતિ ભક્તિના રસમાં જ અધિકતમ પ્રતિક્રમણનો સમય વ્યતીત કરી દેવામાં આવે છે.

જોકે પ્રતિક્રમણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભક્તિ રસનો આનંદ લેવાનો નથી પરંતુ સ્વદોષ દર્શન અને આત્મ પરિણામ વિશુદ્ધિ કરવાનો અને કષાયોપશાંતિ કરવાનો છે. માટે આ સ્તુતિ ગુણગ્રામ રૂપ પાંચ પદોની ભાવ વંદનાનો ખામણાનો નિષેધ કરવાની અપેક્ષાએ તેનું સ્થાન પરિવર્તન કરવાથી આગમ સંમત સ્થાનમાં એટલે પ્રતિક્રમણના પર્યક્ષખાણ કર્યાની પછી હોવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : મહાવ્રત સમિતિ-ગુપ્તિના ભાષાપાઠ આગમ સંમત છે ?

જવાબ : પ્રચલિત શ્રમણ પ્રતિક્રમણમાં ગુજરાતીના સંપાદિત મહાવ્રત, સમિતિ,

ગુપ્તિના પાઠ છે. તેમાં પણ કોઈ-કોઈ સ્થળ સંશોધન યોગ્ય છે અર્થાત્ આગમથી કેટલુંક અન્યથા પણ છે. તેના માટે આચારાંગ સૂત્ર અને પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રગત મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ અને ૨૫ ભાવનાઓનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં તે ગુજરાતી પાઠોનું સંશોધન કરીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્વાન પાઠક ધ્યાન રાખવાથી સમજી શકે છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ. ૨૪માં પણ પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિનું વર્ણન છે.

પ્રશ્ન : ઇચ્છામિષ્ણં ભંતે પ્રતિક્રમણનો પ્રથમ પાઠ છે, આ મૌલિક આવશ્યક સૂત્રમાં છે ?

જવાબ : આ પાઠ પ્રતિક્રમણની આજ્ઞા લેવાની વિધિરૂપ છે. સંપાદિત કરાયેલો પાઠ છે, મૂળમાં નથી.

જાણિયવ્વા ન સમાચરિયવ્વાનું મહત્ત્વ :-

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણમાં અતિચારના પાઠોમાં આવતાં જાણવા યોગ્ય છે પણ આચરણ કરવા યોગ્ય નથી, આ શબ્દોનો શો હેતુ છે ? શું તે અતિચારોનું આચરણ કરનારો શ્રાવક કે સાધુની કોટીમાં નહીં ગણાય ?

જવાબ : પ્રતિક્રમણમાં પ્રયુક્ત ઉપરોક્ત શબ્દ આદર્શ શિક્ષા રૂપ છે. તેને એકાંતિક આગ્રહમાં ન લેવા જોઈએ. અર્થાત્ વ્રતધારીઓના વ્રતોની શોભા અથવા પરિપુષ્ટિ માટે તે સાવધાની, શિક્ષા, પ્રેરણા છે. તેનું યથાવત્ ધ્યાન રાખવાથી વ્રત પુષ્ટ થાય છે અને વ્રતધારી આદર્શ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ શિક્ષાનું પાલન ન થવાથી વ્રતોની પરિપુષ્ટિમાં ઉણપ આવે છે; સાધક આદર્શ કક્ષાથી સામાન્ય કક્ષામાં પહોંચે છે. એટલે કે તેના વ્રતોમાં કંઈક અતિચરણ પણ થાય છે. આ પ્રકારે આ વાક્યોનો આશય સમજવો જોઈએ. પરંતુ તેને સાધનાથી અર્થાત્ શ્રાવકપણાથી રહિત કહી શકાતા નથી.

જેમ કે ૧૫ કર્માદાન વ્યાપાર ધંધા છોડવા યોગ્ય છે, છતાં પણ આગમોક્ત કેટલાક શ્રમણોપાસકો તે વેપાર ધંધા છોડી શક્યા નહોતા. બંધ અને વધ પ્રથમ વ્રતમાં આચરણ કરવા યોગ્ય નથી તોપણ કેટલાક શ્રમણોપાસક રાજા આદિ યુદ્ધમાં શસ્ત્ર પ્રયોગ કરતા જ હતા.

આવી રીતે સંયમ સાધકના વિષયમાં પણ આદર્શ ગુણો માટે સમજી લેવું જોઈએ. સાધુને ૨૨ પરીષદ જીતવાની ધ્રુવ આજ્ઞા, આદર્શ પ્રેરણા છે. છતાં પણ રોગ પરિષદ સહન ન થવાથી, ઔષધ ઉપચાર કરવા અને કરાવનારાને

શાસ્ત્રમાં અસાધુ મનાયા નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન ૨ માં ઔષધ ઉપચાર ન લેવામાં જ સાચું સાધુપણું કહ્યું છે, તો પણ આ આદર્શ શિક્ષા વાક્ય છે. તેને એકાંતમાં લેવાતું નથી. જે ઔષધ ઉપચારનું સેવન કરે તેનું સાધુપણું સાચું નથી, તો ખોટું સાધુપણું છે એમ પણ કહી શકાતું નથી.

મેલ પરીષદ જીવન પર્યંત સહન કરવાનો સૂત્રમાં આદેશ હોવા છતાં પણ પ્રક્ષાલન પ્રવૃત્તિ કરનારાને બકુશ નિર્ગ્રથ દરજ્જામાં ભગવતી સૂત્રમાં માનવામાં આવ્યા છે અને દશવૈકાલિક અધ્યયન-૪ માં પ્રક્ષાલન પ્રવૃત્તિમાં પડનારાની સદ્ગતિ થવી જ દુર્લભ-કઠણ બતાવી છે. આવી રીતે આગમ વાક્યોને અપેક્ષા સાથે સમજવા જોઈએ, એકાંતિક સમજવા ન જોઈએ.

પૌષધ અને સામાયિકનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન :-

પ્રશ્ન : ૧૦મા વ્રત અને ૧૧મા વ્રતમાં શું અંતર છે ? અને ૧૦માનું પૌષધ અને ૧૧માનું પૌષધ શું છે ?

જવાબ : પૌષધનું વ્રત ૧૧મું છે. તેમાં ૧૦મા ને ૧૧મા એમ બે ભેદ કરવા આગમ સાપેક્ષ નથી. બધા પ્રકારના પૌષધ ૧૧મા વ્રતમાં જ સમજવા જોઈએ. કારણ કે પૌષધનું વ્રત એક જ છે, ૧૧મું જ છે.

કોઈપણ વ્રત જઘન્ય, મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ રીતે ધારણ કરી શકાય છે. પરંતુ તેને તે વ્રતમાં જ ગણાશે, અન્ય વ્રતમાં નહીં.

એવી રીતે ૧૮ પાપોના ત્યાગ રૂપ સંવર પ્રવૃત્તિના હીનાધિક થવા પર; આહાર ત્યાગ અથવા આહાર સેવન થવા પર પણ અથવા ૨૪ કલાકના ૨૦ અથવા ૧૬ કલાક થવા પર પણ તે સંવર પ્રવૃત્તિ (સાવધ ત્યાગ પ્રવૃત્તિ)ને ૧૧મા વ્રતથી ઉતારીને ૧૦મા વ્રતમાં નાંખવું અથવા ૧૦મું પૌષધ વ્રત નામ દેવું અથવા નામકરણ કરવું બરાબર નથી અને આગમ સંમત પણ નથી. વિશેષ વિચારણા માટે ભગવતી સૂત્રના શંખ પુષ્કલી શ્રાવકના પ્રકરણના નિબંધનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. તેમાં ભગવાનના પ્રમુખ શ્રાવકોનો આહારયુક્ત પૌષધ ૧૧મા વ્રતમાં ગણવામાં આવ્યો છે. કારણ કે પાખીનો પ્રતિપૂર્ણ પૌષધ કરવાનો તે શ્રાવકોનો આજીવન નિયમ હતો.

પ્રશ્ન : પૌષધમાં સામાયિક પણ લઈ શકાય છે ?

જવાબ : પૌષધમાં સામાયિક લેવાનું વાસ્તવમાં કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી. કારણ કે પૌષધનું જ સ્વતઃ અપ્રમત્ત ભાવથી આચરણ થાય છે. તેમાં રાત દિવસ

આત્માને ધર્મ જાગરણમાં જોડી શકાય છે. પરંતુ પ્રવાહરૂપમાં સામાન્ય સાધકોને વ્યર્થ પ્રમાદ પ્રવૃત્તિથી બચાવવા માટે સામાયિકની પ્રેરણાની પ્રવૃત્તિ ચાલી છે. આ નિમિત્તથી સાધક સુવા માટે આગસ કે પ્રમાદ કરશે નહીં.

આ તો પૌષધના સ્વરૂપને ન સમજનાર અથવા ભૂલનાર સામાન્ય સાધકોને સામાયિકના મહત્ત્વ વડે પ્રમાદથી અટકાવવાનો એક ઉપાય છે. વાસ્તવમાં તો પૌષધનું મહત્ત્વ સામાયિકથી પણ અધિક અપ્રમત્તતાનું છે. એટલે જાણકાર સાધકોને પૌષધમાં સામાયિક લેવી અથવા ગણવી કોઈ જરૂરી નથી. છતાં પણ સામાન્ય પ્રવાહની સાથે બધાને ચાલવામાં એકરૂપતા રહે એટલે સામાયિક લ્યે અને ગણતરી કરવામાં આવે તો કોઈ નુકસાન સમજવું જોઈએ નહીં અને સામાયિક લેવી અથવા ન લેવાનો એકાંતિક આગ્રહ પણ ન કરવો જોઈએ. આ હાનિ લાભના વિચારથી સામાન્ય સાધકોની અપેક્ષાએ ચલાવવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિ છે, એવું સમજી લેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : સામાયિકમાં ગયા કાળની સામાયિક મેળવીને આગળની સામાયિક લઈ શકાય છે ?

જવાબ : પૂર્વ સમાધાનના આશયની સમાન જ આ પ્રશ્નનું સમાધાન છે. સામાયિક વ્રત, ૮(નવ)મું વ્રત યથાવસર અધિકતમ સમય માટે પ્રતિદિન કરતાં રહેવું જોઈએ. આ શ્રાવકનું શિક્ષા વ્રત છે. એની સંખ્યાની ગણતરી કરવી પણ સામાન્ય સાધકોને પ્રેરણાને કારણે પ્રચલિત છે, એમ સમજવું જોઈએ. આગમોમાં શ્રાવકોના ૬ પૌષધની ગણતરી તો બતાવી છે. પરંતુ સામાયિકની ગણતરી કોઈપણ શ્રાવકની બતાવી નથી.

પરંપરામાં ૪૮ મીનિટની એક સામાયિકના પરિમાણથી સામાયિકની ગણતરી કરવાની પરંપરા છે. અધિકતમ સાધકોને પોતાની ક્રિયાની ગણતરી કરવાથી સાધનામાં પ્રેરણાની વૃદ્ધિ થાય છે અને ઉત્સાહ વૃદ્ધિ થતી રહે છે. આ અપેક્ષાથી હાનિ લાભના વિચારથી સામાયિકનો હિસાબ રાખવો, ગણતરી કરવી લાભપ્રદ છે. આ પ્રસંગથી એક સાથે અનેક સામાયિક કરીને તેની ગણતરી કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે. તે પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થામાં ક્યારેક એક સામાયિક લીધા પછી તેમાં અનેક સામાયિક જોડાઈ જાય છે, જે ૪૮ મીનિટના હિસાબથી ગણતરી કરવામાં આવે છે.

આ પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થામાં આગામી સામાયિક ગમે ત્યારે લઈ શકાય છે. જેમ એક સામાયિક લીધી અને જ્ઞાન ધ્યાન આદિમાં ૨-૩ કલાક પસાર થઈ

ગયા તો યાદ આવવાથી પહેલાના સમયનો હિસાબ લગાવીને આગળની સામાયિક લઈ શકાય છે.

વ્યવહારિક વિવેક માટે એટલું ધ્યાન તો અવશ્ય રાખવું જોઈએ કે નવી સામાયિકના પરચખાણ લેતાં જ સામાયિક પાળવાનો પ્રારંભ ન કરી દેવો જોઈએ. અર્થાત્ સમય પૂરો થઈ ગયો હોય તો પણ નવા પરચખાણ પછી ૫-૧૦ મીનિટ ધર્મ ધ્યાનમાં સમય વ્યતીત કરીને પછી જ સામાયિક પાળવી જોઈએ.

પ્રતિક્રમણ ઉપસંહાર પાઠ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન :-

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણ સમાપ્તિનો જે ઉપસંહાર પાઠ પરચખાણના પછી બોલાય છે. તે પૂર્ણ યોગ્ય અને આગમોક્ત છે ?

જવાબ : આ પાઠ મૂળ આવશ્યક આગમમાં નથી અને વ્યાખ્યામાં પણ નથી. પછીનું ઘણું સંપાદિત-સંકલિત છે. એમાં અનાવશ્યક અને અસંગત હોવા જેવો આભાસ થાય છે. એટલે જેટલું આવશ્યક હોય તેટલો જ વિચાર કરીને બોલવું જોઈએ. સાથે જ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં ભાવ આવશ્યક વિચારણામાં આપેલ પાઠનું અહીં સંકલન સંપાદન કરવું આવશ્યક છે, તે નથી બોલાતું. જેને બોલવું ઘણું જ જરૂરી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ વિચારણાયુક્ત પાઠનું સંપાદન પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે, તેને જોઈ લેવું જોઈએ.

પ્રત્યાખ્યાન પાઠનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન :-

પ્રશ્ન : ગંઠિસહિયં પરચખાણનો પાઠ સૂત્રમાં ક્યાં છે ?

જવાબ : આવશ્યક સૂત્રમાં ગમુક્કારસહિયં આદિ દશ પરચખાણનો પાઠ છે. પરંતુ આ પાઠ મૂળ આવશ્યક સૂત્રમાં નથી. આ સંકલિત સંપાદિત પાઠ છે. એમાં ગંઠિ સહિયં, મુદ્ધિ સહિયં બે શબ્દો વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાંથી લઈને જોડવામાં આવ્યા છે. જે ગમુક્કારસહિયંની સમાનતાવાળા છે. આમ તે ત્રણે સંકેત પરચખાણ ગણવામાં આવે છે. અર્થાત્ ૧. ગાંઠ ન ખોલે ત્યાં સુધી પરચખાણ ૨. મુદ્ધિ ન ખોલે ત્યાં સુધી પરચખાણ ૩. નવકાર મંત્ર ન ગણે ત્યાં સુધી પરચખાણ; સાંકેતિક પરચખાણ હોવાથી એમાં સર્વ સમાધિ પ્રત્યયિક આગાર નથી. કારણ કે નિર્દિષ્ટ સંકેતથી જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે પરચખાણ સમાપ્ત કરી શકે છે. એટલા માટે સર્વ સમાધિ પ્રત્યયિક આગારની આવશ્યકતા હોતી નથી.

સર્વ સમાધિ પ્રત્યયિક આગાર અદ્વા પ્રત્યાખ્યાનમાં આવશ્યક હોય છે. કારણ કે તેમાં પરચખાણની સાથે કાળ મર્યાદા હોય છે અને તે કાળ સમાપ્તિના

ઘણાં સમય પહેલાં જ કોઈ શારીરિક વિકટ પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ જાય ત્યારે સર્વ સમાધિ પ્રત્યયિક આગારના આધારથી તે પરચખાણનો સમય પૂરો થતાં પહેલાં જ સમાપ્ત કરી શકાય છે. (પાળી શકાય છે)

વર્તમાનમાં નમુક્કાર સહિયં પરચખાણને પણ ૪૮ મીનિટના સમય નિર્ધારણ સાથે અદ્વા પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેના પરચખાણ પાઠમાં પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું નથી, આ બરોબર નથી. પ્રચલિત પરંપરાને યોગ્ય જ પરચખાણનો પાઠ હોવો જોઈએ.

પ્રશ્નગત ગંઠિસહિયં આદિ પાઠની જગ્યા એ આગમમાં ઉપલબ્ધ ગમુક્કાર સહિયં વગેરેના પાઠથી પરચખાણ કરવા વિશેષ યોગ્ય અને શાસ્ત્ર સંગત છે. કારણ કે એવા મિશ્ર પાઠથી આગારોનું સત્ય ઉચ્ચારણ થઈ શકતું નથી. એટલા માટે અધિકતમ જૈન સાધુઓમાં આજે પણ નમુક્કાર સહિયંના પાઠથી પરચખાણ કરાવવામાં આવે છે. તદનુસાર દરેક શ્રમણ-શ્રમણોપાસકે પણ સામુહિક રૂપમાં ગમુક્કારસહિયંનું પરચખાણ જ કરવું જોઈએ.

કેટલાક સાધુ શ્રાવક આ ગંઠિસહિયંના પાઠથી પરચખાણની પરંપરા પાળતાં છતાં કોઈપણ પરચખાણ ધારતા નથી અને કરતા પણ નથી; ફક્ત પાઠનું ઉચ્ચારણ શ્રવણ કરીને જ સંતોષ માની લ્યે છે. આ પ્રકારની ઉપેક્ષા ઘણી જ અનુચિત છે. એવી ઉપેક્ષા કરનારાએ સ્વતઃ પોતાનો સુધારો કરવો જોઈએ અને ઓછામાં ઓછું ગમુક્કારસહિયંનું પરચખાણ તો અવશ્ય કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : બંને સમય પ્રતિક્રમણમાં ગમુક્કારસહિયંના પરચખાણ કરવાથી એક જ પરચખાણ બે વાર કરવા પડશે ?

જવાબ : આગમિક અર્થવાળા નમુક્કાર સહિયંના પરચખાણ કરવા હોય તો સાંજે એક નવકારના અને સવારે પાંચ નવકાર ગણવાના પરચખાણ ધારણ કરી શકાય છે. પરંપરા રૂઢ અર્થવાળા ગમુક્કારસહિયંના પરચખાણ કરવા હોય તો સાંજે નમુક્કાર સહિયં પરચખાણ ૪૮ મીનિટની અપેક્ષાએ કરવા અને પછી સવારના પરચખાણમાં તેનાથી ૫-૧૦ મીનિટ ઉપરાંતના પરચખાણ કરવા જોઈએ. આ પ્રકારે કરવાથી બંને વખતે નવા પરચખાણ થઈ જાય અને આ રીતે કરવાથી એક જ પરચખાણ બે વાર કરવા પડશે નહીં. આ મૂંઝવણના કારણે કેટલાય સંત સાંજે પરચખાણ ન કરતાં સવારે જ પરચખાણ કરે છે.

કાઉસ્સગ્ગમાં લોગસ્સ વિચારણા :-

પ્રશ્ન : કાઉસ્સગ્ગમાં કેટલા લોગસ્સ ગણવાં જોઈએ ?

જવાબ : સૌ પ્રથમ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે લોગસ્સનો પાઠ કાઉસ્સગ્ગમાં બોલવાનું યોગ્ય નથી. આ વિષય પૂર્વ પ્રશ્નોત્તરોમાં સમજાવી દીધો છે.

પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે દેવસિય પ્રતિક્રમણમાં ૪, રાત્રિમાં ૨, પાખીમાં ૧૨, ચોમાસીમાં ૨૦, સંવત્સરીમાં ૪૦ લોગસ્સ બોલવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

વર્તમાન પરંપરામાં ૪, ૨, ૮, ૧૨, ૨૦ લોગસ્સ બોલવાની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ છે. એના સિવાય બીજી સંખ્યા પણ છે. ગુજરાતમાં કાઉસ્સગ્ગમાં લોગસ્સ ન ગણવાની પરંપરા પણ ચાલે છે.

વાસ્તવમાં ૨૪મા ભગવાનના શાસનમાં જ્યાં બંને સમય પ્રતિક્રમણ કરવું જરૂરી હોય છે ત્યાં એટલા બધા લોગસ્સ બોલવાના સાધુઓ માટે બરાબર નથી. તેને તો દેવસિક પ્રતિક્રમણમાં ક્ષમાભાવ ચિંતન, રાત્રિ પ્રતિક્રમણમાં તપચિંતન કરવું સદા આવશ્યક સમજવું જોઈએ. સંપૂર્ણ પ્રતિક્રમણના કાઉસ્સગ્ગમાં અતિચાર ચિંતન અને ક્ષમાભાવ ચિંતન જ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે પરંતુ જેનાથી ઉક્ત ચિંતન સંભવ ન હોય, તેના માટે **લોગસ્સ** ગણવાની બનાવેલી અવલંબન રૂપ પરંપરા છે.

આમ તો કાઉસ્સગ્ગમાં સંપૂર્ણ યોગોનું વ્યુત્સર્જન કરવામાં આવે છે. ફક્ત ✓ાસો/સની ગણતરી સમય પરિમાણ માટે કરવાની હોય છે. આવશ્યક સૂત્રની પ્રાચીન વ્યાખ્યામાં પહેલો વિકલ્પ ✓ાસો/સ ગણતરીનો છે. બીજો વિકલ્પ **લોગસ્સ**નો કહ્યો છે. બંનેનો સહજ સમન્વય થતો નથી પરંતુ પરાણે બેસાડવો પડે છે.

સંવત્સરી, પાખી, ચોમાસીના દિવસે પણ લોગસ્સ બોલવાને બદલે ક્ષમાભાવ-ક્ષમાપના ભાવને પુષ્ટ કરવા માટેનું ચિંતન કરવું, આ પ્રતિક્રમણનો મુખ્ય હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને તેનું ચિંતન કરવું જોઈએ. આ જ નૂતન વિકાસનું માધ્યમ અનુભવથી સમજાય છે તથા માત્ર પરંપરાને જ નિભાવવી હોય કે ચિંતન કરતાં ન આવડતું હોય તો ઉક્ત લોગસ્સ બોલતા રહેવું જોઈએ, તેને છોડવાની આવશ્યકતા નથી.

કાઉસ્સગ્ગમાં **લોગસ્સ** ગણવાનું આગમમાં ક્યાંય વિધાન નથી. પરંતુ કાઉસ્સગ્ગ પૂર્ણ કર્યા પછી કીર્તન કરવા માટે એનું વિધાન આવશ્યક સૂત્રના બીજા આવશ્યકરૂપમાં છે. કાઉસ્સગ્ગ પછી પણ કીર્તનરૂપમાં લોગસ્સ પ્રકટ બોલવાનું ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં વિધાન છે. એટલે કાઉસ્સગ્ગમાં લોગસ્સ

બોલવામાં આગમના મૂળપાઠનો આધાર નથી પરંતુ પ્રગટ બોલવાના સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે.

કાઉસ્સગ્ગ પછી લોગસ્સ ગણવાના પ્રમાણ— (૧) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન—૨૬ (૨) દશવૈકલિક સૂત્ર, અધ્યયન—૫ ઉદ્દેશક—૧ (૩) આવશ્યક સૂત્રમાં, બંને કાઉસ્સગ્ગની પછી.

બે પ્રતિક્રમણ જ્ઞાન—વિજ્ઞાન :—

પ્રશ્ન : પાખી, ચોમાસી, સંવત્સરી પર્વ દિવસોમાં બે પ્રતિક્રમણ કરવા જોઈએ ?

જવાબ : ૨૪મા તીર્થંકરના શાસનના સાધુ સાધ્વી હંમેશા બંને સમય પ્રતિક્રમણ કરે છે. તેના માટે આ બે પ્રતિક્રમણ કરવાની વાત વ્યર્થ એવં આગમ વિપરીત છે. મધ્યના ૨૨ તીર્થંકરના શાસનના સાધુ સાધ્વી હંમેશાં પ્રતિક્રમણ આવશ્યક રૂપથી કરતા નથી તેને આ પર્વના દિવસોમાં પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક હોય છે. ત્યારે તે પહેલાં દેવસી, પ્રતિક્રમણ કરે છે અને બીજું તે પર્વ દિવસનું પ્રતિક્રમણ કરે છે. એક જગ્યાની વાતને બીજી જગ્યાએ બંધ બેસતી કરી દેવી બુદ્ધિનો ભ્રમ છે. એવું કરવું ન જોઈએ. આ વિષયની પ્રાસંગિક વાર્તા જ્ઞાતા સૂત્રમાં છે તે સબંધી નિબંધ ભાગ—૪ પૃષ્ઠ—૪૩માં જુઓ.

પ્રતિક્રમણના મહત્વનું જ્ઞાન—વિજ્ઞાન :—

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણમાં સામાયિક કરવી આવશ્યક છે ?

જવાબ : સામાન્યતયા સામાયિક યુક્ત જ પ્રતિક્રમણ કરવું આગમ આશયયુક્ત છે. વિશેષ પરિસ્થિતિમાં સામાયિક વિના પણ પ્રતિક્રમણ કરી લેવું જોઈએ. એટલે સામાયિક કરવા જેટલો સમય અથવા પ્રસંગ ન હોય તો.

પ્રશ્ન : ૧૨ વ્રતધારી શ્રાવકોએ જ પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ ?

જવાબ : એક વ્રતધારી અથવા ૧૨ વ્રતધારી કોઈપણ શ્રાવકને પ્રતિક્રમણ કરવામાં કોઈ વાંધો નથી. હા ! ૧૨ વ્રતધારીને યથા સમય પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક હોય છે. પ્રતિક્રમણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવતાં કરાવતાં તેની વ્યાખ્યામાં ત્રણ વૈદ્યોનું દષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે—

૧. પ્રથમ વૈદ્યની દવા-રોગ હોય તો સાડું કરે નહીંતર નવો રોગ ઉભો કરે. ૨. બીજા વૈદ્યની દવા-રોગ હોય તો સાડું કરે નહીંતર કંઈ ન કરે. ૩. ત્રીજા વૈદ્યની દવા-રોગ હોય તો સાડું કરે નહીંતર શરીરને પુષ્ટ કરે.

પ્રતિક્રમણને ત્રીજા વૈદ્યની દવાની સમાન બતાવ્યું છે. એટલે વ્રત હોય અથવા વ્રત ન હોય, અતિયાર લાગ્યા હોય અથવા ન લાગ્યા હોય પ્રતિક્રમણ કરવામાં સાંભળવામાં લાભ જ છે, હાનિ નથી.

એક વાત બીજી પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જે શ્રાવકે જે જે હોંશથી ત્યાગ પ્રત્યાખ્યાન લીધા છે તેણે નાના મોટા બધા નિયમોની એક યાદી બનાવીને રાખવી જોઈએ અને તેને યોગ્ય સમય પર્વ દિવસોમાં ચિંતનપૂર્વક અવલોકન કરવું જોઈએ કે મારા આ બધા વ્રત પરચક્રખાણનું શુદ્ધ પાલન થઈ રહ્યું છે ? જો સંભવ હોય તો પ્રતિક્રમણના સમયે કાઉસ્સગમાં પણ તેનું સ્મરણ અવલોકન કરી શકાય છે. બૃહદ્ આલોચણાની જગ્યાએ તેનું વાંચન પર્વ દિવસોમાં અવશ્ય કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : પ્રતિક્રમણ શું છે ?

જવાબ : પ્રતિક્રમણ, એ વ્રત શુદ્ધિની, સ્વદોષ દર્શનની, દોષાવલોકનથી, ભાવ વિશુદ્ધિની અને સમભાવ વૃદ્ધિકરણની પ્રક્રિયા છે; આત્માને વ્રતોના સંસ્કારથી ભાવિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. છદ્મસ્થ અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ ભૂલ થવી શક્ય છે. તેને પરિમાર્જન અવલોકનની આ પ્રશસ્ત પ્રક્રિયા છે. એવા પ્રતિક્રમણ કરનારાની સાથે બેસીને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવું શ્રદ્ધાને અને વ્રતરુચિને વધારનારુ થાય છે. આ શ્રવણ આત્માને સંસ્કારિત કરવાનું માધ્યમ પણ થઈ શકે છે. આનાથી વ્રત ધારણની પ્રેરણા પણ મળે છે. ક્યારેક કેટલાયનું સંક્ષિપ્ત રુચિથી કલ્યાણ થઈ જાય છે.

જેમ કે— ભગવતી સૂત્રમાં ‘વરુણ નાગ નટુઆ’ ના મિત્રનું દષ્ટાંત છે. તેણે મૃત્યુ સમયમાં એટલું જ કહ્યું કે મારા ધર્મી મિત્રે જે ધર્મ સ્વીકાર કર્યો છે, તેનો હું પણ સ્વીકાર કરું છું. એટલા માત્રથી તે અનંતર ભવથી (પછીના ભવથી) મુક્ત થવા યોગ્ય બની ગયો. એટલે કોઈપણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને બેકાર અથવા વ્યર્થ છે; એમ કહેવું ન જોઈએ. કારણ કે ગમે તેવી નાની ધર્મ ક્રિયા પણ કોઈના જીવનમાં મહત્ત્વશીલ વળાંક દેનારી થઈ શકે છે. એટલે પ્રતિક્રમણ કરવું અથવા સાંભળવું લાભકારી જ સમજવું જોઈએ, વ્રતધારણ કર્યા હોય કે ન કર્યા હોય.

ધ્યાન એ રાખવું કે એકાગ્ર ચિત્તથી ભાવપૂર્વક પ્રતિક્રમણ સાંભળવું અને કરવું જોઈએ અને વ્રત ન લીધા હોય તેને લેવા માટે આત્મામાં પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

વંદન ક્રમ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન :-

પ્રશ્ન : શું ગુરુવંદન નાના મોટાના ક્રમથી કરવું જોઈએ ? અને વધારે સંત હોય અથવા શરીરમાં કોઈ બીમારી હોય તો યોગ્ય વંદન કેવી રીતે કરવું જોઈએ ?

જવાબ : સંભવ હોય તો નાના મોટાના ક્રમથી વંદન કરવું તે જ રાજમાર્ગ છે. વંદન કરવાની જે યોગ્ય વિધિ શીખડાવાય છે, તે અનુસાર જ ત્રણ આવર્તન પચાંગ નમનયુક્ત વંદન શાંતિથી અને ભક્તિયુક્ત કરવું જોઈએ.

રાજવેઠ અથવા વેઠની જેમ અથવા અસભ્યતા યુક્ત વંદન કરવું દોષ છે. વંદનની યોગ્ય વિધિની ઉપેક્ષા કરવામાં શ્રદ્ધા ભક્તિ અને વિવેકની ઉણપ થાય છે. એવું ક્યારેય પણ ન કરવું જોઈએ. જો સમય અભાવ હોય અથવા સામાન્ય શારીરિક કારણ હોય તો પણ શાંતિપૂર્વક ત્રણ આવર્તન, પચાંગ નમન તો આવશ્યક રૂપથી કરવું જ જોઈએ. ત્રણવાર ઉઠ બેસ ન થઈ શકે તો ફક્ત બેઠાં બેઠાં અથવા ઊભાં-ઊભાં જેવી શારીરિક પરિસ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક ભક્તિયુક્ત વંદન કરવું જોઈએ. કારણ વિના, લાપરવાહીથી, વેઠની જેમ વંદન કરવું અનુચિત છે. એવી નકલ કરવી પણ અનુચિત છે. વિનય ભક્તિ માટે, નિર્જરા માટે કરવામાં આવતું વંદન ભાવયુક્ત અને વિધિ સહિત જ થવું જોઈએ. જેમાં ત્રણ આવર્તન અને પચાંગ નમન આવશ્યક છે અને અંતમાં મત્થણ્ણ વંદામિ બોલતી વખતે મસ્તક જમીન સુધી અવશ્ય નમાવવું જોઈએ.

વંદનાના ૩૨ દોષ કહેવાયા છે. જેની જાણકારી નિબંધ નં. ૧૦૦થી કરીને યોગ્ય વંદન કરવું જોઈએ.

પ્રતિક્રમણમાં વારંવાર આજ્ઞા લેવાની વિચારણા :-

પ્રશ્ન : પહેલો આવશ્યક પૂરો થયો બીજા આવશ્યકની આજ્ઞા છે. આવી રીતે બીજો આવશ્યક પૂરો થયો ત્રીજા આવશ્યકની આજ્ઞા છે. ઈત્યાદિ બોલવું જોઈએ?

જવાબ : આવશ્યક સૂત્રના અધ્યયન ૬ છે. તેના નામ ‘સામાયિક’ આદિ છે. પ્રતિક્રમણ કરવાની વિધિમાં તે અધ્યયનોના નામ બોલવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. અધ્યયનોમાં આવેલ પાઠ અને તેનો ક્રમ અલગ છે અને પ્રતિક્રમણની વિધિમાં તેને જુદા ક્રમથી એક અથવા અનેકવાર બોલવામાં આવે છે. એટલે “અમુક આવશ્યક પૂરો થયો, અમુકની આજ્ઞા” એવું બોલવું યોગ્ય નથી. એવું બોલવાનું કોઈ પ્રાચીન પ્રમાણ પણ નથી.

પ્રથમ આવશ્યક અધ્યયનમાં 'સામાયિક'નો પાઠ છે. જે ત્રણવાર બોલાય છે. બીજા આવશ્યક અધ્યયનમાં લોગસ્સનો પાઠ છે, તે પ્રત્યેક કાઉસ્સગ્ગની પછી બોલવામાં આવે છે. ત્રીજા આવશ્યક અધ્યયનમાં 'ઇચ્છામિ ખમાસમણો'નો પાઠ છે તે પણ કુલ (૬) વાર અને ત્રણ સ્થળ પર બોલવામાં આવે છે. ચોથા આવશ્યકમાં વ્રત આદિ અથવા અતિયારોના પાઠ છે. તેને લોગસ્સ, 'ઇચ્છામિ ખમાસમણો' રૂપ બીજા ત્રીજા આવશ્યકની પહેલા જ કાઉસ્સગ્ગમાં તથા તેના પછી પ્રગટમાં બોલાય છે. 'ગમનાગમન અતિયાર' અને સમુચ્ચય અતિયારનો પાઠ 'ઈચ્છામિ ઠામિ' પણ ચોથા આવશ્યક અધ્યયનમાં હોવા છતાં પણ કાઉસ્સગ્ગ પહેલાં અને પછી ત્રણવાર બોલાય છે. એટલે આવશ્યક સૂત્રના અધ્યયનોનું નામ અથવા ક્રમ પ્રતિક્રમણ વિધિમાં બોલવું બરાબર નથી અને એટલા માટે પ્રતિક્રમણની આજ્ઞા લીધા પછી ફરી ફરી આજ્ઞા લેવી બરાબર નથી. વિધિની વચમાં વિનયની આવશ્યકતામાં 'ઈચ્છામિ ખમાસમણો' ઉત્કૃષ્ટ ગુરુવંદનાનો પાઠ બે બે વાર ત્રણ સ્થળ પર બોલાય છે. એટલે તેના સિવાય અન્ય વંદન અને આજ્ઞા નિષ્પ્રયોજન થાય છે. પ્રતિક્રમણના પ્રારંભમાં શાસન- પતિની આજ્ઞા અને અંતમાં સમુચ્ચય ગુરુ વંદન પર્યાપ્ત થાય છે.

વ્રતના અતિયાર સંબંધી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન :-

પ્રશ્ન : ત્રીજા વ્રતના અતિયાર કેમ સમજવા ?

જવાબ : ચોરીની વસ્તુ ખરીદવામાં મોટી ચોરીની વસ્તુ સમજવી. અર્થાત્ ચોરાઉ વસ્તુ લીધી હોય, ચોરને મદદ કરી હોય, ચાવી લગાવીને તાળુ તોડીને આદિ પાંચ પ્રકારની મોટી ચોરીની વસ્તુની ખબર પડી જવાથી ઓછી કિંમતમાં ખરીદવી, તે ત્રીજા વ્રતનો અતિયાર છે. ખબર વિના પૂરી કિંમતે ખરીદવા પર અતિયાર લાગતા નથી.

પ્રશ્ન : પાંચમા વ્રતના અતિયાર કેવી રીતે લાગે છે ?

જવાબ : પાંચમા વ્રતમાં ધ્યાન ન રાખવાથી, હિસાબ ન મેળવવાથી મર્યાદા ઉલ્લંઘન થઈ જાય અથવા વારસો આદિ ધન મળી જવાથી મર્યાદા ઉલ્લંઘન થઈ જાય, પછી તેને શીઘ્ર સમયની મર્યાદા કરી તેટલા સમયમાં સીમિત કરી લેવાય તો તે આ વ્રતના અતિયાર થાય છે અને જાણીને લોભ, લાપરવાહીથી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું; આ વ્રતના અનાયાર છે.

પ્રશ્ન : છઠ્ઠા વ્રતના અતિયાર કેવી રીતે સમજવાં ?

જવાબ : છઠ્ઠા વ્રતમાં શારીરિક આદિ પરિસ્થિતિઓથી અથવા ભૂલથી દિશા પરિમાણનું ઉલ્લંઘન થયું હોય તો તે અતિયાર કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : ૭મા વ્રતના અતિયાર કેવી રીતે છે ?

જવાબ : ત્યાગ ન હોવા છતાં સચિત વસ્તુઓનું સેવન, અભક્ષ્ય અનંતકાય ભક્ષણ અને ૧૫ કર્માદાનનાં વ્યાપાર એ શ્રાવકના માટે ૭મા વ્રતના અતિયાર છે. જેમ કે કોઈને મારવા પીટવા આદિના પ્રત્યાખ્યાન ન હોય તો પણ બંધે, વહે, છવિચ્છેએ, અઈભારે, ભત્તપાણવોચ્છેએ પ્રથમ વ્રતના અતિયાર છે. અર્થાત્ ત્રસ જીવની સંકલ્પપૂર્વક હિંસા કરવાનો ત્યાગ માત્ર હોવા છતાં પણ ગુસ્સામાં કોઈને નિર્દયતાથી મારપીટ કરવી આદિ તથા અધિક ભાર ભરવો આદિ તેમજ ૭મા વ્રતના આ અતિયારોનો ત્યાગ ન હોવા છતાં પણ શ્રાવકના આચરણ યોગ્ય ન હોવાથી તે અતિયાર તો છે જ એવું સમજીને યથાશક્તિ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

શેરડી આદિ તુચ્છ વસ્તુ નથી, ઘણાં ઉજ્જિઝત ધર્મવાળા છે. પરંતુ મધ-માંસ, ઈંડા, માછલી આદિ અભક્ષ્ય; બીડી, સિગારેટ, તમાકુ આદિ તુચ્છ હેય પદાર્થ છે તથા અધિક પાપનું કારણ કર્માદાન હેય છે. તેમજ કંદમૂળ અનંતકાયના પદાર્થ પણ હેય તુચ્છ વસ્તુ છે. એ શ્રાવકને ત્યાગવા યોગ્ય છે. ૭મા વ્રતમાં મુખ્ય નવા ૨૦ અતિયારોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. બાકી પોતાના મર્યાદિત પદાર્થોમાં અથવા વ્યાપારોમાં કોઈ દોષ લાગે તેના અતિયાર સ્વયં સમજી લેવા જોઈએ અને જાણીને સ્વયં ભંગ કરે તો તેને અનાયાર સમજીને અલગથી આલોચના કરી પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરવું જોઈએ. **અભક્ષ્ય-** બીડી, સીગારેટ, ચિલમ, તમાકુ, ઈંડા, માંસ, માછલી, શરાબ, ભાંગ, અફીણ ગાંજા આદિ, આ **તુરછૌષધિ** છે.

પ્રશ્ન : ૧૦ મા વ્રતના અતિયારોનો શું આશય છે ?

જવાબ : ૧૦મા વ્રતમાં દિશાની મર્યાદા કરી બે કરણ ત્રણ યોગથી ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એટલે મર્યાદિત ક્ષેત્રના બહારથી (૧) સામાન મંગાવવો (૨) મોકલવો (૩) બીજાને બોલાવીને સંકેત કરવો (૪) લખીને અથવા મોઢાના ઈશારેથી સંકેત કરવો (૫) ફોન, ચિટ્ટી, તાર આદિ દેવા અતિયાર છે.

પ્રશ્ન : અતિયારો અને પાપોના પ્રતિક્રમણમાં શું અંતર છે ?

જવાબ : વ્રતોમાં લાગેલ અતિયારોનું પ્રતિક્રમણમાં મિચ્છામિ દુક્કડં દેવામાં આવે છે. જે વ્રત જાણીને ભંગ કર્યા હોય તેનું ગુરુ આદિની સમક્ષ સ્વતંત્ર આલોચના

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે શુદ્ધિ થાય છે તથા જે પાપોનો ત્યાગ નથી, તેનું પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત ન થતાં ખેદ પશ્ચાત્તાપ અથવા ત્યાગનો મનોરથ અથવા ભાવના રાખવામાં આવે છે. સંક્ષેપમાં વ્રત પ્રત્યાખ્યાનના અતિયારોની શુદ્ધિ પ્રતિક્રમણથી થાય છે. શેષ અવ્રત અથવા પાપો માટે પ્રતિક્રમણથી જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન, ત્યાગની ભાવના અથવા ખેદ પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

પ્રશ્ન : ઉત્કૃષ્ટ વંદન પાઠમાં જવણિજ્જં શબ્દને કેમ બોલાય ?

જવાબ : જવણિજ્જં એક શબ્દ છે. એટલે આવર્તનમાં તેને ન તોડતાં એક આવર્તન કરવું યોગ્ય છે. આગલું આવર્તન ‘ચ ભે’ બે અક્ષરથી પૂર્ણ કરી શકાય છે. જેમ ‘અહો’ માં પણ બે અક્ષરથી આવર્તન પૂર્ણ કરાય છે. એમ ‘ચ ભે’ આવર્તન પૂર્ણ કરવામાં કોઈ દોષ નથી. જવણિજ્જં = યાપનીય, મન તથા ઈન્દ્રિય નિગ્રહ.

ક્ષમાપના ભાવનું મહત્વ :-

પ્રશ્ન : ક્ષમાપના ભાવ ન કરવાથી શું થાય છે ?

જવાબ : ક્ષમાપના ભાવ ન કરવાથી સમકિત વ્રતમાં અતિયાર લાગે છે. મુખ્ય અતિયારમાં કથન ન હોવા છતાં પરિશેષ અતિયારોમાં એને સમજવું. નારાજી રોષ ભાવ અધિક સમય રાખવાથી અને ક્ષમાભાવ લાંબા સમય સુધી ન કરવાથી સમકિત વ્રત જ નષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ તેને સમકિત છૂટી જઈને મિથ્યાત્વ આવે છે. તેને બાકીના ત્યાગ નિયમનું પણ કોઈ મહત્વ નથી રહેતું, આરાધના થતી નથી. ગમે તેટલું તપ નિયમ અને સંથારો કરી લ્યે, પરંતુ સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે ક્ષમાપના ન કરે, કોઈને પણ શત્રુ માને અથવા રંજ રાખે તો ધર્મી અને સમદષ્ટિની ગણતરીમાં પણ તે આવતો નથી તથા સમ્યગ્દષ્ટિની ગતિને પ્રાપ્ત નથી કરતો, મિથ્યાત્વીની ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કોઈપણ વ્યક્તિ પ્રત્યે રંજભાવ લાંબા સમય સુધી ન રાખવો જોઈએ, શીઘ્ર ક્ષમાભાવ ધારણ કરી લેવો જોઈએ. એક દિવસથી અધિક રંજભાવ કષાય રાખે તો સાધુત્વ રહેતું નથી. ૧૫ દિવસથી અધિક રાખે તો શ્રાવકપણું રહેતું નથી અને એક વર્ષથી અધિક રાખે તો સમકિત અથવા ધર્મીપણું પણ રહેતું નથી.

નિબંધ - ૬૫

સામાજિક વ્યવસ્થા સંબંધી પ્રશ્નોત્તર

પ્રશ્ન : શું સાધ્વીઓ સાધુને માટે વંદનીય હોય છે ?

જવાબ : ભારતના અન્ય ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં પણ ક્યાંય પણ શ્રમણીઓ શ્રમણને

માટે વંદનીય નથી કહી એનાથી પણ એ સાબિત થાય છે કે આ ભારતીય સંસ્કૃતિનો લૌકિક વ્યવહાર છે. એ કારણે આ નિયમને મધ્યમ તીર્થકરોના શાસનમાં પણ વૈકલ્પિક ન કહેતાં જરૂરી કહ્યો છે. માટે પુરુષ જ્યેષ્ઠ નો વ્યવહાર કરવાનો અનાદિ ધર્મ સિદ્ધાંત જ લૌકિક વ્યવહાર અનુસાર છે. એવું જ સર્વજ્ઞોને યોગ્ય લાગ્યું છે. આ સિદ્ધાંતથી લોક વ્યવહાર અને વ્યવસ્થા સુંદર ઢંગથી ચાલી રહી છે. આવું ન માનતાં જો કોઈ સાધુ, સાધ્વીઓને વંદન કરશે અને કોઈ સાધ્વી સાધુઓને. ત્યારે ક્યાંય ૨૫-૩૦ સાધુ-સાધ્વી એક સાથે ભેગા થઈ જાય તો એમની વંદન વ્યવસ્થા, પાટ પર બેસવાની વ્યવસ્થા આદિ નો ઢંગ અવ્યવસ્થિત અને સમાજમાં હાસ્યાસ્પદ થશે.

આ આગમિક અને વ્યવહારોચિત નિયમનો મતલબ એ નથી કે સાધુ, સાધ્વી સંઘનો આદર નથી કરતા બલ્કે તેઓ શ્રમણીઓની આવશ્યક સ્થિતિમાં તેમની દરેક પ્રકારની સેવાને માટે તૈયાર રહે છે. તે સેવા આગમ અનુસાર એ છે- ગોચરી લાવવી, સંરક્ષણ કરવું, ઉંચકીને અન્ય સ્થાને પહોંચાડવી, ક્યાંક પડતાં, ગભરાતાં વખતે સહારો આપવો, પાણીમાં તણાય જાય તો તરીને કાઢવી આદિ અનેકો વિધાન આગમમાં છે. સાધ્વીજી સાધુ પાસે આવે ત્યારે સાધુ ગૃહસ્થથી પણ વધારે સન્માનની સાથે એના પ્રત્યે વ્યવહાર કરે છે તથા ભાવ વંદન તો સાધુ પણ સાધ્વીઓને પ્રતિક્રમણમાં સદાય કરે જ છે.

પુરુષ જ્યેષ્ઠકલ્પ માત્ર લૌકિક વ્યવહારને માટે તીર્થકરો દ્વારા નિર્દિષ્ટ છે. એની અવહેલના, અવજ્ઞા કરવી, શ્રદ્ધાળુ બુદ્ધિમાનો માટે યોગ્ય નથી. કારણ કે આપણે તો બહુ જ અલ્પજ્ઞ છીએ. વ્યવહારની જગ્યાએ વ્યવહાર હોય તેમજ નિશ્ચયની જગ્યાએ નિશ્ચય ભાવ રખાય છે. એ જ પુરુષ જ્યેષ્ઠકલ્પને સમજવાનો સાર છે.

લૌકિક વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓ હંમેશા પુરુષને આધીન હોય છે. નીતિ શ્લોકના મતે પણ ત્રણેય વયમાં સ્ત્રીઓ પુરુષના સંરક્ષણમાં રહે છે. કોઈ પોતાની પેઢીને દાદા-પરદાદા આદિનાં નામથી ગણે છે. પરંતુ માતા-દાદીની પરંપરાના નામો લોકમાં વધારે ચાલતા નથી.

પ્રાચીનકાળથી રાજા મહારાજા પુરુષો હતા. રાણીઓ એના આધીન ગણાતી હતી. પંચ-પંચાયતીમાં પણ ઘરનાં નાના-મોટા પુરુષ જ જતા હતા. પરંતુ જીવીત દાદી-પડદાદી મોટી ઉંમરની હોય તો પણ ઘરમાં જ રહેતી હતી અને એક વાત સૌથી મહત્ત્વની અને આર્ય સંસ્કૃતિમાં ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે કે

લગ્ન કરીને સ્ત્રી પુરુષનાં ઘરે આવે છે પરંતુ પુરુષ સ્ત્રીનાં ઘરે નથી જતો. આ બધું સ્ત્રીની સાથે અન્યાય ન કહી શકાય પરંતુ એને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની દીર્ઘદષ્ટિ સંપન્ન સુવ્યવસ્થા જ સમજીને શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ.

સાધુ-સાધ્વીને વંદન વ્યવહાર ને બદલાવવાનાં આગ્રહ ભરેલ માનસ-વાળાને એ કાર્ય સોંપવાનું પહેલા કે તમે સમાજમાં સ્ત્રીને લગ્ન કરીને પુરુષના ઘરે જવાની પ્રથા પલટી દો.

માટે સાચુ તથ્ય એ છે કે આ મહાપુરુષોએ જ્ઞાનથી ચલાવેલી વ્યવહારોચિત વ્યાખ્યા છે. એમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર અલ્પજ્ઞાની એ પોતાનાં હાથમાં ન લેવો જોઈએ.

પશ્ન : સેલવાળી ઘડીયાળ પહેરીને કોઈ સાધુનો ચરણ સ્પર્શ વંદન કરે કે આહાર વહોરાવે તો કયો દોષ લાગે ?

જવાબ : સમજભ્રમથી જૈન સમાજમાં ચાલેલી આ એક પરંપરા માત્ર છે. સેલની ઘડીમાં અગ્નિના જીવનું કોઈ ચિન્હ જ નથી હોતું, એના કોઈપણ વિભાગમાં અગ્નિના જીવના આવી ઉત્પન્ન નથી થતા. તો પણ કલ્પના માત્રથી એમાં જબરજસ્તીથી અગ્નિના જીવો માની લીધા છે.

કોઈ-કોઈ ઘડીમાં બલ્બ જલે છે તો એમાં અગ્નિનું ચિન્હ શરીર અને જીવોનું ઉત્પન્ન થવું સ્પષ્ટ સમજમાં આવે છે. પરંતુ બલ્બ જલ્યા વગર સેલ પ્રયોગથી કાંટાઓ હલવા-ચાલવાની ક્રિયાને અગ્નિનું કાર્ય માનવું ઉપયુક્ત નથી.

બલ્બ વગરની સેલની ઘડીમાં કયાંય પણ અગ્નિ જલવો ચમક થવી, ગરમી કે ધુમાડો થવો આ બધું દેખાતું નથી. માટે ચરણસ્પર્શ આદિમાં સેલની ઘડી બાધક માનવી તે ભ્રમથી ચલાવાયેલી પરંપરા માત્ર છે. એને માટે આગમ દષ્ટિકોણથી અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણથી બહુમુખી ચિંતન નથી થઈ જાય. ત્યાં સુધી ગુરુ આજ્ઞાઅનુસાર કરવું જોઈએ અને શીઘ્ર પ્રત્યેક સંઘનાં વિકસિત માનસવાળા સાધકોએ આ વાત પર અવશ્ય વિચાર વિમર્શ કરવો જોઈએ.

પશ્ન : ધર્મસ્થાનમાં સેલની કે લોલક વાળી ઘડીયાળ રાખવી કલ્પે છે?

જવાબ : શ્રાવક પોતાની આવશ્યકતા અને પ્રચલન અનુસાર કોઈ પણ પ્રકારની ઘડીયાળ સ્થાનકમાં રાખે છે તો એમાં સાધુના કલ્પમાં આગમ આજ્ઞામાં કોઈ દોષ નથી.

શાસ્ત્રમાં એમ બતાવ્યું છે કે— જે ગૃહસ્થના મકાન આદિમાં સર્વરાત્રિ

દીપક જલે કે અગ્નિ જલે એવું મકાન મલે તો સાધુએ ત્યાં રોકાવું કલ્પનું નથી. અન્ય કોઈ મકાન સુલભ ન હોય તો રાત્રિભર અગ્નિ હોય તે મકાનમાં અને રાતભર દીપક જલતો હોય તે ગૃહસ્થના સ્થાનમાં એક કે બે રાત્રિ રહેવું કલ્પે છે.

એવી જ રીતે જ્યાં સંપૂર્ણ રાત્રિ પાણીનાં ઘડા ભરેલા પડ્યા રહેતા હોય અને અન્ય મકાન મળવાની સુલભતા ન હોય તો એક—બે દિવસ ત્યાં રોકાવું કલ્પે છે. એવી જ રીતે જો કોઈ ગૃહસ્થના ઘરમાં મદિરાનાં ઘડા ભરેલા પડ્યા હોય અને અન્ય મકાનની સુવિધા ન હોય તો ત્યાં એક—બે દિવસ રહી શકે છે.

અર્થાત અન્ય સ્થાન સુલભ હોય તો સાધુએ રાત-દિવસ અગ્નિકાય વાળા સ્થાનોમાં, પાણી અને શરાબના ઘડા રહેતા હોય તે સ્થાનોમાં રહેવું કલ્પતું નથી. શાસ્ત્રમાં એના માટે જ્યોતિ અને પ્રદીપ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અને એનો હેતુ વ્યાખ્યા કરવાવાળા પ્રાચીન આચાર્યો એ બતાવ્યું કે તે અગ્નિમાં સાધુનું વસ્ત્ર ઉડીને જઈ શકે છે. અથવા આવતા-જતાં ચાલતા કોઈ પણ પ્રકારથી તે દીપક અને જલતી અગ્નિની વિરાધના સાધુથી થઈ શકે છે. ક્યારેક ઠંડી વધુ હોય તો સાધુને તાપવાની પ્રવૃત્તિ પણ થઈ શકે છે. પાણી-મદિરા આદિમાં પણ પીવાની ઈચ્છા અથવા બીજાને શંકા થવી આદિ દોષ લાગે એવું સ્પષ્ટીકરણ વ્યાખ્યાકારોએ કર્યું છે.

તાત્પર્ય એ છે કે— ખુલ્લી અને દીપકના અગ્નિકાયની વિરાધનાની સંભાવનાથી મકાન અકલ્પનીય કહ્યું છે. પરંતુ સેલની ઘડી કે લોલકવાળી ઘડીથી સાધુને કોઈ પણ પ્રકારની વિરાધના કે દોષ લાગવાની સંભાવના નથી હોતી આ ઘડીયાળો દિવાલ પર લાગેલી રહેવાથી સાધુને સ્પર્શ થવાની સંભાવના પણ નથી અને એ ઘડીયાળમાં મંદ ગતિથી કાંટા અને લોલક હલે છે તે સિવાય એમાં કોઈ પણ વિશેષ વિરાધના દોષ નથી.

માટે લોલકવાળી કે સેલવાળી ઘડીયાળ વાળા સ્થાનકમાં સાધુને રહેવાનો શાસ્ત્રમાં કોઈ જ નિષેધ નથી અને ત્યાં રહેવામાં કોઈ દોષ પણ નથી. અગ્નિ દીપક, પાણી, શરાબ, અને સ્ત્રીથી યુક્ત મકાનમાં રહેવાનો આગમમાં નિષેધ છે. પરિસ્થિતિ વશ ત્યાં પણ ૧—૨ દિવસ રોકાઈ શકવાની ઉદારતા શાસ્ત્રમાં પ્રદર્શિત કરી છે.

માટે સાધુએ જો આવી સેલ કે લોલકવાળી ઘડીયાળ જેવી નાની-નાની વાતોમાં હલ્લો મચાવી દે, પોતાના આગ્રહને ગૃહસ્થ પર લાદી દે તો તે વ્યકિતગત

અવિવેક છે, વાસ્તવમાં સાધુઓએ પૂર્ણ આગમ અનુભવને ધ્યાનમાં રાખીને ગંભીરતા અને વિવેકથી સમાજમાં આવવું જોઈએ. પોતાના આગ્રહનો ઉત્કર્ષ અને અન્યનાં પ્રવર્તનનો અપકર્ષ કરવાનો ભાવ ન રાખવો જોઈએ. શ્રાવક સમાજ જે અનેક સાધુઓથી જોડાયેલો છે, એની સાથે વિવેક અને વિચક્ષણતાથી, કુશળતાથી, શાંતમનથી, નમ્રતાથી વ્યવહાર કરવો જોઈએ. એમાં એમની સાધુતાનું સન્માન છે. આત્મશાંતિ અને ભગવદ્દાજ્ઞાની આરાધના પણ સુરક્ષિત રહે છે.

રાજપ્રસ્નીય સૂત્રમાં વર્ણન આવે છે કે— ભગવાનના સમવશરણમાં સૂર્યાભદ્રેવ દર્શન કરવા આવે છે. પછી ત્યાં તે ૩૨ પ્રકારનાં નાટક બતાવવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ત્યારે સાધુઓના કલ્પ-અકલ્પ સમજવા છતાં ત્યાં ભગવાન મહાવીર તથા એમના અનેક ગણધર પ્રભુ તથા સાધુ-સાધ્વી શાંતિથી બેઠા રહે છે. પરંતુ કોઈ પણ ત્યાં હલ્લો કરવો, ભાગ-દોડ કરવો કે દેવાનો તીરસ્કાર કરવો આદિ નથી કરતા. સમય પરિસ્થિતિનો વિવેક શીખવા યોગ્ય આવા અનેક આગમ વર્ણન છે. આજકાલ કેટલા ય સાધુ પોતાની આચાર નિષ્ઠાથી ધુનમાં કેટલો ય અવિવેક આચરે છે, જે સુધરવા યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન : બીજા જૈન ગચ્છના સાધુ-સાધ્વીને વંદન ન કરવા, પોતાના સ્થાનકમાં ઉતરવા ન દેવા, ગોચરી નહીં દેવી, ચોમાસા ન કરાવવા, સેવા-ભક્તિ ન કરવી, આ શ્રાવકનો આચાર ઠીક છે ? આવી પ્રેરણા દેવી જૈન સાધુ માટે ઉચિત છે ?

જવાબ : કુલ, ગણ, સંઘ, સંપ્રદાય વ્યવસ્થા સાધુઓનાં અનુશાસન, સુ સંચાલન હેતુ હોવું આગમથી સિદ્ધ છે પરંતુ શ્રાવકોને ગૃહસ્થ જીવન હોવાથી એમનો કોઈ ગચ્છ નથી હોતો. સાધુઓનાં વિચરણ શિક્ષણ, અનુશાસન આદિને માટે ગચ્છ હોય છે. માટે જૈન શ્રાવકોનો એક જ ધર્મ સિદ્ધાંત હોવા છતાં અલગ-અલગ સંપ્રદાય હોવો તે બરાબર નથી. જૈન શ્રાવકોને માટે હીનાધિક બધા આચાર—વાળા જૈન સાધુ-સાધ્વી વંદનીય, નમસ્કરણીય, સન્માનનીય હોય છે. એમના ઘરે આવવાવાળા જૈનેતર શ્રમણ કે ગૃહસ્થનો પણ યથા યોગ્ય સન્માન શિષ્ટાચાર એમને કરવાનો હોય છે.

સુસજ્જન જૈન શ્રાવકનાં ઘરના દ્વારે કોઈ પણ યાચક કે શ્રમણ આવી જાય તો એને યથાશક્તિ દાન દેવું એનો ગૃહસ્થ વ્યવહાર આચાર હોય છે. સુસજ્જન સંપન્ન શ્રાવકના ઘરમાં કોઈને પણ એમ નથી કહેવાય કે જાઓ—અહીં કાંઈ પણ નહીં મળે.

મૈત્રીભાવ, ઉદારતાભાવ, અનુકંપાભાવ, પ્રતિષ્ઠિત શ્રાવકોનો આદર્શગુણ હોય છે. કેટલાયે શ્રાવક દવાઓ, કપડા, સ્ટેશનરી, આદિ ખુલ્લા દિલથી બધાને આપે છે.

રાજપ્રસ્નીયસૂત્ર વર્ણિત પ્રદેશીરાજાએ શ્રમણોપાસક બનીને રાજ્યની આવકનો ચોથો ભાગ મુક્ત હાથે દાનશાળાને માટે કાયમ કરી દીધો હતો— એમાં કોઈનો પણ ઈન્કાર કરવાનો નથી થતો.

જૈન શ્રમણોપાસકના સમકિતના અતિચારનો અભિપ્રાય પણ એ છે કે — ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરવાવાળા અથવા અન્યમતના પ્રચારકો સંન્યાસીઓનો અતિ પરિચય સંપર્ક વધારવો ન જોઈએ. જેથી કરીને પોતાના ધર્મની સમજ સુરક્ષિત રહે. પરંતુ કોઈની સાથે અસદ વ્યવહાર કરવો કે એના માંગવા છતાં ભિક્ષા આદિ ન દેવી, ઘરે આવેલ વ્યક્તિનું અપમાન અનાદર કરવો; એવું કોઈ પણ શાસ્ત્ર કે ધર્મમાં નથી કહ્યું. આવું કરવું તે સંકુચિતતા છે. તેથીજ નવી પેઢીને ધર્મની નિંદા કરવાનો ચાન્સ મળે છે.

જૈન ધર્મને પ્રાપ્ત કરીને પોતાનો સિદ્ધાંત અને સમજમાં અડગ રહેવું એ તો પરમ કર્તવ્ય છે પરંતુ સામાજિક પ્રાણી ગૃહસ્થજીવનમાં રહેતાં સંકુચિતતા, કે અવ્યવહારુ બને તે ધર્મ વિવેક ન કહી શકાય.

જેમનો મૌલિક સિદ્ધાંત કે માન્યતામાં જૈનાગમથી વિરુદ્ધ છે એવા ગૃહસ્થાગી શ્રમણોનો અતિ પરિચય સંપર્ક ન કરવો તે દ્વેષ કે વેર વિરોધ ભાવથી નહીં પરંતુ પોતાની સુશ્રદ્ધાને સુરક્ષિત રાખવા માટે કહ્યું છે.

તેથી જો કોઈ ભિન્ન શ્રદ્ધાવાળી વ્યક્તિ ક્યારેક આપણી પાસે કે આપણા ઘરે કોઈ સંયોગોમાં પહોંચી જાય તો એની સાથે પણ સજ્જનતા ભર્યો વ્યવહાર કરવો તે પ્રતિષ્ઠિત ધાર્મિક સજ્જનનો માનવીય આચાર છે. એમાં અવિવેક થાય તો તે ધર્મને બદનામ કરનાર કહેવાય છે.

આવી સ્થિતિમાં એક સરખા મૌલિક સિદ્ધાંતવાળા સ્થા. જૈન શ્રમણો સાથે કોઈપણ પ્રકારનો અસન્માન ભાવ કે વ્યવહાર રાખવો તે જરાય ઉચિત નથી. આવા અનુદાર વિચારોથી ધર્મના મર્મરૂપ મૈત્રીભાવ, સમતાભાવ, અનુપમ શાંતિ આદિ પ્રાપ્ત કરવું કઠણ છે અને આવા અનુદાર માનવોમાં જ્ઞાનાચાર તપ આદિનાં અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થનારા અવગુણ ધમંડ, અહંકાર, પરદોષ દર્શન, બીજાની નિંદા તીરસ્કાર કોઈ આદિ વધતા રહે છે. જેનાથી એનો ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્ય

આચાર પણ એને સાચી ભાવ સમાધિ નથી આપી શકતો. આવા અનુદાર પ્રકૃતિના સાધુ-શ્રાવક સમય-સમયે સમાજમાં કલેશ ઉત્પાદનમાં નિમિત્ત બનતા રહે છે.

આપણા આગમમાં, શ્રાવક વર્ણનામાં કે સમકિત વર્ણનમાં મૌલિક સિદ્ધાંતની એકતાવાળા સાધુઓની સાથે આચારની હીનાધિકતાને લઈને કોઈ અસદ્ વ્યવહાર કરવાનું શ્રાવક-ગૃહસ્થોને માટે નથી કહ્યું. સંગતિ ન કરવાનો નિર્દેશ સમકિત સ્વરૂપમાં ઉત્ત. અધ્ય.૨૮ માં કહ્યું છે તે પણ આચાર ભેદ કે સમુદાય ભેદ માટે નથી પરંતુ સૈદ્ધાંતિક પ્રરૂપણામાં વિપરીત માનસ જેનો હોય તેની સંગતિ(અતિ પરિચય) નો નિષેધ કર્યો છે.

માટે જે સાધુ કે શ્રાવક એમ સમજે છે કે જૈનની ભિન્ન સંપ્રદાય કે ભિન્ન આચારવાળાની સંગતિ દર્શન, વંદના, સેવાભક્તિ કરવાથી પાપ લાગે છે, સમકિતમાં દોષ લાગે છે તો આ તેની સ્વમતિ કે સંકુચિત માનસથી કરેલુ તે કથન છે. એવું કહેવાથી કે કરવાથી તે પોતે પણ આગમ નિરપેક્ષ વક્તવ્ય દોષના ભાગી બને છે. આવી સંકુચિતતા ધર્મી કહેવાતા લોકો માટે **સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ સમાન** છે.

માટે આવા ઉન્નત દયામય અહિંસા પરમોધર્મને પામીને જૈન સાધુ-શ્રાવકોના દિલમાં પ્રાણીમાત્રના પ્રતિ પરમ ઉદારભાવ હોવું જોઈએ. જનધર્મના મૌલિક સિદ્ધાંત પ્રત્યે પરમ અર્પણતાનો ભાવ હોવો જોઈએ. ત્યારે સમજી અને માની શકાશે કે આપણે ધર્મનો પરમ અમૃત રસ પામ્યા.

સાર એ જ છે કે પોતાના સિદ્ધાંતને સુરક્ષિત રાખતા જૈન શ્રમણો પ્રતિ પૂર્ણ સન્માન ભર્યો વ્યવહાર કરવો પ્રત્યેક સાધુ તથા શ્રાવકનું કર્તવ્ય અને ધર્મ છે એમ સમજવાનું. શુદ્ધાચાર વાળા શ્રમણો માટે હીનાચારવાળા શ્રમણોની સંગતિ વંદના વ્યવહાર આદિ નહીં કરવાનું આગમમાં જે નિર્દેશ આવે છે તે એમની સાધુ સમાચારીરૂપ છે. સાધુ પોતાનાં ગુરુના સાનિધ્યમાં પોતાનો આચાર સંયમ સુરક્ષિત રાખીને વિચરણ કરે છે. સંયમથી શિથિલ બનેલા સાધુના સંપર્કથી અતિ પરિચય થી એમના સંયમલક્ષને ખતરો રહે છે. માટે તે સાધુ સમાચારી તેના આચારની સુરક્ષા માટે છે. પરંતુ સાધુઓની અંતરંગ છેદસૂત્રગત આ સમાચારી શ્રાવક-ગૃહસ્થ જીવનયોગ્ય નથી. સાધુઓએ પણ પરસ્પર યથાયોગ્ય શિષ્ટાચાર રાખવાનું તથા મૈત્રીભાવ પૂર્વક પ્રસંગોપાત મળવાનો નિષેધ આગમથી નથી હોતો.

પ્રશ્ન : શું જૈનોની સમકિત દેવાની પરંપરા અર્થાત્ ગુરુધારણાની પ્રથા રાગ-દ્વેષ કરાવવાની એક રીત છે ?

જવાબ : આ પ્રથા ક્યારે કોઈ સારા ઉદ્દેશથી ચલાવી હશે પરંતુ આ પદ્ધતિ આગમ સમ્મત નથી અને આજે તો આ પ્રવૃત્તિમાં મૌલિક ગુણરૂપ અંશ એક પેસાભર પણ નથી રહ્યો. મારા-તારાની ઉલ્લઝન ધર્મમાં પ્રસારિત કરવાની તે પ્રવૃત્તિ બનતી જઈ રહી છે.

સાધુ સમાજને માટે એમના શાસ્ત્ર જ એમને ઉપદેશ આપે છે કે ગામ, ઘર, વ્યક્તિ કોઈના પણ પ્રત્યે મમત્વ ભાવ ન કરવો. પરંતુ આજે આ ગુરુ ધારણાના પ્રભાવથી લગભગ સાધુ સમાજ મારાશ્રાવક, મારા ઘર, મારું ગામ, મારો સંપ્રદાય, મારો ડંકો, મારી બોલબાલા, મારો પ્રભાવ એમાંજ તલ્લીન રહે છે. આગળનાં પ્રશ્નમાં બતાવેલી સંકુચિતતા અને અવગુણમાં આ પ્રવૃત્તિનું પણ બહુ મોટું યોગદાન છે.

આ જ પ્રવૃત્તિના પ્રભાવે કેટલાક લોકો એમ પણ કહી દે છે કે ગુરુ એક, સેવા અનેક, પરંતુ આગમ કહે છે- **'સુસાહુણો ગુરુણો'** અર્થાત્ સમસ્ત સુસાધુ ગુરુ છે. આપણા નમસ્કાર મંત્રમાં પણ કોઈ નામ નથી, તીર્થંકરનું પણ નામ નથી. વ્યક્તિ મહત્વથી દૂર રહેવાવાળા આવા પરમધર્મમાં વ્યક્તિ મહત્વ અને વાડાધર્મની વૃદ્ધિ કરવામાં બહુ મોટો હાથ જો હોય તો તે આ ગુરુધારણાની પ્રથા છે. આજકાલ ચાલતી આ પ્રથામાં મૌલિકગુણ અંશમાત્ર પણ રહ્યો નથી. નાના બાળકને કે નવવધૂને જે ગુરુ ધારણા કરાવાય છે તેમને સાચો સમકિતનો અર્થ સમજાવી હૃદયને શુદ્ધજ્ઞાનથી નથી ભરાતું. ફક્ત એમને એક સંપ્રદાય અને એક વાડાનાં સાધુ-સાધ્વીજી જ પોતાના ગુરુ માનવા માટે બાંધી લેવાય છે. સમકિત આપનારા અને અપાવનારનો ઉદ્દેશ પણ આ જ હોય છે, અને સમકિત લેવા વાળાને તો કોઈ કાંઈ સમજ નથી. અને કોઈ સમજાવે તો એટલું જ સમજી શકે છે કે મારા અને મારા પરિવારના આ સંપ્રદાયવાળા જ ગુરુ છે અને અમારો ધર્મ સંપ્રદાય આ જ છે.

સમકિતના નામે આ કેવળ વાડાધર્મનો પ્રચાર છે. સમકિત પ્રાપ્તિને માટે તો દેવ, ગુરુ, ધર્મનું સાચુ સમજજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડે. સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મની દૃઢ આસ્થા આવવી જોઈએ. કુદેવ-કુગુરુનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ધર્મના મૂળ તત્ત્વ અને આચારોનું જ્ઞાન અને એના પર અડગ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. જિનવાણી

રૂપ આગમ શાસ્ત્રો પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય. આવી સમજ આવશે ત્યારે જ સમકિત ગુણની ઉપલબ્ધિ થશે.

ગુરુધારણા શબ્દ કોઈ પણ આગમમાં નથી. અને એવી ગુરુધારણા દેવાની પ્રથા કોઈપણ શાસ્ત્રથી નથી નીકળતી .

એટલા માટે ગુરુધારણાની પ્રથા રાગ-દ્રેષની નિમીત ભૂત બની રહી છે. એક કાવ્યમાં આ પ્રકારે કહ્યું છે.

ગુરુ આમના આગમ માંહિ, કર્હી નહીં ચાલે ।

સમકિત ધારે સ્વેચ્છા થી, જ્યોં વ્રત બારહ ધારે ॥

બીજું ૭૫ વર્ષ પહેલાનું કાવ્ય—

હૈ શાસ્ત્ર સે નિરાલી, સમુદાય કી રિવાજે ।

મજબૂત બાંધતે હૈ, ગુરુ આમનાય ક્યારી ॥

વિશ્વેશ વીર ભગવન, શુધ લીજિયે હમારી ॥૧॥

આ કાવ્ય ધર્મદાસ સંપ્રદાયના વિદ્વાન કવિ શ્રી માધોમુનિજી મહારાજ સાહેબે ૭૦-૭૫ વર્ષ પહેલાં બનાવ્યું હતું. તેમણે ગુરુ આમનાયની આ પ્રવૃત્તિને શાસ્ત્રથી અલગ કહી છે.

સાધુ-સાધ્વીજીએ પોતાના સંપર્કમાં આવનારને શુદ્ધ સમજ રૂપ સમકિત, દેવ, ગુરુ, ધર્મ શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ સ્વરૂપ નવતત્ત્વ સ્વરૂપ અને શ્રદ્ધાની સાચી રીત બતાવવી જોઈએ. આમ કરતાં સમસ્ત સ્થાનકવાસી એક મૌલિક સિદ્ધાંતવાળા સાધુ-સાધ્વીઓ પ્રતિ નિર્મળ આસ્થા રાખવાનાં સંસ્કાર આપે, વ્યક્તિ મહત્ત્વથી ન જોડતા ગુણ પૂજક બનતા શીખાવે તો લોકોને ઉદાર માનસની સાથે સાચી સમકિતની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે. એક સરખા સિદ્ધાંતવાળા સમાજના અનેક વિભાગ ન બની જાય.

પ્રશ્ન : કોઈ પણ આચાર વિષયને સમજાવવાની સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત અને દોષની વાતને સ્પષ્ટ કરવાથી દોષોને વધારી દેવાના નથી થતું ?

જવાબ : (૧) જૈનાગમોમાં કોઈ સૂત્રમાં કેવલ શુદ્ધ આચારની જ વાત કરાય છે. (૨) કોઈમાં શુદ્ધાચારનું વિધાન અને અશુદ્ધ આચારનો નિષેધ કરાય છે. (૩) ક્યાંક અશુદ્ધ આચારની હાનીઓ પણ બતાવાય છે. (૪) કોઈ સૂત્રમાં શુદ્ધ આચારનું વિધાન, અશુદ્ધ આચારનો નિષેધ અને સાથે જ અશુદ્ધ આચારનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવાય છે.

કોઈ સૂત્રમાં માત્ર નિષેધની વાત કહી છે અને કોઈમાં માત્ર પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન સેંકડોની સંખ્યામાં બતાવ્યું છે. સૂત્રોનું અધ્યયન કરવાથી આ પ્રકારનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. આમ જૈનાગમ સાધકોના સંપૂર્ણ જીવનની વિવિધ અવસ્થા અને પરિસ્થિતિઓને લક્ષમાં રાખીને વિવિધ વિષયોની વિવિધ રીતથી પરિપૂર્ણ છે.

અનાચારોના વર્ણનથી માત્ર નિષેધ જ નિષેધ હોય છે. તો નિશીથમાં માત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત જ ભરેલા છે. તો પ્રશ્ન વ્યાકરણ સંવર દ્વારમાં તથા આચારાંગ સૂત્રમાં ઘણા અંશે આચાર જ અધિક બતાવ્યો છે. બૃહત્કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રમાં વિધાન-નિષેધ અને પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રણેય એક સાથે કેટલાયે સૂત્રોમાં કહ્યા છે.

માટે આગમકારોના બહુમુખી દષ્ટિકોણને ધ્યાનમાં રાખતાં પ્રશ્નકર્તાની સમસ્ત અપેક્ષા આશયને સમજીને તેના પ્રશ્નની પાછળ રહેલા આશયોના સમાધાન એક જ ઉત્તરથી થઈ જાય એના માટે આચાર વિષયોનો રાજમાર્ગ, અપવાદમાર્ગ અને દોષોના પ્રકારો સાથે હાનિલાભ તથા સાવધાનીઓ, વિવેક, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ બતાવવાથી પ્રશ્નનું સાચું વિશ્લેષણ થઈ શકે છે અને પ્રશ્નકર્તા સ્વયં વિદ્વાન અને બહુમુખી ચિંતનવાળો હોય તો એનું વ્યક્તિત્વ અને અંતરમાનસના ભાવોને સમજીને પૂર્ણ વર્ણન વિધિ-નિષેધ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત અને વિવેકના તરીકાઓ બતાવવા વધારે ઉપયુક્ત થાય છે.

આ દષ્ટિકોણથી આચાર સબંધી પ્રશ્નના ઉત્તરની સાથે પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્પષ્ટીકરણ કરાય છે. પરંતુ દોષોને વધારવાનો આશય હોતો નથી. દોષો સેવન કરવાવાળા કે દોષ સેવવાની ઈચ્છા વાળાને સાચુ માર્ગદર્શન મળે અને દોષ સેવન ન કરવાની ઈચ્છા રાખવાવાળાને પણ પ્રોત્સાહન મળે અને એનો ઉચ્ચ આદર્શ પણ કાયમ રહે આ લક્ષ્યથી અનેક રીતથી ઉત્તર દેવો ઉત્તમ હોય છે.

સંચારો - દીક્ષા તારીખનું રહસ્ય

આગમ નિબંધમાળા, ભાગ-૧ માં આગમ મનીષી પૂ.શ્રીની તબિયતમાં સુધારો તથા સંચારાની તારીખ કવર પૃષ્ઠ-૪ ઉપર દર્શાવેલ, તે વાંચીને મુંબઈ (કલ્યાણ)થી આચાર્ય શ્રી વિજય પૂર્ણચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સુશિષ્ય શ્રી મુક્તિશ્રમણ વિજયજી મ.સા.ની પત્ર દ્વારા જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરવામાં આવી, જેનું સમાધાન પત્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યું, તે જિજ્ઞાસા તથા સમાધાનનું વિવરણ આ મુજબ છે.

જિજ્ઞાસા : જૈનાગમ નવનીત, આગમ નિબંધમાળા ભાગ-૧ પુસ્તક મળેલ છે. પરિચય વૃત્તમાંથી બે વાત વાંચતાં આશ્ચર્ય થયું. નિવૃત્તિ સંલેખના તારીખ અને સંથારા તારીખ. આ તારીખ નક્કી કરવા પાછળનું રહસ્ય શું ? તે જણાવવામાં વાંધો ન હોય તો જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરશોજી.

સમાધાન :- પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુક્તિશ્રમણવિજયજી, સાદર વંદન.

મને ૨૮ વર્ષની ઉંમરથી જાણકારી છે કે મારી ઉંમર ૭૦ વર્ષથી ઉપર અને વધારેમાં વધારે ૭૮ વર્ષની છે અને ઓછામાં ઓછી ૭૨ વર્ષની છે. મારા જીવનમાં એકલ વિહાર પણ નક્કી છે. તેથી આગમ(કલ્પ્ય) આધારિત ઓછામાં ઓછી ૪૦વર્ષની ઉંમર તથા ૧૯વર્ષની દીક્ષા પર્યાય પછી એકલા રહેવાની શરૂઆત કરેલ હતી. આજે પણ ભાડાના મકાનમાં એકલો રહું છું, પોતાનું કાર્ય- કપડા ધોવા, ભોજનની વ્યવસ્થા, મકાન સફાઈ વિગેરે જાતે કરું છું. મારી જન્મકુંડળીમાં ગણિત ૭૨ વર્ષથી આગળ વધતું નથી તેમ લખેલ છે.

આચાર્યશ્રી પદ્મસાગરજી મ.સા.ના જ્યોતિષમાં નિષ્ણાત એક સંતે મને આજથી ૨૮ વર્ષ પહેલા અમારી પાંચ મિનિટની મુલાકાતમાં કહ્યું હતું કે- ૭૦ વર્ષની આસપાસ તમારું અકસ્માત/ઓચિંત મૃત્યુ થશે. અર્થાત્ મૃત્યુ સમયે કોઈની વધારે સેવા લેવી નહીં પડે. અને એકલવિહાર જ આપના માટે જીવનભર પ્રશંસાપાત્ર રહેશે.

આગમ કાર્ય પૂર્ણ કરવાના મધ્ય સમયમાં જ હું કોઈ તાંત્રિક પ્રયોગમાં ફસાયને અશાતા કર્મનો ભોગવટો બે વર્ષમાં કરી ચૂક્યો છું. હવે હું સ્વસ્થ, પેટ દર્દ રહિત, હિમ્મત સાથે આંતર ચેતનાથી જાગૃત બન્યો. ૬૮મું વર્ષ શરૂ થયું ત્યારથી સંલેખના સંથારાનું નિર્ધારણ(અનુપ્રેક્ષણ) મારા પોતાના શ્રુતજ્ઞાનથી કરી અહીં-તહીં વાત કરવા લાગ્યો. કેટલાકને સારું લાગ્યું. નિકટના એક બે શ્રદ્ધાળુને ગમ્યું નહીં. સમજાવવા છતાં પોતાનો મત ચાલુ રાખ્યો. તેથી મેં વિચાર કરી એક દિવસ અહીં રાજકોટમાં ૨૫-૩૦ વર્ષથી જ્યોતિષ કાર્યાલય ધરાવતા પ્રતિષ્ઠિત જ્યોતિષી પાસે ગયો. તેમને મેં મારો પરિચય આપ્યો અને જણાવ્યું કે એક પરીક્ષાર્થી તરીકે તમારી પાસે આવ્યો છું. મને આયુષ્ય જોવાનો સારો અનુભવ છે એમ જણાવી તેમનો હાથ જોવા માટે માંગ્યો અને હાથ જોઈને

કહ્યું કે ‘આપની ઉંમર ૮૪ વર્ષ આસપાસ છે. હવે આપ મારો હાથ જુઓ, હું ૭૦ વર્ષ ઉંમરે સમાધિ લેવા ઈચ્છું છું.’ તેમણે મારો હાથ જોઈને બતાવ્યું કે- ‘આપનું જીવન એક મહાન પુરુષનું અલૌકિક જીવન છે અને આપની ઉંમર ૭૪ વર્ષ આસપાસની છે, જો આપ સાત્વિક જીવન ક્રમબદ્ધ જીવશો તો. અન્યથા ૨-૪ વર્ષ ઓછી ઉંમર પણ થઈ શકે છે. આપનો નિર્ધારણ યોગ્ય છે પરંતુ મારી પોતાની નમ્ર સલાહ એ છે કે માનવ જીવનમાં આપ સત્કાર્ય કરી રહ્યા છો, સંત-સતીઓને આ ઉંમરે કોઈ પણ વેતન વગર ભણાવી સેવા આપો છો તો માનવ જીવનને ટૂંકાવવું ન જોઈએ. આ જીવનમાં સમાજ સેવા જેટલી થઈ શકે તેટલી કરવી જોઈએ.’

મેં પૂછ્યું- ‘છતાં પણ મારી ભાવના પોતાના ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન મુજબ આમ નક્કી કરેલ છે તેમાં કાંઈ ખોટું તો નથી ને?’ તો કહ્યું કે- ‘આપ તો પોતે એક અલૌકિક જ્ઞાની પુરુષ છો. આપના નિર્ણયને ખોટો કહેવા જેવું કાંઈ નથી.’ હું જય જિનેન્દ્ર ધન્યવાદ કહી ઉઠી ગયો. તેમણે કોઈ ફી પણ માંગી ન હતી. બહાર અનેક લોકો બેઠા હતા. હું ઘરે આવી ગયો. પુસ્તકમાં આ વિચારોને છપાવવાનો નિર્ણય કરી લીધો. મુંબઈમાં વસતા એક રાજસ્થાની શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકને ફોન પર ફરીથી સમજાવ્યા. તેને ન ગમવાથી આખરે તે રૂબરૂ અમદાવાદ આવીને મળ્યા. કલાક સુધી ચર્ચા થઈ, ત્યાર પછી એની સમજમાં આવ્યું. શ્રદ્ધાથી મારી હિમ્મતની પ્રસંશા કરી.

આગમ જ્ઞાનથી નક્કી થયેલ(સોપક્રમી) આયુષ્ય, ૧/૩ ભાગ આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે તૂટી શકે છે. આગમ આયુષ્ય ગણિતથી ૭૦ વર્ષની અમારી ઉંમરમાં ૧૪ મહીના વધારવાથી અને ૯ મહીના ગર્ભના ઉમેરવાથી ૨૩ મહીના એટલે લગભગ બે વર્ષ થઈ જાય છે, તેથી ૭૦ + ૨ = ૭૨ વર્ષ મારી કુંડળીમાં લખેલ છે તે થઈ જાય છે.

ઉપર બતાવેલું દરેક અપેક્ષા, અનુભવોથી અને એકલવાયુ જીવન હોવાથી સમયથી પહેલાં સાવચેતી સાથે સ્વસ્થ હાલતમાં સંથારો કરવો શ્રેષ્ઠ સમજણ છે. છતાં પણ નક્કી કરેલ સમય મર્યાદા પહેલાં વચ્ચે કોઈ બનાવનો (ઉપક્રમ) આભાસ થાય તો ક્યારેય પણ સાવધાન-જાગૃત રહેવાનો અભ્યાસ

હંમેશ હોવાથી સંથારો કરી શકાય છે. નિશ્ચિત તિથિ તો અંતિમ જરૂરી તિથિ સમજવી જાઈએ.

મારા દીક્ષાગુરુ-દાદાગુરુના સ્વર્ગવાસ થયાના ૧૨ દિવસ પછી વિહારમાં એક નાનકડા ગામમાં વહેલી સવારે ૪ વાગ્યે મને તેઓશ્રીએ સાધુવેશમાં સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યા. ૫-૧૦ મિનિટ વાતો-પ્રશ્નોત્તર સાથે મારી પાસેથી શારીરિક સેવા પણ લીધેલી હતી અને કહ્યું કે- 'તમે જિન નામ કર્મ બાંધશો.' ઉંમર અંગે મારા પ્રશ્નના જવાબમાં ઈશારાથી જે બતાવ્યું તેનો અનુભવીઓના મતે અર્થ ૭૦ વર્ષથી વધારે કહી શકાય. પછી મારી નિંદર ઉડી ગઈ અને હું ફરી સુતો નહીં પરંતુ, સ્વાધ્યાય વિગેરેમાં સમય વિતાવ્યો.

મેં મારા જીવનમાં મારી ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ(રસાયન)થી હંમેશા શ્રુત જ્ઞાનની વધારેમાં વધારે આરાધના વિભિન્ન રીતે કરેલ છે. હવે મને શ્રુતજ્ઞાનથી એ પણ આભાસ-ખ્યાલ થવા લાગ્યો છે કે હું પ્રથમ દેવલોકનો એક ભવ કરી મહાવિદેહના અન્યતર વિજયમાં ગુરુદેવ કથિત જિન રૂપમાં જન્મ ધારણ કરી આત્મકલ્યાણ કરીશ.

એટલા માટે મેં ૧-૨ મહિના સંથારો ચાલે એવી હિંમતપૂર્વક નિર્ણય કરેલ છે. જીવનમાં પણ હંમેશા તપસ્યા, (સંથારાનો મનોરથ હંમેશા રહે તેના અભ્યાસ અર્થે) કમબદ્ધ વાર્ષિક-માસિક તપ, કરતો રહું છું. અનેક પર્યુષણમાં એક સાથે સળંગ અઠાઈ-આઠ ઉપવાસ સફળતા પૂર્વક કરેલ છે. અને ૨૦૧૪માં પણ પર્યુષણમાં અઠાઈ કરવાનો સંકલ્પ કરેલ છે. આપની જિજ્ઞાસા સંતોષવા મેં આપનો પત્ર આવ્યો તે જ દિવસે રાત્રે ૧૦ થી ૧૧ વાગ્યે પ્રત્યુત્તર લખી, આ પત્ર મારફત જવાબ લખ્યો છે. મેં પ્રથમ વખત જ કેટલીક મારી આંતિરક વાતો વ્યક્ત કરી છે. આશા છે આપને સંતોષ તથા સમાધાન પ્રાપ્ત થશે. પ્રત્યુત્તરની પ્રતિક્ષા છે...

સમાધાનની પહોંચ : તમારો પત્ર સમયસર મળી ગયો હતો. જીવનના પ્રત્યેક પડાવ પર તમે જે સાવધાની સાવચેતીપૂર્વક આગળ વધી રહ્યા છો તે એક આદર્શ કહી શકાય છે. શરીરનું ભેદ જ્ઞાન થયા પછી આ સહજ શક્ય બને છે. તમે પહેલીવાર આ રીતે વિસ્તૃતમાં બધી વિગત જણાવી તેથી ખૂબ

આનંદ થયો. મારા મનની ઉત્કંઠા-જિજ્ઞાસા સંતોષાય ગઈ. સંથારા દીક્ષા સમયે આવી પડનારી માનસિક વિડંબનાઓથી સમાધિ ક્યાંય પણ ખંડિત ન બને તે જ ખુબ મહત્વનું છે. તમારું મનોબળ દ્રઢ જ નહિ, સુદ્રઢ છે એટલે વાંધો નહિ આવે. આગમ વિષયક અઢળક સાહિત્ય તમારી કલમે લખાયું છે એ આનંદની વાત છે.... તમારી શુભ ભાવનાની અનુમોદના...

દ : મુક્તિશ્રમણ વિજય.

પ્રશ્ન : તમારા ભાવિ દીક્ષા-સંથારાની આ રીતે પુસ્તકમાં જાહેરાત કેમ ?

જવાબ : સંયમ અને શ્રાવક વ્રત સમજણપૂર્વક લેવાવાળા પ્રાયઃ દરેક સાધક ધર્મના રંગમાં રંગાઈ જાય છે, સિદ્ધાત્મા બનવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા જેને જાગૃત થઈ જાય છે તેની રગેરગમાં ધર્મ સમાઈ જાય છે. ત્યારે તેણે દેશવિરતિ-અણુવ્રત અથવા સર્વવિરતિ-સંયમ ગ્રહણ કરવાની, જિનશાસનમાં વ્રત આરાધના કરી વહેલામાં વહેલી તકે સંસારથી મુક્ત થવાનું પરમ લક્ષ્ય તથા આત્મપરિણામ અને આત્માથી પણ અને સાધન જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એવા આત્માઓ માટે આગમમાં ત્રણ-ત્રણ મનોરથ જીવનમાં અંતર-મનથી રસાયનપૂર્વક, જિંદગીભર કરવાની પ્રબળ પ્રેરણા અને તેનું ઉચ્ચ(પ્રકૃષ્ટ) ફળ ઠાણાંગ સૂત્રમાં બતાવેલ છે તથા રોગ, ઉપદ્રવ વિગેરે આવી જાય ત્યારે સાધન આહાર ત્યાગ કરે તેવો સંદેશ છે, નહીં કે દવાખાનાના ચક્કર ખાઈને, સોઈ શરીરમાં મારી-મારીને, લોહી, ગ્લુકોઝ નશોમાં ભરી ભરીને કમોતે મરે.

મારા આ પ્રકાશન માટે અંતરમનનો ભાવ અને ઉદ્દેશ એ જ છે કે દરેક સાધક હંમેશાં ત્રીજા મનોરથનું પાંચ મિનિટ માટે સ્મરણ કરે અને મનમાં સંથારો કરવાનો ભાવ કરતો રહે તો તેને એક દિવસ આયુષ્ય આદિનો અનુભવ જરૂર થઈ શકે છે. એવું શ્રુતજ્ઞાનથી અનુમાન, પોતાના જ્ઞાનાવરણીય કર્મની મહાન નિર્જરાથી, પોતાની સાંસારિક કુંડળી જોવાથી, હસ્તરેખાના અનુભવથી, જ્ઞાનીના નિમિત્તથી, જ્યોતિષી વ્યક્તિઓના મિલન એમ કેટલીક રીતે જાણી શકાય છે, તેનો પોતાનો આગમિક લક્ષ્ય પણ બની જાય છે કે આયુષ્યના બે તૃતીયાંશ ભાગ પસાર થયા પછી ગમે ત્યારે બંધાયેલ આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ શકે

છે તો મને એક તૃતિયાંશ બાકી રહેલ મર્યાદામાં, અમુક ઉંમરમાં, અમુક સમય સંચારો કરી લેવો છે. તેના પહેલાં દરેક પ્રવૃત્તિઓથી યોગ્ય સમયે નિવૃત્તિ લઈ સંલેખના એક-બે વર્ષ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ વર્ષ કરવાનો દ્રઢ ભાવ કરી લેવો છે. જો આયુષ્ય પોતાની ધારણાથી ૧, ૨, ૪, ૧૦ વર્ષ વધારે હોય તો પણ સંચારાના પરમ ત્યાગ તપથી ૫-૧૦ દિવસ કે મહિનો, બે મહિના, ત્રણ મહિનામાં ઉદીરણ થઈને પૂર્ણ થનાર જ છે. મારે મૃત્યુંજય (મૃત્યુ પર વિજય મેળવીને) બની પરમ શાંતિ અને સુખનો રસ્તો લેવો જ છે. વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના વિચિત્ર દુઃખોમાં અટવાવું નથી. એવી દશા દેખાય એટલે આગમ આજ્ઞા (તપ કરવાની) સ્વીકારી લેવી છે. દવાખાનાના ચક્કર ક્યારેય કાપવા નથી. આજ મારું જિનશાસનનું જ્ઞાન મળવાનું પરમ સૌભાગ્યનું સાચું ફળ હશે. એ માટે મારે જીવનમાં તપનો અભ્યાસ અને તેનો આનંદ જરૂર લેતા રહેવું છે, અનાહારીપણાનો અભ્યાસ-અનુભવ કરતા રહેવું છે.

બસ, આ પ્રેરણાને દરેક સાધક પામે, પરમ વૈરાગ્ય-શૂરવીરતામાં મસ્ત રહે એવો મારો આ પ્રકાશનનો ઉદ્દેશ છે, સાથે સાથે એમ કરવામાં મારી પોતાની દ્રઢતા, હિમ્મત પણ દિવસે બે ગણી, રાત્રે ચાર ગણી દ્રઢ-સુદ્રઢ બને, ફળસ્વરૂપ હું આરાધક બનું.

મારી આ અભિવ્યક્તિને (નિબંધમાળાના બે ભાગોમાં) કારણે અનેક આત્માને પરમ આનંદ અને નિજાત્મ પ્રેરણા મળી છે. જેનાથી એક શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંતે પણ ૨-૪ વર્ષ પછી અર્થાત ૨૦૧૮ માં પોતે પણ તેમ કરશે તેમ મનમાં નિશ્ચય કરેલ છે, મનથી દઢ સંકલ્પ કરેલ છે. અને કેટલાક શ્રાવક પણ આ કક્ષા અમારે પણ પામવી છે, જીવનનું શ્રેય અને અનુપમ લાભ આ જ છે, અમારે પણ આમ જ કરવું છે, એવો વિચાર ધરાવે છે, સમજવા લાગ્યા છે. તથા જે સાધક વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ સમયે (અનેક વર્ષોની સાધના છતાં અસાવધાન દશાને કારણે) ભક્તોની ભક્તિમાં કુમરણથી મૃત્યુ પામે છે અને બહાર લોકો શાંતિનો દેખાડો કરે છે, અમારે આમ જીવવું નથી, કરવું નથી એવો મનથી સંકલ્પ કરવા લાગ્યા છે.— ઈતિ શુભમ્ સર્વ સાધકાનામ્.

વીતેલી વાત

(સ્વાસ્થ્ય સુધાર અને પ્રાયશ્ચિત)

આગમ મનીષી મુનિરાજશ્રીના વિચિત્ર કર્મોદયથી ૨૦૧૧ના પમી જાન્યુઆરીના દિવસે અચાનક ઔપદ્રવિક પેટમાં તીવ્ર વેદના થવાથી અને ૬ મહિનામાં કોઈ ઉપચાર કારગતન થવાથી તથા ૧૫ કિલો વજન ઘટી જવાથી, જેમાં સંયમના આવશ્યક કાર્ય હેતુ ચાલવું વગેરે પણ દુઃશક્ય થવાથી ૧૨ જુલાઈ ૨૦૧૧ના દિવસે શ્રાવક જીવન સ્વીકાર કરવો જરૂરી થયો. પુનઃ પાંચ જાન્યુઆરી ૨૦૧૩માં ૧૬ કલાક સુધી વિચિત્ર ઝાડા-ઉલ્ટીઓ થયા પછી ઔપદ્રવિક રોગ પૂર્ણરૂપે શાંત થઈ ગયો. બે મહિના પછી નબળાઈ પણ ઓછી થઈ ગઈ. ધીરે-ધીરે ૨૦૧૪ જાન્યુઆરીમાં સ્વાસ્થ્ય અને વજન પૂર્વવત્ થઈ જવાથી અને પૂરી હિંમત આવવાથી આગમ સંબંધી પ્રકાશનનું કાર્ય જે બાકી હતું તે પૂર્ણ કરતાં આગળ ૨૦૧૬ના જાન્યુઆરીએ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે (પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્ણ સ્વસ્થ થઈ ગયા પછી જ થઈ શકે છે. એટલે) એક વર્ષની નિવૃત્તિ યુક્ત સંલેખના તથા ડિસેમ્બર ૨૦૧૬ પછી ફેબ્રુઆરીમાં દીક્ષા તથા સંચારો ગ્રહણ કરી આત્મશુદ્ધિ અને સાધના આરાધનાના પ્રાવધાન રાખ્યું છે. સંલેખનાના એક વર્ષના સમયમાં ચાર સ્કંધ (મોટા પરચક્રમાણ એટલે સચિત્ત ત્યાગ, કાયા પાણીનો ત્યાગ, રાત્રી ભોજન ચૌવિહાર ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય) પાલન; રાજકોટની બહાર જવાનો ત્યાગ, ચાર વિગય ત્યાગ તથા આર્યાબિલ, ઉપવાસ વગેરે તપ, મોબાઈલ ત્યાગ, મૌન વગેરે નિયમ સ્વીકાર. અંતમા જે સંતોની પાસે જે ક્ષેત્રમાં (ઉમરગાંવ-મુંબઈ) દીક્ષા લેવી હશે ત્યાં વાહન દ્વારા પહોંચીને પાંચ ઉપવાસની સાથે દીક્ષા-સંચારો ગ્રહણ કરશે.

વ્યાધિ વિગત :- પેટમાં કાળજાની જગ્યાએ હાઈપર એ.સી.ડી.ટી, શ્વાસ અને હૃદયના ધબકારા આ ત્રણે રોગનો એક સાથે ઉપદ્રવ અને અસહ્ય વેદના સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૧ સુધી એટલે નવ મહિના રહી હતી.

:: નિવેદક ::

ડી. એલ. રામાનુજ, મો. ૯૮૯૮૦ ૩૭૯૯૬